T.C. ANADOLU ÜNİVERSİTESİ YAYINI NO: 2346
AÇIKÖĞRETİM FAKÜLTESİ YAYINI NO: 1343

XIV-XV. YÜZYILLAR TÜRK DİLİ

Yazarlar
Prof.Dr. Vahit TÜRK (Ünite 1, 7, 9)
Doç.Dr. Hülya ARSLAN EROL (Ünite 1, 2)
Prof.Dr. Gürer GÜLSEVİN (Ünite 3-6)
Yrd.Doç.Dr. Hüseyin DURGUT (Ünite 7, 8)
Yrd.Doç.Dr. Murat CERİTOĞLU (Ünite 9, 10)

Editörler
Prof.Dr. Vahit TÜRK
Prof.Dr. Erdoğan BOZ

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ

Bu kitabın basım, yayım ve satış hakları Anadolu Üniversitesine aittir.
"Uzaktan Öğretim" tekniğine uygun olarak hazırlanan bu kitabın bütün hakları saklıdır.
İlgili kuruluştan izin almadan kitabın tümü ya da bölümleri mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kayıt veya başka şekillerde çoğaltılamaz, basılamaz ve dağıtılamaz.

Copyright © 2011 by Anadolu University
All rights reserved
No part of this book may be reproduced or stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means mechanical, electronic, photocopy, magnetic, tape or otherwise, without permission in writing from the University.

UZAKTAN ÖĞRETİM TASARIM BİRİMİ

Genel Koordinatör
Prof.Dr. Levend Kılıç

Genel Koordinatör Yardımcısı
Doç.Dr. Müjgan Bozkaya

Öğretim Tasarımcısı
Doç.Dr. Cemil Ulukan

Grafik Tasarım Yönetmenleri
Prof. Tevfik Fikret Uçar
Öğr.Gör. Cemalettin Yıldız
Öğr.Gör. Nilgün Salur

Ölçme Değerlendirme Sorumlusu
Öğr.Gör. Atilla Tekin

Kitap Koordinasyon Birimi
Yrd.Doç.Dr. Feyyaz Bodur
Uzm. Nermin Özgür

Kapak Düzeni
Prof. Tevfik Fikret Uçar

Dizgi
Açıköğretim Fakültesi Dizgi Ekibi

XIV-XV. Yüzyıllar Türk Dili

ISBN
978-975-06-1019-6

1. Baskı

Bu kitap ANADOLU ÜNİVERSİTESİ Web-Ofset Tesislerinde 7.800 adet basılmıştır.
ESKİŞEHİR, Ekim 2011

İçindekiler

Önsöz ..... **xi**

Harezm-Altın Ordu Türkçesi ..... **2** **1. ÜNİTE**

HAREZM-ALTIN ORDU TÜRKÇESİ 3
HAREZM-ALTIN ORDU TÜRKÇESİNİN TARİHİ GELİŞİMİ 4
HAREZM TÜRKÇESİ ESERLERİ 5
Ḳıṣaṣü'l-Enbiyā 5
Eserin Yazarı, Yazılış Tarihi ve İthaf Edildiği Kişi 5
Eserin Nüshaları 6
Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalardan Bazıları 6
Nehcü'l-Ferādis 6
Eserin Yazarı, Yazılış Tarihi ve Yeri 7
Eserin Nüshaları 7
Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalardan Bazıları 8
Muḳaddimetü'l-Edeb 9
Eserin Yazarı, Yazılış Tarihi ve İthaf Edildiği Kişi 9
Eserin Nüshaları 9
Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalardan Bazıları 10
Muʿīnü'l-Mürīd 10
Eserin Yazarı ve Yazılış Tarihi 10
Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalardan Bazıları 10
Satır Arası Kuran Tercümesi 11
Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalardan Bazıları 11
Cevāhirü'l-Esdāf 11
HAREZM-ALTIN ORDU TÜRKÇESİ ESERLERİ 11
Ḫüsrev ü Şīrīn 11
Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalardan Bazıları 12
Muḥabbet-nāme 12
Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalardan Bazıları 12
Dāsitān-ı Cümcüme 13
Miʿrāc-nāme 13
Yarlık ve Bitikler 13
Sirācü'l-Ḳulûb 14
Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalardan Bazıları 14
İbni Mühennā Lugati / Hilyetü'l-Lisān ve Hulbetü'l-Beyān 14
Özet 15
Kendimizi Sınayalım 16
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı 17
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı 17
Yararlanılan Kaynaklar 18

2. ÜNİTE **Harezm-Altın Ordu Türkçesinin Dil Özellikleri..... 20**
HAREZM-ALTIN ORDU TÜRKÇESİNİN DİL ÖZELLİKLERİ 21
Yazım Özellikleri 21
SES ÖZELLİKLERİ 21
Ünlüler 21
Ünlü Türleri 21
Ünlü Değişmeleri 22
Ünsüzler..... 23
Ünsüz Türleri 23
Ünsüz Değişmeleri 23
Göçüşme 24
ŞEKİL ÖZELLİKLERİ 24
Çekim Ekleri 24
İsim Çekimi 24
Fiil Çekimi 25
Yapım Ekleri 32
İsimden İsim Yapan Ekler 32
İsimden Fiil Yapan Ekler 33
Fiilden isim Yapan Ekler 33
Fiilden Fiil Yapan Ekler 34
SÖZ VARLIĞI 35
ÖRNEK DİL İNCELEMELERİ 35
Nehcü'l-Ferādîs (108/4- 108/13) 35
Çeviriyazı 35
Çeviri 35
DİLBİLGİSİ ÇÖZÜMLEMELERİ 36
Ḳıṣāṣü'l-Enbiyā, 93v/9-94r/1 37
Çeviriyazı 37
Çeviri 37
Dilbilgisi Çözümlemeleri 38
SÖZLÜK 39
Özet..... 40
Kendimizi Sınayalım..... 41
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı..... 42
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı 42
Yararlanılan Kaynaklar..... 42

3. ÜNİTE **Eski Anadolu Türkçesinin Oluşumu..... 44**
ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNİN OLUŞUMU, GELİŞİMİ, ESERLERİ, YAZIM ÖZELLİKLERİ 45
Eski Anadolu Türkçesinin Oluşumu 45
Eski Anadolu Türkçesi (Eski Oğuzca) 45
Oğuzlar 45

Oğuzcanın Tarihî Gelişimi 46
Anadolu'da Oğuzcanın Yazı Dili Olma Süreci 46
Eski Anadolu Türkçesinin Yazarları ve Eserleri 49
Behcetü'l-Hadayık Fi-Mev'izetü'l-Hakayık 49
Mevlana Celaleddin Rumi 49
Sultan Veled 50
Hoca Ahmed Fakih 50
Yunus Emre 51
Şeyyad Hamza 51
Hoca Dehhani 51
Âşık Paşa 52
Gülşehri 52
Hoca Mesud 52
Kadı Burhaneddin 53
Şeyhoğlu 53
Dede Korkut Hikâyeleri 54
Ahmedi 54
Ahmed-i Dâî 55
Hatiboğlu 56
Süleyman Çelebi 56
Şeyhî 56
Hakîkî 57
Dil Özellikleri 57
Yazım (İmla) Özellikleri 57
Özet 59
Kendimizi Sınayalım 60
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı 61
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı 61
Yararlanılan Kaynaklar 61

4. ÜNİTE

Eski Anadolu Türkçesinin Ses Bilgisi-Şekil Bilgisi I: Çekim Ekleri 62
SES BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ 63
Ünlüler 63
Ünlü Türleri 63
Ünlü Uyumları 63
Kalınlık Uyumu ve İncelik Uyumu 63
Düzlük Uyumu ve Yuvarlaklık Uyumu 63
Ünlü Düşmesi 65
Ünlü Geçişmesi 65
Ünsüzler 65
Ünsüz Türleri 65
Ünsüz Uyumları 65
Ötümlüleşme 65

Sızıcılaşma ... 66
Dudaklılaşma ... 67
Genizleşme ... 67
Ünsüz Düşmesi ... 67
Ünsüz Türemesi ... 67
Ünsüz İkizleşmesi ... 67
Ünsüz Tekleşmesi ... 67
Hece Tekleşmesi ... 67
Göçüşme ... 68
ŞEKİL BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ ... 68
Çekim Ekleri ... 68
İsim Çekimi ... 68
İyelik Ekleri ... 68
Hâl Ekleri ... 69
İSİM HAL EKLERİ VE BİRBİRLERİNİN YERİNE KULLANILIŞI ... 74
Aitlik Eki ... 74
FİİL ÇEKİMİ ... 75
Fiil Çekimlerinde Kullanılan Kişi Ekleri ... 75
FİİL ZAMANLARI ... 75
Duyulan~Farkına Varılan Geçmiş Zaman ... 76
Görülen Geçmiş Zaman ... 77
Geniş Zaman ... 78
Şimdiki Zaman ... 79
Gelecek Zaman ... 80
Özet ... 82
Kendimizi Sınayalım ... 83
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı ... 84
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı ... 84
Yararlanılan Kaynaklar ... 84

5. ÜNİTE Eski Anadolu Türkçesininin Şekil Bilgisi II ... 86
KİPLER, FİİLLERİN BİRLEŞİK ÇEKİMİ, FİİLİMSİLER, YAPIM EKLERİ ... 87
Fiil Kipleri ... 87
İstek-Emir Kipi ... 87
Kişiler İçin Özel Eklerle Yapilan ... 89
Fiillerin Birleşik Çekimi ... 90
BİLDİRME ÇEKİMİ (EK-FİİL ÇEKİMİ) ... 95
FİİLİMSİLER ... 96
İsim-Fiil Ekleri ... 96
Sıfat-Fiil Ekleri ... 96
Zarf-Fiil Ekleri ... 97
YAPIM EKLERİ ... 99
İsimden İsim Yapan Ekler ... 99
İsimden Fiil Yapan Ekler ... 99

Fiilden İsim Yapan Ekler 100
Fiilden Fiil Yapan Ekler 100
Çatı Ekleri 100
Fiilden Fiil Yapan Diğer Ekler 101
ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNİN TARİHÎ TÜRK LEHÇELERİ ARASINDAKİ YERİ 101
Özet..... 103
Kendimizi Sınayalım 104
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı 105
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı 105
Yararlanılan Kaynaklar..... 105

Eski Anadolu Türkçesi Metin İncelemeleri ..... 106 **6. ÜNİTE**
METİN 1: SÜHEYL Ü NEVBAHAR 107
Transkripsiyon 107
Dil İncelemesi 108
Açıklamalar 111
METİN 2: KİTABU EVSĀF-I MESĀCİDİ'Ş-ŞERÎFE 112
Transkripsiyon 112
Dil İncelemesi 113
Açıklamalar 114
METİN 3: MİFTĀHU'L-CENNE 115
Transkripsiyon 115
Transkripsiyon 116
Dil İncelemesi 117
Açıklamalar 120
METİN 4: (ŞEYYAD HAMZA) YUSUF U ZELİHA 120
Transkripsiyon 120
Dil İncelemesi 121
Açıklamalar 123
METİN 5: DEDE KORKUT KİTABI 123
Transkripsiyon 124
Dil İncelemesi 124
Açıklamalar 126
Özet..... 127
Kendimizi Sınayalım 128
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı 129
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı 129
Yararlanılan Kaynaklar..... 129

Çağatay Türkçesi I..... 130 **7. ÜNİTE**
ÇAĞATAY TÜRKÇESİ 131
ÇAĞATAY TÜRKÇESİNİN OLUŞUMU 132
ÇAĞATAY TÜRKÇESİNİN DÖNEMLERİ VE ESERLERİ 133

Klasik Öncesi Dönem (15. Yüzyılın İlk Yarısı) ... 133
Sekkâkî ... 134
Lutfî ... 135
Haydar Tilbe ... 135
Yusuf Emîrî ... 136
Seydî Ahmet Mirzâ ... 136
Gedâyî ... 136
Atâyî ... 137
Ahmedî ... 137
Yakînî ... 137
Klasik Çağatay Türkçesi Dönemi (15. Yüzyılın İkinci Yarısı) ... 138
Hüseyin Baykara ... 138
Ali Şir Nevâyî ... 139
Ali Şir Nevâyî'nin Eserleri ... 140
Hâmidî ... 142
YAZIM ÖZELLİKLERİ ... 142
Ünlülerin Yazımı ... 142
Ünsüzlerin Yazımı ... 143
SES ÖZELLİKLERİ ... 143
Ünlüler ... 143
Ünlü Uyumları ... 143
Ünlü Değişmeleri ... 144
Ünsüzler ... 145
Ünsüz Uyumları ... 145
Ünsüz Değişmeleri ... 145
Özet ... 147
Kendimizi Sınayalım ... 148
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı ... 149
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı ... 149
Yararlanılan Kaynaklar ... 150
Örneklerin Alındığı Metinler ... 151
Kısaltmalar ... 151

8. ÜNİTE Çağatay Türkçesi II ... 152
ŞEKİL BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ ... 153
Çekim Ekleri ... 153
İsim Çekimi ... 153
Fiil Çekimi ... 156
Zamanlar ... 157
Kipler ... 159
Zamanların Birleşik Çekimi ... 160
Ek Fiilin Çekimi ... 161
Fiilimsiler ... 162
İsim Fiil Ekleri ... 162

Sıfat Fiil Ekleri ... 162
Zarf Fiil Ekleri ... 163
Yapım Ekleri ... 164
Yeterlik Fiili ... 166
SÖZ VARLIĞI ... 166
Özet ... 167
Kendimizi Sınayalım ... 171
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı ... 172
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı ... 172
Yararlanılan Kaynaklar ... 173
Örneklerin Alındığı Metinler ... 173
Kısaltmalar ... 173

Kıpçak Türkçesinin Oluşumu ve Ses Bilgisi ... 174 **9. ÜNİTE**
KIPÇAKLAR ... 175
KIPÇAK TÜRKÇESİ ... 176
ESERLER ... 177
Sözlük ve Gramerler ... 177
Kodeks Kumanikus ... 177
Edebiyat, Din, Askerlik, Baytarlık Alanlarındaki Eserler ... 180
Ermeni Harfli Kıpçakça Metinler ... 182
YAZIM ÖZELLİKLERİ ... 183
Ünlülerin Yazımı ... 183
Ünsüzlerin Yazımı ... 183
SES BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ ... 183
Ünlüler ... 183
Ünlü Uyumları ... 184
Ünsüzler ... 185
Özet ... 188
Kendimizi Sınayalım ... 191
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı ... 192
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı ... 192
Örneklerin Alındığı Metinler ... 192
Yararlanılan Kaynaklar ... 193

Kıpçak Türkçesi Şekil Bilgisi ... 194 **10. ÜNİTE**
ŞEKİL BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ ... 195
Çekim Ekleri ... 195
İsim Çekimi ... 195
Fiil Çekimi ... 198
Zamanlar ... 199
Kipler ... 201
Zamanların Birleşik Çekimi ... 201
Ek-Fiilin Çekimi ... 202

Fiilimsiler 203
İsim Fiil Ekleri 203
Sıfat Fiil Ekleri 203
Zarf Fiil Ekleri 204
Yapım Ekleri 205
SÖZ VARLIĞI 207
Özet..... 208
Kendimizi Sınayalım 213
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı 214
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı 214
Örneklerin Alındığı Metinler 215
Yararlanılan Kaynaklar..... 215

Eski Anadolu Türkçesi Örneklerinin Alındığı Metinler 217
Çağatay Türkçesi Sözlüğü 219

Önsöz

Sevgili Arkadaşlar,

Çok büyük bir coğrafyaya ve zaman dilimine yayılmış olan Türk Dilinin geçirdiği evreleri tanımak, bir başka deyişle tarihi lehçeleri bilmek için yüzyıllara göre bölümlemeler yapmak öteden beri uygulana gelen esaslı bir yöntemdir.

Elinizdeki kitap da bu anlayışla hazırlandı. XIV-XV. Yüzyıllar Türk Dili, Türk Dilinin çok farklı coğrafyalara yayılmış ve XIV-XV. yüzyıllarda işlenmiş dilimini kapsamaktadır. Buna göre söz konusu coğrafya ve tarih dilimi için yazarlar tarafından Harezm Türkçesi (1, 2), Eski Anadolu Türkçesi (3, 4, 5 ve 6), Çağatay Türkçesi (7, 8) ve Kıpçak Türkçesi (9, 10) üniteleri hazırlandı.

Tarihi Türk lehçelerine ilişkin bu ünitelerin içerik planı; lehçe hakkında genel bilgi, ses bilgisi (ünlüler, ünsüzler ve ses olayları), şekil bilgisi (çekim ve yapım ekleri), önemli şair ve yazarların eserleri, dil incelemesi (ek-kök incelemesi), örnek metinler, sözlük ve kaynakça bölümlerinden oluşuyor.

Sınırlı ünite ve sayfa sayısı ile hazırlanan bu kitap, bir rehber niteliğindedir. Adı geçen lehçelerin tam anlamıyla anlatıldığı elbette düşünülemez. Bu durumda daha kapsamlı bilgi elde etmek isteyenler, her ünitenin ardında yer alan kaynakçalara veya yer yer aralarda verilen "Kitap" başlıklı bölümlere bakabilirler.

Bilindiği üzere, ders kitapları genel bilgiler içerir. Burada derin bilimsel tartışmalara girilmez. Bu sebeple kitapta geçen kimi bilgilerin başka başka eserlerde farklı yorumları görülebilir. Bunu dikkate alan ünite yazarları, genel doğruları aktarmayı ve tartışmalı konulara girmemeye özen göstermişlerdir.

Sonuç olarak öğrencilerimiz için böyle değerli bir eser hazırlayan kıymetli yazarlarımıza ve bu işte emeği geçen bütün görevlilere ayrı ayrı teşekkür ederiz.

Editörler
Prof.Dr. Vahit TÜRK
Prof.Dr. Erdoğan BOZ

XIV-XV. YÜZYILLAR TÜRK DİLİ

1

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Harezm Türkçesinin Türk dili tarihi içindeki yerini tanımlayabilecek;
- Harezm Türkçesinin ne ifade ettiği hakkında bilgi verebilecek;
- Harezm Türkçesinin tarihi hakkında açıklama yapabilecek;
- Harezm Türkçesi dönemi eserlerini tanıtabilecek bilgi ve becerileri kazanabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Harezm
- Harezm Türkçesi
- Nehcü'l-Feradis
- Kısasü'l-Enbiya
- Muīnü'l-Mürîd
- Muḥabbet-nāme
- Ḫüsrev ü Şîrîn

İçindekiler

XIV-XV. Yüzyıllar Türk Dili → Harezm-Altın Ordu Türkçesi

- HAREZM-ALTIN ORDU TÜRKÇESİ
- HAREZM-ALTIN ORDU TÜRKÇESİNİN TARİHİ GELİŞİMİ
- HAREZM TÜRKÇESİ ESERLERİ
- HAREZM-ALTIN ORDU TÜRKÇESİ ESERLERİ

Harezm-Altın Ordu Türkçesi

HAREZM-ALTIN ORDU TÜRKÇESİ

XI-XII. yüzyıllarda hem etnik yapı hem de siyasî hayat bakımından Türkleşen Harezm bölgesinde Türk dilinin doğu kolunu teşkil eden **Karahanlı Türkçesi** temelinde güneybatı kolunu teşkil eden **Oğuz Türkçesi** ve kuzeybatı kolunu teşkil eden **Kıpçak Türkçesi**nin karışıp kaynaşmasından oluşan Türkçeye Harezm Türkçesi veya Harezm-Altın Ordu Türkçesi adı verilir.

Karahanlı Türkçesi: XI-XIII. yüzyıllar arası Türk dili.

Harezm Türkçesinin en önemli dil özelliği, Harezm bölgesinde yerleşen Oğuz, Kıpçak ve diğer Türk boylarının ağızlarından alınan unsurlarla şekil bilgisi ve kelime hazinesi bakımından karma bir yapı arzetmesidir.

DİKKAT

*Karahanlı Türkçesinden **Çağatay Türkçesi**ne geçiş devrini teşkil eden Harezm Türkçesi teriminin belli bir dönemin Türkçesine ad olarak kullanılması Ali Şir Nevâyî'nin Mecâlisü'n-Nefâyis adlı eserinde Harezmli bilim adamı Hüseyin Harezmî'nin Kasîde-i Bürde'ye Harezm Türkçesi ile şerh yazdığını bildirmesi ile ortaya çıkmıştır (Ata 2002: 13): Mevlānā Celāle'd-dīn-i Rūmī ḳuddise sırrıhu Mesnevīġa şerḥ bitüpdür ve ḳasīde-i Bürdeġa daġı Ḫʿārezmīçe Türkī tili bile şerḥ bitipdür.*

Harezm bölgesi, daha Moğol çağından önceki devirlerde doğudaki Kâşgar'la birlikte ikinci bir edebî merkez olarak önemli bir rol oynamıştır. Altın Ordu çağında da önemini koruyan bu bölge, 1220'de Moğolların istilasından 1379 yılına kadarki sürede siyasî bakımdan **Altın Ordu**'ya bağlı kalmıştır. Moğol akınlarına rağmen burada İslamî Türk edebiyatı gelişmeye devam etmiştir. Harezm'de XIII. yy. sonlarında gelişen kültür faaliyetine XIV. yüzyılda Altın Ordu'nun başkenti Saray ve Kırım da eklenmiştir. Birçok bilim adamı, şair ve yazar Harezm'den Altın Ordu'ya göç etmiş, bu bölgede konuşulan Türk yazı dilinin Altın Ordu sınırları içinde de yayılmasına katkı sağlamıştır.

Farklı Türk boylarının gelip yerleştiği, çeşitli boyların birbiriyle karıştığı bir bölge olan Harezm bölgesinin XIII. yüzyıldan itibaren büyük oranda Türkleşmesiyle birlikte bu bölgede yeni bir yazı dili kurulmaya başlamıştır. Bu yazı dilinin kuruluşunda Oğuz ve Kıpçakların rolü büyüktür. Bunlar yanında Kalaçlar, Uygurlar, Peçenekler, Kimekler, Bayavutlar, Kanglılar ve başka bazı göçebe Türk boyları da etkili olmuştur. Bu sebeple bu bölgede oluşan Türkçe, göç yolu üzerinde bulunmasının da etkisiyle hem bir geçiş devri Türkçesi olmuş, hem de içinde Oğuz ve Kıpçak Türkçesi özelliklerini barındıran bir lehçe haline gelmiştir. Karahanlı Türkçesinden Çağatay Türkçesine geçiş dili olarak büyük önem taşıyan Harezm Türkçesi, Timurlular devrinde sona ererek yerini Çağatay Türkçesine bırakmıştır.

Oğuz Türkçesi: XI. yüzyılda Harezm bölgesinde toplu olarak yaşayan ve daha sonra batıya doğru göç ederek bugünkü Türkmen, Azerbaycan, Gagavuz ve Türkiye Türklerinin aslını oluşturan büyük bir Türk boyunun lehçesi.

Kıpçak Türkçesi: Karahanlı Türkçesinden sonra XIII-XV. yy.larda Altın Ordu devleti içinde ve XIII-XVI. yy.lar arası Mısır ve Suriye'de konuşulmuş ve yazılmış olan Türk dili.

Çağatay Türkçesi: Karahanlı ve Harezm edebî dillerinin devamı olarak XV-XX. yy.lar arası Orta Asya'da konuşulmuş ve yazılmış olan Türk dili.

Altın Ordu: Moğol imparatoru Cengiz Han'ın ölümünden sonra torunlarından Batu Han'ın 1242'de kurduğu ve kardeşi Berke Han'ın yerine geçip Müslüman olmasıyla tam bir Türk-İslam devleti haline gelen devletin adı.

SIRA SİZDE 1

Harezm Türkçesinin Türk dili tarihindeki yeri hakkında bilgi veriniz.

Harezm Türkçesi, Alī Şīr Nevāyī'den başlayarak farklı isimlendirmelerle de olsa Orta Türkçe dönemi içinde ayrı bir devre olarak ele alınmıştır. Altın Ordu Türkçesi ile Harezm Türkçesini birbirinden ayıran ölçütlerin tam olarak ortaya konulamamış olmasından dolayı genellikle "Harezm-Altın Ordu" ismi tercih edilmektedir.

Harezm-Altın Ordu Türkçesi eserlerinden *Muḳaddimetü'l-Edeb, Rabġūzī'nin ḳısasü'l-Enbiyā'sı, Nehcü'l-Ferādīs, Muʿīnü'l-Mürīd* ve *Satır Arası Kur'an Tercümesi*' müelliflerin yaşadığı bölgeler dikkate alınarak genellikle Harezm Türkçesi eserleri olarak ele alınmış, bunun yanında aynı sebeplerle Kuṭb'un *Ḫusrev ü Şīrīn*'i, *Muḥabbetnāme, Miʿrāc-nāme, Dāsitān-ı Cümcüme* ve Altın Ordu sahasına ait yarlık ve bitikleri ise Harezm-Altın Ordu eserleri başlığı altında gösterilmiştir.

SIRA SİZDE 2

Harezm Türkçesi eserlerinin iki ayrı başlık altında ele alınmasının sebepleri nelerdir?

HAREZM-ALTIN ORDU TÜRKÇESİNİN TARİHİ GELİŞİMİ

Bugün Özbekistan ve Türkmenistan sınırları içinde kalan, Ceyhun (Amu Derya) ırmağının döküldüğü Aral gölünün güneyinde bulunan bölgeye ve aynı zamanda bölge halkına Harezm adı verilir. Arap istilasından sonra bu ad sadece ülke adı olarak kalmış, burada yaşayan halka da Harezmî denilmiştir (Ata 2002).

İslamiyet'ten önce bu bölgede **Ârî** ırktan olan ve İranlılarla yakın akrabalıkları bulunan Harezmliler yerleşik idiler. Daha bu dönemden başlayarak hükümdarları da Harizmşah ünvanını almıştır. 717 yılında Emeviler zamanında Müslümanların bölgeyi fethetmesinden sonra 1017'ye kadar Samanîlerin hâkimiyeti altında kalan Harezm bölgesi, bu tarihten itibaren önce Gaznelilerin sonra da Selçukluların kontrolüne girmiştir.

Sultan Melikşah zamanında Anuş Tigin, Harezm'in valisi olarak tayin edilmiştir. Fakat Anuş Tigin ülkeyi fiilen idare etmemiş, Kıpçak Türklerinden Ekinci bin Koçkar asıl görevi üstlenmiştir. Bu dönemde Harezm'in Türkleşmesi tamamlanmış, Harezm'de Kıpçak, Kanglı ve Oğuz Türkçelerinin karışımı Harezm Türkçesi oluşmuştur.

DİKKAT

Gazneliler ve Selçuklular zamanında idare ve ordu Türklerde olmasına rağmen Türk dili yazı ve edebiyat dili olamamış, bu ancak Kuṭbü'd-dîn Muhammed ile başlayan son Harezmşahlar döneminde gerçekleşmiş ve Harezm Türkçesi eserlerini vermeye başlamıştır.

1097'de Taştdar Anuş Tigin'in oğlu Kutbüddin Muhammed'in Harezm valisi olarak tayin edilmesiyle Selçuklulara bağlı Harezmşahlar Hanedanı kurulmuştur. Bu dönemde Harezm en parlak devrini yaşamıştır. Atsız (1127-1156) devrinde yarı müstakil bir devlet haline gelen Harezm, İl Arslan (1156-1172) ve ʿAlā'e'd-dīn Tekiş (1172-1200) zamanında güçlenip gelişmiş, ʿAlā'e'd-dīn Muhammed (1200-1220) devrinde imparotorluk haline gelmiş, ancak Celāle'd-dīn Muhammed'in (1220-1231) kötü idaresi sonucunda Cengiz Han'ın yönettiği Moğol güçlerine yenilmiştir.

Cengiz Han'ın ölümünden (1227) sonra Harezm bölgesi -doğu kısmı hariç- en büyük oğlu Coçi'nin payına düşmüştür. Coçi Hanlığının yönetimi XIV. yüzyılda Kongrat Türklerine geçmiştir. Kongratlardan Ḥüseyn Ṣūfī'nin Harezm'in doğusunu işgal etmesi ile Timur, Harezm'e yürümüş ve yağmalamıştır (1379). Timur'un ölümünden (1405) sonra Harezm'i Özbekler (Şibaniler) işgal etmişlerdir.

XVI-XIX. yüzyıllar arası Harezm'in gerileme devresi olmuştur. Kültürel faaliyetleri gerileyen, ticaret hayatı **Kalmuk** saldırıları ile alt üst olan bölgeyi 1873'te Ruslar tamamen

Ârî: İran'dan geçerek Kuzey Hindistan'a yerleşen halk veya bu halktan olan kimse.

Kalmuk: Asya'da eski bir Moğol kabilesinin adı.

Bolşevik ihtilali: Çarlık Rusyası'nda Gregoryen takvimi'ne göre 24 Ekim 1917'de (Miladi takvime göre 7 Kasım 1917) Petrograd'daki Kışlık Saray'ın Lenin önderliğindeki Bolşeviklerin eline geçmesiyle başlayan ve Sovyetler Birliği'nin kurulmasına yol açan olaylar dizisidir.

ele geçirmiş, Batı Harezm hanlığı Ruslara tabi olarak yönetilmiştir. **Bolşevik ihtilali**nden sonra hanlığa son verilmiş; 1920'de Harezm Halk Cumhuriyeti, 1921'de Harezm Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. 1924'te ise Hive Hanlığının doğu tarafı Özbekistan, batı tarafı ise Türkmenistan Cumhuriyetlerine bırakılmıştır (Ata 2002).

Türklerin Harezm bölgesindeki varlığı ne zaman ve nasıl başlamıştır?

SIRA SİZDE 3

HAREZM TÜRKÇESİ ESERLERİ

Ḳıṣaṣü'l-Enbiyā

Ḳıṣaṣü'l-Enbiyā, peygamber kıssaları anlamına gelir. Başta Hz.Muhammed olmak üzere diğer peygamberler ile ʿAvac bin Annak, Harut ve Marut gibi Kuran'da da anılan bazı kıssaları içermektedir. Eserin başlangıcında asıl konu olan Âdem peygamber kıssasına, âlemin yaratılışını konu alan bölümden sonra geçilmiştir.

Yazar, eserinde özellikle her kıssanın başlangıcındaki secili ifadelerle dinî konulara bediî bir şekil vermiş, söz ustalığını kıssalarla ilgili olarak verdiği Arapça ve Türkçe şiirler ile de pekiştirmiştir. Eserde toplamı 484 dize tutan 43 Türkçe şiir bulunmaktadır. Manzum parçalar genelde **kaside** tarzındadır. Peygamberlere ve din büyüklerine yazılan kasideler yanında aşk, tabiat ve burçlarla ilgili konularda **gazel**ler de vardır. Bunların bir kısmı Arapçadan satır arası tercümedir.

Ḳutadġu Bilig ve ʿAtabetü'l-Ḥakāyıḳ'ta da karşılaşılan mani, **tuyuğ** şeklindeki dörtlükler Ḳıṣaṣü'l-Enbiyā'daki manzumelerin önemli bir özelliğidir. Halk edebiyatının etkisini gösteren bu manzumelerde genellikle divan şiirinde en sık rastlanan aruz ölçüleri kullanılmıştır (Ata 2002).

Kaside: On beş beyitten az olmayan, bütün beyitlerin ikinci dizeleri en baştaki beyit ile uyaklı olan ve çoğu kez büyükleri övmek için yazılan divan edebiyatı şiir türü.

Gazel: Divan edebiyatında beş ile on beş beyit arasında değişen, ilk beytinin dizeleri birbiriyle, sonraki beyitlerinin ikinci dizeleri birinci beyitle uyaklı, genellikle lirik konularda yazılan nazım biçimi

Tuyuğ: Mâni biçiminde aruzla yazılmış manzume.

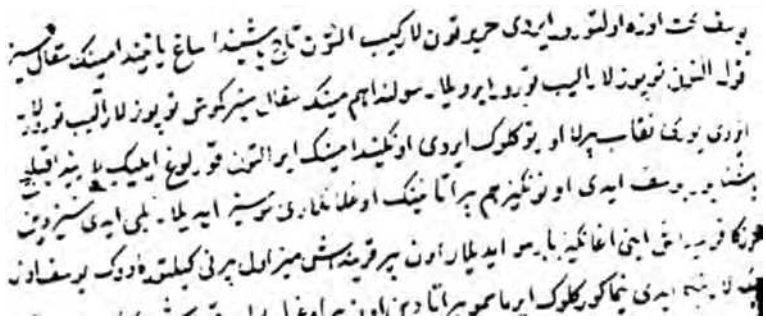

Resim 1.1

Kıssasü'l - Enbiyā'dan Bir Bölüm

Eserin Yazarı, Yazılış Tarihi ve İthaf Edildiği Kişi

Ḳıṣaṣü'l-Enbiyā, Nāṣırü'd-dīn bin Burhānü'd-dīn Rabġūzī tarafından 1310 tarihinde yazılmıştır. Moğol şehzadesi Nāṣırü'd-dīn Toḳ Buġa'ya sunulmuştur.

Eserin yazarı ile ilgili bilgiler, kendisinin eserinde verdiği bilgilerden ibarettir. Kendisi için *Ribaṭ Oġuzluġ* yani *Oğuzlarla meskûn Ribat* adlı mevkiden olduğunu belirtmiştir. Rabġūzī mahlasını da bundan dolayı aldığı anlaşılmaktadır. "Kervansaray" anlamına gelen Ribat'ın Oğuzlarla meskûn bir bölge olduğu ve bundan dolayı Rabġūzī'nin de Oğuz Türklerinden olduğu tahmin edilmektedir (Ata 2002: 18, Ercilasun 2004: 375). Ancak Ḳıṣaṣü'l-Enbiyā'yı sunduğu Nāṣırü'd-dīn Toḳ Buġa'ya yazdığı medhiyede aslının Moğol olduğunu, sonradan İslamiyet'i seçtiğini şu şekilde ifade etmiştir:

Aşlı Moġol erken körüñ
İslām üçün tutdı beḳā
Yaşı kiçig boyı uluġ
Ẕātı arıġ Beg Toḳ Buġa
Ol Nāṣırü'd-dīn künyeti (2v11-12) (Ata 2002: 19)

Eserin Nüshaları

müstensih: El yazması eserini el yazısıyla kopya eden kimse.

İstinsah: Yazma bir eseri el yazısıyla kopyalama.

Tıpkıbasım: Bir el yazması eserin aynı basımı, faksimile.

1. London, British Museum Nüshası Add. 7851: Eserin en eski nüshadır. Bu yazmanın **müstensih**i, Ch. Rieu tarafından Hacı Muhammed b. Dust Muwammed Hacı Vezirī olarak gösterilmiştir. **İstinsah** tarihi de XV. yüzyıldır. K. Grönbech bu nüshanın **tıpkıbasım**ını yapmıştır.
2. Leningrad Nüshaları: 16, 17, 18. yüzyıllara ait altı farklı nüsha Leningrad'da bulunmaktadır. Bu nüshalar şunlardır:
   a. Leningrad, Public Library. T.H.C. 71 (16.yy. ?)
   b. Leningrad, Or. Inst. C245 (1600)
   c. Leningrad, Public Library Dorn 507 (Kaufman derlemesi, 17.yy.)
   d. Leningrad, Or. Inst. D45 (18.yy.)
   e. Leningrad, Or. Inst. D46
   f. Leningrad, Or. Inst. D43
3. İsveç Nüshaları: Uppsala ve Lund Üniversiteleri kütüphanelerinde iki ayrı nüsha bulunmaktadır:
   a. University Library of Uppsala, Sweden, Nova 578 ve 580.
   b. University Library of Lund, Sweden, Universitätsbibliothek.
4. Paris Nüshası: Paris, Bibliothèque Nationale'de 18. yüzyıla ait bir nüsha bulunmaktadır.
5. Bakü Nüshası: Bakü, Azerbaycan Cumhuriyeti İlimler Akademisi Yazma Eserler Enstitüsünde 16. yüzyıla ait bir **nüsha**sı bulunmaktadır.

Nüsha: Birbirinin tıpkısı olan yazılı eserlerin her biri.

SIRA SİZDE 4

Ḳıṣaṣü'l-Enbiyā'nın konusu, yazılış tarihi ve ithaf edildiği kişi hakkında bilgi veriniz?

Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalardan Bazıları

1. L. İlminskiy, *Kısas-ı Rabguzi*, Kazan 1859.
2. Şemsüddin Hüseyn, *Kısas-ı Rabguzi*, Kazan 1881.
3. N. F. Katanov, *Rabguzi Kısasu'l-Enbiya Türki*, Taşkent 1898.
4. Gulam Hasan Arifgan, *Rabġuzi Kısasu'l-Enbiyā*,Taşkent 1916-1917.
5. J. Schinkewitsch, "Rabguzi's Syntax" , MSOS II, S. XXIX, 1926, s. 130-172; XX, 1927, s. 1-57. (Çev: S. Paylı Türk Dili Belleten III, S. 8-9-10-11, 1947.)
6. K. Grönbech, *Rabguzi. Narrationes de Prophetis.* Cod. Mus. Brit. Add. 7851. Reproduced in facsimile with an introduction. Kopenhagen, 1948.
7. Aysu Ata, *Nāsırü'd-dīn bin Burhanü'd-dīn Rabġuzī, Kısasü'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları),* I. Giriş-Metin–Tıpkıbasım, II. Dizin, TDK Yay. Ank., 1997
8. Ali Cin, "Rabguzi'nin Kısasu'l-Enbiyasının Tahran Nüshası", Turkish Studies Eski Oğuz Türkçesi Prof. Dr. Zeynep Korkmaz Adına, 22, 5/1, 2010, 237-245.

Bâb: Arapça bir kelime olup "kapı" anlamındadır. Türkçede "bölüm, başlık" anlamında kullanılmaktadır.

Fasıl: Bölüm, kısım

evvelḳı bab peyġāmberimiz ʿaleyhi's-selāmnuñ faẓāyili: İlk bölüm "Peygamberimiz aleyhisselamın faziletleri"

ékinç bāb ḫulefā-yı rāşidīn taḳı ehl-i beyt taḳı tört imām faẓāyiliniñ

Nehcü'l-Ferādis

Dinî ve didaktik nitelikte bir eserdir. Kırk hadis türünde mensur olarak kaleme alınmıştır. Nehcü'l-Ferādīs, Harezm Türkçesinin dil özelliklerini tespit etmek için en önemli kaynak eserlerden biridir. Eser dünya ve ahirette mutlu olmanın yollarını ortaya koyan Müslümanlık bilgilerini içerir. Sade bir dil kullanan yazar, dinî konuları aktarırken konuyu aydınlatıcı mahiyette menkıbeler, hikâyeler de nakletmiştir.

Eser dört **bâb** ve her bâbda onar **fasıl**dan oluşur. *evvelḳı bab peyġāmberimüz ʻaleyhi'sselāmnuñ fażāyili* başlıklı ilk bölümde Hz.Muhammed'in hayatı ve ailesi, faziletleri, peygambere vahiy gelmesi, ehl-i beytin müslüman oluşu ve bu arada çektikleri zorluklar ile Mekke'den Medine'ye göç, Hz.Muhammed'in mucizeleri, yaptığı savaşlar ve vefatı konuları işlenmektedir. *ékinç bāb ḫulefā-yı rāşidîn taḳı ehl-i beyt taḳı tört imām fażāyiliniñ beyānı*'nda dört halife (Hz. Ebu Bekr, Ömer, Osman, Ali), ehl-i beyt (Fatıma, Hasan ve Hüseyin) ve dört mezhep imamı (Ebu Hanife, İmam Şafi, İmam Malik ve İmam Hanbel) ile ilgili hadiseler ve erdemleri anlatılır. *üçinç bāb Ḥaḳ teʿālā ḥażretinġa yawunġu ʿameller* adlı üçüncü bâbda Allah'a yaklaştıracak ameller, namaz, zekât, oruç, hac, anne babaya hizmet, helal yemek, sabır vb. iyi işler anlatılır. Son olarak da *törtinç bāb Ḥaḳ teʿālā ḥażretidin yıratġu ʿameller beyānı* adlı dördüncü bâbda Allah'tan uzaklaştıran kötü ameller, haksız olarak kan dökmek, zina, içki, tekebbür, yalan, dünyayı sevmek, riya, kin ve haset, gurur ve gaflet gibi kötü işler ele alınmaktadır.

beyānı: İkinci bölüm "İlk dört halife ve Hz. Peygamberin yakın akrabası ile dört imamın faziletlerinin beyanı"
üçinç bāb Ḥaḳ teʿālā ḥażretinġa yawunġu ʿameller: Üçüncü bölüm "Hak Teala hazretine yaklaştıran ameller"
törtinç bāb Ḥaḳ teʿālā ḥażretinġa yıratġu ʿameller beyānı: Dördüncü bölüm "Hak Teala hazretinden uzaklaştıran amellerin beyanı"

Resim 1.2

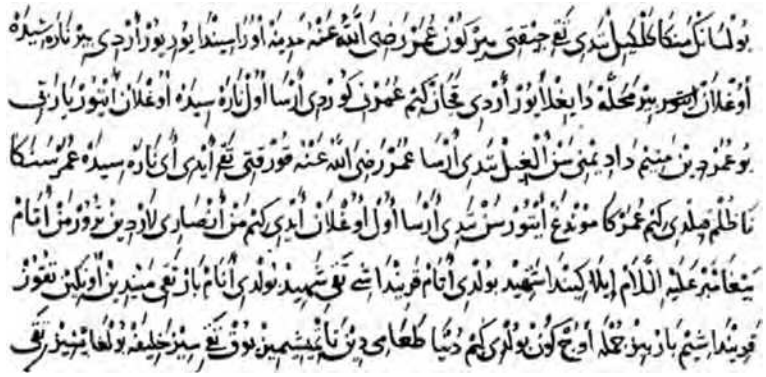

Nehcü'l-Ferādîs'ten Bir Bölüm

Nehcü'l-Ferādîs'in bölümleri ve bu bölümlerin içerikleri hakkında bilgi veriniz?

SIRA SİZDE 5

Eserin Yazarı, Yazılış Tarihi ve Yeri

Nehcü'l-Ferādīs nüshaları üzerinde incelemeler yapanlar genellikle eserin **müellif**i olarak Kerderli Mahmut b. Ali'yi göstermişlerdir. Kazanlı bilgin Şahabeddin Mercanî, Mahmud bin Ali Sarayî'nin köken olarak Bulgar Türklerinden olduğunu, doğum yerinin de Kerder olduğunu bildirmiştir (Ercilasun 2004: 381). Kerder, eski Harezm'de Ürgenç şehrinin kuzeydoğusunda bir kültür merkezidir. Eserin dili de onun Altın Ordu devletinin daha çok doğu kısmında yazıldığını göstermektedir. Yazılış tarihinin ise Mercanî nüshasındaki 1358 ve Yeni Cami nüshasındaki 1360 istinsah yıllarından önce olduğu tahmin edilmektedir (Ata 2002: 23-24).

Müellif: Yazar

Eserin Nüshaları

1. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami kısmı, 879: Zeki Velidi Togan tarafından bulunmuş ve ilim âlemine tanıtılmıştır. Tam bir nüshadır ve harekeli nesih ile yazılmıştır. Yeni Cami nüshasının müellifin sağlığında istinsah edilmiştir. Hem bu özelliği hem de **harekeli** yazılmış olması sebebiyle dil incelemeleri bakımından önemli bir nüshadır. Bu nüshada müellifin ölüm tarihine dayanılarak verilen istinsah tarihi ve müstensih kaydı da bulunmaktadır. Müellifin adı veya yazılış yeri, yılı ise verilmemiştir. İlk sayfada bulunan temellük kaydından Mısır'dan getirildiği anlaşılmaktadır. Bu nüshanın tıpkıbasımını Janos Eckmann yapmıştır.

Hareke: Arap alfabesiyle yazılmış metinlerde üstüne ve altına konduğu ünsüzlerin birer ünlü ile okunmasını sağlayan işaret.

2. Ş. Mercanî Nüshası: Kazan Türk bilgini Ş. Mercanî'nin kütüphanesinde bulunan, kendisi tarafından tanıtılan, fakat sonradan ortadan kaybolan bu nüshada eserin 759 tarihinde Altın Ordu'nun başkenti Saray'da istinsah edildiği ve müellifin adı kayıtlıdır.

3. Paris Bibliothè**q**ue Nationale, 1020: Başı ve sonu eksik olan bu nüsha, Yeni Cami nüshası gibi harekeli değildir. Eksik bir nüsha olduğu için eserin müellifi, yazılış yeri ve tarihi hakkında da herhangi bir kayıt yoktur. Bu nüshayı ilim âlemine tanıtan Janos Eckman'dır. Prof. Dr. Gülden Sağol, Nehcü'l-Ferādīs'in bu iki nüshasının tenkitli metnini ve sözlüğünü hazırlamıştır.

4. Yalta Nüshası: 1928 yılında Yalta Doğu Müzesi için satın alınmıştır. 1930 yılında müze müdürü Yakub Kemal tarafından bir risaleyle tanıtılan bu nüsha sonradan ortadan kaybolmuştur. Eksik bir nüshadır, eserin sadece ilk iki bâbını içermektedir. Yeni Cami nüshasına benzer şekilde harekeli nesih ile yazılmıştır. Nüshadaki istinsah kaydına göre 1390 yılında Kasım Bin Muhammed tarafından istinsah edilmiştir.

5. Kazan Nüshaları

a. Kazan Üniversitesi Kütüphanesi, 60261: Nüshadaki kayıttan XVII. yüzyıla ait olduğu tahmin edilmektedir. Müellif için diğer nüshalarda bulunmayan "Maḥmūd bin ʿAlī Şeyḫ es-Sarāyī" açıklaması yer almaktadır.

b. Kazan Devlet Üniversitesi Kütüphanesi, 3060 (445b): XVIII. yüzyılda istinsah edilmiştir. Tamamı 28 varaktır ve düzensiz büyüklükte olan her sayfada 29 satır bulunmaktadır.

c. Kazan Devlet Pedagoji Enstitüsü, 12100: İlk sayfaları eksik olan bu nüsha, 1771/1772 yılında Feyzullah Caferoğlu tarafından istinsah edilmiştir. Müstensih eserin sonunda yazmayı hocası Molla Selimcan Dost-Muhammed'in oğlu için bir rubleye istinsah ettiğini bildirmektedir. R. F. İslamov çalışmasında bunlardan başka Kazan'da Nehcü'l-Ferādīs'in üç nüshasının bulunduğuna işaret etmektedir. Bunlardan ilki 1968 yılında M. G. Gosmanov tarafından Ehmet köyünde, ikincisi aynı yıl M. Yusupov tarafından Ulyan bölgesinin Yugarı Tireşke köyünde bulunmuş olup üçüncüsü ise Milla Rahmetulla tarafından istinsah edilen mecmuanın içinde yer almaktadır.

6. Leningrad Nüshaları: Leningrad SSCB (Senpetersburg Rusya) İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'nde eserin iki yazma nüshası bulunmaktadır. Bu iki yazma 1934 yılında Vahidov kütüphanesinden getirilmiştir. İslamov eserin bunlar dışında Leningrad (Petersburg) İlimler Akademisinde iki nüshasının daha bulunduğunu bildirmektedir. Samoyloviç, "Cuci Ulusu ve Altın Ordu Edebi Dili" adlı çalışmasında Leningrad'daki Ulūm Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'ne hediye olarak verilen yazma kitaplar arasında Nehcü'l-Ferādîs'in üç nüshasının bulunduğunu bildirmiştir.

Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalardan Bazıları

1. Yakub Kemal, *Tyurko-tatarskaya rukopis' XIV veka "Nehju'l-feradis"*, Önsözü yazan: A. Samoyloviç, Yaltinskiy Ob'edinennıy Kraevedçeskiy Muzey, Simferopol, 1930.
2. *Nehcü'l-Feradis: Tıpkıbasım,* I, Önsözü yazan: Janos Eckmann. Türk Dil Kurumu Tıpkıbasımlar Dizisi 35. Ankara, 1956.
3. Osman Nedim Tuna, "Studies on Nahju'l-Ferādis: A Method for Turkic Historical Dialectology", Ph. D. Thesis University of Washington, 1968.
4. Ali Fehmi Karamanlıoğlu "Nehcü'l-Feradis'in Dil Hususiyetleri I", Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, XVI (1968), 55-72; II: XVII (1969), 33-56; III: XVIII (1970), 57-80; IV: XIX (1971), 145-170.
5. Janos Eckmann, "Nehcü'l-Ferādīs'in Bilinmeyen Bir Yazması", TDAY-Belleten 1963, Ankara 1988, s. 157-159.

6. Janos Eckmann, (Yay. Semih Tezcan ve Hamza Zülfikar) *Nehcü'l-Ferādīs. Uştmahlarnıñ Açuq Yolı (Cennetlerin Açık Yolu),* I.Metin II. Tıpkıbasım, TDK Yay. 518. Ankara, 1995.
7. Ali Fehmi Karamanlıoğlu "Nehcü'l-Feradis'e Dair", Türk Dili IV (1995), s. 556-558.
8. Gülden Sağol, *Nehcü'l-Ferādīs: İlk İki Bap (Giriş-Tenkitli Metin-Sözlük-Dizin-Arapça İbareler)*, Basılmamış Doçentlik Çalışması, 1998.
9. Aysu Ata, *Nehcü'l-Ferādīs. Uştmahlarnıñ Açuq Yolı (Cennetlerin Açık Yolu), III. Dizin-Sözlük*, TDK Yay. 518, Ankara 1998.

Muḳaddimetü'l-Edeb

Arapçayı öğretmek üzere yazılmış, Arapça kelime ve kısa cümlelerden oluşan pratik bir sözlüktür. Bu kelime ve ibarelerin altına Harezm Türkçesi, Farsça, Hârezmce (bir İran dili), Moğolca, Çağatayca, Osmanlıca gibi dillerde anlamları yazılmıştır. En eski nüshalar Harezm Türkçesi ve Farsça ile tercüme edilenlerdir. Eser beş bölümden oluşmaktadır:

1. İsimler
2. Fiiller
3. Harfler (Edatlar, isim ve fiil dışındaki gramer unsurları)
4. İsim Çekimi
5. Fiil Çekimi

Muḳaddimetü'l-Edeb Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemi sözlüklerinde bulunmayan pek çok kelimeyi içermesi sebebi ile Divānü Lüġati't-Türk'ten sonra Orta Türkçe döneminin en zengin kelime hazinesini barındıran sözlüktür.

Muḳaddimetü'l-Edeb'in Türk dili tarihi açısından en önemli özelliği nedir?

SIRA SİZDE 6

Eserin Yazarı, Yazılış Tarihi ve İthaf Edildiği Kişi

Mukaddimetü'l-Edeb ünlü **tefsir** ve lügat âlimi Mahmūd bin Ömer ez-Zemahşerî tarafından yazılmıştır. Harezmşah Atsız bin Muhammed bin Anuş Tigin'e sunulmuştur. Harezmşah Atsız 1127 yılında Sultan Sencer tarafından Harezmşah ilan edilmiştir. Devrin ilim dili olarak Arapçaya ilgi duyan lügat âlimi Zemahşerî'den kendisinin saray kütüphanesi için bir sözlük yazmasını istemiş, Zemahşerî de Mukaddimetü'l-Edeb adlı eserini yazmıştır.

Tefsir: Kur'an'ın surelerini açıklayarak görüşler ileri sürme ve bunları yazma, yorumlama.

Mukaddimetü'l-Edeb'in yazılış tarihi eserin hiçbir nüshasında kayıtlı değildir. Fakat Atsız'ın hüküm sürdüğü yıllar (1127-1156) ve Zemahşerî'nin ölüm tarihi (1144) göz önünde bulundurulduğunda yazılış yılının 1128-1144 yılları arasında olduğu tahmin edilmektedir.

Eserin Nüshaları

1. Yozgat Kütüphanesi, 396 (H. 655 / M. 1257).
2. Berlin Devlet Kütüphanesi, Nr. Ms. Orient Fol. 66 (H. 681 / M. 1282).
3. Paris Supplément turc, 287 (XII.yy.).
4. Şuşter (XIII.yy.).
5. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Edebiyat nr. 4655 (veya A.Y. 114), (H.715 / M. 1315).
6. Rampur Saray Kütüphanesi, 3810 (XIV.yy.).
7. Topkapı Sarayı, Ahmed III, 2243 (XIV.yy.).
8. Topkapı Sarayı, Ahmed III, 2740 (XIV.yy.).
9. Topkapı Sarayı, Ahmed III, 2741.
10. Millet Kütüphanesi, 2009. (H. 749 / M. 1348).
11. Beşir Ağa, 648. (H. 797 / M. 1394).

12. Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi, 1149. (H. 738/ M. 1338).
13. Atıf Efendi, 2768. (H. 799 / M. 1397).
14. Yeni Cami Kütüphanesi, Hatice Turhan Yazması, 322 (H. 769 / M. 1367).
15. İstanbul Arkeoloji Müzesi, 1619. (M. 1340).
16. Manisa Kütüphanesi, 2850. (H. 800 / M. 1398).
17. British Museum, Add 7429. (H. 760 / M. 1359).
18. Kastamonu Kütüphanesi, 2487.
19. Hive, (M. 1338).
20. Taşkent, 2699 ve 3807.

Mukaddimetü'l-Edeb'in bu Harezm Türkçesi ile tercümesi yapılmış nüshalarının bazılarında Farsça ve Batı Türkçesine yapılmış tercümeler de bulunmaktadır. Bu nüshalar arasında en önemlileri İstanbul Üniversitesi, Paris, Berlin, Şuşter ve Yozgat'taki nüshalardır.

Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalardan Bazıları

1. İshak Hocası Ahmed Efendi, *Aḳṣa'l-ereb fī tercemeti Muḳaddimeti'l-Edeb*, I-II, İstanbul 1895.
2. W. Barthold, "Eine Zamahşerī Handschrift mit alttürkischen Glossen", Islamica, Leipzing 1926.
3. Zeki Velidi Togan, *Documents on Khorezmian Culture, Part I, Muqaddimat al-Adab with the Traslation in Khorezmian,* İstanbul, 1951.
4. Nuri Yüce, *Ebu'l-Kāsım Cārullāh Mahmūd bin 'Omar bin Muhammed bin Ahmed ez-Zamahşarī el-Hvārizmī. Mukaddimetü'l-Edeb: Harezm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası: Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks*. TDK Yay. 535, Ankara 1988.

Muʿīnü'l-Mürīd

Didaktik mahiyette bir eserdir. Dinî-tasavvufî konuları ele almış ve bu konularda bilgi vermeyi amaçlamış manzum bir eserdir. Muʿīnü'l-Mürīd Karahanlı ve Çağatay Türkçelerine geçiş dönemini kapsayan Harezm Türkçesinin en önemli eserlerinden biridir. Dil ve üslubu açısından geniş halk kitleleri için yazıldığı anlaşılan Muʿīnü'l-Mürīd'in bugüne kadar bilinen tek nüshası Bursa Orhan Kütüphanesi'ndedir. Bu nüshanın fotoğrafları Agah Sırrı Levend tarafından Türk Dil Kurumuna bağışlanmıştır. Tamamı 26 varak olan nüshanın her sayfasında 16, 17 satır yer almaktadır. Muʿīnü'l-Mürīd'in bu nüshasında Cevāhirü'l-Esrār adlı eserden alınmış yedi dörtlük ile kime ait olduğu belli olmayan kıssa ve dizeler de bulunmaktadır. Eserin kenarına yazılmış olan bu eklemelerin kim tarafından, ne zaman yapıldığına dair herhangi bir kayıt yoktur.

Eserin Yazarı ve Yazılış Tarihi

Eser, 1313 tarihinde yazılmıştır. F. Köprülü ve Janos Eckmann eserde yer alan bilgilerden hareketle yazarının "İslām" olduğunu kabul eder. Ebulgazi Bahadır Han ise Şecere-i Terâkime adlı eserinde Muʿīnü'l-Mürīd'in müellifini Şeyḫ Şeref Ḫˇāce olarak göstermiştir.

SIRA SİZDE 7

Muʿīnü'l-Mürīd'in konusu nedir?

Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalardan Bazıları

1. Ali Fehmi Karamanlıoğlu, *Şeyh Şeref Hāce, Muʿīnü'l-Mürīd. Transkripsiyonlu Metin-Dizin-Tıpkıbasım.* Istanbul: Beşir Kitabevi, 2006. (Bu çalışmayı tamamlayamadan 1973 yılında vefat eden Karamanlıoğlu'nun ardından Osman. F. Sertkaya malzemeyi olduğu gibi yayımlamıştır.)
2. Recep Toparlı-Mustafa Argunşah, *Muʿīnü'l-Mürīd.* Ankara: TDK Yay. 2008.

Satır Arası Kuran Tercümesi

Kuran'ın Harezm Türkçesi ile yapılmış tercümesi İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Alipaşa Bölümünde bulunmakta olup 1363 yılında istinsah edilmiştir. Satır arası kelime kelime tercüme olan metin, harekesizdir. Her sayfada 9 satır Arapça, 9 satır Türkçe olmak üzere toplam 18 satır bulunan metnin tamamı 583 **varak**tır.

Varak: Yazmalarda her bir yaprak.

Harezm Türkçesi ile yapılmış bu tercüme dil incelemeleri bakımından son derece önemlidir. Çünkü tercümeye konu olan metnin kutsallığı tercümeyi yapanın daha titiz davranmasına sebep olmuştur. Kuran'ın diğer tercümelerinde olduğu gibi bunda da metin bakımından yanlışlar bulunmamaktadır. Söz konusu eser üzerinde Gülden Sağol çalışmıştır.

Satır arası Kuran tercümelerinin dil incelemeleri bakımından önem taşımasının sebepleri neler olabilir?

SIRA SİZDE 8

Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalardan Bazıları

1. Gülden Sağol, *An Inter-linear Translation of the Qur'an Into Khwarazm Turkish = Harezm Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi: Introduction and Text*. I, Sources of Oriental Languages and Literatures 21, Turkish Sources XIX, Harvard University The Department of Near Eastern Language and Civilizations, 1993.
2. Gülden Sağol, Glossary. *An Inter-linear Translation of the Qur'an Into Khwarazm Turkish = Harezm Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi: II*, Sources of Oriental Languages and Literatures 26, Turkish Sources XXIII, Harvard University The Department of Near Eastern Language and Civilizations, 1995.
3. Gülden Sağol, *An Inter-linear Translation of the Qur'an Into Khwarazm Turkish = Harezm Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi: Facsimile* Section One:1b-300b. III, Sources of Oriental Languages and Literatures 36, Turkish Sources XXXIII, Harvard University The Department of Near Eastern Language and Civilizations, 1996; Section Two: 301b-587b. III, Sources of Oriental Languages and Literatures 46, Turkish Sources XXXIX, Harvard University, 1999.
4. Emek Üşenmez, "Eski Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası Üzerinde Dil İncelemesi: Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Ekler Dizini". İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yeni Türk Dili Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2010.

Cevāhirü'l-Esdāf

Muʿīnü'l-Mürīd'in bulunduğu mecmuanın sahife kenarlarına yazılmış altı kıtalık bir metindir. Dörtlükler halinde yazılmıştır. Tasavvufî, didaktik bir parçadır. F. Köprülü (1928: 344), dil ve edebiyat özelliklerini dikkate alarak bu eseri Harezm muhitine dâhil etmiştir.

HAREZM-ALTIN ORDU TÜRKÇESİ ESERLERİ

Ḫüsrev ü Şīrīn

1341 yılında Altın Ordu şairi Ḳuṭb tarafından Altın Ordu hükümdarı Tını Beg Han ile eşi Melike Hatun adına yazılmış bir **mesnevi**dir. Ḳuṭb eserini aynı addaki Genceli Nizamī'nin mesnevisinden tercüme etmiştir. Tını Beg Han'ın babası Özbek Han'ın ölümünden sonra 1341 yılında tahta geçmesinden ve 1342 yılında da kardeşi tarafından öldürülmesinden hareketle eserin yazılış tarihi 1341 veya 1342 olarak tahmin edilmektedir.

Hikâyenin kuruluşu, seyri ve sonucu bakımından Nizamī'nin Ḫüsrev ü Şīrīn'i ile benzer olan eser **tevhid**, **naat** ile **Çehar-yār** methiyesinin bulunduğu baş kısmıyla; Tını Beg Han ile Melike Hatun için methiyeler kısmıyla; ayrıca "**sebeb-i telif-i kitāb**" bölümüyle

Mesnevi: Her beyti ayrı uyaklı bir divan edebiyatı nazım biçimi.

Tevhid: Divan edebiyatında Allah'ı övmek için yazılan manzume.

Naat: Hz. Muhammed'in niteliklerini övmek, ondan şefaat dilemek amacıyla yazılan kaside.

Çehar-yār: Dört dost (Hz. Ebûbekir, Ömer, Osman, Ali).

Sebeb-i telif-i kitāb: Kitabın yazılış sebebi.

Nizamī'nin eserinden ayrılır. 4370 beyitten oluşan bu büyük mesnevi, Nizamī'nin kullandığı vezin olan mefāīlün mefāīlün feūlün vezninde yazılmıştır. Sadece 17 beyitlik Çehār-yār methiyesini Kutadgu Bilig vezninde yazmıştır. Ḳuṭb, Ḫüsrev ü Şīrīn'i Farsça orijinalinden farklı unsurlar kullanarak oluşturmuş, kelimesi kelimesine bir çeviri yapmayarak şairlik yeteneklerini de ortaya koymuştur. Ḫüsrev ü Şīrīn hem Türk Edebiyatında bilinen 21 Ḫüsrev ü Şīrīn veya Ferhād u Şīrīn mesnevisinin ilki olması bakımından hem de yazıldığı saha ve dönemde konusu itibariyle ilk olması bakımından önemlidir. Zira XII-XV. yüzyıllarda gerek Altın Ordu'da gerekse Mısır'da yazılmış olan eserler genellikle sözlük mahiyetinde veya dinî konuları ele alan kitaplardır. Ḳuṭb, eserinde o devir Türkçesini bütün imkânlarıyla ortaya koymuş, henüz yazı diline geçmemiş pek çok Türkçe sözü edebî dile kazandırmıştır (Hacıeminoğlu 1997: 11-12).

Ḫüsrev ü Şīrīn'in bugüne kadar bilinen tek nüshası Paris Bibliothèque Nationale'dedir. 1383 tarihinde Berke Fakih adlı bir Kıpçak tarafından İskenderiye'de Altın Buga adına istinsah edilmiştir.

Ḫüsrev ü Şīrīn'in metin yayınına dair çalışmalar Abdulkadir İnan, Zajacskowski ve Necmettin Hacıeminoğlu'na aittir.

SIRA SİZDE 9

Ḳuṭb'un Ḫüsrev ü Şîrîn'inin, Nizamî'nin Ḫüsrev ü Şîrîn'inden farklı yönleri nelerdir?

Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalardan Bazıları

1. Abdülkadir İnan, "Kutb'un Husrev ü Şirin'inden Örnekler", Türk Dili-Belleten III, No: 14-15, Ankara 1951, s. 5-21.
2. Ananiasz Zajaczkowski, *La Plus Ancienne Version Turque du Husräv u Şîrîn de Qutb. I: Texte, II: Facsimile, III: Vocabulaire.* Polska Akademia Nauk Komitet Orientalistyczny. Warszawa, 1958-1961.
3. Necmettin Hacıeminoğlu, *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*. İstanbul Üniversitesi Yayınları 1378, İstanbul 1968.

Muḥabbet-nāme

1353 yılında Ḫˇārezmī tarafından Sir Derya'da yazılmış, Altın Ordu sarayı etrafında oluşmuş klasik edebiyata örnek teşkil eden, mesnevi tarzında uzunca bir manzumedir. Asıl adı bilinmeyen Ḫˇārezmī'nin, kullandığı mahlastan Harezmli olduğu anlaşılmaktadır. Ḫˇārezmī, o devirde Altın Ordu adına Sıgnak eyaletini idare eden Muhammed Ḫˇāce Beg'in isteği üzerine kışı onun sarayında geçirmiş, söz konusu eseri burada yazıp kendisine sunmuştur.

Eserin, biri Uygur harfleri ile olmak üzere dört nüshası vardır:

1. British Museum Or. 8193'te Uygur harfli bir mecmuanın arasındadır. Bu nüsha V. V. Barthold tarafından bilim dünyasına tanıtılmıştır. Barthold'a göre bu nüsha Emīr Celāle'd-dīn Fīrūz Şāh adına yazılmıştır.
2. British Museum Add. 7914'te Arap harfli bir mecmuanın arasındadır.
3. İstanbul Millet Kütüphanesinde Arapça bir tefsirin haşiyesindedir. Ketebe kaydı olmayan bu nüsha hakkında ilk olarak Fuat Köprülü bilgi vermiştir.
4. İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emirî, Manzum No: 949

Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalardan Bazıları

1. T. Gandjei, "Il 'Muhabbet-nāme'di Horezmî" Annali dell' İstituto Universitario Orientale di Napoli, Nuova Serie, VI (1957), 131-161; VII (1958), 135-166.
2. T. Gandjei, "Il lessico del 'Muhabbet-nāme', Annali dell' İstituto Universitario Orientale di Napoli, Nuova Serie, VIII (1959), 91-102.

3. A. M. Şçerbak, "Oğuz-nāme, Muhabbet-nāme". Pamyatniki Drevne Uygurskoy i Staro Uzbekskoy Pis'mennosti, moskva, 1959, 111-170.
4. E.N. Nadjib, *Horezmi, Muhabbet-name*, İzdanie, Tksta, Transkripsiya, Perevod i İssledovanie, Moskva, 1961.
5. Sir G. Clauson, "The Muhabbat-nāma of Xwārazmî", CAJ, VII (1962), 241-255. Çevirisi: Ayşe Gül Sertkaya (2009), "Hvārezmî'nin Muhabbet-nāme'si", İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, XXXVII, 2007, 191-207.
6. Osman F. Sertkaya, "Horezmî'nin Muhabbet-nāme'sinin İki Yeni Yazma Nüshası Üzerine", Türkiyat Mecmuası, XVII (1972), 185-207.

Dāsitān-ı Cümcüme

1368-1369 yılında Ḥüsām Kātib tarafından Altın Ordu'da edebî bir gaye güdülmeden geniş halk kitleleri için mesnevi nazım şekli ile yazılmış dinî lirik bir hikâyedir. Eserin konusu, İlyas Peygambere iman etmediği için çok eziyetler çeken, fakat kendi adamlarına iyi davrandığı için kendi adamları tarafından diriltilen Kesikbaş adlı meşhur bir dinî menkıbeye dayanır. Cümcüme-nāme de denilen eser konusu, nazım şekli ve vezni bakımından İran şairi Feridüddin Attar'ın aynı adlı eserinden Türkçeye tercümedir. Fakat cennet ve cehennem konularının daha ayrıntılı olarak ele alınması ile asıl metinden ayrılır. Eser, 1548 yılında Kırım Han'ı Sahib Giray bin Hacı Giray'ın emri ile Harezm-Altın Ordu Türkçesinden Anadolu Türkçesine çevrilmiştir. Samoyloviç (1935: 36) eserin Leningrad Asya müzesinde iki nüshasının daha bulunduğunu bildirmektedir. Cümcüme-nāme'nin XVI-XVII. yüzyıl Çağatay Türkçesine tercüme edilmiş nüshası Paris Bibliothèque Nationale'dedir. 1872'de eserin tam metnini ihtiva etmeyen neşri, Hikāyet-i Cümcüme Sultan fi Nevbet-i İlyas Aleyhisselām adıyla Kazan'da yapılmıştır.

Miʿrāc-nāme

Dil, üslup ve işlediği konu bakımından Nehcü'l-Ferādīs'e benzer. Mirac olayını anlatan **anonim** bir eserdir. Konularının sıralanışı bakımından Nehcü'l-Ferādīs'e benzemekle birlikte, gök tasviri kısmındaki ayrıntılar farklıdır. Miʿrāc-nāme'nin Uygur harfleriyle yazılmış tek nüshası Paris Bibliothèğue Nationale'de bulunmaktadır. Bu nüsha 1436'da Malik Bahşı tarafından Herat'ta istinsah edilmiştir. Bu sebeple XIV. yüzyılda yazıldığı tahmin edilmektedir. Osman Fikri Sertkaya eser üzerinde doktora çalışması yapmıştır.

Anonim: Yazanı, yapanı, söyleyeni bilinmeyen (eser).

Yarlık ve Bitikler

Altın Ordu sahasında yazılmış olan **yarlık** ve **bitik**ler Kıpçak tesirinin ağır bastığı Harezm Türkçesi veya Altın Ordu Türkçesi dil yâdigarlarındandır. XIV. yüzyılın sonu ile XV. yüzyılın başlarında yazılmış iki yarlık ve bir bitik Harezm Türkçesi ürünleri arasında değerlendirilmektedir. Uygur harfleriyle yazılmış olan Toktamış ve Temir Kutluk yarlıkları, ayrıca Arap harfli Uluğ Muhammed Han bitiği Harezm Türkçesi dönemi metinlerindendir.

Yarlık: Ferman.

Bitik: Mektup.

1393 yılında Toktamış Han'ın Lehistan-Litvanya Kralı'na gönderdiği yarlık, Uygur harfli ve 25 satırdır. 1397 yılında Temir Kutluk Han'ın Muhammed adlı bir kişiyi tarhan yapmak üzere yazdığı yarlık, Uygur-Arap harfli ve 55 satırdır. 1428 yılında Uluğ Muhammed Han'ın II. Murad'a gönderdiği bitik ise Arap harfli ve 19 satırdır (Özyetgin 1996: 17-18).

Altın Ordu yarlık ve bitikleri, diğer bitiklerle birlikte Melek Özyetgin tarafından incelenmiştir. *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi* adlı bu çalışmada 18 yarlık ve bitik ayrıntılı dil ve üslup incelemesi, metin, bugünkü dile aktarım, gramatikal dizin ve tıpkıbasım olarak ele alınmıştır.

Sirācü'l-Ḳulûb

Mensur bir eser olup didaktik mahiyette dinî-tasavvufî konuları işlemektedir. Harezm Türkçesi ile tercüme edilmiş birkaç nüshası bulunmaktadır. Bu nüshalardan biri Moskova Devlet Arşivi'ndedir. 1554'te istinsah edilmiş olan bu nüshada on dokuz sual ve cevabı yer alır.

Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalardan Bazıları

1. E. N. Nadjib, "Tyurkoyazıçnıy pamyatnik, datırovannıy seredinoy XVI.v. "Sirac alkulub", Opisaniye pamyatnika, O transkriptsiya", İssledovaniya Po İstoriiTyurkskih Yazıkov XI-XVI vv., Moskva 1989, 151-224.
2. Ayşe Gül Sertkaya, *Horezm Türkçesi ile Yazılan Sirâcü'l-Kulūb: Giriş - Transkripsiyonlu Metin-Çeviri-Tıpkıbasım*, Çantay, İstanbul, 2010.

İbni Mühennā Lugati / Hilyetü'l-Lisān ve Hulbetü'l-Beyān

XIV. yüzyılda İbni Mühennā tarafından yazılmış Arapça-Türkçe-Moğolca bir sözlüktür. Eserle ilgili ilk yayını, Avrupa'da bulunan 5 yazmaya dayanarak P. M. Melioranskiy yapmıştır. 1923 yılında Kilisli Rıfat, İstanbul'da Müze-i Hümāyūn'un kütüphanesinde bulduğu yeni bir nüshayı İstanbul'da yayımlamıştır. Bu nüshada eserin yazarının adının İbni Mühennā olarak kayıtlı olması sebebiyle eser, İbni Mühennā Lügati olarak tanınmıştır. A. B. Ercilasun (2004: 385), İstanbul nüshasının, dil özellikleri bakımından Harezm Türkçesine dâhil edilmesi gerektiği görüşündedir. Eserin Kilisli Rıfat tarafından yapılan yayınından sonra 1934'te Abdullah Battal tarafından İbnü-Mühennā Lugati adıyla Türkçe bölümünün alfabetik dizini yayımlanmıştır.

Özet

AMAÇ 1 *Harezm Türkçesinin Türk dili tarihi içindeki yerini tanımlayabilmek*

Türkçenin XI.yy. Karahanlı Türkçesinden sonraki, XV.yy. Çağatay Türkçesinden önceki dönemidir. Karahanlı Türkçesini temel alarak Oğuz Türkçesi ve Kıpçak Türkçesinin bir araya gelip kaynaşması sonucunda oluşmuştur. Karahanlı Türkçesinden Çağatay Türkçesine geçiş devrini teşkil eder.

AMAÇ 2 *Harezm Türkçesinin ne ifade ettiği hakkında bilgi verebilmek*

XI-XII. yüzyıllarda Harezm bölgesinde Türk dilinin doğu kolunu teşkil eden Karahanlı Türkçesi temelinde güneybatı kolunu teşkil eden Oğuz Türkçesi ve kuzeybatı kolunu teşkil eden Kıpçak Türkçesinin karışıp kaynaşmasından oluşan Türkçeye Harezm Türkçesi veya Harezm-Altın Ordu Türkçesi adı verilir.

AMAÇ 3 *Harezm Türkçesinin tarihi hakkında açıklama yapabilmek*

Bugün Özbekistan ve Türkmenistan sınırları içinde kalan, Ceyhun (Amu Derya) ırmağının döküldüğü Aral gölünün güneyinde bulunan bölgeye ve aynı zamanda bölge halkına Harezm adı verilir. İslamiyet'ten önce bu bölgede **Ârî** ırktan olan ve İranlılarla yakın akrabalıkları bulunan Harezmliler yerleşik idiler. 717 yılında Emevilerle birlikte Müslümanların bölgeyi fethetmesinden sonra 1017'ye kadar Samanîlerin hâkimiyeti altında kalmıştır. Harezm bölgesi, bu tarihten itibaren önce Gaznelilerin, 1041'den sonra da Selçukluların kontrolüne girmiştir. Sultan Melikşah zamanında Anuş Tigin, Harezm'in valisi olarak tayin edilmiştir. Fakat Anuş Tigin ülkeyi fiilen idare etmemiş, Kıpçak Türklerinden Ekinci bin Koçkar asıl görevi üstlenmiştir. Bu dönemde Harezm'in Türkleşmesi tamamlanmış, Harezm'de Kıpçak, Kanglı ve Oğuz Türkçelerinin karışımı Harezm Türkçesi oluşmuştur.

AMAÇ 4 *Harezm Türkçesi dönemi eserlerini tanıtabilmek*

Harezm-Altın Ordu Türkçesi eserlerinden *Muḳaddimetü'l-Edeb, Rabġūzī'nin Ḳısasü'l-Enbiyā'sı, Nehcü'l-Ferādîs, Muʿīnü'l-Mürīd* ve *Satır Arası Kur'an Tercümesi* müelliflerin yaşadığı bölgeler dikkate alınarak genellikle Harezm Türkçesi eserleri olarak ele alınmış, bunun yanında aynı sebeplerle Kuṭb'un *Ḫusrev ü Şīrīn*'i, *Muḥabbet-nāme*, *Miʿrāc-nāme*, *Dāsitān-ı Cümcüme* ve Altın Ordu sahasına ait yarlık ve bitikler ise Harezm-Altın Ordu eserleri başlığı altında incelenmiştir. Bu kitapta da bu ana başlıklar altında eserler hakkında genel bilgi verilmiş, eserin yazarı, yazılış yeri, tarihi, ithaf edildiği kişi, nüshaları ve üzerinde yapılan çalışmalar anlatılmıştır.

Kendimizi Sınayalım

1. Harezm Türkçesinin en önemli dil özelliği nedir?
a. Karahanlı Türkçesi temelinde gelişmesi
b. Timurlular devrinde sona ermesi
c. Şekil bilgisi ve kelime hazinesi bakımından karma bir yapı arzetmesi
d. Karahanlı Türkçesinden Çağatay Türkçesine geçiş devri Türkçesi olması
e. Bu yazı dilinin kuruluşunda göçebe Türk boylarının etkili olması

2. Harezm'in Türkleşmesi hangi hükümdar zamanında tamamlanmıştır?
a. İl Arslan
b. Anuş Tigin
c. Celāle'd-dīn Muhammed
d. Sultan Melik Şah
e. Ekinçi bin Koçkar

3. Ḳıṣaṣü'l-Enbiyā'da halk edebiyatının etkisini gösteren nazım birimi aşağıdakilerden hangisidir?
a. manzume
b. tuyuğ
c. kaside
d. mesnevi
e. gazel

4. Aşağıdakilerden eserlerden hangisi dünya ve ahirette mutlu olmanın yollarını ortaya koyan müslümanlık bilgilerini içerir?
a. Ḳıṣaṣü'l-Enbiyā
b. Cevāhirü'l-Esdāf
c. Nehcü'l-Ferādīs
d. Ḫüsrev ü Şīrīn
e. Miʿrāc-nāme

5. Divānü Lüğati't-Türk'ten sonra Orta Türkçe döneminin **en zengin** kelime hazinesini barındıran sözlük aşağıdakilerden hangisidir?
a. Nehcü'l-Ferādīs
b. Muḥabbet-nāme
c. Muʿīnü'l-Mürīd
d. Muḳaddimetü'l-Edeb
e. İbnü-Mühennā Lugati

6. Aşağıdakilerden hangisi XIV. yüzyılda Harezm Türkçesi ile yazılmış Arapça-Türkçe-Moğolca bir sözlüktür?
a. İbnü-Mühennā Lugati
b. Muḳaddimetü'l-Edeb
c. Nehcü'l-Ferādīs
d. Cevāhirü'l-Esdāf
e. Sirācü'l-Kulūb

7. Ḫüsrev ü Şīrīn'in bugüne kadar bilinen tek nüshası 1383 tarihinde kim tarafından istinsah edilmiştir?
a. Özbek Han
b. Nizamī
c. Berke Fakih
d. Tını Beg Han
e. Altın Buga

8. Aşağıdakilerden hangisi Kırk hadis türünde mensur bir eserdir?
a. Nehcü'l-Ferādīs
b. Sirācü'l-Kulūb
c. Ḫüsrev ü Şīrīn
d. Miʿrāc-nāme
e. Cevāhirü'l-Esdāf

9. Aşağıdakilerden hangisi Kuran'ın Harezm Türkçesi ile yazılmış satır arası tercümesi üzerine çalışma yapmıştır?
a. Ayşe Gül Sertkaya
b. Osman Fikri Sertkaya
c. Gülden Sağol
d. Necmettin Hacıeminoğlu
e. Abdülkadir İnan

10. Muʿīnü'l-Mürīd'in bilinen tek nüshası nerededir?
a. Kazan Üniversitesi Kütüphanesi
b. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi
c. Paris Bibliothèque Nationale
d. Türk Dil Kurumu Kütüphanesi
e. Bursa Orhan Kütüphanesi

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. c	Yanıtınız yanlış ise "Harezm Türkçesi" başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
2. e	Yanıtınız yanlış ise "Harezm Türkçesinin Tarihi Gelişimi" başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
3. b	Yanıtınız yanlış ise "Ḳıṣaṣü'l-Enbiyā" başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
4. c	Yanıtınız yanlış ise "Nehcü'l-Ferādīs" başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
5. d	Yanıtınız yanlış ise "Muḳaddimetü'l-Edeb" başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
6. a	Yanıtınız yanlış ise "İbni Mühennā Lugati / Hilyetü'l-Lisān ve Hulbetü'l-Beyān" başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
7. c	Yanıtınız yanlış ise "Ḫüsrev ü Şīrīn" başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
8. a	Yanıtınız yanlış ise "Nehcü'l-Ferādīs" başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
9. c	Yanıtınız yanlış ise "Satır Arası Kuran Tercümesi" başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
10. e	Yanıtınız yanlış ise "Muʿīnü'l-Mürīd" başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

XI-XII. yüzyıllarda hem etnik yapı hem de siyasî hayat bakımından Türkleşen Harezm bölgesinde Türk dilinin doğu kolunu teşkil eden Karahanlı Türkçesi temelinde güneybatı kolunu teşkil eden Oğuz Türkçesi ve kuzeybatı kolunu teşkil eden Kıpçak Türkçesinin karışıp kaynaşmasından oluşan Türkçeye Harezm Türkçesi veya Harezm-Altın Ordu Türkçesi adı verilir.

Sıra Sizde 2

Farklı Türk boylarının gelip yerleştiği, çeşitli boyların birbiriyle karıştığı bir bölge olan Harezm bölgesinin XIII. yüzyıldan itibaren büyük oranda Türkleşmesiyle birlikte bu bölgede yeni bir yazı dili kurulmaya başlamıştır. Bu yazı dilinin kuruluşunda Oğuz ve Kıpçakların rolü büyüktür. Bunlar yanında Kalaçlar, Uygurlar, Peçenekler, Kimekler, Bayavutlar, Kanglılar ve başka bazı göçebe Türk boyları da etkili olmuştur. Bu sebeple bu bölgede oluşan Türkçe, göç yolu üzerinde bulunmasının da etkisiyle hem bir geçiş devri Türkçesi olmuş, hem de içinde Oğuz ve Kıpçak Türkçesi özelliklerini barındıran bir lehçe haline gelmiştir.

Sıra Sizde 3

717 yılında Emevilerle birlikte Müslümanların bölgeyi fethetmesinden sonra 1017'ye kadar Samanîlerin hâkimiyeti altında kalan Harezm bölgesi, bu tarihten itibaren önce Gaznelilerin, 1041'den sonra da Selçukluların kontrolüne girmiştir.

Sıra Sizde 4

Ḳıṣaṣü'l-Enbiyā, peygamber kıssaları anlamına gelir. Başta Hz.Muhammed olmak üzere diğer peygamberler ile ʿAvac bin Annak, Harut ve Marut gibi Kuran'da da adı geçen bazı kıssaları içermektedir. Ḳıṣaṣü'l-Enbiyā, Nāṣırü'd-dīn bin Burhānü'd-dīn Rabġūzī tarafından 1310 tarihinde yazılmıştır. Moğol şehzadesi Nāṣırü'd-dīn Toḳ Buġa'ya sunulmuştur.

Sıra Sizde 5

Eser dört bâb ve her bâbda onar fasıldan oluşur. İlk bâbda Hz.Muhammed'in hayatı ve ailesi, faziletleri, peygambere vahiy gelmesi, ehl-i beytin müslüman oluşu ve bu arada çektikleri zorluklar ile Mekke'den Medine'ye göç, Hz.Muhammed'in mucizeleri, yaptığı savaşlar ve vefatı konuları işlenmektedir. İkinci bâbda dört halife (Hz. Ebu Bekr, Ömer, Osman, Ali), ehl-i beyt (Fatıma, Hasan ve Hüseyin) ve dört mezhep imamı (Ebu Hanife, İmam Şafi, İmam Malik ve İmam Hanbel) ile ilgili hadiseler ve erdemleri anlatılır. Üçüncü bâbda Allah'a yaklaştıracak ameller, namaz, zekât, oruç, hac, anne babaya hizmet, helal yemek, sabır vb. iyi işler anlatılır. Son olarak da dördüncü bâbda Allah'tan uzaklaştıran kötü ameller, haksız olarak kan dökmek, zina, içki, tekebbür, yalan, dünyayı sevmek, riya, kin ve haset, gurur ve gaflet gibi kötü işler ele alınmaktadır.

Sıra Sizde 6

Muḳaddimetü'l-Edeb Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemi sözlüklerinde bulunmayan pek çok kelimeyi içermesi sebebi ile Divānü Lüġati't-Türk'ten sonra Orta Türkçe döneminin en zengin kelime hazinesini barındıran sözlüktür.

Sıra Sizde 7

Didaktik mahiyette bir eserdir. Dinî-tasavvufî konuları ele almış ve bu konularda bilgi vermeyi amaçlamış manzum bir eserdir.

Sıra Sizde 8

Tercümeye konu olan metnin kutsallığı tercümeyi yapanın daha titiz davranmasına sebep olmuştur.

Sıra Sizde 9

Hikâyenin kuruluşu, seyri ve sonucu bakımından Nizamī'nin Ḫüsrev ü Şīrīn'i ile benzer olan eser tevhid, naat ile Çehar-yār methiyesinin bulunduğu baş kısmında; Tını Beg Han ile Melike Hatun için methiyeler kısmında; ayrıca "sebeb-i telif-i kitāb" bölümünde Nizamī'nin eserinden ayrılır.

Yararlanılan Kaynaklar

Argunşah, M., G. Sağol-Yüksekkaya, Ö. Tabaklar (2010). *Tarihi Türk Lehçeleri Karahanlıca, Harezmce, Kıpçakça Dersleri,* İstanbul: Kesit Yayınları 27. (KHKD)

Ata, Aysu (1997). *Nāsırü'd-dīn bin Burhanü'd-dīn Rabġuzî, Kısasü'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları),* I.Giriş-Metin-Tıpkıbasım, II. Dizin, Ankara: TDK Yayınları. (KE)

_____ (1998). *Nehcü'l-Ferādîs. Uştmahlarnıñ Açuq Yolı (Cennetlerin Açık Yolu): III. Dizin-Sözlük*, Ankara: TDK Yayınları 518. (NF)

_____ (2002). *Harezm- Altın Ordu Türkçesi*, İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 36. (HT)

Eckmann, J. (1988). "Harezm Türkçesi", *Tarihi Türk Şiveleri*, TKAE Yayınları, Ankara, s. 173-210.

_____ (Yayınlayanlar: Semih Tezcan-Hamza Zülfikar) (1995). *Nehcü'l-Ferādīs. Uştmahlarnıñ Açuḳ Yolı (Cennetlerin Açık Yolu):* I. Metin, II. Tıpkıbasım, Ankara: TDK Yayınları 518. (NF)

Hacıeminoğlu, Necmettin (1968). *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası. (HŞ)

_____ (1997). *Harezm Türkçesi ve Grameri*, Ankara: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. 3405. (HTG)

Köprülü(ZÂDE), Mehmed Fuat (1928). *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul.

Özyetgin, M. (1996). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, TDK Yayınları: 658, Ankara.

Samoyloviç, A. N. (1935). "Cuci Ulusu veya Altın Ordu Edebî Dili", Türk Dili, S.12.

XIV-XV. YÜZYILLAR TÜRK DİLİ

2

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Harezm- Altın Ordu Türkçesinin yazım özelliklerini tanımlayabilecek;
- Harezm- Altın Ordu Türkçesinin ses bilgisi özelliklerini açıklayabilecek;
- Harezm- Altın Ordu Türkçesinin şekil bilgisi özelliklerini açıklayabilecek;
- Harezm- Altın Ordu dönemi eserlerini Türkiye Türkçesine aktarabilecek;
- Harezm- Altın Ordu Türkçesi metinlerini ses ve şekil bilgisi bakımından çözümleyebilecek bilgi ve becerileri kazanabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Ses Bilgisi
- Şekil Bilgisi
- Metin Çözümleme

İçindekiler

XIV-XV. Yüzyıl Türk Dili → Harezm-Altın Ordu Türkçesinin Dil Özellikleri →

- HAREZM-ALTIN ORDU TÜRKÇESİNİN DİL ÖZELLİKLERİ
- SES ÖZELLİKLERİ
- ŞEKİL ÖZELLİKLERİ
- SÖZVARLIĞI
- ÖRNEK DİL İNCELEMELERİ
- SÖZLÜK

Harezm-Altın Ordu Türkçesinin Dil Özellikleri

HAREZM-ALTIN ORDU TÜRKÇESİNİN DİL ÖZELLİKLERİ

Yazım Özellikleri

Harezm-Altın Ordu Türkçesine ait metinlerin elimize ulaşan nüshaları Arap alfabesi ile yazılmıştır. Ancak Arap harfli metinler yanında Toktamış Han Yarlığı gibi Uygur harfleri ile yazılmış metinler, ayrıca Muḥabbet-nāme, Miʿrāc-nāme gibi her iki harfle de yazılmış nüshaları bulunan metinler vardır. İslamiyet'in tesiriyle Uygur alfabesi yerini Arap alfabesine büyük oranda bırakmıştır. Arap harfli metinlerde en dikkat çekici özellikler şunlardır:

1. b/p ünsüzleri tek noktalı, bazen de noktasız yazılmaktadır. P ünsüzü bazı durumlarda üç nokta ile de gösterilerek b'den ayırt edilir.

2. c/ç ünsüzleri de tek noktalı olarak veya bazen de noktasız olarak yazılmaktadır. b/p'de olduğu gibi ç sesini c sesinden ayırt etmek için üç nokta ile de gösterilmiştir.

3. İlk hecedeki é/i bakımından bir birlik bulunmamaktadır. e'den i'ye geçişin tam olarak ne zaman gerçekleştiğini tespit etmek zordur. İmlaya bakıldığında kelimeyi i ile de, e ile de okumak mümkündür.

4. Kalın ünlülü kelimelerde **س ve ت** yanında Eski Anadolu Türkçesine has **ص ve ط** harflerinin kullanımına da rastlanmaktadır.

5. Bazı çift ünsüzlü kelimeler tek ünsüzle yazılıp çift ünsüzlü olarak okunmaktadır. Bu tip durumlarda bazen şedde işareti de kullanılmaktadır.

SES ÖZELLİKLERİ

Ünlüler

Ünlü Türleri

Harezm Türkçesinde a, ı, o, u; é, i, ö, ü ünlüleri bulunmaktadır (Eckmann 1988: 178). Karahanlı Türkçesinde ilk hece ünlüsü i olan bazı kelimeler, Harezm Türkçesinde kapalı e'ye (é) dönmüştür: *Bés, yél, té-, yér* (KE) gibi. Bu tip aslı kapalı e'li olup y / **ى** ile yazılmış kelimeler yanında bazen ilk hecesinde e sesi bulunduran kelimeler de i / é okutacak şekilde y / **ى** ile yazılmıştır: *kes-, es-, Teñri* (KE) gibi. Bu durum Arapça, Farsça kelimelerin yazımında görülebilmektedir: *imin>emin, biter>better* (HŞ) gibi (Hacıeminoğlu 1997: 21-22; Ata 2002: 47-49). Bununla birlikte eskiden beri e ile kullanılan kelimeler bu e sesini korumuşlardır: *edgü, kelin, kendü, kerek* vb. (HŞ). Yine eskiden beri i sesiyle kullanılan kelimeler de bu seslerini muhafaza etmişlerdir: *bil-, bitig, kit-* vb. (HŞ).

Ünlü Değişmeleri

Ünlü Uyumları

Kalınlık-İncelik Uyumu: Bu uyuma göre bir kelime içindeki ünlülerin ya sadece kalın ya da sadece ince olması gerekir. Harezm Türkçesindeki Türkçe kelimeler genellikle buna uymakla birlikte uyum dışı kalan örnekler de bulunmaktadır: *alnıge, anasıge, yalavaçıge, ogluñge* (KE). Arapça ve Farsça kelimelere Türkçe ekler eklendiğinde ise uyumda bir düzensizlik dikkati çeker: *ādemīga/ ādemige, acebrak / acebrek* (KE).

Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu: Harezm Türkçesinde hem kelime kök ve gövdelerinde hem de eklerde ve yardımcı seslerde düzlük-yuvarlaklık uyumu karışıklık arzeder. Eski Türkçeden itibaren düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymayan, düz veya yuvarlak şekilleri kalıplaşmış kelimeler Harezm Türkçesinde de varlığını devam ettirir: *altun, öñin, yülit-, üçegü, köni, agu, yorı-* (KHKD, KE).

Ünlü Yuvarlaklaşması (Dudaklılaşma)

Kelime kök ve gövdelerinde

e->ö-: *eksük>öksük, ewür->öwür-* (KE), **-a->-o-:** *bark>bork, awuç>owuç* (KE), **-e->-ö-:** *teşük>töşük, telük>tölük, sev->söw-, sewüglüg>söwüglüg* (KE), **-ı->-u-:** *ıçgın->uçgun-* (HŞ)

Eklerde

İsimden İsim Yapan Eklerde: *savlug, hisabsuz, bednamluk* (HŞ), Fiilden İsim Yapan Eklerde: *tapug, sevüg* (HŞ), İlgi Hali Ekinde: *saçımnuñ, sakakımnuñ* (HŞ), İyelik Eklerinde: *ivüñ, nasibüñ, avum, tapgum* (HŞ), Görülen Geçmiş Zaman Ekinde: *taptum, taptuñ* (HŞ), Zarf-Fiil Ekinde: *ivüp, tapup, yapup* (HŞ)

Ünlü Düzleşmesi

ü->i-: *ünde->inde-* (KE), **-o->-a-:** *sowı->savu-, kov->kav-* (KE), **-u->-a-:** *suvsa->savsa-* (HŞ), **-ü->-i-:** *büt->bit-* (KE), **-ü->-e-:** *süñük>süñek* (KE), *töpü>töpe* (NF), **-ü>-i:** *tilkü>tülki, berü>beri* (KE)

Ünlü Kalınlaşması

-i->-ı-: *isig>ısıg, silig>sılıg* (KE)

Ünlü İncelmesi

-ı->-i-: *bış->biş-* (KE), **-u->-ü-:** *sun->sün-* (KE)

Ünlü Düşmesi

Hece Kaynaşması: Bir kelimede yan yana bulunan iki veya daha çok hecedeki seslerin yahut da yan yana bulunan iki kelimeden birincinin son sesi ile ikincinin önsesinin birleşip kaynaşması ve dolayısıyla hece sayısının azalması olayı.

1. ***Hece kaynaşması*** *sonucu ortaya çıkan ünlü düşmeleri*

ni + ol->nol-, niçe + ök>niçük, ni + erse>nerse (HŞ)

2. Vurgusuz orta hece ünlüsünün düşmesi sonucu ortaya çıkan ünlü düşmeleri

tapgın>tapugın, kapgın>kapugın, ilgi>iligi (HŞ)

3. İ- Cevheri fiilinin kendinden önceki kelimeye eklenmesiyle ortaya çıkan ünlü düşmeleri

bolsa idi>bolsadı, içer iken>içerken (HŞ)

4. Ünlü ile biten fiil köklerine 1. çokluk şahıs emir eki geldiğinde araya -y- yardımcı ünsüzünün gelmeyip iki ünlüden birinin düşmesi

avla-alıñ>avlalıñ, oyna-alıñ>oynalıñ, izde-eliñ>izdeliñ (HŞ)

SIRA SİZDE 1

Harezm Türkçesinde hangi eklerde ünlü yuvarlaklaşması meydana gelmiştir?

Ünsüzler

Ünsüz Türleri

Harezm Türkçesindeki ünsüzler, Karahanlı Türkçesindeki ünsüzlerle aynıdır. Bu dönemde hâlâ varlığını devam ettiren z / ذ ve w فveya / ڤ sesleri y /ى ve v / و ile yer değiştirir (Eckmann 1988: 183).

Bazı Türkçe kelimelerin başında bulunan y- ünsüzü, Türk lehçelerinin tamamında aynı şekilde kullanılmamaktadır. Aynı kelimeyi bir kısmı y'li kullanırken, bir kısmı y'siz kullanır. Bu durum tarihî lehçelerde de görülür. Harezm Türkçesinde y'li şekiller hâkimdir: *yırak, yıgaç, yıglat-, yip, yulduz* vb. (KHKD)

Ünsüz Değişmeleri

Ünsüz Uyumları

Ünsüz uyumu, Türkçe kelimelerde yan yana gelen ünsüzlerin seda bakımından birbirine benzemesidir. Ünsüzler arasındaki bir benzeşme hadisesi olan ünsüz uyumu, Harezm Türkçesinde bazı kelimelerde vardır, ancak bu durum sınırlıdır. Kelime köklerindeki ünsüzler asli şekillerini genellikle korumuşlardır. Kısacası kelime köklerinde zaman zaman karşımıza çıkan bir uyumdur: *keltür- / keldür-, küntüz / kündüz* (HŞ, KHKD). Eklere baktığımızda bazı eklerin uyuma girmiş örneklerine rastlanırken, bazı eklerde böyle bir eğilim hiç görülmemektedir: *unuttum, taptım, aktur-, taştın* (HŞ) örneklerinde ünsüz uyumu hâkimken *hakga, vaktda* (KHKD) gibi örneklerde ünsüz uyumuna uyulmamıştır.

Ünsüz Tonlulaşması (Ötümlüleşmesi)

k>g: Harezm Türkçesinde kelime başındaki k-'ler korunurken, seyrek de olsa kelime içinde veya sonunda k>g değişikliği meydana gelmiştir: *alçak>alçag, ayak>ayag* (KHKD). **t>d:** Birkaç örnek dışında kelime başında bulunan asli t-'ler korunmuştur. *té->dé-, tur->dur-* (HŞ, KHKD). İki ünlü arasında kalan -t-'ler de genellikle korunurken bazen -d-'ye değiştiği görülür: *ata->ada-, butak>budak* vb. (KHKD).

Ünsüz Tonsuzlaşması (Ötümsüzleşmesi)

z>s: Kelime içinde ve sonunda görülen bir değişikliktir: *-maz / -mez>-mas / -mes, izde->iste-, sekizinçi>seksinç* (NF).

Ünsüz Sızıcılaşması

b>v: Kelime içinde ve sonundaki b'ler, bazı kelimelerde v'ye dönmüştür. Daha önceden dönüşüp w olan sesler korunmuştur: *yabız>yawuz>yavuz, sub>suw>suv* (KE). **ç>ş:** Kelime içinde ve sonunda görülür: *iç->iş-, néçe>néşe* vb. (KHKD). **d>y:** Kelime içinde ve sonunda görülen bir değişikliktir. Harezm Türkçesinde d'li ve y'li şekiller bir arada görülür. Bazı d'ler varlığını korumakla birlikte özellikle kalın ünlülü kelimelerde y'li şekiller tercih edilmiştir: *adır->ayur-, adak>ayak* vb. (HŞ, KHKD). **g>w>v:** Kelime içinde görülen bir değişikliktir: *biregü>birev, kigür->kiwür->kivür-, küdegü>küyegü>küyev* vb. (HŞ, KHKD). **g>h:** Kelime içinde görülür: *satgaş->sathaş-*. **k>h:** Kelime başında, içinde ve sonunda seyrek de olsa görülür: *katun>hatun, aksak>ahsak, okşa->ohşa-* vb. (HŞ, KHKD).

Genizsilleşme

b>m: Kelime başında görülen bir değişikliktir. İçinde geniz ünsüzü bulunan kelimelerde uzak benzeşmeyle bu değişikliklik meydana gelmektedir: *men, meñiz, meñze-, min-, muñ* vb. (KHKD). Birkaç örnekte b korunmuştur: *ban-, biniş-* gibi. Ayrıca içinde geniz ünsüzü bulunmayan bazı kelimelerde de analojiyle *biz>miz* değişikliği de görülür (KHKD).

Ünsüz Düşmesi

G düşmesi: Harezm Türkçesinde bir ve birden fazla heceli kelimelerin sonundaki -g'ler genellikle korunmakla birlikte Oğuz Türkçesinin etkisiyle birden fazla heceli kelimelerde bazen düşürülmüştür: *arıg>arı, kamug>kamu, köprüg>köprü, tolug>tolu* gibi. Bazı yapım ve çekim ekleri ile kelimenin bünyesine dâhil hecelerde bulunan g'ler zaman zaman düşmüştür: *aytgay>aytay, bulga->bula-, yapurgak>yawurgak>yafrak>yaprak, yokgaru>yokaru* vb. (HŞ, KHKD).

R düşmesi: Bazı kelimelerde görülür: *ir->i-, berk>bek>bik, kardaş>kadaş* (HŞ).

L düşmesi: Nadiren görülür: *keltür->ketür-, oltur->otur-* vb. (KHKD).

Ünsüz İkizleşmesi

iki>ikki, katıg>kattı / kattu (KHKD)

Ünsüz Tekleşmesi

körkke bay>körke bay (HŞ)

Göçüşme: Kelime içindeki komşu veya uzak seslerin yer değiştirmesi olayı.

Göçüşme

-nş->-şn-: *konşı>koşnı* (KHKD).

SIRA SİZDE 2

Harezm Türkçesinde hangi ünsüzlerde düşme meydana gelmiştir?

ŞEKİL ÖZELLİKLERİ

Çekim Ekleri

İsim Çekimi

Çokluk

İsimlerde çokluk -lar / -ler eki ile yapılmaktadır: *arıgsızlar, bulaklar, töşekler, tügünler* (KHKD).

İyelik

Tablo 2.1
İyelik Ekleri

1. Teklik Şahıs	+(I)m / +(U)m	*ewümde, kulum, atam* (NF, HŞ).
2. Teklik Şahıs	+(I)ñ / +(U)ñ	*anañ, adakıñnı, boduñ, , tilekiñ* (HŞ, KHKD).
3. Teklik Şahıs	+I / +U, +sI	*korkugındın, köksinde, soñunça* (KHKD, KE).
1.Çokluk Şahıs	+(I)mIz/ +(U)mIz/ +(I)mUz/ +(U)mUz	*başıñız, ivüñüz, uykuñuz, sebebüñiz (KHKD)*
2.Çokluk Şahıs	+(I)ñIz/ +(U)ñIz/ +(U)ñUz	*başıñız, ivüñüz, uykuñuz, sebebüñiz* (KHKD).
3.Çokluk Şahıs	*+lArI*	*boyunları, açganları, sözleri* (KHKD).

Hal

İlgi Hali Eki	*(+nIñ/ +nUñ/ +Iñ)*	*agunuñ, atnıñ, kapugnuñ, tirigliknüñ* (KHKD, NF)
Yükleme Hali Eki	*(+nI / +n / +I)* Yalın haldeki veya ek almış kelimelerde +nI, üçüncü teklik ve çokluk şahıs iyelik eki almış kelimelerden sonra +n, bazen de +nI kullanılır.	*boynın, boynını, elgin, elgini, onı* (HŞ, KE)
Yönelme Hali Eki	*(+Ga/ +Ka/ +A)* 3. Teklik ve çokluk şahıs iyelik ekinden sonra yönelme hali eki getirildiğinde araya bazen zamir n'si girebilmekte ve zamir n'si ile ekin başında bulunan g sesi birleşerek ng/ñ sesini oluşturmaktadır	*anamka / anamga, atka / atga, hatunka / hatunga, anasınga / anasıña / anasıga / anasıka, oglıka / oglıga / oglınga / oglıña, işe, özine, emire* (HŞ, KE)
Bulunma Hali Eki	*(+DA)*	*başımda, arasında, felekde, devlette, otta, saatta* (HŞ)
Ayrılma Hali Eki	*(+DIn, nadiren +Dan)*	*açlıkdın, tagındın, bulutdan, yapurgaktan* (NF, KHKD).
Eşitlik Hali Eki	*(+çA)*	*anlarça, barınça, itçe, şirinçe, artınça* (NF, HŞ, KHKD).
Yön Gösterme Hali Eki	*(+gAr, +GArU, +KarI, +ArU, +rA, +rU)*	*soñra, angar, angaru, içkerü, öñrü, asra* (HŞ, KE, KHKD).
Vasıta Hali Eki	*(+n, +lA)*	*adakın tur-, azın azın, cānsızın, tünle, tañla* (HŞ, KE).

Tablo 2.2
Hal Ekleri

Aitlik

Aitlik eki +KI veya +gı'dır: *astıngı, bıldurgı, avvalkı, burunkı, ilkinki, ozakı* (KHKD).

Aşağıdaki kelimelerin hangi isim çekim ekini aldığını bulunuz?
Özimiz, agunuñ, anasınga, soñunça, kulın, taşgaru, tünle

SIRA SİZDE 3

Fiil Çekimi

Fiil Çekiminde Kullanılan Kişi Ekleri

Fiil çekiminde kullanılan şahıs ekleri ikiye ayrılır: *Şahıs zamirleri ile yapılanlar* (Bunlar geniş zaman, anlatılan geçmiş zaman, gelecek zaman (-GAy ve -GA) ve dilek-istek kipinin çekiminde şahıs zamiri kökenli şahıs ekleri kullanılır.) ve *İyelik ekleri ile yapılanlar* (Görülen geçmiş zaman, gelecek zaman (-GU) ve şart kipinin çekiminde iyelik eki kökenli şahıs ekleri kullanılır.).

Zamanlar

Geniş Zaman

Tablo 2.3
Geniş Zaman

1.T.Ş.	2.T.Ş.	3.T.Ş.	1.Ç.Ş.	2.Ç.Ş.	3.Ç.Ş.
-r men / -ar men/ -(y)Ur men *tiler men, tileyür men, tapar men* (NF, HŞ).	-r sen / -Ar sen / -(y) *tiler sen / körer sen* (NF, HŞ). Ur sen	-r / - Ar/ -(y)Ur *tiler, tileyür, açar, yiter* (NF, HŞ).	-Ar biz / -Ar-miz/ -Ur-miz/ -(y)Ur biz / -(y)Ur -miz *tiler -miz, tileyür biz, utar biz, köre biz* (KE, HŞ).	-r siz / -Ar siz / -(y)Ur siz *tiler siz, tileyür siz, sorar siz* (NF, HŞ).	-rlar / -ArlAr / -(y)UrlAr *tilerler, tileyürler, bakarlar, öperler* (NF, HŞ).
Geniş zamanın olumsuzu -mAz/s üzerine gelen şahıs zamirleri ile yapılır. 1.Teklik Şahısta -mAz/s men yanında -mAn şekli de görülür: *tanımas, uymas men, koya bilmen, tilemez sen, kınamas, indürmes biz, bilmes siz, aldamazlar* (HŞ, NF, KE, KHKD).					

Görülen Geçmiş Zaman

Tablo 2.4
Görülen Geçmiş Zaman

1.T.Ş.	2.T.Ş.	2.T.Ş.	1.Ç.Ş.	2.Ç.Ş.	3.Ç.Ş.
-DIm / -DU m *işitdim, atlandurdum, tuttum, köçtüm* (KE, HŞ)	-DIñ/-Duñ *öltürdüñ, sakındıñ, unuttuñ* (KE, HŞ)	-DI *targadı, kirdi, kitti, kiçti* (HŞ)	-DımIz /-dImUz /-dUmIz/-DUK *aydımız, urdumız, kördük, ittük, çıktuk* (KE, KHKD, HŞ)	-DIñIz / -dUñIz /-dUñUz diñizler *kildiñiz, işittiñiz, arturduñız, tutunduñız* (HŞ, KHKD)	-DIlAr *ırgadılar, tüşürdiler, unuttılar, ögdiler* (HŞ, KE)

Anlatılan Geçmiş Zaman

Tablo 2.5
Anlatılan Geçmiş Zaman

1.T. Ş.	2.T. Ş.	3.T. Ş.	1.Ç. Ş.	2.Ç. Ş.	3.Ç. Ş.
-mIş men *unıtmış men, ermiş men* (KHKD)	-mIş sen *oturmış sen, kılmış sen* (HŞ)	-mIş *tökmiş, yitürmiş, kilmiş* (HŞ)	_____	-mIş siz *ogramış siz, satmış siz* (KHKD)	-mIşlAr *turukmışlar, timişler, yıgılmışlar* (HŞ)
Olumsuz	-may zarf-fiil eki üzerine -dur ek-fiilinin getirilmesi ile yapılır: *çıkmaydur, namaz kılmayın tururlar* (KE, KHKD).				

Çağatay Türkçesinde sıkça karşılaşılan -p zarf-fiil eki üzerine 1.ve 2. teklik ve çokluk şahıslarda şahıs zamiri, 3. şahıslarda -dUr getirilerek yapılan geçmiş zaman eki bazı metinlerde kullanılmıştır: *ant içip-men, kelip-men, uyuklap-dur, körüp-miz, kelip-siz* (KE).

Gelecek Zaman

	1.T.Ş.	2.T.Ş.	3.T.Ş.	1.Ç.Ş.	2.Ç.Ş.	3.Ç.Ş.
-GAy	-GAy men/ -kay men *tapgay men, körgey men* (HŞ, KE	-GAy sen /-kay sen *sakıngay sen, bilgey sen* (HŞ, KE	-GAy/-kay *toggay, yokalgay, satkay* (HŞ, KE)	-GAy biz /-GAy miz /-kay-miz *yıgılgay-miz* (HŞ, KE)	-GAy siz *bolgay siz* (KE)	- GAylAr / -kaylar *arturmagaylar, ohşatkaylar* (KHKD)
-GU	-Gum (turur *kiçürgüm, ö l d ü r g ü m turur* (HŞ, KE)	-Guñ *ölgüñ, bolguñ* (HŞ, KE)	-GU/ -Gu(sI) (turur) *bolgu, kelgüsi turur, yakılgusı* (HŞ,NF, KE, KHKD)	- G U - m i z *kılgu-miz* (KE)	_____	-GulArI bolguları, çıkguları (KE)
-GA	-GA men / -GAm *tutga men, sürgem* (MM, HŞ, KE)	-GA sen *urga sen, bilge sen* (MM,HŞ)	-GA *çıkga, tapga* (HŞ)	-ka biz *yatka biz* (HŞ)	-GA siz *bolga siz* (HŞ)	_____
-ısar	İki örneği bulunmaktadır: *yıglayısar, kalmayısar* (HŞ)					
-ası	Üç örneği bulunmaktadır: *kurtulası, kılası, bakası* (HŞ)					

Tablo 2.6
Gelecek Zaman

Kipler

Emir Kipi

1. T.Ş.	-yın / (y)AyIn / -AyIm/ -GAyIn / -GAyIm	*aytayın, ısparlagayın, bitigeyin, ayayım, yigeyim, yargagayım* (HŞ)
2. T.Ş.	- GIl / -GUl / -kıl, -GIn / Ø	*algıl, kitgil, bolgul, bil, kılkıl* (HŞ, KHKD)
3. T.Ş.	-sUn / -sU	*kılsun, tisün, tutaşsın, tursu, kiçsü* (HŞ)
1. Ç.Ş.	-AlI / -AlIñ / -GAlIñ / -AlIm / -alık	*inanmagalıñ, ıdalıñ, çevirelim, yigelim, köreli, kılalık* (HŞ, KE, NF)
2. Ç.Ş.	- ñ / -Iñ / -Uñ / -ñIz / -ñUz / -IñIz / -UñUz / -ñlAr	*aktarıñ, başlañ, koyuñ, körüñüz, aytıñlar, okuñlar* (HŞ)
3. Ç.Ş.	-sUnlAr / -sUlAr	*kiltürsünler, agılasunlar, kelsünler* (HŞ, NF)

Tablo 2.7
Emir Kipi

Dilek-İstek Kipi

Tablo 2.8
Dilek-İstek Kipi

	1.T. Ş.	*2.T. Ş.*	*3.T. Ş.*	*1.Ç. Ş.*	*2.Ç. Ş.*	*3.Ç. Ş.*
-y / -Ay	- y men / -Ay men / -Ay *biley men, korkay men* (HŞ)	-y sen *ohşay sen* (KE)	____	-y-miz / -ay-miz *kelmey-miz* (KE	-y-siz *işitmey-siz* (KE)	_____
-A	-A men/-Am *köre men, ölem* (HŞ)	____	-A *sala, örte* (HŞ)	-A biz *köre biz* (HŞ)	_____	_____

Şart Kipi

Tablo 2.9
Şart Kipi

1. T.Ş.	-sAm / -sA men	*körsem, alsa men, açsam* (HŞ)
2. T.Ş.	-sAñ / -sA sen / -sAñan	*sorsañ, tökse sen, körseñen* (HŞ, MM)
3. T.Ş.	-sA	*keltürse, kolmasa, yarutsa* (KE, MM, HŞ)
1. Ç.Ş.	-sA biz / sA-miz / -sAK	*baglasak, sözlesebiz, bolsa-miz* (NF, HŞ)
2. Ç.Ş.	-sAñIz / -sañızlar	*aymasañız, bolsañızlar* (KE, NF)
3. Ç.Ş.	-sAlAr	*koysalar, sözleseler, yıglasalar* (KE, HŞ)

Zamanların Birleşik Çekimi

Hikâye

Geniş Zamanın Hikâyesi

Tablo 2.10
Geniş Zamanın Hikâyesi

1. T.Ş.	-r / -Ar / -(y)Ur erdim	*yaşar erdim, izder erdim* (NF, HŞ)
2. T.Ş.	-r / -Ar / -(y)Ur erdiñ	*okıyur ermediñ, yokatur erdiñ* (KE, KHKD)
3. T.Ş.	-r / -Ar / -(y)Ur erdi	*yaratur erdi, yöriyür erdi* (KE, NF, KHKD)
1. Ç.Ş.	-r / -Ar / -(y)Ur erdük	*kılur erdük, isteyür erdük* (KHKD)
2. Ç.Ş.	-r / -Ar / -(y)Ur erdiñiz	*kazganur erdiñiz* (KHKD)
3. Ç.Ş.	-r / -Ar / -(y)Ur erdiler / -ArlAr / -UrlArerdi	*alur erdiler, keserler erdi, kötrürler erdi*(KE, HŞ)

Görülen Geçmiş Zamanın Hikâyesi

Tablo 2.11
Görülen Geçmiş Zamanın Hikayesi

1. T.Ş.	-DIm / -DUm erdi	*keldim erdi, ımızgandım erdi* (KE, KHKD)
2. T.Ş.	-Dıñ / dUñ erdi	*kolduñ erdi, ıddıñ erdi* (KE, HŞ).
3. T.Ş.	-DI erdi	*attı erdi, yoluktı erdi* (KHKD, HŞ)
1. Ç.Ş.	-duk erdi	*kılduk erdi, olturduk erdi* (NF, KHKD)
2. Ç.Ş.	-dıñız/ -düñüz erdi	*aydıñız erdi, kördüñüz erdi* (KE, NF)
3. Ç.Ş.	-dIlAr erdi	*bardılar erdi, ahd kılıştılar erdi* (NF, KHKD)

Anlatılan Geçmiş Zamanın Hikâyesi

1. T.Ş.	-mIş erdim	*adrılmış erdim, körmiş erdim* (KE, HŞ)
2. T.Ş.	-mIş erdiñ	*kılmış erdiñ* (KE)
3. T.Ş.	-mIş erdi	*açılmış erdi* (HŞ)
1. Ç.Ş.	-mIş erdük	*bolmış erdük* (NF)
2. Ç.Ş.	-mış erdiñiz	*aymış erdiñiz* (NF)
3. Ç.Ş.	-mış erdiler / -mışlar erdi	*ornatmışlar erdi* (KE)

Tablo 2.12
Anlatılan Geçmiş Zamanın Hikâyesi

Gelecek Zamanın Hikâyesi

1. T.Ş.	-GAy erdim	*bargay erdim* (HŞ)
2. T.Ş.	-GAy erdiñ	*körmegey erdiñ* (KE)
3. T.Ş.	-GAy / -kay erdi	*köndürgey erdi, tapkay erdi* (KHKD, HŞ)
1. Ç.Ş.	-GAy erdük / -erdimiz	*kınagay erdük, algay erdimiz* (KHKD, KE)
2. Ç.Ş.	-GAy erdiñiz	*yıggay erdiñiz* (KHKD)
3. Ç.Ş.	-GAy erdiler / -GAylAr erdi	*bolmagaylar erdi, bolgay erdiler* (KHKD, HŞ)

Tablo 2.13
Gelecek Zamanın Hikâyesi

Dilek-İstek Kipinin Hikâyesi

1. T.Ş.	-y erdim	*kelmey erdim* (KE)
3. T.Ş.	-y erdi	*bolmay erdi* (KE)

Tablo 2.14
Dilek-İstek Kipinin Hikâyesi

Şartın Hikâyesi

1. T.Ş.	-sem erdim / -sam erdi / -sA erdim	*uksam erdi, bolsa erdim* (HŞ, NF)
2. T.Ş.	-sAñ erdi / -sA erdiñ	*küyseñ erdi, tilese erdiñ* (KE, KHKD)
3. T.Ş.	-sA erdi / -sadı	*içse erdi, bolsadı* (HŞ)
1. Ç.Ş.	-sAK erdi / sa erdük	*açsa erdük, salmasak erdi* (KHKD)
2. Ç.Ş.	-sañız erdi / -sA erdiñiz	*aytsa erdiñiz, bolsañız erdi* (KHKD, KE)
3. Ç.Ş.	-sAlAr erdi / sA erdiler	*gılsalar erdi, bilse erdiler* (NF)

Tablo 2.15
Şartın Hikâyesi

Rivayet

Geniş Zamanın Rivayeti

1. T.Ş.	-ur ermiş men	*kılur ermiş men* (NF)
2. T.Ş.	-(y)Ur ermiş sen	*tirilür ermiş sen* (KE)
3. T.Ş.	-r / -Ar / -(y)Ur ermiş / -Urmiş	*bolur ermiş, zahmet birürmiş* (HŞ)
3. Ç.Ş.	-Ur ermişler / -UrlAr ermişler	*kılur ermişler* (HŞ)

Tablo 2.16
Geniş Zamanın Rivayeti

Dilek-İstek Kipinin Rivayeti

3. T.Ş.	-e ermiş	*yibere ermiş* (KE)

Tablo 2.17
Dilek-İstek Kipinin Rivayeti

Şart

Geniş Zamanın Şartı

Tablo 2.18
Geniş Zamanın Şartı

2. T.Ş.	-r / -Ar / -(y)Ur erseñ	*izder erseñ, işitür erseñ* (HŞ)
3. T.Ş.	-r / -Ar / -(y)Ur erse	*işitür erse, ölmes erse* (HŞ, KE)
2. Ç.Ş.	-r / -er erseñiz / -(y)Ur erseñiz	*tiler erseñiz, tileyür erseñiz* (KE, KHKD)
3. Ç.Ş.	-r / Ar erseler	*biter erseler* (KHKD)

Görülen Geçmiş Zamanın Şartı

Tablo 2.19
Görülen Geçmiş Zamanın Şartı

1. T.Ş.	-DIm / -dUm erse	*aydım erse, telürdüm erse* (NF, HŞ)
2. T.Ş.	-DIñ / -dUñ erse	*tarttıñsa, saldıñsa, gıldıñ erse* (HŞ, NF)
3. T.Ş.	-DI erse /-DIsA	*işitti erse, soldısa, açtısa, tiktise* (HŞ)
1. Ç.Ş.	-DUK / -dimiz erse	*tiledük erse, tegdimiz erse* (HŞ, KE)
2. Ç.Ş.	-DIñIz / -DUñız erse	*kılmadıñız erse* (KHKD)
3. Ç.Ş.	-DIlAr erse	*kirdiler erse, aydılar erse* (NF)

Anlatılan Geçmiş Zamanın Şartı

Tablo 2.20
Anlatılan Geçmiş Zamanın Şartı

2. T.Ş.	-mIş erseñ	*bolmış erseñ* (KHKD)
3. T.Ş.	-mIş erse	*yaratmış erse* (KHKD)

Ek-fiilin Çekimi (İsimlerin Yüklem Olarak Çekimi)

Olumlu Çekim

Tablo 2.21
Ek-Fiilin Olumlu Çekimi

	1.T.Ş.	***2.T.Ş.***	***3.T.Ş.***	***1.Ç.Ş.***	***2.Ç.Ş.***	***3.Ç.Ş.***
Şahıs zamirleri ile yapılanlar	men *küçlügr ek men* (NF)	sen *sen sen, kılınç sen* (HŞ)	ol *bu ne ol, sanlıg ol* (KE,HŞ)	biz, -miz *āzād biz, rāzī miz* (HŞ,NF)	siz, sizler *yalavaçım siz, kim sizler* (KE, NF)	____ ___
tur- fiili ile yapılanlar (Tur- fiili ile oluşturulan yapılar geniş zaman ifade ederler.)	turur men *men agulug turur men* (NF)	turur sen *karınd aşı turur sen* (NF)	turur *içinde turur* (NF)	turur-miz, turur biz *oglanları turur-miz, āzād turur biz* (NF)	turur siz *siz kim turur siz* (NF)	tururlar *anlar tururlar* (NF)

Er- /i- fiili ile yapılanlar	*1.T.Ş.*	*2.T.Ş.*	*3.T.Ş.*	*1.Ç.Ş.*	*2.Ç.Ş.*	*3.Ç.Ş.*
Geniş Zaman	erür men *berk erür men* (HŞ)	erdiñ / erdüñ *kayda erdiñ* (NF)	erür *az erür* (HŞ)	____ __	erür siz *mü'min erür siz* (NF)	erürler *ehl erürler* (HŞ)
Hikâye	erdim *Mekkede erdim* (NF)	ermiş sen/ imiş sen *ot imiş sen* (HŞ)	erdi / idi *bar idi* (HŞ)	erdük / idük *seferde erdük, şāgird idük* (NF, HŞ)	erdiñiz *üze erdiñiz* (KE)	erdiler *arada erdiler* (NF)
Rivayet	ermiş men *velī ermiş men* (NF)	erür sen *Rabbümüz erür sen* (NF)	ermiş / imiş *perīlig ermiş,* (HŞ,KE)	___ __	ermiş siz *ogrılar ermiş siz* (KE)	ermişler *küçlüg ermişler* (KE)
Şart	erse men/ ersem *bagda ersem* (HŞ)	erseñ/ isen *şāh iseñ* (HŞ)	erse / ise *yügrük erse, ogrı ise* (HŞ)	erse-miz *köni sözlüg erse-miz* (KE)	erseñiz *mü'min erseñiz* (KE)	erseler *bu sözde erseler* (KE)

Olumsuz Çekim

	1.T.Ş.	*2.T.Ş.*	*3.T.Ş.*	*1.Ç.Ş.*	*2.Ç.Ş.*	*3.Ç.Ş.*
er-, i- ile yapılanlar	ermez/s men, imez men *teñriñiz ermes mü men* (KE)	ermez/ s sen *konak ermez sen* (HŞ)	ermez/s, imez/s *kişilik ermez, toprak imez* (HŞ)	ermez/s -miz, imez biz *ogrı hem ermes-miz* (KE, HŞ)	ermes siz *teñ ermes siz* (KE)	ermez/ sler *birle ermesler* (KE)
"yok" ile yapılanlar	*küwengü nerse yok, secde kılmışı yok, yol yok* (KE, NF, HŞ)					

Tablo 2.22
Ek-Fiilin Olumsuz Çekimi

Fiilimsiler

Sıfat-Fiiller

-**Ası, GAsI, -esü**: *kurtulası, yigesi, biçesü* (HŞ, KHKD)
-**IsAr:** *yagısar bulutlar* (KHKD)
-**dAçI:** *kıldaçı, keldeçi* (NF)

-DUK: *akartduk üçün, erdükin, tirdükindin, tedüki* (KE, HŞ)
-GAn,-kan, -An: *atkanın, yegendin, azganlarga, emgengeninde* (KE, HŞ)
-(I)GlI,-(U)GlI, -glu: *tigli, uruglu, alıglı, körügli, uruglı* (HŞ)
-GU,-ku: *kılgu, yatgu, avlagu, kilgüsinge, öpgüke, turukku* (HŞ, KHKD)
-GUlUG: *algulugnı, körüşgülüg* (HTG)
-mAz, mAs: *körmes işitmez, bolmas, tegmesdin, ölmezdin* (KE, HŞ)
-mIş: *soyulmış, kiçmiş, ölmişni, aymışda, kilmişçe* (HŞ)
-Ur, -Ar, -r, -(y)Ur: *keçer dünya, yarar iş, tiyürde, kilürde* (KE, HŞ)

Zarf-Fiiller

-A: *aça, ayra, aka, içe, arta, bara* (HŞ)
-ArdA, -UrdA: *alurda, batarda, togarda, yéterde* (KHKD)
-DI erse: *kıldı erse, köründi erse* (KHKD)
-DUKDA: *kirdükde, çaptukda* (KHKD)
-GAç: *algaç, öpgeç, işitgeç* (HŞ)
-GAlI,-GAlU, -kAlı, -AlI: *namaz kılgalı, körgelü, sançışkalı, yatalı* (KE, HŞ)
-GAndA: *sorganda, teggende* (KHKD)
-GInçA, -GUnçA, -KUnçA, -InçA, -GUçA, -gimçe, -GUmçA: *aygınça, kilginçe, eşitmegünçe, açgınça, batınça, kelgimçe, ölgümçe* (HŞ, KHKD)
-IbAn, -UbAn, -ban: *kiliben, atanıban, körüben, kurşaban* (HŞ, KE)
-ken: *tirig erken, olturur erken, yörür irken* (KE, NF, HŞ)
-mAdIn: *bolmadın, tapmadın, içmedin, tölenmedin* (HŞ, KE)
-mAyIn: *körmeyin, emgetmeyin* (HŞ)
-mIşDA: *kirmişte, ulgaymışta, yatmışda* (KHKD)
-(I)p, -(U)p: *baglap, saklap, kılıp, ıdıp, kiçip, yip, münüp, körüp* (HŞ)
-(y)U: *aytu, kılu, tegirü, aytu, avlayu, közleyü* (HŞ)
-uçak: *baruçak* (HŞ)
-y: *okuy, yöriy, sarnay, sevinçiley* (KE)

SIRA SİZDE 4

Aşağıdaki kelimelerin hangi fiil çekim ekini aldığını bulunuz.
işitgeç, tileyür, uksam erdi, sorganda, tilemez, tapmadın, köçtüm, şāgird idük, uyuklap-dur, ulgaymışta, bargay erdim, kıldaçı, emgengeninde, körüşgülüg, çıkguları, algıl, bitiñler, ohşay sen, ıddıñ erdi, men agulug turur men, yıggay erdiñiz, açtısa, körgelü, körüben, tegirü, kaçkay

Yapım Ekleri

İsimden İsim Yapan Ekler

+Ak: *başak* (KHKD)
+An: Aslen bir çokluk eki olup fonksiyonunu kaybetmiştir: *oglan, eren* (KHKD)
+çA: Aslen eşitlik eki olup kalıplaşarak kalıcı isimler türetmiştir: *barça, neçe* (KHKD)
+çak: *alçak* "itaatkar" (KHKD)
+çI: Herhangi bir işle sürekli uğraşma veya meslek mensubunu ifade eder: *başçı* "başkan", *ikinçi* "çiftçi", *kopuzçı* "kopuz çalan", *tapugçı* "hizmetçi" (HŞ)
+çUk: *bürünçük* "baş örtüsü", *örümçük* "örümcek" (HŞ)
+dAş: Birliktelik, ortaklık, eşitlik, bir şeylere sahip veya bağlı olma ifade eder: *emükdeş* "kardeş, süt kardeş", *hacedaş* "sınıf arkadaşı", *karındaş* "kardeş" (HŞ)
+egü: Daha çok sayıların sonuna gelerek topluluk ifade eder: *ikegü* "he ikisi", *törtegü* "dördü de" (HŞ)

+er: Üleştirme sayıları yapar: *birer* (KHKD)

+I: Üçüncü teklik şahıs iyelik eki olup kalıplaşarak kalıcı isimler türetmiştir: *barı* "hepsi", *kibi* "gibi", *yolı* "defa" (KHKD)

+lI / +lU: Genellikle sıfatlar türeten bu ekle kalıcı isimler de türetilmiştir. +lIG / +lUG ekinin sonundaki ünsüzün düşmesiyle ortaya çıkmıştır: *baglı* "bağlı", *körkli* "güzel", *yüklü* "yüklü", *ataglı* "şöhretli" (HŞ)

+lIG / +lUG: İsim veya sıfatlar türetir: *atlıg* "adlı", *bahalıg* "pahalı", *biliglig* "bilgili", *bizeklig* "süslü", *kizlig* "gizli", *körklüg* "güzel", *sevüglüg* "sevgili" (HŞ)

+lIK / +lUK: Soyut veya somut anlamlı isim ve sıfatlar türetir: *açlık, altunçılık* "kuyumculuk", *hanlık, kizlemeklik* "gizleme", *tiriglik* "canlılık" (HŞ)

+nç / +nçI: Sıra sayıları yapar. Aslı +nç'dir, +nçI şekli 3. teklik şahıs iyelik ekinin kalıplaşmasıyla ortaya çıkmıştır: *ottuzınçı, üçinç, üçinçi* (KHKD)

+rAK: Üstünlük ve karşılaştırma ifade eder: *avvalrak* "daha önce", *revanrak* "hızlıca", *yahşırak* "daha iyi", *yakınrak* "daha yakın", *yırakrak* "daha uzak" (HŞ)

+sIz / +sUz: Yokluk, azlık ifade eder: *adaksız* "ayaksız", *bahasız* "pahalı", *davlatsız* "devletsiz", *irksiz* "güçsüz", *suvsuz* "susuz", *yazuksuz* "günahsız" (HŞ)

İsimden Fiil Yapan Ekler

+A-: Hem geçişli hem geçişsiz fiiller türetir: *aşa-* "yemek yemek", *ata-* "adlandırmak", *oyna-, tile-* (HŞ)

+Al-: Geçişsiz fiiller türetir: *bolal-, yokal-* "yok olmak" (KHKD)

+Ar-: Geçişsiz fiiller türetir: *agar-* "ağarmak, beyazlaşmak", *kızar-, yaşar-* (HŞ)

+DA-: Geçişli fiiller türetir: *izde-* "istemek", *ünde-* "seslenmek" (HŞ)

+gar-: Geçişli filler türetir: *suvgar-* "sulamak" (HŞ)

+I-: Geçişsiz fiiller türetir: *agrı-, bayı-, berki-, biti-* (KHKD)

+K-: Geçişsiz fiiller türetir: *birik-, yoluk-* "rastlamak" (HŞ)

+kır-/ +kür-: Ses taklidi kelimelerden geçişsiz fiiller türetir: *bıskır-, tüfkür-* (KHKD)

+lA-: Geçişli ve geçişsiz fiiller türeten işlek bir ektir: *agırla-, arzula-,bagışla-, ederle-* "eyerlemek", *konakla-* "misafir etmek", *toyla-* "ziyafet vermek" (HŞ)

+r-: *belgür-* "belirtmek", *kadgur-* "kaygılanmak" (HŞ)

+sa-: İstek ifade eder: *suvsa-* "susamak", *kapsa-* "ihtiva etmek" (HTG)

+sI-n-: *agırsın-* "ağır saymak", *begsin-, ulugsın-* (KHKD)

Fiilden isim Yapan Ekler

-A: Zarf-fiil kalıplaşarak kalıcı isimler yaratmasıyla ortaya çıkmıştır: *ara* "açıklık, mesafe", *aşa* "fazla", *irte* "erte, sabah", *oza* "önce", *yana* "yine" (HTG, KHKD)

-ag: *kurag* "meclis" (KHKD)

-AK: *bıçak, ivek* "aceleci", *konak* "menzil" (HTG)

-ç: *kılınç* "kılıç", *ökünç* "düşünce", *sakınç* "düşünce", *umuç* "ümit" (HŞ)

-G: *açıg* "acı, keder", *aldag* "aldatma", *batıg* "derin", *yaylag* "yayla" (HŞ)

-GA / -KA: *bilge, sipürtke* "süpürge" (HŞ)

-GAn: Bir özellik veya alışkanlığa işaret eden isimler türetir: *sıçgan* "sıçan, fare", *ugan* "kadir, Tanrı" (HŞ)

-GI/ -GU: *keygü* "giyecek", *açgu* "açma", *içgü* "içme", *kılgu* "yapma" (HŞ)

-GUçI / -IçI / -uçı: *açguçı, tutguçı, yigüçi, biliçi, yazıçı* (KHKD)

-GIn / -Gun /-KUn: *uçgun* "kıvılcım", *azgun, satgın, kaçkun* (HŞ, KHKD)

-I: *koñşı, ötürü, ulaşu, yahşı, yazı* (HŞ)

-K / -UK: *aksak* "topal", *pişik* "pişmiş", *esrük* "sarhoş", *sınuk* "kırık" (HŞ)

-kak: İşi yapanı ifade eder: *baskak* (KHKD)

-l: *yoksıl, tükel* (HŞ, KHKD)

-m: Fiilin sonucunda meydana gelen durum veya işi ifade eder: *küçem* "zorlama", *ölüm, yarım* (HŞ)

-mA: Fiillerin hareket isimlerini yapar: *sürme, tigme* "benzer" (HŞ)

-mAK: Fiillerin hareket isimlerini yapar: *aldamak* "aldatmak", *ıglamak* "ağlamak" (HŞ)

-mAn: *tegirmen, tuman* (KHKD)

-mış: *keleşmiş* "nişanlı", *yimiş* "meyve" (HTG)

-mUr: *kömür, yagmur* (HŞ, KHKD)

-n: *bükün* "büküm, düğüm", *bütün, ekin, tügün* (HŞ)

-sıg: *yatsıg* "yatsı, yatacak zaman" (HTG)

-ş: *biliş, iniş, köriş, külüş, sakış* "sayı", *ukuş* "anlayış" (HŞ)

-t / -Ut: *közet* "bakma", *münüt* "binek atı", *ögüt, uyat* "utanma", *yanut* (HŞ)

-z: *boguz* "boğaz", *uz, yitiz* (HŞ)

Fiilden Fiil Yapan Ekler

-A-: *küde-, sıka-, sora-* (KHKD)

-Ar-: Ettirgen fiiller türetir: *ıdar-* "göndermek", *kiter-* "gidermek" (HŞ, KHKD)

-ç-: *sürç-* (HTG)

-çır-: *külçir-* "gülümsemek" (KHKD)

-d- / -y-: *ıd-* "göndermek", *kod- / koy-, toy-, yüd-* (HTG, KHKD)

-DUr-: Ettirgen fiiller türetir: *aktur-* "akıtmak", *arsıktur-* "aldatmak", *karıştur-* (HŞ)

-Gar- / -KAr-: Ettirgen fiiller türetir: *bütker-* "bitirmek", *kopgar-* (KHKD)

-gez-: *körgez-* (HŞ)

-GUr- / -kur-: Ettirgin fiiller türetir: *bilgür-* "bildirmek", *tirgür-* "diriltmek" (HŞ)

-GUz-: Ettirgen fiiller türetir: *kirgüz-, olturguz-, turguz-* (KHKD)

-I-: *kazı-, süri-* (KHKD)

-k-: *basık-* "basılmak", *sınık-, turuk-* (KHKD)

-k-: Pekiştirme ifade eder: *kırk-* (KHKD)

-l-: *igsil-* "eksilmek", *kodul-* "koyulmak, bırakılmak", *basrul-* "bastırılmak" (KHKD)

-mA-: Olumsuzluk bildiren fiiller türetir: *bilme-, koyma-* (KHKD)

-n-: Dönüşlülük ve edilgenlik bildiren fiiller türetir: *aldan-, atan-* "adlanmak", *buyurun-* "buyurmak, emretmek", *tipün-* "tepinmek" (HŞ/HTG, KHKD)

-r-: *egir-, köyür-* "yakmak", *öçür-* "söndürmek", *ötür-* "geçirmek" (HŞ, KHKD)

-sık-: Edilgen fiiller türetir: *arsık-* "aldanmak, kanmak" (KHKD)

-ş-: *aytış-* "söyleşmek", *kılış-* "birlikte hareket etmek", *tutuş-, uruş-* "vuruşmak" (HŞ)

-t-: Ettirgen çatı ekidir: *açıt-* "acıtmak", *sürt-, turıt-* "durdurmak" (HŞ)

-tüz-: Ettirgen çatı ekidir: *öltüz-* "öldürmek" (KHKD)

-Ur-: Ettirgen çatı ekidir: *art-ur-* "arttırmak", *çökür-* "çökertmek", *kavşur-* "kavuşturmak", *öçür-* "söndürmek", *ötür-* "geçirmek", *yaşur-* "örtmek" (HŞ)

-z-: *küdez-* "gözetlemek, korumak", *tütüz-* "koku vermek için bir şeyi yakmak, tütsülemek" (KHKD)

SIRA SİZDE 5

Aşağıdaki kelimelerde hangi yapım eklerinin kullanıldığını gösteriniz.
yahşırak, tipün-, ugan, satgın, açıt-, sipürtke, igsil-, konakla-, kod- / koy-, tegirmen, alda-, tügün, uz, yimiş, baksak, bıçak, yaşur-, berki-, bilgür-, ata-, üçinç, aktur-, ölüm, daglıg, ikegü, tutuş-, biliş, barça

SÖZ VARLIĞI

Harezm Türkçesinin söz varlığı bakımından en önemli özelliği Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemlerine ait diğer eser ve sözlüklerde geçmeyen veya nadir bulunan kelimelerin bulunmasıdır. Bunlar arasında *karu* "karşılık, mükâfat", *kedigle-* "örtünmek, gizlenmek", *sözengür* "konuşkan", *yulduz* "ağaç kökü" gibi kelimeler bulunmaktadır. Ses ve şekil özellikleri bakımından bir kelimenin hem Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesindeki eski şekillerinin hem de değişime uğramış yeni şekillerinin bir arada kullanıldığı görülür: *küdegü / küyegü / küyev, sıçgan / sıçan, yıgaç / agaç* vb.

ÖRNEK DİL İNCELEMELERİ

Nehcü'l-Ferādîs (108/4- 108/13)

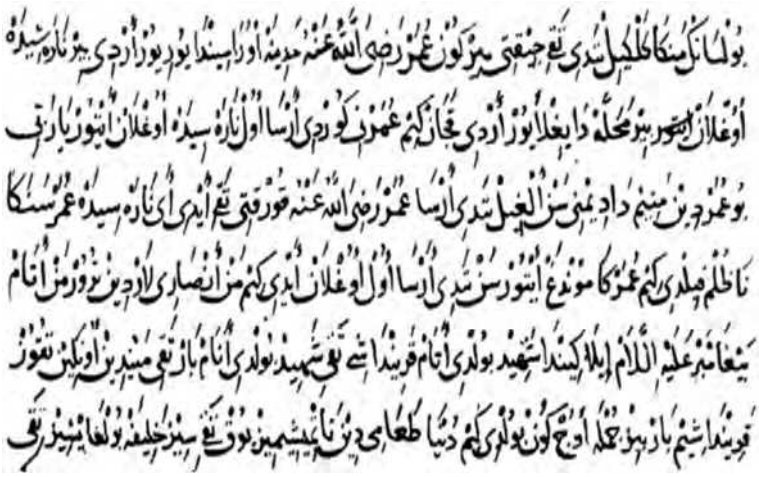

Çeviriyazı

Bir kün ʿÖmer raẓıyallahu anhu Medīne oramında yöriyür erdi. Bir nāresîde oġlan bir maḥallede yıġlayur erdi. Ḳaçan kim ʿÖmerni kördi erse ol nāresīde oġlan aytur: Yā Rebbī, bu ʿÖmerdin menim dādımnı sen alġıl, tédi erse, ʿÖmer raẓıyallahu anhu ḳorḳtı taḳı aydı: Ey nāresīde, ʿÖmer sanga ne ẓulm ḳıldı kim ʿÖmerke mundaġ aytur-sen? tédi erse, ol oġlan aydı kim: Men enṣārīlardın turur-men. Atam Peyġāmber ʿaleyhi's-selām ileginde şehīd boldı. Atam ḳarındaşı taḳı şehīd boldı. Anam bar taḳı mendin öngin toḳuz ḳarındaşım bar. Biz cümle üç kün boldı kim dünyā ṭaʿāmıdın tatmışımız yoḳ. Taḳı siz ḫalīfa bolġay-siz taḳı bizlerke terbiyet ḳılmaġay-siz, beytü'l-māldın neerse bérmegey-siz tédi erse, ʿÖmer yıġladı, taḳı ol oġlannıñ başını sıḳadı, taḳı ol oġlannıñ élgini aldı, taḳı mescidke kirdi taḳı buyurdı münādīġa nidā ḳıl téyü. Münādī nidā ḳıldı erse, cümle ṣaḥābalar yıġıldılar.

Çeviri

Bir gün Ömer radiyallahu anhu Medine sokağında yürüyordu. Bir küçük (büluğa ermemiş) çocuk bir yerde ağlıyordu. Ömer'i gördüğünde o küçük çocuk "Ya Rabbi, bu Ömerden benim hakkımı sen al" deyince Ömer radiyallahu anhu korktu ve "Ey küçük, Ömer sana ne eziyet etti ki Ömer'e böyle söylüyorsun" deyince oğlan "Ben ensarilerdenim. Babam Peygamber aleyhisselamın önünde şehit oldu. Babamın kardeşi de şehit oldu. Annem ve benden önce dokuz kardeşim var. Hepimiz üç günden beri dünya nimetlerinden tatmadık. Siz halife olacaksınız, bizlere bakmayacaksınız, maliye hazinesinden hiçbir şey

vermeyeceksiniz" deyince Ömer ağladı ve o oğlanın başını okşadı, oğlanın elini tuttu ve mescide girip tellala "seslen" diye buyurdu. Tellal seslenince bütün sahabeler toplandılar.

DİLBİLGİSİ ÇÖZÜMLEMELERİ

Tablo 2.23
Dilbilgisi Çözümlemeleri

oramında > oram+ı+n+da "sokağında" oram: isim kökü +ı: 3. teklik şahıs iyelik eki +n: zamir n'si +da:bulunma hali eki	**yöriyür erdi > yöri-y-ür > er-di** "yürürdü, yürüyordu" yöri-: fiil kökü -y-: yardımcı ses -ür: geniş zaman eki er-: yardımcı fiil kökü -di: geniş zamanın hikâyesi 3. teklik şahıs
yığlayur erdi > yığ+la-y-ur + er-di "ağlardı, ağlıyordu" yıg: isim kökü +la-: isimden fiil yapım eki -y-: yardımcı ses -ur: geniş zaman eki er-: yardımcı fiil kökü -di: geniş zamanın hikâyesi, 3. teklik şahıs eki	**tédi erse >té-di +er-se** "dediyse, deyince" té-: fiil kökü -di: görülen geçmiş zaman eki er-:yardımcı fiil kökü -se: görülen geçmiş zamanın şartı, 3. teklik şahıs eki -di+er-se: zarf-fiil fonksiyonunda
aytur > ay-t-ur "söyler" ay-: fiil kökü -t-: fiilden fiil yapma eki (ettirgenlik eki) -ur: geniş zaman 3. teklik şahıs eki	**ḳaçan > ka+ça+n** "ne zaman, ne zaman ki" ka: isim kökü +ça: eşitlik hali eki +n: vasıta hali eki
téyü > té-y-ü "diye" té-: fiil kökü -y-: yardımcı ses -ü: zarf-fiil eki	**alġıl > al-ġıl** "al" al-: fiil kökü -ğıl: emir 2. teklik şahıs eki
yığıldılar > yığ-ı-l-dı-lar "toplandılar" yığ-: fiil kökü -ı-: yardımcı ünlü -l-: fiilden fiil yapım eki -dı: görülen geçmiş zaman eki -lar: 3. çokluk şahıs eki	

Ḳıṣāṣü'l-Enbiyā, 93v/9-94r/1

Çeviriyazı

Ḳaçan Yūsuf ḳarındaşların kördi erse ol ḳılġan yawuzluḳların saḳındı, alarġa aytayın, tédi. Mevlī taʿālā köñlige saldı kim ey Yūsuf olar aşlıḳ alġalı muñluġ bolup keldiler, sen işlerin āşkār ḳılsañ uwtanġaylar, olarġa aşlıḳ bérgil sewünüp yansunlar, seniñ edgülikiñ ẕāhir bolsun. Yūsufġa bu niyet ḫoş keldi, Yūsuf alarnı kördi ḳamuġları tofraḳġa bulġanmış, tonları arıġsız. Sordı: Ḳaydın kelip-siz, kimniñ oġlanları turur-siz? Aydılar: biz Kenʿāndın keldük, Yaʿḳūb yalawaç oġlanları turur-miz, Kenʿāndın kelür-miz. Aydı: atañız tirig mü turur? Aydılar: tirig turur. Aydı: ne iş işleyür? Aydılar: yalawaç turur, Teñri taʿālāġa ḳulluḳ ḳılur. Yūsuf aydı: kimdin kimge yalavaç turur? Aydılar: Ḥaḳdın ḫalḳġa yalawaç turur. Yūsuf aydı: Yalawaç ermiş. Mıṣr ḫalḳıġa ne üçün yalawaçlıḳ tegürmes? Aydılar: Kenʿānġa taḳı Kenʿān tegresindeki ḫalḳġa yalavaçlıḳ tegürür, takı közleri körmes tédiler. Yūsuf aydı: közleri nedin körmes boldı? Aydılar: Yūsuf atlıġ oġlı bar erdi anı yawlaḳ söwer erdi, ol oġlı ġāyib boldı, anıñ üçün yıġlamaḳdın közleri körmes boldı tédiler. Ol Ḥālde Yūsuf anı işitip niḳāb içidin yıġladı.

Çeviri

Yusuf kardeşlerini görünce yaptıkları kötülükleri düşündü, "onlara söyleyeyim" dedi. Mevla Teala gönlüne şöyle koydu: Ey Yusuf onlar buğday alacak kadar kederli geldiler, sen yaptıklarını ortaya dökersen utanacaklar, onlara buğday ver, sevinip dönsünler, senin iyiliğin ortaya çıksın. Yusuf'a bu niyet iyi göründü, Yusuf onları gördü ki hepsi toprağa bulanmış, elbiseleri pis. "Nereden gelmişsiniz, kimin oğullarısınız" diye sordu. "Biz Kenan'dan geldik, Yakup peygamberin oğullarıyız, Kenan'dan geliyoruz" dediler. "Babanız hayatta mı?" dedi, "Hayattadır." dediler. "Ne yapıyor?" dedi, "Peygamberdir, Tanrı te-

alaya kulluk ediyor" dediler. Yusuf "Kimden kime peygamberdir?" dedi, "Haktan halka peygamberdir." dediler. Yusuf "Peygamberse Mısır halkına niye peygamberlik yapmıyor? dedi. "Kenan'a ve Kenan çevresindeki halka peygamberlik yapıyor, ayrıca gözleri görmüyor." dediler. Yusuf "Gözleri neden görmez oldu?" dedi. "Yusuf adlı oğlu vardı, onu çok severdi, o oğlu kayboldu, onun için ağlamaktan gözleri görmez oldu." dediler. Bunun üzerine Yusuf bunu işitip peçesinin altından ağladı.

Dilbilgisi Çözümlemeleri

Tablo 2.24
Dilbilgisi Çözümlemeleri

kördi erse > kör-di+er-se "gördüyse, görünce" kör-: fiil kökü -di: görülen geçmiş zaman eki er-: yardımcı fiil kökü -se: görülen geçmiş zamanın şartı, 3.teklik şahıs eki -di+er-se: zarf-fiil fonksiyonunda	**yawuzluḳların > yawuz+luḳ+lar+ı+n**"kötülüklerini" yawuz: isim kökü +luK: isimden isim yapım eki +lar: çokluk eki +ı: 3.çokluk şahıs iyelik eki +n: belirtme hali eki
aytayın > ay-t-ayın "söyleyeyim" ay-: fiil kökü -t-: fiilden fiil yapım eki -ayın: emir 1.teklik şahıs eki	**uwtanġaylar > uwtan-ġay-lar** "utanacaklar" uwtan-: fiil kökü -gay: gelecek zaman eki -lar: 3.çokluk şahıs eki
alarġa >alar+ġa "onlara, alar 3. çokluk şahıs zamirinin yönelme hali eki almış şekli"	**alġalı > al-ġalı** "almak için" al-: fiil kökü -galı: zarf-fiil eki
edgülikiñ >edgü+lik+iñ "iyiliğin" edgü: isim kökü +lik: isimden isim yapım eki +iñ: 2.teklik şahıs iyelik eki	**ḳaydın > ḳa+y+dın** "nereden" Ka: isim kökü +y: yardımcı ses +dın: ayrılma hali eki
kelip-siz > kel-ip-siz "gelmişsiniz" kel-: fiil kökü -ip: anlatılan geçmiş zaman eki -siz: 2.çokluk şahıs eki	**tegürmes > teg-ür-mes** "ulaştırmaz" teg-: fiil kökü -ür-: fiilden fiil yapım eki -mes: Olumsuz geniş zaman 3. teklik şahıs eki
oġlanları turur-siz > oglan+lar+ı+tur-ur-siz "oğlanlarısınız" oġ(u)l: isim kökü +an: İsimden isim yapım eki +lar: çokluk eki +ı: 3.teklik şahıs iyelik eki tur-: yardımcı fiil kökü -ur: geniş zaman eki -siz: 2.çokluk şahıs zamiri (şahıs eki fonksiyonunda) +tur-ur-siz: 2.çokluk şahıs bildirme eki fonksiyonunda	**tirig mü turur > tir-i-g+mü+tur-ur** "hayatta mıdır, canlı mıdır" tir-: fiil kökü -i-: yardımcı ünlü -g: fiilden isim yapım eki mü: soru eki tur-: yardımcı fiil kökü -ur: geniş zaman 3.teklik şahıs eki tur-ur: 3.teklik şahıs bildirme eki fonksiyonunda
söwer erdi > söw-er + er-di "severdi" söw-: fiil kökü -er: geniş zaman eki er-: yardımcı fiil kökü -di: geniş zamanın hikâyesi 3.teklik şahıs eki	**içidin > iç+i+din** "içinden" iç: isim kökü +i: 3.teklik şahıs iyelik eki +din: ayrılma hali eki
atlığ > at+lığ "adlı" at: isim kökü +lığ: isimden isim yapım eki	

SÖZLÜK

āgāh: f. Haberdar, bilgili	niteg: Nasıl
ayt- : Demek, söylemek	oram: Sokak
beytü'l-māl: a. Maliye hazinesi	sıḳa-: Sıvazlamak, okşamak
çın: Gerçek	ṭaʿām: a. Yemek, yiyecek
dād: f. Adalet, hak	tegre: Etraf, çevre
dimaġ: a. Beyin	tegür-: Değdirmek, ulaştırmak
ınaġ: Emin, güvenilir dost	uwtan-: Utanmak
ileg: Ön, ön taraf	yawuzluḳ: Kötülük
ḳaçan: ne zaman	yalawaç: Peygamber
münādī: a. Bağıran, tellal	yawlaḳ: Çok
nāresīde: f. Büluğa ermemiş, çocuk	yıġla-: Ağlamak
nidā: a. Seslenme, bağırma	yügür-: Koşmak

Tablo 2.25
Sözlük

Özet

AMAÇ 1

Harezm- Altın Ordu Türkçesinin yazım özelliklerini tanımlayabilmek

Harezm Türkçesine ait metinler Arap alfabesi ile yazılmıştır. Ancak Arap harfli metinler Uygur harfleri ile yazılmış metinler, ayrıca her iki harfle de yazılmış nüshaları bulunan metinler vardır. İslamiyet'in tesiriyle Uygur alfabesi yerini Arap alfabesine büyük oranda bırakmıştır.

AMAÇ 2

Harezm- Altın Ordu Türkçesi dönemi ses bilgisi özelliklerini açıklayabilmek

Harezm Türkçesinde a, ı, o, u; é, i, ö, ü ünlüleri bulunmaktadır. Karahanlı Türkçesinde ilk hece ünlüsü i olan bazı kelimeler, Harezm Türkçesinde kapalı e'ye (é) dönmüştür. Kalınlık-incelik uyumuna göre bir kelime içindeki ünlülerin ya sadece kalın ya da sadece ince olması gerekir. Harezm Türkçesindeki Türkçe kelimeler genellikle buna uymakla birlikte uyum dışı kalan örnekler de bulunmaktadır. Düzlük-yuvarlaklık uyumu ise hem kelime kök ve gövdelerinde hem eklerde hem de yardımcı seslerde karışıklık arzeder. Eski Türkçeden itibaren düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymayan, düz veya yuvarlak şekilleri kalıplaşmış kelimeler Harezm Türkçesinde de varlığını devam ettirir. Ünlülerde görülen ses değişmeleri şunlardır: Yuvarlaklaşma, düzleşme, kalınlaşma, incelme, düşme. Ünsüzler ise Karahanlı Türkçesindeki ünsüzlerle aynıdır. Bazı Türkçe kelimelerin başında bulunan y- ünsüzü, Türk lehçelerinin tamamında aynı şekilde kullanılmamaktadır. Aynı kelimeyi bir kısmı y'li kullanırken, bir kısmı y'siz kullanır. Bu durum tarihî lehçelerde de görülür. Harezm Türkçesinde y'li şekiller hâkimdir. Ünsüzler arasındaki bir benzeşme hadisesi olan ünsüz uyumu, Harezm Türkçesinde bazı kelimelerde vardır, ancak bu durum sınırlıdır. Ünsüzlerde tonlulaşma, tonsuzlaşma, sızıcılaşma, genizsileşme, düşme, ikizleşme, tekleşme, göçüşme gibi ses hadiseleri görülür.

AMAÇ 3

Harezm- Altın Ordu dönemi şekil bilgisi özelliklerini açıklayabilmek

Harezm Türkçesinin şekil özellikleri çekim ekleri ve yapım ekleri olmak üzere iki ana başlıkta ele alınmıştır. Çekim ekleri de kendi içinde isim çekim ekleri ve fiil çekim ekleri olmak üzere ikiye ayrılmıştır. İsim çekimi kısmında, Harezm Türkçesinde çokluk eki, iyelik eki ve hal eklerinin kullanılışı, ekler ve örneklemelerle gösterilmiş; fiil çekimi kısmında ise fiil çekiminde kişi ekleri, zamanlar, kipler, zamanların birleşik çekimi, ek-fiilin çekimi ve fiilimsilerin kullanılışı yine ekler ve örneklemelerle gösterilmiştir. Yapım ekleri bölümünde isimden isim yapan ekler, isimden fiil yapan ekler, fiilden fiil yapan ekler, fiilden isim yapan ekler ele alınmıştır. Harezm Türkçesinde ses ve şekil yapısı bakımından dikkat çeken nokta, bir kelimenin hem Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesindeki eski şekillerinin hem de değişime uğramış yeni şekillerinin bir arada kullanılmasıdır. Söz varlığı bakımından en önemli özelliği Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemlerine ait diğer eser ve sözlüklerde geçmeyen veya nadir bulunan kelimeleri içermesidir.

AMAÇ 4

Harezm- Altın Ordu dönemi eserlerini Türkiye Türkçesine aktarmak

Harezm Türkçesi ile ilgili olarak buraya kadar verilen bilgiler ışığında bu dönem metinlerini Türkiye Türkçesine tam olarak aktarmak mümkündür. Bu döneme has ses ve şekil bilgisi özellikleri dikkate alınarak ve temel bazı sözlükler kullanılarak eldeki el yazma metni önce Latin harflerine aktarmak, ardından da Türkiye Türkçesi ile ifade etmek gerekir. Çeviri sırasında Farsça'dan aldığımız ve Türkçe cümle yapısına uymayan "ki" edatıyla kurulmuş cümlelerin aktarımına dikkat etmek, bunları Türkçe cümle yapısına uydurarak çevirmek esastır.

AMAÇ 5

Harezm-Altın Ordu Türkçesi metinlerini ses ve şekil bilgisi bakımından çözümleyebilmek

Latin harflerine aktarılmış ve Türkiye Türkçesine çevrilmiş olan metin anlam bakımından tam olarak kavrandıktan sonra içindeki Türkçe kelime kök ve gövdeleri ile ekler fonksiyonlarına dikkat edilerek tespit edilmelidir. Çözümleme sırasında hangi eklerin kullanıldığının tespiti için dönemin ses ve şekil bilgisi özelliklerinin dikkate alınması, ancak eklerin fonksiyonlarının tam olarak belirlenebilmesi için anlamın da asla göz ardı edilmemesi gerekir.

Kendimizi Sınayalım

1. Aşağıdaki kelimelerden hangisinin kök veya gövdesinde yuvarlaklaşma meydana gelmiştir?

a. sekizinçi>seksinç
b. eksük>öksük
c. sub>suw>suv
d. silig>sılıg
e. bolsa idi>bolsadı

2. Aşağıdaki kelimelerden hangisinin ünsüzünde tonlulaşma (ötümlüleşme) meydana gelmiştir?

a. biz>miz
b. oltur->otur-
c. udı->uyu-
d. seb->sew->sev- >söw-
e. ayak>ayag

3. Aşağıdaki kelimeleden hangisinin ünsüzünde sızıcılaşma meydana gelmiştir?

a. konşı>koşnı
b. izde->iste-
c. sekizinçi>seksinç
d. adır->ayur-
e. biz>miz

4. Aşağıdaki kelimelerin hangisinde yön gösterme eki kullanılmıştır?

a. artınça
b. mañla
c. ozakı
d. yapurgaktan
e. içkerü

5. Aşağıdaki zamanların hangisinin çekiminde iyelik kökenli şahıs eki kullanılmıştır?

a. Görülen geçmiş zaman
b. Geniş zaman
c. Gelecek zaman (-GAy, -GA)
d. Anlatılan geçmiş zaman
e. Dilek-İstek Kipi

6. Aşağıdaki kelimelerin hangisinde anlatılan geçmiş zaman eki kullanılmıştır?

a. kiltürsünler
b. kılgu-miz
c. satkay
d. uyuklap-dur
e. kiliben

7. Aşağıdaki kelimelerin hangisinde emir 2. teklik şahıs eki kullanılmıştır?

a. kılsun
b. yıgkıl
c. örte
d. uruglı
e. yörür irken

8. Aşağıdaki kelimelerin hangisinde zarf-fiil eki kullanılmıştır?

a. körüşgülüg
b. törtegü
c. çaptukda
d. yazıçı
e. ivek

9. Aşağıdakilerden hangisinde "oğlanları turur-siz" kelimesinin ekleri doğru ayrılmıştır?

a. oğul+an+lar+ı+tur-ur-siz
b. oğlan+ları+turu-r-siz
c. oğul+an+ları+turur-siz
d. oğlanları+tur-ur-siz
e. oğlan+ları-tur-ur-siz

10. "yıglayur erdi" kelimesinde kullanılan fiil çekim eki aşağıdaki aşağıdakilerden hangisinde doğru verilmiştir?

a. Şimdiki zamanın rivayeti 3. teklik şahıs eki
b. Geniş zamanın rivayeti 3. çokluk şahıs eki
c. Geniş zamanın hikâyesi 3. teklik şahıs eki
d. Gelecek zamanın hikâyesi 3. teklik şahıs eki
e. Gelecek zamanın rivayeti 2. çokluk şahıs eki

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. b	Yanıtınız yanlış ise "Ünlü Değişmeleri" başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
2. e	Yanıtınız yanlış ise "Ünsüz Tonlulaşması" başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
3. d	Yanıtınız yanlış ise "Ünsüz Sızıcılaşması" başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
4. e	Yanıtınız yanlış ise "Hal Ekleri" başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
5. a	Yanıtınız yanlış ise "Fiil Çekiminde Kullanılan Kişi Ekleri" başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
6. d	Yanıtınız yanlış ise "Fiil Çekimi- Zamanlar" başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
7. b	Yanıtınız yanlış ise "Fiil Çekimi- Kipler" başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
8. c	Yanıtınız yanlış ise "Fiil Çekimi- Zarf-Fiiller" başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
9. a	Yanıtınız yanlış ise "Şekil Özellikleri" başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.
10. c	Yanıtınız yanlış ise "Fiil Çekimi- Zamanlar" başlıklı bölümü yeniden okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

İsimden isim yapan eklerde, fiilden isim yapan eklerde, ilgi hali ekinde, iyelik eklerinde, görülen geçmiş zaman ekinde, zarf-fiil ekinde

Sıra Sizde 2

G düşmesi, R düşmesi, L düşmesi

Sıra Sizde 3

Özimiz: 1. Çokluk şahıs iyelik eki; agunuñ: İlgi hali eki; anasınga: Yönelme hali eki; soñunça: Eşitlik hali eki; kulın: Belirtme hali eki; taşgaru: Yön gösterme eki; tünle: Vasıta hali eki.

Sıra Sizde 4

işitgeç: Zarf-fiil eki, tileyür: Geniş zaman 3. teklik şahıs eki; uksam erdi: Şartın hikâyesi 1. teklik şahıs eki; sorganda: Zarf-fiil eki; tilemez: Olumsuz geniş zaman 3. teklik şahıs eki; tapmadın: Zarf-fiil eki; köçtüm: Görülen geçmiş zaman 1. teklik şahıs eki; şāgird idük: Ek-fiilin hikâyesi 1.çokluk şahıs eki; uyuklap-dur: Anlatılan geçmiş zaman 3. teklik şahıs eki; ulgaymışta: Zarf-fiil eki; bargay erdim: Gelecek zamanın hikâyesi 1. teklik şahıs eki; kıldaçı: Sıfat-fiil eki; emgengeninde: Sıfat-fiil eki; körüşgülüg: Sıfat-fiil eki; çıkguları: Gelecek zaman 3. çokluk şahıs eki; algıl: Emir 2. teklik şahıs eki; bitiñler: Emir 2. çokluk şahıs eki; ohşay sen: İstek 2. teklik şahıs eki; ıddıñ erdi: Görülen geçmiş zamanın hikâyesi 3. teklik şahıs eki; men agulug turur men: Geniş zaman (ek-fiil) 1. teklik şahıs eki; yıggay erdiñiz: Gelecek zamanın hikâyesi 2. çokluk şahıs eki; açtısa: Görülen geçmiş zamanın şartı 3. teklik şahıs eki; körgelü: Zarf-fiil eki; körüben: Zarf-fiil eki; tegirü: Zarf-fiil eki; kaçkay: Gelecek zaman 3. teklik şahıs eki.

Sıra Sizde 5

yahşırak: İsimden isim yapım eki; tipün-: Fiilden fiil yapım eki; ugan: Fiilden isim yapım eki; satgın: Fiilden isim yapım eki; açıt-: Fiilden fiil yapım eki; sipürtke: Fiilden isim yapım eki; igsil-: Fiilden fiil yapım eki; konakla-: İsimden fiil yapım eki; kod- / koy-: Fiilden fiil yapım eki; tegirmen: Fiilden isim yapım eki; alda-: İsimden fiil yapım eki; tügün: Fiilden isim yapım eki; uz: Fiilden isim yapım eki; yimiş: Fiilden isim yapım eki; baskak,: Fiilden isim yapım eki; bıçak: Fiilden isim yapım eki; yaşur-: Fiilden fiil yapım eki; berki-: İsimden fiil yapım eki; bilgür-: Fiilden fiil yapım eki; ata-: İsimden fiil yapım eki; üçinç: İsimden isim yapım eki; aktur-: Fiilden fiil yapım eki; ölüm: Fiilden isim yapım eki; daglıg: İsimden isim yapım eki; ikegü: İsimden isim yapım eki; tutuş-: Fiilden fiil yapım eki; biliş: Fiilden isim yapım eki; barça: İsimden isim yapım eki.

Yararlanılan Kaynaklar

Argunşah, M., G. Sağol-Yüksekkaya, Ö. Tabaklar (2010). *Tarihi Türk Lehçeleri Karahanlıca, Harezmce, Kıpçakça Dersleri,* İstanbul, Kesit Yayınları 27. (KHKD)

Ata, Aysu (1997). *Nāsırü'd-dīn bin Burhanü'd-dīn Rabġuzî, Kısasü'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları),* I.Giriş-Metin-Tıpkıbasım, II. Dizin, Ankara: TDK Yayınları. (KE)

_____ (1998). *Nehcü'l-Ferādîs. Uştmahlarnıñ Açuq Yolı (Cennetlerin Açık Yolu): III. Dizin-Sözlük*, Ankara: TDK Yayınları 518. (NF)

_____ (2002). *Harezm- Altın Ordu Türkçesi*, İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 36.

Eckmann, J. (Yayınlayanlar: Semih Tezcan-Hamza Zülfikar) (1995). *Nehcü'l-Ferādîs. Uştmahlarnıñ Açuq Yolı (Cennetlerin Açık Yolu):* I. Metin, II. Tıpkıbasım, Ankara: TDK Yayınları 518. (NF)

Hacıeminoğlu, Necmettin (1968). *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası. (HŞ)

_____ (1997). *Harezm Türkçesi ve Grameri*, Ankara: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. 3405. (HTG)

XIV-XV. YÜZYILLAR TÜRK DİLİ

3

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Eski Anadolu Türkçesinin oluşum ve gelişim sürecini, o süreçte ağızların yazı diline etkisini;
- Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait eserleri ve yazarlarını;
- Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait eserlerde kullanılan alfabe ve yazım özelliklerini tanıyacak ve açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Eski Anadolu Türkçesi
- Oğuzca
- Eski Anadolu Türkçesinin Eserleri
- Eski Anadolu Türkçesinin Yazım Özellikleri

İçindekiler

XIV-XV. Yüzyıllar Türk Dili → Eski Anadolu Türkçesinin Oluşumu → • ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNİN OLUŞUMU, GELİŞİMİ, ESERLERİ, YAZIM ÖZELLİKLERİ

Eski Anadolu Türkçesinin Oluşumu

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNİN OLUŞUMU, GELİŞİMİ, ESERLERİ, YAZIM ÖZELLİKLERİ

Eski Anadolu Türkçesinin Oluşumu

Eski Anadolu Türkçesi (Eski Oğuzca)

X. yüzyıldan itibaren Orta Asya'dan batıya göç eden Oğuzların, XIII. yüzyıldan itibaren kendi lehçelerine dayalı olarak Anadolu ve civarında kurup geliştirdikleri edebî yazı diline Eski Anadolu Türkçesi (=EAT) denilmektedir. XV. yüzyılın ikinci yarısına kadarki metinlerin dili bu şekilde adlandırılır. Bu terim yerine daha önceleri "Eski Osmanlıca" da kullanılmaktaydı. Daha sonraları, Türkiye Türkçesinin tarihî şeklini temsil ettiğinden dolayı, "Eski Türkiye Türkçesi" denilmeye başlandı. Son yıllarda ise "Eski Oğuzca" terimi önerilmektedir.

Oğuzcanın bilinen en eski yazı dili olması dolayısı ile bu döneme Eski Oğuzca demek en doğru tercih gibi görülse de, yaygınlaşmış olanı "Eski Anadolu Türkçesi" olduğundan biz de burada bu terimi kullanacağız.

Oğuzlar

Oğuzlar, gerek en eski dönemlerde gerekse günümüzde, Türk halkları arasında en kalabalık grubu oluşturmaktadırlar. XI. yüzyıldan itibaren kendilerine Türkmen de denilen Oğuzlar, bugünkü Türkiye, Rumeli, Azerbaycan, Gagauz, Türkmenistan, İran, Irak, Suriye Türklerinin atalarıdır. Geçmişte çeşitli siyasi birlikler kuran Oğuzların en önemli devletleri Selçuklu ve Osmanlı devletleri olmuştur. Bu Türk boyunun üzerine F. Sümer çok kapsamlı bir eser yayımlamıştır (Sümer 1980).

Köktürk yazıtlarında "Oguz" adı, Bilge Kağan'ın ağzından zikredilmektedir. Bu yazıtlarda pek çok Türk boyunun adı kaydedilmiş olsa da (Uygur, Kırgız, Tarduş, Tölis vb.), Oğuzlar özellikli bir yer tutar. Bilge Kağan, "Oguz" adını "Türk" adı ile birlikte anar: "*Türük Oguz begleri, bodun, eşidiŋ!* (*Türk, Oğuz beyleri, dinleyin!*)" (Köl Tigin, Doğu 22).

X. yüzyılın başlarında Oğuzlar, Hazar Denizi'nden Sirderya'nın orta yatağındaki Farap ve İsficap yörelerine kadar olan yer ile bu ırmağın kuzeyindeki bozkırlarda yaşıyorlardı. Bu dönemde, merkezi Yenikent olan bir yabgu devletine de sahip olmuşlardı.

XI. yüzyıldan itibaren ise çeşitli sebeplerden dolayı sürekli batıya doğru göç ettiler. Oğuzların bir bölümü Maveraünnehir'de yerli halklarla karışırken, büyük bölümü Ceyhun ırmağını geçerek Harezm'in Türkleşmesinde önemli rol oynamışlardı. Daha son-

Köktürkçede geçen Oğuzca unsurları ilk olarak 1972 yılında Z. Korkmaz incelemişti (Korkmaz 1972 I). İlgili makalenin yayımından sonra, özellikle yaşayan lehçe ve şiveler üzerindeki araştırmaların artması, günümüz Oğuz diyalektleri üzerindeki bilgilerimizi de zenginleştirdi. Bunların sonucunda, Köktürk Bengü Taşlarının dilindeki birtakım özelliklerin daha Oğuzca olması gerektiği anlaşıldı. Oğuzcayla ilgili bilgiler artınca, G. Gülsevin yukarıda adı geçen makaleye eklemeler yaparak başkaca Oğuzca unsurların da Köktürkçede bulunduğunu gösterdi (Gülsevin I).

ra Horasan'a gelmiş, Gazneli Mahmut'u yenerek (1040) Büyük Selçuklu Devletini kurmuşlardı. 1071 Malazgirt savaşıyla da, Anadolu'nun kapıları Oğuzlara tamamen açılmış oldu. XIII. yüzyıldan itibaren başta Moğol istilası olmak üzere değişik başka etkenler de Anadolu'ya doğru nüfus hareketlerini artırdı. Bu son dalgalarla birlikte Anadolu tamamen bir Oğuz yurdu hâline geldi.

Oğuzcanın Tarihî Gelişimi

XIII. yüzyıldan itibaren Anadolu'da bir edebî yazı dili oluşturan Oğuzcanın daha önceki dönemlerini çeşitli Türkçe kaynaklardan izleyebilmekteyiz. VIII. yüzyılda Türk dünyasının ortak edebî yazı dili olan Köktürkçenin bünyesinde bazı Oğuzca unsurlar tespit edilebilmektedir.

IX. ve X. yüzyıllardaki Oğuzca hakkında pek bir şey bilmiyorsak da, XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut'un yazdığı *Divanu Lügati't-Türk* adlı kitapta bu lehçeye ait bilgileri buluyoruz. Kaşgarlı *Mahmut Divanu Lugati't-Türk*'te kendi dönemindeki lehçelerin özelliklerini verirken Oğuzcaya çok fazla yer ayırmıştır.

Tablo 3.1
Kaşgarlı M. Oğuzca Özellikleri

Kaşgarlı Mahmut'un Oğuzca hakkında verdiği bilgilerden bazılarını bir tablo hâlinde şöylece gösterebiliriz:

Kaynak: Daha geniş bilgi için bk. (Korkmaz 1972 II; Gülsevin 2008 II).

ÖZELLİK	KARAHANLICA	OĞUZCA
1. tk. kişi zamiri	men	ben
Kelime başında y-	y- : yelgin	Ø- : elgin
Kelime başında t-	t- : tewey	d- : devey
w (çift dudak sesi)	w (çift dudak sesi): ew	v (diş dudak sesi): ev
Kelime içinde /d/	/d/ : adak	/y/ : ayak
Hece başında /G/	/G/ : tamgak	/Ø/ : tamak

Oğuzların büyük bölümü Anadolu'ya doğru göç etse de, göç etmeyip eski yurtlarında kalan Oğuzların, bulundukları bölgede gelişen Türk yazı dillerine kendi özelliklerini sokmuş olması muhakkaktır. Nitekim diğer tarihî Türk lehçelerine ait metinlerde de Oğuzca unsurlar tespit edilmiştir. Çağataycadaki Oğuzca unsurlar üzerine Günay Karaağaç (Karaağaç 1997) ve Zeki Kaymaz (Kaymaz 2002), Harezm Türkçesindekiler üzerine Gürer Gülsevin (Gülsevin 2003) çalışmıştır.

Oğuzca kendi özelliklerine dayanarak Anadolu'da yazı dili hâline gelmiştir. Bu süreç şu ana dönemlerden oluşmaktadır:

1. *Eski Anadolu Türkçesi (ve ağızları)*
2. *Osmanlı Türkçesi (ve ağızları)*
3. *Türkiye Türkçesi (ve ağızları)*

Bu dönemdeki dersimizin konusu "Eski Anadolu Türkçesi"dir.

SIRA SİZDE 1

XI. yüzyıldaki Oğuzca hakkında bilgileri hangi kaynaktan öğrenmekteyiz?

Anadolu'da Oğuzcanın Yazı Dili Olma Süreci

Oğuzlar, kendilerine özgü lehçeleri olmasına rağmen, edebî dil olarak yüzlerce yıl Orta Asya'daki ortak edebî yazı dilini kullandılar. Fakat geniş topluluklar halinde batıya göç ettiklerinde, geride bıraktıkları coğrafyadan hem mesafe hem de siyasi ve kültürel bakımdan uzaklaştılar. Büyük Selçuklular döneminde resmî ve edebî yazı dilinde Türkçeden başka diller tercih edilmesinin çok değişik sebepleri olabilir. Ancak Oğuzlar Anadolu'ya gelip bu toprakları Türkleştirmeye başladıklarında, Orta Asya'dan çok uzaktaki bu bölgelerde kendi lehçeleri ile de yazmaya başladılar. Daha sonra Türkolojide "karışık dilli eser-

ler" ya da "olga-bolga sorunu" diye adlandırılan o dönemin eserleri, Oğuzların yeni yurtlarında kendi lehçelerine dayalı bir edebî dil geliştirirken verdiği ilk ürünler olmalıdır (Canpolat 1967; Şinasi Tekin 1973-1974)

Anadolu Selçukluları Dönemi

(İlk Eserler veya Karışık Dilli Eserler Dönemi)

Anadolu'ya gelmeden önce kendi lehçelerini konuşuyor olsalar bile yazı dili olarak Orta Asya'daki ortak edebî dili kullanan Oğuzlar, yerleştikleri yeni coğrafyada kendi yazı dillerini oluştururken çeşitli aşamalar yaşamışlardır. Bunlardan birincisi, bize ulaşan en eski eserlerdeki dilde görülen ikili kullanımlardır. *Behcetü'l-Hadaik fi Mev'izetü'l-Halaik, Ali'nin Kıssa-i Yusuf'u, Kudurî Tercümesi, Kitab-ı Feraiz* gibi eserler bunlardandır. Bu eserlerin dilinin özelliği, Orta Asya edebî dilinde olmayan pek çok Oğuzca özelliğin yazılı eserlerde kullanılmış olmasıdır. Yani, Oğuzlar kendi lehçeleri ile eserler üretmişlerdir. Ancak, o eserlerde, Anadolu Oğuzcasında daha sonra hiç görülmeyen ve Orta Asya Türk lehçelerinin karakteristiği olan bazı özellikler de görülmektedir. Sonraları bu sahada görülmeyen ve Orta Asya lehçelerini temsil eden bu özelliklerden bazıları şunlardır:

1. Kelime başında, tıpkı Orta Asya'daki lehçeler gibi /**m**-/ ünsüzlü örnekler de vardır: *men* 'ben', *meŋiz* 'beniz', *munça* 'bunca', vb.
2. Oğuzcada kelime başında /**v**-/ ile görülen bazı kelimeler Orta Asya'daki gibi /**b**-/'li şekillerde de kaydedilmiştir: *bar* 'var', *bar-* 'varmak', *bir-* 'vermek'
3. Oğuzcada başındaki /**b**-/ sesi düşmüş olan fiil Orta Asya'daki gibi de kullanılmıştır: *bol-* 'olmak'
4. Eklerin başındaki /**G**/ sesi pek çok örnekte Orta Asya lehçelerindeki gibi muhafaza edilmiştir: *yalgan* 'yalan'
5. Yükleme hâli eki bazı örneklerde **+nI** şeklinde de geçmiştir: *cânumnı*, *bizni*

İlk dönem eserlerindeki bu durum bilim adamlarınca farklı şekilde yorumlanmaktadır. Önceleri, bu türlü karışıklıkların, değişik bölge ve dönemlerdeki istinsahlardan dolayı ortaya çıkan düzensizlikler olduğu düşünülüyordu. İncelemeler artınca, yukarıdaki görüş terk edildi. Horasan bölgesindeki Oğuzcanın bazı özelliklerinin, Anadolu'ya gelen Selçuklular tarafından yeni yurtlarına getirildiği görüşü yaygınlaştı.

Anadolu Beylikleri Dönemi

(Oğuzca Özelliklerin Tamamen Hâkim Olduğu Yazılı Eserler Dönemi)

Bazı karışık dilli özellikler barındıran ilk dönemin hemen ardından sadece Anadolu Oğuzcasını temsil eden birçok eser yazıldı. XIV. yüzyıl, yani Anadolu Selçuklu Devleti'nin yerine Beylikler Dönemi'nin başladığı bu süreçte üretilen eserler her ne kadar tamamen Oğuzca olsa da, tek bir yazı dili görünümü vermiyordu. Çeşitli Oğuz ağızlarının özellikleri bu metinlerde kullanılmıştı. O dönemde bütün Anadolu'da Oğuzların tek bir siyasi birlik çatısında olmamaları, farklı Beylik idareleri altında olduğu düşünülünce, farklı Oğuz ağızlarıyla yazılı metinler oluşturulmuş olması da mantıklı görünmektedir.

XIII. yüzyılın sonlarına doğru Moğol baskısı zayıflamıştı. Moğollara karşı uç kuvvetleri tarzında yerleştirilen Oğuz-Türkmen beyleri merkezi otoriteyle ilişkilerini azaltmaya ve kendi adlarına bağımsız beylikler kurmaya başladılar. Anadolu Selçuklu Devleti'nin son sultanı II. Gıyaseddin Mesut'un 1308'de ölümüyle birlikte de o devlet ortadan kalktı.

Anadolu Türk Beylikleri dönemi XIII. yüzyılda Karamanoğulları'nın çıkışıyla başlayıp XVII. yüzyılda Ramazanoğulları'nın Osmanlı Devleti tarafından ilhak edilmesine kadar sürmüştür.

Harita 3.1

Anadolu Selçuklu Beylikleri

Anadolu Selçukluları döneminde yazılan eserler hem az hem de nispeten basit içerikli idiler. Beylikler döneminde ise beylerin Türkçeye karşı duyarlı ve bilinçli tutumları sonucunda yepyeni bir sürece girildi. Yıkılmış olan Selçuklu Devleti'nin mirasını üstlenmek isteyen beyler kendi etki alanlarını birer kültür ve sanat ortamı hâline getirmeye çalışıyorlardı. Bunların sonucu olarak da hemen her konuda (din, tıp, avcılık, edebiyat, rüya tabirleri vs.) çok sayıda eser üretildi.

Anadolu Beylikleri şunlardır (alfabetik sıra ile): Alâiye (Alanya) Beyleri, Aydınoğulları, Candaroğulları, Çobanoğulları, Denizli-Ladik (İnançoğulları), Dulkadiroğulları, Eratnalılar, Eşrefoğulları, Germiyanoğulları, Hacı Emiroğulları, Hamidoğulları, İzmir (Çaka) Beyliği, Kadı Burhaneddin Ahmed, Karamanoğulları, Karasioğulları, Menteşeoğulları, Mutahharten Beyliği, Osmanlı Beyliği, Pervaneoğulları, Ramazanoğulları, Sahipataoğulları, Saruhanoğulları, Taceddinoğulları.

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinin dili standartlaşmış bir yazı dili midir, yoksa ağızların ürünü müdür?

Çok yaygın bazı özellikler hemen hemen bu dönem ve sahanın bütün eserlerinde ortaklık göstermektedir. Örneğin:

Ses bilgisinde : *"ünlü yuvarlaklaşması", "damak ŋ'si", "kelime başında t- > d- ötümlüleşmesi", "bazı eklerin sadece dar-düz ünlü ile kullanımı", Eski Türkçedeki gibi patlayıcı ötümsüz artdamak sesi (ḳ) kullanımı, dar-düz ünlülü kelimelerin başında y-'li şekillerin tercihi*

Şekil bilgisinde : *"-(y)Isar gelecek zaman eki", "-(y)IcAk zarf-fiil-eki"*

Söz varlığında : *"iŋen", "delim", "assı", vb.*

Bunun yanı sıra; geniş bir coğrafyada ortak bir siyasi otorite olmadığından dolayı, yazarların kendi ağız özellikleri veya yaşadıkları kültür ortamının dili eserlere yansıyordu. Bazı metinlerin kendi içinde bile aynı ses, aynı ek ya da aynı kelime için farklı tercihlerle karşılaşılabilmektedir (*yılan/ılan-ilan, tag/dag, yoısa/yoḫsa, severin/severem,* vb). Sadece geniş zaman birinci teklik kişi için bulunan şu varyantlar durumu açıklayacaktır kanısındayız:

Tablo 3.2
Geniş Zaman 1. Kişi Çekimi

-(V)r + 1. kişi çekimi	
-(V)r+men	*hamçû şîr-i mastî dahı kanum içer sen / men çûn sakân-i kûyat dunbâl-i tû* ***gezer men*** (Mev.)
-(V)+vAn	*eger aŋa hilâf eylemek revâ dutarısam kendü kavlümden dönmiş* ***olurvan*** (Kelile)
-(V)r+vAnIn	*gerü rabbüme lâhik* ***olurvanın*** */ garîb idüm aŋa* ***ulaşurvanın*** (T.S.) (Muham.)
-(V)r+vAm	*sini ben cândan* ***istervem*** */ sini her lahza* ***dilervem*** (SV)
-(V)r+In	*allah evi ziyâretdür ben anda varmak* ***isterin*** */ muhammedüŋ güzel nûrın gözümle görmek* ***isterin*** (Yun.Em.)
-(V)r+Am	***dilerem*** *hazretüŋden saglık ola / ki tâkât getüri bilem bu yola* (EMŞer.)

Hayati Develi, metinlerin dil özelliklerine bakarak Eski Anadolu Türkçesi döneminde en az 3 ana ağız grubu bulunması gerektiğini düşünmüştür Develi 2008):

1. Ağız Grubu: Kelime içinde ve sonunda –í- / -í; büyük ünlü uyumunun yaygınlığı; birinci kişi zamiri "***ben***"; benzetme edatı "***gibi***";

2. Ağuz Grubu: Kelime içinde ve sonunda ḫ değişmesi; büyük ünlü uyumunda bozulmalar; birinci kişi zamiri "***ben***"; benzetme edatı "***bigi***"

3. Ağız Grubu: Kelime başında ḫ değişmesi, büyük ünlü uyumunda bozulmalar; birinci kişi zamiri "***men***" benzetme edatları olarak "***kimi***" ve "***tek***"

Eski Anadolu Türkçesi dönemindeki ağız özelliklerinin belirlenmesi için uygulanması gereken inceleme yöntemi üzerine de çalışmalar yapılmaktadır (Gülsevin 2008 I).

Eski Anadolu Türkçesinin ilk dönem eserleri (Anadolu Selçukluları dönemi) ile Anadolu Beylikleri dönemi eserlerinin dili arasındaki temel farklılık nedir?

SIRA SİZDE 2

Osmanlıların Anadolu'da siyasi hâkimiyeti sağlayıp İstanbul'un fethi ile birlikte dünya devleti olmalarından sonra, edebî yazı dili de ağız özelliklerinden arınmaya başlamış ve nispeten standart diyebileceğimiz bir yazı dili ortaya çıkmıştır. Osmanlı Türkçesi dönemi dediğimiz bu dönemde, yazı dilinde Arapça ve Farsça unsurlar biraz arttıysa da, Oğuz lehçesi klasik bir edebî yazı dili hâline gelmiştir.

Eski Anadolu Türkçesinin Yazarları ve Eserleri

Eski Anadolu Türkçesi, Orta Türkçe döneminin en zengin eserler üretilen sahasıdır. Her geçen gün yeni eserler veya eskiden bilinen eserlerin yeni nüshalarına ulaşılmaktadır. Aşağıda bunlardan sadece bazılarına değinilmiştir.

Behcetü'l-Hadayık Fi-Mev'izetü'l-Hakayık

Anadolu Selçukluları döneminden kalan en eski eserlerdendir. Arapça ve Farsça çeşitli vaaz kitaplarından yararlanılarak Nâsırüddin b. Ahmed b. Muhammed tarafından telif edilmiştir. Yazılış yeri ve tarihi kesin olarak belli olmamakla birlikte, yapılan incelemeler XII. yüzyılın sonu ile XIII. yüzyılın başında Anadolu'da yazılmış olabileceğini göstermektedir. Henüz yeni yeni yazı dili olmaya başlayan Oğuzca ile yazılmış olan bu ve buna benzer birkaç Anadolu metninin dili, kendisinden sonra yazılanlara göre biraz farklıdır. Hem Anadolu Oğuzcasında standartlaşacak özellikler hem de o coğrafyaya gelmeden önce yaşanılan Harezm ve Horasan yöresindeki Oğuzların ağız özellikleri bir arada kullanılmıştır. Türk dili tarihi açısından son derece önemli bir metindir.

Mevlana Celaleddin Rumi

Bugün Afganistan sınırları içerisinde yer alan Horasan'ın Belh şehrinde doğmuştur. Babası Bahaeddin Veled, bazı siyasi olaylar ve yaklaşmakta olan Moğol istilası yüzünden Belh'den ayrıldı ve önce Nişabur, Bağdat ve daha sonra Kûfe yolu ile Kâ'be'ye hareket etti. Dönüşte Şam'a uğradı. Şam'dan sonra Malatya, Erzincan, Sivas, Kayseri, Niğde yolu ile Lârende'ye (Karaman) geldiler. Karaman'da Subaşı Emir Mûsâ'nın yaptırdıkları medreseye yerleştiler. 1222. Alâeddin Keykubâd Bahaeddin Veled'i Karaman'dan Konya'ya davet etti ve Konya'ya yerleşmesini istedi. Daha sonra Bahaeddin Veled Konya'da vefat etti. Halk, Mevlâna'yı babasının tek varisi olarak gördü. Gerçekten de Mevlâna büyük bir ilim ve din bilgini olmuştu. Hayatını *"hamdım, piştim, yandım"* sözleri ile özetleyen Mevlâna 1273'te vefat etti.

Eserleri: Mevlâna eserlerini (kendi döneminin edebî geleneğine uygun olarak) Farsça yazmıştır. Ancak eserlerinin içinde bazı Türkçe beyit ve ibareteler geçmektedir. Bu Türkçe beyit ve ibareler araştırmacılar tarafından bir araya toplanmış ve yayınlanmıştır.

***Dîvân-ı Kebîr*:** Tasavvufî şiirleri konu alan bu dîvân, aruzun 24 bahrinde sanki 24 ayrı kitap gibi hazırlanmıştır. Farsçadır. İçinde, kasideler, gazeller ve diğer türde şiirler vardır.

***Mesnevî*:** Mevlâna'nın en meşhur eseridir. Farsçadır. 25618 beyitlik bu eser İslam dünyasında yüzyıllardır okunagelmiştir.

Fîhi Mâfîh: Mevlâna'nın tasavvuf muhtevalı, dinî öğütler veren sohbetlerinin not edilmesiyle oluşturulmuştur.

***Mektubât*:** Mevlâna'nın sonrada bir araya getirilen mektuplarıdır.

Mecâlis-i Seb'a: Mevlâna'nın yedi vaazını toplayan kitaptır.

Türkçe beyit ve ibareleri: Muhtelif eserlerinin içinde geçen ve araştırmacılar tarafından bir araya getirilmiş manzumelerdir.

Sultan Veled

Mevlânâ'nın büyük oğlu olan Sultan Veled 1226'da Karaman'da doğdu. Konya ve Şam'da öğrenim görmüştür. Mevlânâ'nın tasavvufla ilgili görüşlerini bir sistem halinde birleştirip Mevleviliğe bir tarikat olarak gerçek biçimini kazandıran Sultan Veled'dir. İlk Mevlevi dergâhının kurucusu olarak bilinir. Sultan Veled'in şiirleri aynı zamanda Eski Anadolu Türkçesinin bilinen ilk örneklerindendir. Sultan Veled de dönemin edebî geleneğine uyarak eserlerinin çoğunu Farsça yazmıştır. Türkçe eserleri sayıca daha azdır.

Eserleri:

***İbtidâ-Nâme*:** Sultan Veled'in yazdığı ilk mesnevidir. *Veled-nâme* adıyla da tanınan eser, 1291 yılında yazılmış olup içinde 76 Türkçe beyit bulunmaktadır. Sultan Veled'in kendisi hakkında da eserde bilgi bulunmaktadır.

***Rebâb-Nâme*:** Sultan Veled'in yazılış sırasına göre ikinci mesnevisi *Rebâb-nâme*'dir. Mevlânâ'nın *Mesnevi*'sin vezninde ve onun etkisi altında kalınarak yazılmış olan bu kısa mesnevide 162 Türkçe beyit bulunmaktadır

***İntihâ-Nâme*:** Sultan Veled'in son mesnevisidir. İşlenen konular bakımından bir önceki mesneviye benzer. Ancak, bu eserin tamamı Farsçadır.

***Divan*:** Değişik nazım şekilleri ile yazılmış dini-tasavvufi ve ahlâki şiirler yer alır. Hacimli bir eser olan *Dîvân*'ın gazeller bölümünde Türkçe-Farsça-Rumca yazılmış mülemma manzumeler de bulunmaktadır

***Ma 'Arif*:** Sultan Veled'in dini, ahlâki öğütler veren son eseri *Ma 'arif* ise mensur olarak yazılmıştır. Bu eser de Farsçadır.

Hoca Ahmed Fakih

Hayatı hakkında fazla bir bilgi bugüne ulaşmamıştır. Horasan'dan gelerek Konya'ya yerleştiği, Mevlâna'nın babası Bahaeddin Veled'den fıkıh dersleri aldığı ve o yüzden "fakih" diye anıldığı bilinmektedir. Mevlâna'nın da çok sevdiği ve değer verdiği Ahmed Fakîh, medrese tahsili görmüş coşkun bir mutasavvıf idi. Edebiyat tarihimizde birbirinden farklı birkaç Ahmed Fakih olduğu ve bazı yayımlarda bunların birbirine karıştırıldığı bilinmektedir.

Eserleri:

***Çarh-nâme*:** 100 beyitlik bir manzumedir. Kaside şeklindedir. Din ve tasavvuf konularında yazılmış öğretici mahiyette bir eserdir.

Kitâbu Evsâf-ı Mesâcidi'ş-Şerîfe: Çarh-nâme'den daha hacimli 339 beyitlik bir manzumedir. Mesnevî tarzında yazılmıştır. Eserde Şam, Kudüs, Mekke ve Medine şehirleri ve orada gördükleri anlatılmıştır. 13. yüzyıl Türkçesinin nadir örneklerinden olmasından dolayı dil tarihinde önemli bir yeri vardır.

Yunus Emre

Efsaneleşmiş bir şahsiyet hâline geldiği için hayatı ile ilgili bilgiler kesin değildir ve azdır. Son araştırmalara göre 1240/41 ile 1320/21 yılları arasında yaşadığı kabul edilmektedir. Şiirlerinden ve hayatı hakkında yazılıp anlatılagelen menkıbelerden anlaşıldığına göre, iyi bir eğitim görmüştür. Taptuk Emre'nin dergâhına kapılanmış, orada tasavvuf terbiyesinden geçmiştir. Halkı irşat etmek amacıyla diyar diyar dolaşmış, şiirleriyle irşat görevini sürdürmüştür. Mevlânâ ile de görüşmüştür. Yıllar süren gurbet hayatından sonra doğduğu köye, Eskişehir'in Mihalıççık ilçesine bağlı Sarıköy'e (şimdiki adı Yunusemre) dönmüş ve orada vefat etmiştir. Anadolu'nun birçok yerinde kabri veya makamı olduğu rivayetleri vardır; Eskişehir, Karaman, Afyon, Manisa ve Erzurum bunlardan bazılarıdır. Yunus, Türk edebiyatının en büyük şairlerinden biridir. Kendisinden sonra gelen pek çok şairi etkilemiştir. Kullandığı Türkçe, işlediği temalar, şiirindeki sadelik ve yalınlık, onun ne denli büyük bir şair olduğunu ispat etmeye yeter. Bazı şiirlerinde aruzu da deneyen Yunus, asıl şiir kabiliyetini heceyle yazdığı ilahî, nefes ve semaî türü şiirlerinde ortaya koymuştur. Şiirleri birçok araştırmacı tarafından derlenip toplanmış ve yayınlanmıştır.

Eserleri:

***Divan*:** Yunus'a isnat edilen şiirlerin sayısı çok fazla da olsa Divan'ında 400 şiir bulunmaktadır. İçindeki şiirlerin bir kısmı aruz bir kısmı da hece ile söylenmiştir. Divan'da ilahilerin çoğu dörtlükler şeklinde söylenmiş olmakla birlikte, gazel ve mesnevi türünde şiirleri de vardır.

Risaletü'n-Nushiyye: 1307-8 yılında yazılmıştır. Başında 13 beyitlik bir giriş bölümü vardır. Bunun arkasından kısa bir mensur bölüm gelir. Asıl bölüm ise 600 beyite yakındır. Dinî-tasavvufi öğretici bir eser olduğundan dolayı Yunus Emre'nin diğer şiirlerinde görülen lirizm bunda yoktur.

Şeyyad Hamza

Doğum tarihi bilinmemekle birlikte XIII. yüzyıl şairlerinden kabul edilegelmektedir. Yeni yapılan araştırmalara göre 1348 yılında hayatta olduğu, bu yüzden onu XIII. yüzyılın son çeyreği ve XIV. yüzyıla ait bir şair saymanın daha doğru olacağı kanısı yaygınlaşmıştır. Anadolu'yu dolaşarak halka dinî-tasavvufi şiirler söyleyen gezici bir derviş olduğu sanılmaktadır.

Eserleri:

***Yûsuf u Zelihâ*:** Kaynağını Tevrat'tan alarak değişik biçimlerde hikâye edilen Yusuf ile Züleyha manzumemeleri, İslâmi dönemde de Kuran-ı Kerim'deki şeklinden beslenerek pek çok esere konu olmuştur. İslami dönemde bildiğimiz en eski Yusuf u Züleyha Ali'nin Kıssa-i Yusuf'udur. O eserin yazılış sahası tam olarak belirlenememektedir. Anadolu sahasında yazıldığı bilinen en eski Yusuf u Züleyha hikâyesi Şeyyad Hamza'nın yazmış olduğu eserdir. 1529 beyitlik bir mesnevi olarak kaleme alınmıştır.

***Şiirleri*:** Hem aruzla hem de hece vezniyle yazdığı manzumeleri vardır. Manzumelerinde dörtlük, mesnevi, gazel, kaside olmak üzere değişik nazım şekillerini kullanmıştır.

***Dâstân-ı Sultân Mahmûd*:** 79 beyitlik mesnevidir. Düşünce ve ifadesindeki olgunluk, şairin olgunluk dönemine ait olması gerektiğini göstermektedir.

Hoca Dehhani

Hoca Dehhani'yi de bilim dünyasına tanıtan Fuad Köprülü olmuştur. Hayatı hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Aslen Horasanlı bir Türk olan Hoca Dehhânî, Anadolu klasik Türk şiirinin ilk büyük ustalarındandır. Dinî ve tasavvufi konulu şiirlerinde temiz ve duru bir üslup sezilir. II. Alaaddin Keykubad zamanında Anadolu'da bulunmuş ve hükümdar adına 20.000 beyitlik bir Selçuk Şeh-nâmesi yazdığı bilinse de o eser henüz bulunamamıştır.

Eserleri:

***Şiirleri*:** Günümüzde sadece 10 kadar şiiri bulunabilmiştir.

Âşık Paşa

Âşık Paşa'nın hayatı hakkaında da yeterli bilgi yoktur. Asıl adı Alâeddin Ali'dir. Şiirlerinde "Âşık" mahlasını kullandığı için asıl adı unutularak "Âşık Paşa" adı ile meşhur olmuştur. Ailesi Anadolu'ya Horasan'dan gelmiştir. Âşık paşa 1272'de Kırşehir'de doğmuştur. Kırşehir'de Ahilik örgütünün büyük bir saygıyla bağlandığı "mürşid"i olmuş, çevresinde toplanan Oğuz boylarına dostluk ve kardeşlik ilkelerini aşılamış, onlara Türkçe seslenmiş, eserlerini arı Türkçe ile yazmıştır. Çevresinde yalnız Türkçe ile konuşup eserlerini Türkçe yazmakla kalmamış, aynı zamanda, o güne kadar moda olan Arapça ve Farsçaya karşı Türk dilinin güçlü bir savunucusu da olmuştur. 1333 tarihinde Kırşehir'de vefat etmiştir.

Eserleri:

***Garîb-nâme*:** 1330 yılında yazılmıştır. 12.000 beyitlik bir mesnevidir. Dinî ve tasavvufi öğütler bulunan 10 baba ayrılmış bir ahlâk kitabıdır. Şair eserinde, devrin aydınlarının Türk diline gereken önemi vermediklerinden yakınır. Millî dil ile bir edebiyat meydana getirmek isteyen Anadolu şairleri arasında çok önemli bir yeri vardır.

***Fakr-nâme*:** 160 beyitlik mesnevi türünde bir eserdir. Dinî ve tasavvufi içerikli öğretici bir eserdir.

Vasf-ı Hâl: 31 beyitlik küçük bir mesnevidir.

Hikâye: 59 beyitlik bir mesnevidir.

Kimyâ Risâlesi: Eserin Bu eserin Âşık Paşa ait olup olmadığı kesin değildir.

Risâle fî Beyâni's-Semâ: Sadece "Osmanlı Müellifleri" adlı kitapta adı geçen bu eserin de Âşık Paşa ait olduğu şüphelidir.

***Şiirleri*:** Âşık Paşa'nın bunların dışında çeşitli mecmualarda aruz ve hece ölçüsüyle yazılmış 60 kadar şiiri daha vardır.

Gülşehri

Asıl adının Ahmed veya İsmail olduğu düşünülmektedir ama kesin bir bilgi yoktur. Mahlası olan Gülşehrî ise o dönemde Kırşehir'e "Gül Şehri" denilmiş olmasıyla ilgilidir. 1250 yılında doğduğu ve Kırşehir, Eskişehir ve Ankara'ya yerleştirilen Oğuz boylarından birine mensup olduğu tahmin edilmektedir. Kırşehir'e ne zaman geldiği ise belli değildir. İslâmî bilimler, matematik, mantık ve felsefe konularında iyi yetişmiştir. Arapça ve Farsça öğrenmiş ama genellikle Türkçe yazmıştır. Hatta Türkçe kullanmaya duyarlılığı ile bu konuda önemli bir mücadele de vermiştir.

Eserleri:

***Felek-nâme*:** Dinî içerikli, Farsça yazılmış bir mesnevidir.

***Kerâmât-ı Ahî Evrân*:** Daha önce Feleknâme adlı kitabında işlediği bazı konuların genişletilerek oluşturulmuş bir mesnevidir. 167 beyittir. 1301'den sonra yazılmıştır.

Kudûrî Tercümesi: Henüz bulunamamış bir eseridir.

Arûz-ı Gülşehrî: Farsça olarak yazılmış 16 varaklık küçük bir eserdir.

Mantıkuttayr: Gülşehrî'nin ve o dönemin en önemli eserlerinden biridir. Ferîdüddîn-i Attâr'ın aynı adı taşıyan Farsça eserinin özgün ve serbest bir dille Türkçeye yapılmış tercümesidir. 1317 yılında tamamlanmıştır. 4300 beyittir.

Hoca Mesud

Nereli olduğu belli değildir. XIV. yüzyılda Germiyan'da yaşamış olan Şeyhoğlu'nun Hoca Mesud'un öğrencilerinden olması, araştırmacılara, Hoca Mesud'un da Germiyan'da yaşamış olduğunu düşündürmektedir. Farsçadan yaptığı tercümelerle, Türk dili ve edebiyatının gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır. Tercümelerinde kullandığı Türkçe son derece akıcı ve zengindir.

Eserleri:

***Süheyl ü Nev-bahâr*:** 1350'de yazılmıştır. 5568 beyitlik romantik bir aşk hikâyesidir. Mesnevi türünde yazılmıştır. Yabancı unsurların fazla bulunmadığı, dil bakımından birçok arkaik unsur da barındıran, dönemin Türkçesinin bütün ses ve şekil özelliklerini içeren bir eserdir. Söz varlığı da son derece zengindir. Kendi dönemindeki diğer eserlere göre çok daha fazla Türkçe ağırlıklıdır.

***Ferheng-nâme-i Sâ'dî Tercümesi*:** 1073 beyitlik bu mesnevi türündeki eser 1304'te yazılmıştır. Bu da Farsçadan tercümedir.

Kadı Burhaneddin

Harezm'den Anadolu'ya göç eden Oğuz boylarından Salurlara mensup Şemseddin Mehmed'in oğludur. 1345'te Kayseri'de doğmuştur. Asıl adı Burhaneddin Ahmed'dir. İlk eğitimini, Kayseri kadısı olan babasından almıştır. Mısır'da dinî bilimler, astronomi ve tıp öğrenimi görmüş, babasının yerine Kayseri kadılığına getirilmiştir. Kayseri'de hüküm süren Eretnaoğullarına vezirlik yapmıştır. Daha sonra Sivas'ta kendi sultanlığını ilan etmiştir. 18 yıl hükümdarlık yaptıktan sonra, 1398 yılında Akkoyunlular'la giriştiği mücadelede pusuya düşürülerek öldürülmüştür. Kadı Burhannedin bu siyasi uğraşları yanında şiirle de meşgul olmuş; gazel, tuyuğ ve rubailerle dolu büyük bir Divan ortaya çıkarmıştır.

Eserleri:

Dîvân: Bilinen tek eseri bu değerli Divan'ıdır. Eser, 1500 gazel, 119 tuyug ve 20 rubaiden oluşmaktadır. Dili, o dönemdeki diğer eserlere göre biraz daha fazla Anadolu dışı Oğuzcasının özellikleri göstermektedir.

Şeyhoğlu

Germiyan Beyliği muhitinde yetişmiştir. Doğum ve ölüm tarihleri kesin değildir. Germiyan Beyi Süleyman Şah'ın hizmetinde bulunmuş, daha sonra Yıldırım Bayezid'e intisap etmiştir. Çok değerli eserler yazmıştır.

Eserleri:

***Marzubân-nâme Tercümesi* (1389)**: Farsçadan tercümedir.1389'da kaleme alınmıştır. Hayvan konulu hikâyelerdir. Kıssadan hisse özelliği taşıyan öğretici bir eserdir.

Hurşîd ü Ferahşâd: Süleyman Şah zamanında yazılmaya başlanmış ancak 1387 yılında tamamlanmıştır. 7903 beyittir. Anadolu halkının Türkçe konuşuyor olmasından dolayı kitabı Türkçe yazdığını belirtmiştir. Hurşid ile Ferahşad arasındaki aşkı anlatır. Şeyhoğlu'nun bu eserini yazarken Şeh-name'den etkilendiği genel bir kanıdır.

Kenzü'l-Küberâ: 1401'de, Yıldırım Bayezid döneminde yazmıştır. Mensur ve manzum karışık bir eserdir. Padişah, bey, vezir, âlim ve kadılara dinî öğütler verir.

Dede Korkut Hikâyeleri

Şekil 3.1

Temsili Dede Korkut

Asıl adı "*Kitâb-ı Dedem Korkut Alâ Lisân-ı Tâife-i Oğuzân*"dır. Bu kitap, çok daha eski dönemlerde (muhtemelen Müslümanlıklarından bile önceki zamanlarda), Oğuz Türkleri arasında oluşmuş destanların asırlar sonra XV. yüzyılın ikincisi yarısında yazıya geçirilmiş hâlidir. Hikâyelerde Oğuzların Gürcü, Abaza ve Trabzon Rumları ile savaşları ile Türk boylarının kendi aralarındaki iç savaşları anlatılır. Hikâyelerin ortaya çıkış coğrafyası buralar olmakla beraber, Eski Türk coğrafyasından, gelenek ve göreneklerinden derin izler vardır. Destan üslubu içerisinde hikmetli sözler, Türk tarihine ait rivayetler, Türk töresini anlatan ifadeler yer almaktadır.

Hikâyeler, Türkçe açısından paha biçilmez bir hazine değerindedir. Türkçe ses, ek, kelime ve cümle yapısı bakımından araştırıcıların her zaman ilgisini çeken bir özelliğe sahiptir. Deyimler mecazlar, atasözleri ve söyleyiş özellikleri açısından da üstün bir özellik sergiler. Hikâyelerin elde iki yazması mevcuttur. Bunlardan biri Vatikan'da diğer ise Dresden'de bulunmaktadır. Dede Korkut hikâyeleri üzerine yurt dışı ve yurt içinde pek çok çalışma yapılmış ve geniş bir kaynakça oluşmuştur.

Dede Korkut'ta toplam 12 hikâye vardır:

1. Dirse Han Oğlı Buğaç Han Boyı.
2. Salur Kazanuŋ İvi Yağmaladuğı Boy.
3. Kam Pürenüŋ Oğlı Bamsı Beyrek Boyı.
4. Kazan Big Oğlı Uruz Bigüŋ Tutsak Olduğı Boy.
5. Duha Koca Oğlı Delü Dumrıl Boyı.
6. Kaŋlı Koca Oğlı Kan Turalı Boyı.
7. Kazılık Koca Oğlı Yigenek Boyı.
8. Basat Tepegözi Öldürdügi Boy.
9. Begil Oğlı Emrenüŋ Boyı.
10. Uşun Koca Oğlı Segrek Boyı.
11. Salur Kazan Tutsak Oğlı Uruz Çıkarduğı Boy.
12. İç Oğuza Taş Oğuz Asi Olup Beyrek Öldürdügi Boy.

Ahmedi

XIV. yüzyılın en büyük şairlerindendir. Hayatı hakkında verilen bilgiler yetersiz ve çelişkilidir. Asıl adının İbrahim, lâkabının Tâceddin ve baba adının Hızır olduğu kabul edilir. Nereli olduğu açık değildir. Öğreniminin ilk yıllarını Anadolu'da geçirdikten sonra Mısır'a gittiği ve orada dinî bilgilerin yanı sıra tıp, astronomi, riyaziyat ve mantık dallarında eğitim aldığı bilinmektedir. Mısır'dan dönünce Aydınoğulları'na intisap etmiştir. Ahmedî'nin Germiyanoğlu Süleyman Şah'a da intisabı bilinmektedir. Ancak hangisine daha önce inti-

sap ettiği açıklığa kavuşmamıştır. Osmanlı sarayına intisabının da hangi yolla olduğu bilinmemektedir. Ancak Osmanlıların Germiyan'ı elde etmesinden sonra Kütahya'ya vali tayin edilen Yıldırım Bayezid ile sohbet arkadaşlığı yaptığı bilinmektedir. Ahmedî XIV. yüzyılın en güçlü ve en hacimli eser veren şairidir.

Eserleri:

***Dîvân*:** Yaklaşık 9000 beyti bulan bu eserde şair, çeşitli türde şiirler yazmış olmakla beraber en çok gazel türünü tercih etmiştir. Eser, şairin üstün edebî gücünü göstermektedir.

***İskender-nâme*:** 8000 beyitten fazla bir manzumedir. 1390 yılında yazılmıştır. Mesnevi türünde bir eseridir. Eser, Büyük İskender'in hayatı etrafında gelişen olayları destansı bir tarzda anlatılır. Türk Edebiyatının ilk manzum İskender-nâme'sidir. İskender-nâme, daha önce birçok Fars şairi tarafından ele alındıysa da Ahmedî'nin bu eseri bir tercüme olmaktan öte telife yakın bir özellik taşır.

Cemşîd ü Hurşîd: 1403 yılında kaleme alınmıştır. Yaklaşık 5000 beyitten oluşan mesnevi türünde bir eserdir. 2700 beyitlik Farsça bir eserden yapılmış tercümedir. Tercüme ettiği eserin 2700 beyit olması, bunun kitabın da birebir tercüme olmaktan çok şairin katkılarıyla yarı telif bir nitelik kazandığını göstermektedir.

***Tervîhü'l- Ervâh*:** Yıldırım Bayezid'in oğlu Emir Süleyman'ın emriyle yazılmıştır. 10100 beyitlik bir mesnevidir. Tıbbi bir nasihat kitabı mahiyetindedir.

***Bedâyi'i's-Sihr fî San âyi'i'ş- Şi'r*:** Edebi sanatlarla ilgili bir eserdir.

Mirkâtü'l-Edeb: Aydınoğlu İsa Bey'in oğlu Hamza Bey için yazılmış Arapça-Farsça manzum bir sözlüktür.

***Mîzânü'l-Edeb, Mi'yârü'l-Edeb*:** Bunlar da Hamza Bey için hazırlanmış birer Arapça ders kitabıdır.

Ahmed-i Dâî

Muhtemelen 1330'lu yıllarda Germiyan'da doğmuştur. Babasının adı İbrahim'dir. Germiyanoğulları veya Aydınoğulları muhitinde iken Osmanlılara intisap etmiştir. Kütahya'da kadılık yaptığı ve önce Emir Süleyman'ın sonra da Mehmet Çelebi'nin himayesine girdiği bilinir. II. Murad'ın şehzadeliğinde hocalığını yapmıştır. Muhtemelen II. Murad tahta çıktıktan bir süre sonra da Ahmed-i Dâî vefat etmiştir. Oldukça velut bir şahsiyettir. Manzum ve mensur pek çok eseri vardır. Bunlardan bazıları telif, bazıları tercümedir. Dili kullanma becerisi birçok çağdaşına göre oldukça üstündür.

Eserleri:

Türkçe Dîvân: Divan'ın Kahire'deki nüshasında 1885 beyit, Burdur'daki nüshasında ise 1535 beyit vardır. Değişik mecmualarda başka şiirleri de bulunmaktadır.

Çeng-nâme: 1446 beyitlik eser mesnevi türünde yazılmıştır. Bir Türk çalgısı olan çengin mahiyeti yer yer dinî, ahlakî ve tasavvufî motiflerle işlenir. Bu eser dâî'nin en özgün ve en güçlü eseri kabul edilmektedir.

Vasiyyet-i Nûşirevân: Mesnevi türünde yazılmış 115 beyitlik bir eserdir. Bir öğüt kitabı niteliğindedir.

Câmasb-nâme Tercümesi: 73 beyitlik küçük bir mesnevi olan bu eser, Hoca Nasir-i Tûsî'nin aynı adlı eserinden Türkçeye çevrilmiştir. Yıldızname, falname türünden bir eserdir.

***Farsça Dîvân*:** 1413 yılında Hayrettin Hacı Halil Bey'e kendi el yazısı ile sunduğu, Farsça şiirlerinin toplandığı divandır.

Ukûdü'l-Cevâhir: Farsça manzum bir lügat olan ve aruzun esas bahirlerini gösteren bu eser 51 kıta ve 650 beyitten meydana gelmiştir. II. Murad'ın şehzadeliği döneminde kendisine sunmuştur.

***Tercüme-i Tefsîr-i Ebü'l-Leys es-Semerkandî*:** Emir Sultan adına kaleme alınan bu tercüme, Anadolu sahasının bilinen ilk Kur'an tercümesidir. Eseri birebir tercüme etmemiş, başka kaynaklardan da yararlanarak âdeta yeni bir tefsir hâline getirmiştir. Esere eklediği 235 beyitlik manzum giriş kısmı ise tamamıyla kendi telifidir. Pek çok nüshası bulunan bu eserdeki dil son derece başarılıdır.

***Tezkiretü'l-Evliyâ*:** II. Murad adına, Ferîdüddîn-i Attâr'ın aynı adlı eserinden yaptığı tercümedir. Bu da Anadolu sahasının bilinen ilk Tezkîretü'l- Evliyâ'sıdır.

Tercüme-i Eşkâl-i Nâsir-i Tûsî: Farsçadan tercüme bir eser olup yıldızlardan bahseder.

Ta'bir-nâme Tercümesi: Germiyanoğlu II. Yakup Bey'in işareti ile Farsçadan çevirdiği biiir eserdir. Rüya yorumlarından bahseder.

***Teressül*:** Edebiyatımızda "usul-i inşa" ve mektuplaşma türünün ilk örneklerindendir. Özel ve resmî yazışma ve haberleşme kurallarını göstermek için kaleme a/lmıştır.

Miftâhü'l-cenne: Lülü Paşa adında bir zatın isteği üzerine Arapçadan Türkçeye çevirdiği bir eserdir. Ancak, Ahmed-i Dâî'nin elinde bu tercüme de telif özelliği kazanmıştır. Cennet'e girmek için yapılması gerekenleri anlatır.

Tıbb-ı Nebevî Tercümesi: Umur Bey'in emriyle Türkçeye çevrilmiş bir eserdir. Hz. Muhammed'in hadislerin dayandırılarak iki bölüm halinde hazırlanmış bir koruyucu hekimlik kitabıdır.

***Vesîletü'l-mülûk li-ehli's-sülûk*:** Ayete'l-kürsî'nin Türkçeye tercümesi olan bir eserdir.

Hatiboğlu

Germiyan Beyliği'nin Honas Kalesi'nde doğmuştur. Hayatı hakkında eldeki bilgiler oldukça yetersizdir. Eserlerindeki bilgilere bakılırsa 1377 civarında doğmuş olması gerekir. Eserlerinin genel içeriğini dinî ve ahlaki öğütler oluşturur

Eserleri:

Bahrü'l-Hakâyık: 1359 beyitlik mesnevi türünde bir eserdir. Hacı Bektaş-ı Velî'nin Arapça mensur bir eseri olan Makâlât'ının manzum bir tercümesidir. 1409'da Dulkadiroğlu Garsuddin Halil Bey'in oğlu Nâsıruddin Mehmed Bey'e sunmuştur.

Letâyif-nâme: 3910 beyitlik mesnevi türünde bir eserdir. Arapça mensur bir Sûre-i Mülk Tesfîri'nin 1414 yılında yapılmış manzum tercümesidir.

Ferâh-nâme: Arapçadan Türkçeye çevrilmiş yüz hadis tercümesidir. 6093 beyitlik eser manzum olup dinî ve ahlaki öğütlerle öğretici bir özellik taşır. 1426 yılında tamamlayıp II. Murad'a sunmuştur.

Süleyman Çelebi

Orhan Gazi döneminde doğmuştur. Yıldırım Bayezid döneminde Bursa'da iyi bir eğitim almış ve yapımı 1399'da tamamlanan Ulu Cami'ye imam olarak atanmıştır.

Eserleri:

***Mevlîd*:** Bilinen tek eseridir. Batini görüşler ile ehl-i sünnet arasındaki çekişmelerin olduğu dönemde ehl-i sünnetin yanında yer almıştır. 732 beyitlik eserini 1409'da tamamlamıştır.

Şeyhî

14373-1376 yılları arsında Germiyanoğulları'nın merkezi Kütahya'da doğmuştur. Asıl adı Yusuf Sinaneddin'dir. İlk eğitimini Kütahya'da alan Şeyhi, daha sonda İran'a giderek tıp ve tasavvuf dersleri okumuştur. İran dönüşü uğradığı Ankara'da Hacı Bayram-ı Veli'ye intisap etmiş ve bundan dolayı da Şeyhi mahlasını almıştır. Memleketine döndüğüne Germiyan Beyi II. Yakup Bey, Şeyhî'yi kendi tabipliğine ve musahipliğine almıştı. Şeyhî aynı zamanda II. Yakup Bey'e kasideler de yazıyordu. Bütün eserlerinde dinî, ahlaki ve tasavvufi inancın izleri görülür.

Eserleri:

Dîvân: Küçük bir divandır. 2 müstezad, 20 civarında kaside, 200 kadar gazel, terkib-i bend ve terci-i bend bulunmaktadır.

***Har-nâme*:** 126 beyitlik bir mesnevidir. Hiciv edebiyatımızın en iyi örneklerindendir.

Hüsrev ü Şîrîn: 6944 beyitlik bu mesnevi II. Murad'ın tahta çıkışıyla birlikte yazılmaya başlanmıştır. Eseri bitiremeden de Şeyhî vefat etmiştir. Doğu Edebiyatının meşhur klasik aşk hikâyesini konu almıştır.

Hakîkî

Doğum tarihi ve yeri hakkında elimizde kesin bilgiler yoktur. Ölüm tarihi ise küçük bir tereddütle bellidir. Meşhur mutasavvıf Şeyh Hamid-i Velî'nin (Somuncu Baba) oğludur. Tasavvufi eğitimini babasından almıştır. Bir müddet Bursa'da kaldıysa da hayatının büyük bir kısmı Aksaray'da geçmiştir.

Eserleri:

***Dîvân*:** 350 varaklık büyük bir divandır; münacat ve tevhid ile başlayıp tasavvufi neşveleri terennüm eden değişik başlıklardaki şiirlerle devam eder.

***Muhabbet-nâme*:** Eser toplam 175 varaktan oluşur. Mesnevi türünde tasavvufi muhtevalı bir eserdir.

Metâli'u'l-İmân: Bir görüşe göre Sadreddin Konevi'nin Metâli'u'l-İmân adlı tasavvufi Farsça risalesinin bir tercümesidir. 26 varaktır. Bir Fatiha, üç matla' ve bir hatime üzerine kurulmuştur.

***Tasavvuf Risalesi*:** Metâli'u'l-İmân adlı eserin içinde bulunduğu yazmanın 26b/57a varakları arasında bulunan aynı yazı ve aynı üslupla kaleme alınmış bu eserin Yûsuf Hakîkî'ye ait olması kuvvetle muhtemeldir.

Dil Özellikleri

Yazım (İmla) Özellikleri

Eski Anadolu Türkçesi döneminde yazılan eserlerde Arap alfabesi kullanılmıştır. Anadolu'ya gelen Oğuzlar Arap alfabesi ile eserler yazarken hem Orta Asya'daki yazı dili yazım geleneğinin devamını yaşatmışlar hem de bazı hususlarda kendilerine özgü yazımlar geliştirmişlerdir.

Bazı konularda yazım standartlaşması söz konusu ise de, bazı durumlarda farklı yazım tercihleri de görülmektedir. EAT dönemi eserlerinde görülen yazım özellikleri şunlardır:

1. Bazı metinler harekeli, bazıları ise harekesiz yazılmıştır. Sadece bazı yerlerin harekelendiği metinler de vardır.

2. Arapça ve Farsça kelimeleri özgün imlaları ile yazmak genel bir kuraldır (*ḫizmet* خدمت Gunya, *eṣaḥ* اصح BH, '*inâyet* عنايت MC). Çok nadir olarak özgün şekle uymayan yazımlar da görülebilir.

3. Kelime başında /a/ ve /e/ sesleri için elif (ا) kullanılır: *ayaḳ* (ايق) (BH), *eski* (اسكى) (Gunya)

4. Kelime başındaki /ı/ ve /i/ sesleri bazen sadece elif (ا) ile (*ırmak* ارمق BH, *irte* ارته Gunya) bazen de elif-ye (اى) ile (*ıraḳ* ايراق MC), yazılmıştır.

5. Kelime başındaki /o/, /ö/, /u/ ve /ü/ sesleri bazen sadece elif (ا) ile (*ördek* (اردك Mrzb.; *uçmaḳ* اجماق MC) bazen de elif-vav (او) ile (*ucı* اوجى Gunya) yazılmıştır.

6. Kelime içinde /a/ ve /e/ sesleri için harf kullanılmayan örnekler de vardır (*ḳaçan* قجن Edv.Müf., *deŋiz* دكز Gunya), kullanılan örnekler de vardır. Eğer harf kullanılmışsa bazen he (ه) (*ḳaradur* قرەدر MC, gicesinüŋ كجەسنك MC) bazen de elif (ا) (*ḳapu* قاپو EMŞer., *sevüne* ساوكا EMŞer.) tercih edilmiştir.

7. Kelime içinde /ı/ ve /i/ sesleri için bazen ye (ی) kullanılmış (*ḳız* قیز Gunya, *dil* دیل MC) bazen de harf yazılmamıştır (*çıban* جبان BH, *geyik* كيك MC).

8. Kelime içinde /o/, /ö/, /u/ ve /ü/ sesleri bazen vav (و) ile (*döne* دونا SNev., *íuzı* قوزی Gunya) bazen de harfsiz (*göbek* كبك Gunya, *ḳulaḳ* قلاق MC) yazılmıştır.

9. Kelime sonunda /a/ ve /e/ sesleri genellikle he (ه) (*taşra* طشره Mrzb., *gice* كجه SNev.) bazen de elif (ا) ile (*açıla* اجيلا BH, *işleye* اشليا MC) yazılmıştır.

10. Kelime sonunda /ı/ ve /i/ sesleri ye (ی) harfi ile yazılır (*uġrı* اغری Gunya, *beni* بنی SNev.). Çok seyrek olarak kelime sonunda /ı/ veya /i/ seslerinin herhangi bir harf ile yazılmamış olduğu örnekler de vardır (*selâmı* سلام MC, *üsti* اوست EMŞer.).

11. Kelime sonunda /u/ ve /ü/ sesleri vav (و) ile (*yatsu* يتسو Gunya, *girü* كرو BH) yazılır. Nadiren, Arapçadaki kelime sonu uzun /u/ ünlülerinin yazılışı gibi, vav-elif (وا) ile yazılmış olan örnekler de vardır (ḳ*ara*ŋu قراكو EMŞer.,).

12. Sonu /en/ sesleri ile biten bazı kelimelerin, Arapçadaki tenvin ile yazıldığı da olmuştur (*kömürden* كمرد ا EMŞer.)

13. Bazı ünsüz sesler Arapçada olmadığı için Arap alfabesinde de onların harfi yoktur (p, ç, ŋ, ç gibi). Farslar ve Türkler kendi dilleri için Arap alfabesini kullanırken bu seslere karşılık yeni harfler de yaratmışlardır (/p/ için üç noktalı be; /ç/ için üç noktalı çim, gibi). Bu yüzden /p/, /ç/, /ŋ/ gibi sesler için EAT'de farklı yazımlarla karşılaşılmaktadır.

/p/ sesi için bazen be (ب) (*pâdişâh* پادشاه MC, *alup* الو Gunya) bazen de pe (پ) (*pâre* پاره MC, *alup* الوپ BH) yazılmıştır.

/ç/ için bazen cim (ج) (*çömlek* جملك Mrzb., *üç* اج EMŞer.,) bazen çim (چ) (*çiçek* چچك MC, *üç* اوچ Edv.Müf.) kullanılmıştır.

/ŋ/ için sadece kef (ك) kullanılması (*deŋiz* دكز KŞ, *geldüŋ* كلدك Çrh., *saŋa* سكا SNev.) genel bir kuraldır. Bazı metinlerde kef harfinin üzerine "üç nokta" konulduğu da olmuştur. Orta Asya Türk yazı dili geleneğinde bu ses nun-kef (نك) ile yazılmaktaydı. EAT metinlerinde o kullanış yaygınlaşmamşsa da özellikle "taŋrı" kelimesi yazılırken nun-kef kullanılmış örnekler de (*taŋrı* تنكری MC) bazı metinlerde görülmektedir.

14. Kelime başındaki /s/ ünsüzü, ince ünlülü kelimelerde sin (س) ile yazılır. Kalın ünlülü kelimelerde ise sad (ص) ile yazılan örnekler de vardır (ṣ*a*ġ صاغ MC), sin (س) ile yazılanlar da vardır (*sa*ġ ساغ MC).

15. Eski Uygur Türkçesinde bazı ekler kelimeden ayrı olarak yazılıyordu. Aynı yazım geleneği Orta Asya Türk lehçelerinin Arap harfleriyle yazılmaya başlandığında da devam ettirilmişti. O yazım geleneği, Anadolu'daki Oğuzların yazdığı bazı metinlerde de görülmektedir (*müslümânlıı* مسلمانلق Mrzb., eylemeklige ايلمك لميكه SNev., *bilmeyenler* بلمين لر MC).

16. Edatlar kelimelerden ayrı yazıldığı hâlde, çok seyrek olarak kelimeye bitişik yazıldıkları da olmuştur (*olḳadar* المقدر Mrzb., *sendaḫı* سندخی MC).

SIRA SİZDE 3

Aşağıdaki kelimeler Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde nasıl transkribe edilmelidir?

1. ججك
2. د كيز
3. كلوب

Özet

AMAÇ 1

Eski Anadolu Türkçesini tanımlayabilmek

XIII. yüzyıldan XV. yüzyılın ikinci yarısına kadar süren, Anadolu ve civarında Oğuzcaya dayalı olarak kurulup gelişen yazı diline Eski Anadolu Türkçesi denilmektedir.

AMAÇ 2

Eski Anadolu Türkçesinin oluşumu ve gelişi hakkında bilgi verebilmek

XI. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya kalabalık gruplar hâlinde gelen Oğuz-Türkmen boyları kısa sürede geniş coğrafyaya yayılıp siyasi egemenlik kurmuşlardır. Daha önceki yurtları olan Harezm ve Horasan bölgelerinde iken kendi lehçeleriyle konuşuyor olmalarına rağmen ya klasik Orta Asya edebî yazı diliyle yazıyorlar ya da Farsça veya Arapça eserler meydana getiriyorlardı. XIII. yüzyılda özellikle Moğol baskısı ile daha yoğun bir nüfus akımı olmuştur. Anadolu'nun tamamıyla bir Türk yurdu hâline geldiği bu süreçte Oğuzlar kendi lehçeleriyle de eserler yazmaya başladılar. XIII. yüzyıldan elimize ulaşan ilk dönemin birkaç eserinde (*Behcetü'l-Hadaik, Ali'nin Kıssa-i Yusuf'u*, vs.) Horasan bölgesindeki Oğuzcanın bazı özelliklerini de barındıran "karışık dilli eserler" denilen metinler yazılmıştır. O metinlerde Anadolu Oğuzcasının özellikleriyle birlikte, daha sonra Anadolu Oğuzcasında rastlanmayacak olan şekiller bir arada bulunuyordu. Örneğin, 1. kişi zamiri için *ben/men*, yükleme hâli eki olarak *+(y)I / +nI*, vb.

XIV. yüzyılda, yani Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılıp Beylikler döneminin yaşandığı dönemde ise "karışık dilli" denilecek unsurlar terk edilmiştir. Ancak XIV. yüzyıldaki eserlerde de, o dönemin siyasi ve kültürel güçleri olan Beyliklerin etrafında oluşturulan ve nispeten o yörelerdeki Oğuzcaları yansıtan metinlerle karşılaşmaktayız. Örneğin "geniş zamanın birinci teklik kişi" çekiminde kullanılan 6 ayrı şekil (*-Urmen, -UrvAn, -vAnIn, -UrvAm, -UrAm, -UrIn*) bulunması, o dönemdeki Oğuz ağızlarının yazılı metinlere yansımış olmasındandır.

AMAÇ 3

Eski Anadolu Türkçesi döneminde yazılan temel eserleri tanıtabilmek

Orta Türkçe dönemi içinde en fazla eser Eski Anadolu Türkçesi ile üretilmiştir. İlk eserlerin konusu daha ziyade temel dinî-tasavvufi bilgiler olmuştur. Bunların dışında yine İslami kültür içinde üretilmiş olan Yusuf u Züleyha, Husrev ü Şirin gibi edebî eserler, fıkıh kitapları, tıp kitapları, astroloji kitapları, ahlaki öğüt kitapları vs. tercüme edilerek yazılmıştır. Tercüme olmayan özgün eserler de çoktur.

AMAÇ 4

Eski Anadolu Türkçesinin imlası hakkında bilgi verebilmek

Arap alfabesi ile yazılan Türkçe metinlerdeki ses yapısını anlamak zordur. Çünkü Türkçedeki 8 ünlü için sadece 3 harf (elif, vav, ye) bulunmaktadır. Arapçada olmadığı için alfabelerinde de bulunmayan ç, p, ŋ harfleri için Türkçede yeni şekiller geliştirilmiştir. /ç/ sesi için "üç noktalı cim = çim" harfi, /p/ sesi için "üç noktalı be = pe" harfi, /ŋ/ için "kef" ya da bazen "nun+kef" kullanılmıştır. /s/ sesi ince ünlülü kelimelerde "sin" ile; kalın ünlülü kelimelerde ise bazen "sad, bazen de "sin" ile yazılabilmiştir. Bazı ekler eski Uygur metinlerinin imlasında olduğu gibi, kelimden ayrı olarak da yazılmıştır (*bilmeyenler* بلمين لمر).

Kendimizi Sınayalım

1. Oğuzca **ilk** olarak aşağıdaki dönemlerin hangisinde yazı dili oldu?

a. Karahanlıca
b. Çağatayca
c. Türkiye Türkçesi
d. Kırgızca
e. Eski Anadolu Türkçesi

2. Aşağıdakilerden hangisi Kaşgarlı Mahmut'un Oğuzca olarak belirttiği özelliklerden biri **değildir?**

a. Kelime başında y- > Ø- (yelgin > elgin)
b. Kelime başında t- > d- (tewey > devey)
c. Kelime başında b- > v- (ber- > vir-)
d. –d- > -y- (adak > ayak)
e. –w- > -v- (ew > ev)

3. Aşağıdakilerden hangisi "karışık dilli eserler" denilen metinlerden biri **değildir?**

a. Ali'nin Kıssa-i Yusuf'u
b. Marzubanname
c. Behcetü'l-Hadayık
d. Kitab-ı Feraiz
e. Kuduri Tercümesi

4. Süheyl ü Nevbahar'ın yazarı aşağıdakilerden hangisidir?

a. Ahmed-i Dâî
b. Fuzulî
c. Hoca Mesud
d. Ahmedî
e. Sultan Veled

5. Aşağıdakilerden hangisi Âşık Paşa tarafından yazılmıştır?

a. Ferahname
b. Marzubanname
c. Mantıkuttayr
d. İskendername
e. Garibname

6. Aşağıdakilerden hangisi Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde Eski Uygurcanın imla geleneğinin devamı olarak kabul edilir?

a. Bazı kelimelerin önceki kelimeye bitişik yazılabilmesi
b. /ŋ/ sesi için tek bir harf olarak 'kef' kullanılması
c. Bazı eklerin kelimeden ayrı yazılabilmesi
d. /p/ ünsüzü için 'be' harfinin üç noktalısının kullanılması
e. Kelime içindeki ünlüler için harf kulanılmaması

7. (جيڤوب) (cim+ye+kaf+vav+be) kelimesinin Eski Anadolu Türkçesi'ndeki okunuşu aşağıdakilerden hangisidir?

a. cıḳıp
b. çıḳıp
c. cıḳub
d. çıḳub
e. çıḳup

8. Aşağıdakilerden hangisi Eski Anadolu Türkçesi döneminde "karışık dilli eserler"de görülen ikili şekillerden biri **değildir?**

a. tuz /duz
b. beŋiz /meŋiz
c. ol- / bol-
d. var- / bar-
e. bizi / bizni

9. Aşağıdaki eser-yazar eşleştirmelerinden hangisi **yanlıştır?**

a. Ahmet Fakih-Çarhname
b. Ahmet Fakih-Kitabu Evsafu Mesacidi'ş-Şerife
c. Şeyhoğlu-Garipname
d. Yunus Emre-Risaletü'n-Nushiye
e. Gülşehri-Mantıkuttayr

10. Eski Anadolu Türkçesi metinlerinin yazım özellikleri ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır?**

a. Kalın ünlülü kelimelerin başındaki /s/ sesi bazen "sin" harfi ile de yazılabilir.
b. Kelime içinde /a/ sesi bazen "elif" harfi ile de yazılabilir.
c. Kelime içindeki /e/ sesi bazen "elif" harfi ile de yazılabilir.
d. Kelime içindeki /ŋ/ sesi çoğunlukla sadece "kef" harfi ile yazılır; bazen de "nun+kef" ile yazılabilir.
e. Kelime başındaki /ö/ sesi herzaman "elif + vav" ile yazılır.

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. e	Yanıtınız yanlış ise "Oğuzcanın Tarihi Gelişimi" konusunu yeniden okuyunuz.
2. c	Yanıtınız yanlış ise "Oğuzcanın Tarihi Gelişimi" konusunu yeniden okuyunuz.
3. b	Yanıtınız yanlış ise "Anadolu Selçukluları Dönemi (İlk Eserler veya Karışık Dilli Eserler Dönemi)" konusunu yeniden okuyunuz.
4. c	Yanıtınız yanlış ise "Eski Anadolu Türkçesinin Yazarları ve Eserleri" konusunu yeniden okuyunuz.
5. e	Yanıtınız yanlış ise "Eski Anadolu Türkçesinin Yazarları ve Eserleri" konusunu yeniden okuyunuz.
6. c	Yanıtınız yanlış ise "Yazım (İmla) Özellikleri" konusunu yeniden okuyunuz.
7. e	Yanıtınız yanlış ise "Yazım (İmla) Özellikleri" konusunu yeniden okuyunuz.
8. a	Yanıtınız yanlış ise "Anadolu Selçukluları Dönemi (İlk Eserler veya Karışık Dilli Eserler Dönemi)" konusunu yeniden okuyunuz.
9. c	Yanıtınız yanlış ise "Eski Anadolu Türkçesinin Yazarları ve Eserleri" konusunu yeniden okuyunuz.
10. e	Yanıtınız yanlış ise "Yazım (İmla) Özellikleri" konusunu yeniden okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Kaşgarlı Mahmut'un yazdığı "Divanu Lugâti't-Türk"ten öğreniyoruz.

Sıra Sizde 2

İlk dönem eserlerinin dilinde; daha sonra Anadolu'daki Oğuzcanın karakteristik özellikleri olacak unsurların yanı sıra, Anadolu'ya gelmeden önceki yurtlarındaki (Harezm, Horasan) Oğuzcanın bazı özellikleri de bulunuyordu (ben/men, gibi). O dönemdeki birkaç esere de bu nedenle "karışık dilli eserler" denilmektedir. Beylikler dönemi eselerinde ise o karışıklık kalmamıştır. Muhtelif Beyliklerin etrafında gelişen edebî ve kültürel muhitte oluşturulan eserlerde, o edebî ve kültürel muhiti temsil eden Oğuzca ağızların özellikleri yazı diline girmişti.

Eski Anadolu Türkçesinin ilk dönem eserleri (Anadolu Selçukluları dönemi) ile Anadolu Beylikleri dönemi eserlerinin dili arasındaki temel farklılık nedir?

Sıra Sizde 3

1. çiçek 2. deŋiz 3. gelüp

Yararlanılan Kaynaklar

Mustafa Canpolat 1967 : ''Behcetü'l-Hadâik'in Dili Üzerine", *Türk Dili* Araştırmaları Yıllığı Belleten 1967, Ankara 1968, S.165-175.

Hayati Develi 2008: "Eski Türkiye Türkçesi Ağızlarının Sınıflandırılması", *Turkish Studies*, 3/3, 2008, s.212-230 (http://turkishstudies.net/sayilar/sayilar9/0develihayati.pdf)

Gürer Gülsevin 2003 : "Oğuzca Olmayan Tarihi Metinlerde Oğuzca Unsurlar ve Nehcü'l-Feradis Örneği", *46th Meeting of Permanent International Altaistic Conference*, 22-27 Haziran 2003, Ankara

Gürer Gülsevin 2008 I: "Eski Anadolu Türkçesi Ağızları Üzerine", *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, Türk Dil Kurumu, 20-25 Ekim 2008 Ankara

Gürer Gülsevin 2008 II, "Divanu Lugati't-Türk'ten Hareketle XI. Yüzyılda Oğuzca", *Doğumunun 1000. Yılında Kâşgarlı Mahmud ve Divanu Lugati't-Türk Uluslararası Bilgi Şöleni*, Türk Dil Kurumu-Çin Merkezi Milletler Üniversitesi, 24-26 Kasım 2008 Pekin / ÇİN

Gürer Gülsevin, Erdoğan Boz 2010: *Eski Anadolu Türkçesi*, Gazi Kitabevi (2. Baskı), Ankara 2010

Günay Karaağaç 1997: *Lütfi Divanı*, TDK, Ankara 1997

Leyla Karahan 2007: "Eski Anadolu Türkçesinin Kuruluşunda Yazı Dili–Ağız İlişkisi", *Turkish Studies*, 1/1, 2006, s.1-12 (http://turkishstudies.net/sayilar/sayilar1/1leylakarahan.pdf)

Zeki Kaymaz 2002: "Hoca Ahmet Yesevi'nin Hikmetlerindeki Oğuz Türkçesi Unsurlar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 139, Ağustos 2002

Zeynep Korkmaz 1972: "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler", *Birinci Türk Dili Bilimsel Kurultayı*, 1972, (Ankara 1975), s.433-446

Zeynep Korkmaz 2011: "Eski Anadoluı Türkçesinin Türk Dili Tarihindeki Yeri ve Yapısındaki Temel Nitelikler Açısından Genel Bir Değerlendirme", *Türk Dili* Sayı: 709, Ocak 2011, TDK Ankara 2011, s.39-47

Zeynep Korkmaz 1972 II: "Kaşgarlı mahmud ve Oğuz Türkçesi", *Türk Dili* Sayı:253, Ekim 1972 "Divanu Lügat-it Türk Özel Sayısı", TDK Ankara 1972, s.3-19

Kazım Köktekin 2004: *Eski Anadolu Türkçesi Metinleri Antolojisi*, Erzurum 2004

Mustafa Özkan 2000: *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, Filiz Kitabevi (2. Baskı), İstanbul 2000

Faruk Sümer, *Oğuzlar/Türkmenler, Tarihleri, Boy Teşkilatları, Destanları*, İstanbul 1980

Şinasi Tekin 1973-1974: "1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde 'olga-bolga' Sorunu", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1973-1974, s.59-157 (http://www.buyutec.net/p-dede-korkut-turbesi-1768.html

XIV-XV. YÜZYILLAR TÜRK DİLİ

4

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Eski Anadolu Türkçesinin ses bilgisi özelliklerini tanıyacak ve açıklayabileceksiniz.
- Eski Anadolu Türkçesinde çokluk ve iyelik eklerinin neler olduğunu;
- Eski Anadolu Türkçesindeki isim hâl eklerinin neler olduğunu ve bunların fonksiyonlarını;
- Eski Anadolu Türkçesindeki zaman eklerinin neler olduğunu ve bunların fonksiyonlarını açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Eski Anadolu Türkçesinde Ses Bilgisi
- Eski Anadolu Türkçesinde Çekim Ekleri
- Eski Anadolu Türkçesinde İsim Çekimi
- Eski Anadolu Türkçesinde Fiil Zamanları

İçindekiler

XIV-XV. Yüzyıllar Türk Dili

Eski Anadolu Türkçesinin Ses Bilgisi-Şekil Bilgisi: Çekim Ekleri

- SES BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ
- ŞEKİL BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ
- İSİM HAL EKLERİ VE BİRBİRLERİNİN YERİNE KULLANILIŞI
- FİİL ÇEKİMİ
- FİİL ZAMANLARI

Eski Anadolu Türkçesinin Ses Bilgisi-Şekil Bilgisi I: Çekim Ekleri

SES BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ

Ünlüler

Ünlü Türleri

Arap harfleriyle yazıldığı için, bu dönemdeki ünlü çeşitlerini sadece alfabenin imkan verdiği ölçüde tespit edebilmekteyiz. Türkçedeki 8 ünlü fonemini göstermek için Arap harflerinde sadece 3 harf bulunmaktadır: elif (ا): /a/, /e/; ye (ى): /ı/, /i/; vav (و): /o/, /ö/, /u/, /ü/.

Uzun ünlüleri göstermek için farklı harfler olmadığından dolayı EAT'de o tür ünlülerin takip edilebilmesi de zordur. Türk dilindeki dokuzuncu ünlü olan /é/ (kapalı e) sesi için de özel bir harf olmadığından, hangi metnin dilinde bulunup hangisinde bulunmadığını belirlemek güçtür.

Ünlü Uyumları

Kalınlık Uyumu ve İncelik Uyumu

Türk dilinin Köktürkçeden beri izlenebilen en sağlam ünlü uyumu budur. EAT döneminde de kalınlık-incelik uyumu vardır. Hatta bazı durumlarda, günümüz Türkçesi yazı dilinden daha ileri bir uyum söz konusudur. Örneğin bugün uyum dışı kullanılan +ki eki, EAT metinlerinde uyumsuz örnekleri bulunsa da pek çok yerde uyuma girmiş olduğunu yazımından anlayabilmekteyiz: *arkasındagı* (Gunya), *sonragı* (MC.75b.12), *yarınḳı* (Mrzb.), *aġdaġı* (KŞ).

Düzlük Uyumu ve Yuvarlaklık Uyumu

EAT metinlerinin ünlüler açısından en karakteristik özelliği, dudak (düzlük-yuvarlaklık) uyumunun tam olmamasıdır. Bu uyum iki yönden bozuktur:

1. Bazı ekler sadece yuvarlak ünlü ile kullanılır. Öndeki hecesi düz ünlülü olan pek çok kelimenin de takip eden hecesinde yuvarlak ünlü bulunur.

2. Bazı ekler sadece düz ünlü ile kullanılır. Öndeki hecesi yuvarlak olan bazı kelimelerin de takip eden hecesinde düz ünlü bulunur.

Yuvarlaklaşmalar veya yuvarlak ünlülerin devam ettirilmesi: Kelimelerde gövdelerinde: altun (BH), *eyü* (Mec.Nez), *getür-* (BH), *ayru* (MC), *yatsu* (MC), *yavuz* (Edv.Müf.), *yazuk* (EMŞer.)

Yuvarlak Ünlülü Ekler:

Bildirme 3.T.K. eki	: +dUr
Fiilden isim yapma eki	: -GUR
Fiilden isim yapma eki	: - gUn
Fiilden isim yapma eki	: -mUr
Fiilden isim yapma eki	: -(U)K
Fiilden isim yapma eki	: -GU
İstek-emir Kipi 3.tk. eki	: -sUn
Geniş zaman eki	: –Ur
Görülen geçmiş zaman 1.tk. eki	:–(U)m
Görülen geçmiş zaman 2.tk. eki	: –(u)ŋ
Görülen geçmiş zaman 1.çk. eki	:–dUk
Görülen geçmiş zaman 2.çk. eki	: –(u)ŋUz
İlgi eki	: +(n)Uŋ
İsimden isim yapma eki	: +lU
İsimden isim yapma eki	: +sUz
İsimden isim yapma eki	: +AcUK
İsimden isim yapma eki	: +cUGAz
İsimden isim yapma eki	: +cUK
İsimden isim yapma eki	: +egü
İsimden isim yapma eki	: +dU
İstek-emir kipi 1.çk. eki	: –(y)AlUm
İyelik 1. tk. eki	: +(U)m
İyelik 2. tk. eki	: +(U)ŋ
İyelik 1. çk. eki	: +(U)mUz
İyelik 2. çk. eki	: +(U)ŋUz
Sıfat-fiil eki	: -dUk
Sıfat-fiil eki	: -Ur
Yön gösterme eki	: +ArU
Zarf-fiil eki	: -(y)Up
Zarf-fiil eki	: -(y)UbAn
Zarf-fiil eki	: -dUKçA

Düz ünlülü kelime ve ekler

Kelime gövdelerinde: *okı-* (Edv.Müf), *ogrı* (MC)

Düz Ünlülü Ekler

Aitlik eki	: +KI
Belirtme eki	: +(y)I
Bildirme 2.tk. eki	: +sIn
Bildirme 2. çk. eki	: +sIz
Birliktelik eki	: +(y)IlA
Duyulan-farkına varılan geçmiş zaman eki	: -mIş
İsimden isim yapma eki	: +(I)ncI
İsimden isim yapma eki	: +CI
İyelik 3.tk. eki	: +(s)I(n)+
Fiilden isim yapma eki	: –(y)IcI
Fiil çekiminde 2.tk. eki	: +sIn
Fiil çekiminde 2.çk. eki	: +sIz
Gelecek zaman eki	: –(y)IsAr
Görülen geçmiş zaman 3. tk. eki	: –dI

İstek-emir kipi 2.tk. eki : -GIl
Zarf-fiil eki : –(y)IcAK
Zarf-fiil eki : –(y)IncA

Hem düz hem de yuvarlak ünlü ile kullanılmakla birlikte bazı örneklerde uyum dışı kalan ekler

İsimden isim yapma eki : +lIk
Fiilden fiil yapma eki : -Il-
Fiilden fiil yapma eki : -In-
Fiilden isim yapma neki : -In

/e/ ~ /i/ tercihi

Kapalı /é/ sesini Arap harfli yazmalarda tespit etmek zordur. Ancak, bugün /e/ ile kullanılan bazı kelimeler EAT metinlerinde /i/ olarak yazılmıştır: biş 'beş, 5' (Kıs.Enb.), *vir-* 'vermek' (EMŞer.), *yitmiş* 'yetmiş, 70' (YZ.), gice 'gece' (Gunya)

Ünlü Düşmesi

Orta hecedeki vurgusuz dar ünlülerin düşmesi Türkçe için bir genel eğilimdir. EAT metinlerinde de bu eğilim yaygındır: *göŋlüŋ* (Mec.Nez.), *oġlumı* (Gunya), *aġzın* (Edv.Müf.)

Ünlü Geçişmesi

Biri ünlüyle biten arkasındaki de ünlüyle başlayan iki kelime bir araya gelince ünlüler kaynaşır: *niçün* < ne içün (BH), *nire* < ne ara (SNev.), *böyle* < bu ile (Gonya), *bol-* < bu ol- (MC), *nit-* < ne it- (SNev.), *nol-* < ne ol- (Mrzb.)

Ünsüzler

Ünsüz Türleri

Günümüz Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılan ünsüzler EAT metinlerinde de vardır. Bunlara ek olarak, bir de bugün sadece bazı ağızlarda korunmuş olan /ŋ/ ünsüzü (damak n'si) bulunmaktadır. Hem bazı kelimelerde hem de bazı eklerde geçmektedir:

ŋ : *deŋiz* (Mec.Nez.), *taŋrı* (EMŞer.), *aduŋ* (BH), *eyledüŋ* (Mrzb.)

Ünsüz Uyumları

Köktürkçede, ötümlülük-ötümsüzlük bakımından ünsüzler arasında bir uyum yoktu. EAT metinlerinde de bu uyum görülmez. Bugün ünsüz uyumuna giren eklerin ilk ünsüzü EAT metinlerinde sadece ötümlü şekilleriyle kullanılmıştır. Sadece ötümlü ünsüzle başlayan ekler:

+dA :Bulunma hâli eki:
+dAn :Ayrılma hâli eki:
-dI :Görülen geçmiş zaman eki:
-dUk : Sıfat-fiil eki
+dUr : Bildirme eki:
-dUr- : Ettirgenlik eki:

Ötümlüleşme

EAT döneminin ünsüzler bakımından en karakteristik değişmesi kelime başında ve iki ünlü arasında /t/, /k/ ve /ç/ ünsüzlerinin ötümlüleşme eğiliminin yaygın olmasıdır.

d < t

Kelime başında: Eski Türkçedeki kelime başı /t/'leri, XI. yüzyıldan beri Oğuzcada /d-/ olmaya başlamış idi. Bu ötümlüleşme EAT dönemi eserlerinde oldukça yaygınlaşmış bir eğilimdir. Bugün bile /t-/ ile kullandığımız pek çok kelime EAT metinlerinde /d-/ ünsüzü ile yazılmıştır. Ancak, aynı kelime farklı metinlerde farklı farklı (bazılarında /d-/, bazılarında /t-/ ile) şekillerde de yazılmıştır. Hatta bazen aynı metinde bile bir kelimeyi bazen /d-/ bazen /t-/ ile yazılmış olarak görebilmekteyiz: *diz* (MC), *dört* (Behc.), *düken-* (BH), *ditre-* (Mrzb.), *dürlü* (Kelile), *dik-* (Tıb.Neb.), *dudak* (MC), *dut-* (EMŞer.)

Ancak, pek çok /t-/'li kelime de vardır: *toḳ* (BH) Hatta bugün /d-/ olmuş bazı örneklerde bile /t-/ ünsüzüne rastlanabilmektedir: *tol-* (Mec.Nez.), *tokuz* (MC), tut- (BH)

İki Ünlü arasında: *odın* (Mrzb.), *yidi* '7' (EMŞer.), *öde-* (MC)

Aynı kelime aynı metinde bile iki ayrı şekilde geçebilmektedir: *tut-* (BH), *dut-* (BH)

g < k

Kelime başında: İnce ünlülü kelimelerde bu ötümlüleşme gerçekleşmiş, kalın ünlülü kelimelerde ise gerçekleşmemiştir: *geydür-* (SNev.), *gör-* (Edv.Müf.), *göŋül* (Mec.Nez.), *göz* (EMŞer.), *görklü* (MC)

İki ünlü arasında: Bazı yerlerde ötümlüleşme olmuş bazı yerlerde olmamıştır: *agar-* (Hak.Div.), *varacaguŋ* (MC), *kıldugı* (BH).

Ötümsüz ünsüzle biten kelimelerin arkasında ünlü ile başlayan bir kelime getirildiğinde de bazen ilk kelimenin sonundaki ünsüz ötümlüleşmektedir: *ayaġ üzere* (MC); *artuġ ol* < artuḳ ol (KŞ)

c < ç

Alfabe bu değişmenin durumunu anlamamızı zorlaştırmaktadır. Çünkü /c/ sesi de /ç/ sesi de bazen sadece cim (ج) ile yazılmaktadır. İmladan /ç/ ve /c/ seslerini ayırabileceğimiz metinlerin sayısı azdır.

Kelime başında: Kelime başında bu ötümlüleşme olmamaktadır.

İki ünlü arasında: *süci* (SV), *gice* (KVz.), *koca* (Gunya)

Sızıcılaşma

v < b

Kelime başında: Köktürkçedeki kelime başı /b-/ ünsüzleri daha sonraki dönemlerde büyük çoğunlukla devam etmiştir. Oğuzcada ise 3 kelimenin başında bu ünsüz sızıcılaşarak /v-/ hâline gelmiştir. O kelimeler EAT'de de /v-/ iledir: *vir-* (Çrh.), *var-* (Aş.Paş.Grb.), *var* (EMŞer.).

Kelime içinde: Köktürkçede kelime içindeki /b/ ile yazılan sesler Uygurca döneminden itibaren /v-/ ile yazılmıştır. EAT'de de o sesler /v-/ ile kullanılmıştır: *ev* (EMŞer.), *av* (Mrzb.), *yalvar-* (Mec.Nez.).

y < d

Kelime içinde: Köktürkçede ünlüden sonra gelen /d/ ünsüzü XI. yüzyıldan itibaren birçok lehçede sızıcılaşarak /y/ hâline gelmiştir. EAT'de de o durumlarda /y/ olmuştur: *ayak* (Feraiz), *kuyu* (Kelile), *ayır-* (MF).

ḫ < ḳ

EAT'de bu sızıcılaşma yoktur. Sadece birkaç kelimede gerçekleşmiştir ve o kelimeler günümüz Türkçesinde de /h/ ile söylenmektedir: daḫı (), ḫanum (). Bunların dışında çok nadir olarak bazı metinlerde birkaç kez görülen sızıcılaşmalar da vardır: *yoḫsul* (Mrzb.), *oḫşa-* (SNev.), *oḫu-* (BH).

ş < ç

Kazak, Karakalpak ve Nogay lehçelerinde her şartta meydana gelen bu değişme Oğuzcanın ağızlarında sadece kapalı hece sonu durumunda iken gerçekleşmektedir. EAT metinlerinde bu sızıcılaşma yoktur. sadece birkaç örnekte tespit edilmiştir: *geş-* (Tennuri.TS), *nişe* (SNev.).

Dudaklılaşma

v < g

Bünyesinde dudak ünlüsü bulunduran bazı kelimelerdeki damak ünsüzleri dudaklılaşarak /v/ hâline gelmiştir: *givür* (< kigür-) (MC), *tavu* (< tagu) (Gunya).

m < ŋ

İlgi ekinin unundaki ŋ sesi, 1. kişi zamirlerinin çekiminde, kelime başındaki /b/ dudak ünsüzünün de etkisi ile dudaklılaşarak kurallı bir şekilde /m/ olmuştur: *benüm* (Kelile), *bizüm* (KVz.).

Genizleşme

m < b

Eğer kelimenin bünyesinde bir geniz ünsüzü varsa, yakınındaki bir ünsüzü genizleştirebilir. Bu tür genizleşmeler Türkiye Türkçesinde de EAT döneminde de yoktur. Anadolu sahası dışındaki lehçelerin karakteristik özelliğidir. Ancak EAT dönemi metinlerinin bazılarında nadiren bu tür genizleşmeye uğramış kelime örnekleri görülebilir: *miŋ* 'bin, 1000' (Ruşeni, TS.), *mengü* 'bengü, ebedî' (SNevb.).

Ünsüz Düşmesi

Kelime başında **Ø- < b-**

Köktürkçedeki bol- fiilinin başındaki ünsüz diğer lehçelerde korunmuş olmasına rağmen Oğuzcada kaybolmuştur. EAT metinlerini diğer Orta Türkçe lehçelerinden ayıran en önemli özelliklerden biri de bu kelimede /b-/ düşmesinin gerçekleşmiş olmasıdır: *ol-* (Işk.)

Kelime başında **Ø- < y-**

Kendinden sonra dar ünlü bulunan kelime başı /y-/ ünsüzü Oğuzcada düşebilmektedir. Azerbaycan sahasında çok yaygın olan bu düşme, Anadolu sahasında sadece bazı kelimelerde (ip < yip, üzüm < yüzüm, inci < yinçü, gibi) gerçekleşmiştir. Ancak gerek günümüz Türkiye ağızlarında gerekse EAT dönemi metinlerinin bazılarında nadiren de olsa başka bazı kelimelerde de bu düşmeler görülmektedir: *ılan* (Mrzb.), *ılduz* (Kıs.Enb.), *ıldırım* (SNev.).

Ünsüz Türemesi

v- < Ø-

Köktürkçedeki ur- fiilinin başında Oğuzcada bir /v-/ ünsüzü türemiştir. EAT metinlerine çoğunlukla Köktürkçedeki gibi *ur-* şekli geçse de bazı metinlerde türeme olmuş şekli de kullanılmıştır: *vur-* (BH).

Ünsüz İkizleşmesi

Birkaç kelimede görülür: *assı* (Mrzb.) < asıġ, *ıssı* (KVz.) < ısıġ.

Ünsüz Tekleşmesi

Arapça ve Farsça kelimeler özgün şekilleriyle yazılıyor da olsa, bazı kelimelerdeki ikiz ünsüzler tekleşmiş ve bu durum yazıya da yansıtılmıştır: *müvekel* < müvekkel (MC).

Hece Tekleşmesi

Yanyana bulunan benzer veya aynı hecelerden birinin söylenişten kalkması şeklinde oluşan bu değişme belirli kelimelerde gerçekleşmiştir. Bildirme ekinin oluşumunda bu gelişme belirleyici olmuştur. Tur- fiilinin üzerine geniş zaman eki –Ur getirilince "turur" kelimesi oluşmuştur. EAT döneminde bildirme eki olarak hem "turur", hem bunun ötümlüleşmiş şekli "durur", hem de hece tekleşmesiyle kısalmış ve ek hâline gelmiş olan "+dUr" şekli kullanılmıştır: *var+dur* (ŞH.Yus.).

Göçüşme

Bu tür göçüşmeler Anadolu sahası dışındaki Oğuzcalar için karakteristiktir. Ancak birkaç tane EAT metninde nadiren de olsa ünsüz göçüşmesine uğramış örneğe rastlanmaktadır: *arva-* < avra- (Mrzb.), *bigi* (SNev.)

ŞEKİL BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ

Çekim Ekleri

İsim Çekimi

Çokluk

+ l A r

Eski Anadolu Türkçesinde de çokluk yapmak için +lAr (+lar / +ler) eki kullanılır. Günümüz Türkçesindeki farklı işlevleri EAT metinlerinde de görülmektedir.

İşlevleri:

a. Kök veya tabanları çokluk yapar: *ol **ördekler** su üstinde seyr iderdi (Mrzb.); var durur **yoldaşlarum** yanumda hôş* (MF). *şerî'at **kullara** hak rahmetidür* (BH)

b. İsimleri sınıf veya familya anlamında kategorize eder: *menâre dört durur çü dört bucakda / **mü'ezzinler** ezân virürler anda* (EMŞer.); *sirkelü **aşlar** müfîddür bî-nizâ* (KŞ); ***agular** hâsiyyetin ve hükmin beyân ider* (TN)

c. Zarf türünden kelimelere eklenerek bugün **+lArI** eki ile kullandığımız zarflar yapar: *bir yıl gündüzin oruc dutup **giceler** 'ibâdet itmişce sevâb vire* (MC)

ç. Türk dilinde sayı sıfatlarından ve topluluk bildiren isimlerden sonra gelen kelimeler çokluk eki almazlar. Fakat EAT'de az da olsa bu durumlarda da **+lAr** ekinin kullanıldığı görülmektedir: *saŋa **bir kaç ögütler** vireyin ben / ki her birisi dürr ola ya mercân* (Çrh.); *ardına **bir kaç oglanlar** düşmiş gider* (MC)

EK : ETk.'de nisbeten işlek olmasına rağmen EAT'de kalıplaşmış olarak bulunan çokluk ekleri de vardır. Bunlar kalıplaşmış oldukları için yeni bir taban olarak düşünülmekte ve üzerlerine tekrar çokluk eki olan **+lAr** getirilebilmektedir. O eklerden biri de **+An** ekidir. Çokluk bildiren bir kategori eki olarak, bir kaç kelimede kalıplaşmış olarak devam ettiği görülür: meger hatunuŋ ilk ***oglanıyıdı*** / anuŋ çün cân içinde cânıyıdı (Hur.); yâ âdem her oglan kim senüŋ ***oglanlaruŋdan*** toga (MC)

İyelik Ekleri

EAT'deki iyelik ekleri hem Eski Türkçedeki şekillerle hem de günümüz Türkiye Türkçesindeki şekillerle aynıdır. Sâdece ünlülerinde küçük farklılıklar vardır. TTk.'deki büyük ünlü uyumu EAT'de tam gelişmemiş olduğundan, bu dönemde 1. ve 2. kişi ekleri sâdece 'dar-yuvarlak ünlü', 3. kişi ise sadece 'dar-düz ünlü' ile kalıplaşmıştır.

Tablo 4.1
İyelik Ekleri

	teklik	çokluk
1. kişi (sadece ***yuvarlak***-dar ünlülü)	+ (U) m	+ (U) m U z
2. kişi (sadece ***yuvarlak***-dar ünlülü)	+ (U) ŋ	+ (U) ŋ U z
3. kişi (sadece ***düz***-dar düz ünlülü)	+ (s) I^2 (n) +	+ l A r I^2 (n) +

Çevre şartlarına göre iyelik eklerinin bulunduğu şekiller şunlardır:

1.tk. kişi	ata+m	ad+um	göz+üm
2.tk. kişi	ata+ŋ	ad+uŋ	göz+üŋ
3.tk. kişi	ata+sı	ad+ı	göz+i
1.çk. kişi	ata+muz	ad+umuz	göz+ümüz
2.çk. kişi	ata+ŋuz	ad+uŋuz	göz+üŋüz
3.çk. kişi	ata+sı	ad+ları	göz+leri

Tablo 4.2
İyelik Eklerinin Çevre Şartlarına Göre Çekimi

İyelik eklerinin üzerine hâl ekleri geldiğinde de durum TTk.'den farklı değildir. Tıpkı TTk.'de olduğu gibi, EAT.'de de 3. teklik kişi iyelik eki üzerine hâl eki getirildiğinde ortaya bir 'n' çıkmaktadır. Bu 'n' sesi dilciler tarafından "zamir n'si" olarak adlandırılır. Zamir n'si, 3. kişi iyelik eki üzerine hem ünlü ile başlayan yönelme veya yükleme hâli eki getirildiğinde hem de ünsüzle başlayan bulunma, ayrılma veya eşitlik hâli ekleri getirildiğinde ortaya çıkar. Yani bir bağlayıcı (koruyucu/kaynaştırıcı) ünsüz değildir. (Buradaki "n" konusu ile ilgili geniş bilgi için bkz. GÜLSEVİN 1997): Ünlü ile başlayan ek getirilince: ***kapu+sına*** (EMşer.); Ünsüz ile başlayan ek getirilince: ***korku+sından*** (Tıb.Neb.)

İyelik Eki Yığılması: Türk dilinde, bazan 3. kişi iyelik eki almış kelimelerde bu ekin fonksiyonu kaybolur ve kelime kalıplaşarak taban haline gelir. Bu durumlarda, kelimenin üstüne tekrar bir 3. teklik kişi iyelik eki geldiği görülür.EAT.'deki bu tür kullanılışlar şunlardır: ***bir+i+si*** (BH); ***dükel+i+si*** (EMŞer.; ***kim+i+si*** (Mec. Nec.)

Hâl Ekleri

Yalın Hâl (nominative)

+ Ø (e k s i z)

Yalın hâl eksizdir. Kök ve tabanların yanı sıra, iyelikli şekillere de gelebilir. İyelikli kelimelerin yalın hâli, genellikle yalın hâlin dışındaki hâller görevinde de kullanılabilir: *pes evine bir biliş* ***konuk*** *geldi* (Mrzb.); *niçe* ***kapular*** *urasen, niçe* ***tuzaklar*** *kurasen* (ŞH.2)

İşlevleri:

1. Fiilin öznesi durumundadır: *işâret eyler aya* ***ay*** *yarılur* (EMŞer.)
2. Zaman zarfı görevinde kullanılır: *mü'ezzinler o kubbe üzre dururlar /* ***gice gündüz*** *çalaba yalvarurlar* (EMŞer.)
3. Ünleme bildirir: *kara kaşlar, kara gözler cânum aldı, cânum aldı /* ***müsülmânlar*** *nedür bu, kim baŋa geldi baŋa geldi* (SV.XII.)

İlgi (Tamlama) Hâli (genetive): Türk dilinde isim tamlaması, tamlanan kelimeye iyelik eki getirilmesi ile kurulan bir ilgiyle oluşturulur (***baş ağrısı, bahçe toprağı*** vb.). Bunlara belirtisiz tamlama denir. Tamlayan kelime **+(n)Iŋ** ekini alırsa "belirtili tamlama" diye adlandırılır. Bu ekin görevi tamlama yapmak değil, zaten tamlama hâline girmiş kelime grubunun tamlayanını belirli duruma getirmektir.

+(n)Uŋ

Ekin ünlüsü dâimâ dar-yuvarlaktır, 'dudak uyumu'na uymaz. Ünsüzle biten kelimelerden sonra +Uŋ, ünlüyle biten kelimelerden sonra +nUŋ şeklinde eklenir. Hem Türkiye Türkçesi ile hem de Köktürkçe ile aynıdır. Oğuzca dışındaki Türk lehçelerinde ise kelime ünlü ile de bitse ünsüz ile de bitse **+nIŋ** şeklinde eklenmektedir (Kıpçakça ***yigit+niŋ*** *ilin ayakın öpüp;* Çağatayca *uşol şeker* ***agız+nıŋ*** *handesidür*). Oğuzcadaki bu tür tercih Köktürkçe ile paralellik göstermektedir: *ferişte* ***tagu****ŋ kuvvetin ve katılıgın deŋledi* (Kıs.Enb.); **yaradılmaguŋ** evveli anlardur (Mrzb.); *pes ol* ***pencerelerü****ŋ birisi şehre açılurdı* (KVz.); *oglanı* ***iki talusınu****ŋ arasında urup çakdı* (DKor.D.)

+(n)Iŋ eki getirilmeden de "belirtili isim tamlaması" yapılabilmektedir: ***kuyı*** *içinde kaldı* (Behc.1); *ki* ***,arş*** *gölgesi ola aŋa sayvân* (EMŞer.)

Not: Taradığımız metinler içinde 'tamlama ekinin, iyelik eki almış kelimelere pek az eklendiğini' gördük. Özellikle, tamlayan kelime iyelik veya çokluk ekini almışsa ayrıca bir belirleyiciye gerek kalmadan, yani +(n)Iŋ eki kullanılmadan da belirtili isim tamlaması kurulabilmektedir: *bu gün ki bu,* ***ömrüm*** *ılduzı karardı,* ***dirlügüm*** *güneşi fenâ sayrulıgına degdi* (Mrzb.); *şeyâdu hamzanuŋ göŋli sinüŋ* ***zülfü****ŋ semâ'ında* (ŞH.Belleten III)

Not: Birinci kişi teklik ve çokluk zamirlerinde tamlama hâli eki '**+üm'** şeklinde kullanılır. Ancak, **+üm**' ekini (şekline bakarak) ayrı bir ek olarak düşünmemek gerekir. Bu şekil; ***ben+iŋ>benüm, biz+iŋ > bizüm*** tarzında bir 'uzak-dudak benzetmesi' ile meydana gelmiş olmalıdır. Bu gelişmede birinci kişi iyelik eki olan '**+(U)m**'un da 'bulaşma' yoluyla etki yaptığı düşünülebilir: *ey şâh düşmân degüldür kim bu nâ-haler* ***senü****ŋ ve* ***benüm*** *oglumuz ola* (KVz.); ***bizüm*** *delîlümüz oldur* (Gun.)

Günümüz lehçelerinden Özbek ağızlarında ve Kumuk, Karaçay, Balkar yazı dillerinde belirtili isim tamlaması yapılırken **+nI** eki kullanılmaktadır. Tarihî lehçelerden Çağataycada da aynı durum söz konusudur. EAT metinlerinde ise birkaç örnekte bu kullanım görülür: *ve, âkil oldur kim bu günlik* ***'ömrü****ŋ****i*** *bekâsı böyle olıcak ol mülk-i câvidân elden çıkarmaya* (KVz.)

İşlevleri:

1. **Tamlamayı belirtili hâle getirir:** ***ayınu****ŋ bir şeytân dôstı varıdı* **(Mrzb.);** *dördinci* ***göklerü****ŋ adın ve lakâbın beyân kılur* **(Kıs.Enb.)**

Yükleme Hâli (accusative)

+(y) I²

Ünlüsü kurallı olarak "dar-düz"dür (+ı, +i, +yı, +yi). Diğer Orta Türkçe lehçelerinde bu ek değil de **+nI** eki karakteristik hâle gelmiştir.

EAT'deki ek, Köktürkçede isimlere gelen ***+(I)G*** ekinin devamı olarak düşünülmektedir. Köktürkçedeki eklerin veya kelimelerin sonundaki /G/ sesinin, Oğuzcada eriyerek kaybolduğu bilinmektedir (Köktürkçe ***adıg*** > EAT ***ayu*** > TTk. ***ayı***, vb.). Bu ekin Köktürkçedeki +(I)G'dan gelmediğini düşünenler de vardır (CANPOLAT 1992): *söz ola kese* ***savaşı****, söz ola bitüre* ***başı*** */ söz ola agulu aşı, bal ile yag ide bir söz* (Yun.Em.); *ne od* ***karı*** *eridür, ne kar* ***odı*** *söndürür* (KısEnb.61,3-64); *azıcık yiyicek* ***sevdâyı*** *yufkaldur* (Edv.Müf.3a.8); ***zahmetini*** *görüben dürersin dünyâ mâlını* (Mev.1); *ayaklandur* ***bizi*** *sen ey perî yüz / kim ayık yörimekden biz berîyüz* (Mec.Nez.)

+Ø

Bugün bazı fiiler hem belirtme hem de yalın hâldeki isimlerle kullanılırlar. Bu kullanılışlarda bir 'belirlilik' ve 'belirsizlik' farkı vardır: ***kitap oku-, kitab+ı oku-***, gibi. Günümüzde bu fiiller, ancak 'kök veya taban' durumundaki isimlerde iki hâlde de (yani yalın hâl ve belirtme hâli) bulunabilmektedir. İyelik eki almış isimlerde ise mutlaka belirtme eki almaları gerekir: ***kitab+ım+ı oku-***, gibi.

Oysa aşağıdaki örneklerde de görülebileceği gibi, EAT. devresinde, iyelik eki almış isimlerin de **+(y)I²** ekini almaksızın belirli nesne oldukları görülür. Burada, bir +Ø belirtme eki söz konusudur: ***etegüm+Ø*** *dut kesilme binden sen /* ***gendüzi****ŋ****+Ø*** *görme demegil ben sen* (SV.İbt.); *nasîhat dutar iseŋ, diŋle* ***sözüm*** */ hünerüŋ var ise, gel uşda meydân* (Çrh.); ***derdüm+Ø*** *bilen sensün benüm, dermân nedür eyle baŋa* (Aş.Paş.Şiir,II); *ilerü geldi yigit virdi selâm/aldı yigidüŋ* ***selâmın+Ø*** *ol îmâm* (Gzvt.); *rûzigâruŋ* ***acısın+Ø datlusın+Ø*** *datdum* (Mrzb.); *bunlar hod sabâh duyarlar, bizüm* ***ardumuz*** *basmaga gelürler* (KVz.); *ol kerîmdür,* ***suçu****ŋ****uz*** *bagışlaya* (ŞH.Yus.)

Köktürkçede, Eski Anadolu Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde isim çekimlerinde bulunmayan +nI yükleme hâli eki günümüz Kıpçak ve Karluk lehçelerinde kararkteristik olarak bulunmaktadır. O lehçelerin tarihî döneme ait metinlerinde de +nI eki *kullanılmaktaydı (Kıpçakça* ***ol agaçnı çapgıl, kesgil;*** Çağatayca: ***baş+nı*** *güy itmiş min ol çevgân-ı hâl üstüne*). Eski Türkçede yalnızca zamirlere gelen bu ek, Orta Türkçe devresinde (Karahanlı, Kuman-Kıpçak, Harezm, Bilinmeyen Orta Asya Lehçeleri, Çağatayca) isimlere de gelmeye başlamıştır. EAT. ise +nI²'ya karşılık, karakteristik belirtme eki +(y)I² [<< +(I)G]'dır. Ancak EAT.'nin ilk eserlerinden bazılarında bu ekin de kullanıldığı tesbit edilmiştir. Çok sınırlı olan bu tür örnekler, karakteristik değildir: *kerseler ince* ***sırâtnı*** *kuşdavuk sen uçmaga (Behc.1); yigin gelgey, ayahçılar maŋa* ***sayraknı*** *tiz birgey (ŞH. Belleten III); karaŋuda gördiler hak nûrını / dîn içinde buldılar hem* ***hûrîni*** (SV.Reb.); aydur *'fidâ kıldum hüseyin içün* ***cânumnı*** (Behc.1); *bunı okısa,* ***bizni*** *du'âdan unıtmasa* (Feraiz.)

İşlevleri:

1. Cümlede 'belirtili nesne' görevini taşır: gerek kim her bakışuŋ biŋ ***yûsufı*** kul ala (ŞH.1); *azıcık yiyecek* ***sevdâyı*** *yufkaldur* (Edv.Müf.); *suç kıluruz,* ***suçumuzı*** *bagışlar* (ŞH.); *eyitdi: kardaş ben* ***seni*** *bir tag gibi gördümidi* (Mrzb)

İşaret sıfatları veya **bir** kelimesiyle yapılan sıfat tamlamalarında tamlanan unsur eksiz (+Ø) olduğunda da belirli nesne görevini taşır. Bu tamlamalardaki sıfatlar zaten kelime grubunu, yani nesneyi belirli hâle getirmiş olur: taŋrı buyruklarından **bir buyruk** *yirine getürse (*MC); *yeŋi içinde kavugıla kan tutardı, fi'l-hâl* **ol kan** *bagırsakdan oglanuŋ bogazı üzerine akıtdı* (KVz.)

Yönelme Hâli (dative)

+ (y) A

Eski Türkçedeki +KA yönelme hâlinin başındaki ünsüz önce ötümlüleşerek +GA olmuş, daha sonra Oğuzcada kapalı heceden sonra gelen hecelerin başındaki /G/ ünsüzleri yutulup kaybolurken yönelme hâli eki de +A şekline girmiştir. Ünlüyle biten kelimelere eklenirken araya bir de /y/ ünsüzü girer: *işâret eyler* ***aya*** *ay yarılur / ol kâfirler anı görüp tarılur* (EMŞer.); *hamle kıldı kuyrugın kakdı* ***yire*** (Gzvt.); *bir derin* ***kuyuya*** *düşdiler* (Behc.1); *niçe* ***kişiye*** *sataşduŋ sormaduŋ / gördügüŋ şahsı mahâle urmaduŋ* (Man.Tayr.); *yaşum görüp* ***yüzüme*** *niçün bakmaya tabîb* (HD.1); *varayın anı sizüŋ* ***katuŋuza*** *getüreyim* (Mrzb.); *işid imdi* ***saŋa*** *vasfın diyeyin* (EMŞer.)

Diğer Orta Türkçe lehçeleri ile günümüzde Oğuzca olmayan lehçelerde ise ünsüzünü de koruyarak +KA şeklinde yaşamaktadır. EAT'de bulunmayan o şekil sadece "karışık dilli eserler" olarak adlandırılan metinlerden Behcetü'l-Hadayik'te bazen kullanılmıştır: *hamle kıldı* ***düşmanga****, bu gez ol kendü düşdi* (Behc.1); *dapgıl ol* ***çalapga*** (Behc.1)

İşlevleri:

1. Fiilin istikametini gösterir: *yil götürdi* ***havâya*** *gitdi* (MC); ***evlere*** *bakan nûrı iki görür* (SV.Reb.); *varayın, anı sizüŋ* ***katuŋuza*** *getüreyim* (EMşer.)
2. '... için' anlamını verir: *bir şîşede birez gizlemişem, sizüŋ gibi* ***dōstlara*** *bulına diyü* (Mrzb.); *namâzın* ***kılmaga*** *gelmiş güzeller / meger şirâzînüŋdür bu cenâze* (Mec. Nec.)
3. '... +(y)A karşı' görevinde kullanılır: *la'lüŋ içün gözlerüŋ* ***bir birine*** *hançer çeker* (HD.1); *ol ohuŋ* ***zahmına*** *kimsene durmaz / görür ölmez, virür cânını kurbân* (Çrh.),
4. bir şey üzerinde; bir şey üzerine' mânâsında kullanılır: *cümle yaradılmışa bir göz ile bakmayan* ***halka*** *müderris ise hakîkatde ,âsîdür* (Yun.Em.),

Bulunma Hâli (locative)

+ d A

Ünsüz uyumuna uymaz. Sadece ötümlü olarak +da / +de şeklinde eklenir: pes anı bir ***yerde*** gizledi (Mrzb.); *gâh* ***odında*** *vü gâh* ***suda*** *idi* (Harname); *sag* ***yanumda*** *bir cânavâr gürledi / anı işitdi atum, kan derledi* (Gzvt.); *vardı, bir su* ***katında*** *oturdı* (Kelile)

İşlevleri:

1. Bulunma hâli, bir yerde uzunca veya bir müddet için kalmayı, beklemeyi gösterir. Fiilin ilgilendirdiği yeri bildirir*: gâh* ***odında*** *vü gâh* ***suda*** *idi (Harname); ol yigiti düş* ***içinde*** *gördüm* (Kıs.Enb.)
2. Zaman bildiren isimlere gelerek zaman zarfı yapar: *ol ki tâ'atdur farîza taŋrınuŋ /* ***günde*** *beş vakt kim ol diregi+dür dînüŋ* (Aş.Paş.Grb.),
3. bir şey hakkında, bir şey bakımından; bir şey konusunda' mânâlarında kullanır: *sen bu* ***bâbda*** *nice savâb görürsin* (Mrzb.); *kusûrum gerçi çokdur* ***hizmetüŋde*** */ velî dâyim ümîdüm rahmetüŋde* (EMŞer.); *yazu yazmak ve ok* ***atmakda*** *ve sâz hünerlerde nazîri yogıdı* (KVz.)
4. Bir şeyin biri, bir şeyden biri' tarzındaki kesir sayılarında bulunma hâli kullanılır; *eger bir er ölse, ata birle ogul oglı kalsa, ataya* ***altıda*** *bir vireler, ayrukın ogul oglına vireler* (Feraiz); ***biŋde*** *birinüŋ adı bellü degüllerdür* (KVz.),

Ayrılma Hâli (ablative)

+ d A n

Ünsüz uyumuna uymaz. Sadece ötümlü olarak +dan / +den şeklinde eklenir. Köktürkçede hem bulunma hâli hem de ayrılma hâli için **+dA** eki kullanılmakta idi. Daha sonraki dönemlerde bulunma hâli devam ederken ayrılma hâli için bir yandan **+dAn** diğer yandan **+dIn** eki ortaya çıktı. Oğuzca, dolayısı ile EAT, **+dAn** şeklini kullandı. Orta Türkçe döneminde Anadolu sahası dışındaki lehçelerin metinlerinde ise **+dIn** da yaygınlık kazanmıştı: *tatmaguŋ gözi aguzdur gevdede / datluyu* ***acıdan*** *ol gey fark ede* (SV.Reb.); *yaradılmış bu* ***şerbetden*** *tadısar / ulu giçi durur ol işde yeksân* (Çrh.); *lokmân hekim* ***otlardan*** *bir koz deŋlü bir hûb tertîb itmişdi* (KVz.); *bir* ***kanadından*** *bir kanadına biş yüz yıllık yoldur* (Kıs. Enb.); *girü sordılar kim: âdemiler kanı* ***neden*** *yaradıldı* (Mrzb.)

Orta Türkçede Anadolu sahası dışındaki lehçelerde görülen **+dIn** eki, EAT metinlerinde seyrek olarak geçmiştir: *ki söz yüce* ***göklerdin*** *inmiş durur / göŋüldin giçüp dilde dinmiş durur* (Ferh.)

"***öŋ***" kelimesine eklenerek oluşan "***öŋdin***" zarfında da bu ek görülmektedir: ***öŋdin*** *gelen hûblar senüŋ sûretüŋi görse idi* (ŞH.1); *ayruklar işüŋ soŋında bildügin ol* ***öŋdin*** *bilür* (Kelile); *hôca derhâl cevâb virdi ki benden* ***öŋdin*** *ol ogrılar turmışıdı* (Mrzb.)

İşlevleri:

1. Bir şeyin içerisinden, önünden, üstünden, civarından v.s. geçerek yapılan hareketin yeri veya bitiriliş noktası bildirilirken ayrılma durumu kullanılır*: kim sini ol haka degüre/korkulu* ***köprüden*** *geŋez geçüre* (SV.İbt.); *çû bir kapu dahı var girgil* ***andan****/ selâm virgil halîlu'llâha andan* (EMŞer.)
2. Hisse dayanan davranışları bildiren bazı fiillerde, fiile sebep olan şey veya kişi ayrılma hâli eki alır: ***ölmekden*** *ne korkarsın çünki hakka yararsın / bil ki ebedî varsın, bu sözde fâsid da'vîdür* (Yun.Em.)
3. 'bir şey sebebiyle, bir şey yüzünden' mânâlarında kullanılır: *gün yavlak issi durur,* ***issiden*** *çalışa varmaŋ dediler* (Behc.2); *bir eşek var idi za'îf ü nizâr / yük* ***elinden*** *katı şikeste vü zâr* (Harname)
4. 'bir şey hakkında' görevinde kullanılır: *su'âl eyleyiserler* ***etdügüŋden*** */ dutar a'zâlaruŋı anda lerzân* (Çrh.)
5. 'bir şeye karşı' mânâsını verir: *aŋa su'âl eyleyem çûn kim* ***su'âlümden*** *'âciz kala cehlin halka bildürem* (Mrzb.)
6. Bir bütünden bir kısmı alınırsa, bütün, ayrılma hali eki alır: *eger bir er ölürse, bir uragut birle bir oglı kalsa, uraguta heştiyek, ya'nî* ***sekizden*** *bir vireler, ayrukın oglına vireler* (Feraiz)
7. Tamlayan durumundaki isimlere gelerek, tamlanan kelimenin 'türediği nesneyi ifade eder': *bir ulu şehirdür* ***daşdan kireçden****/içinde bir evi yokdur* ***agaçdan*** (EMŞer.)
8. Ayrılma hâli eki almış kelimelerden sonra sıfat gelirse, mukayese ilgisi kurulmuş olur: *oşbu yakında bir göl bilürven, kim anuŋ durulugı 'âşık* ***gözinden*** *dururakdur* (Kelile)
9. Ayrılma hâli eki alan kelimeler bazan zarf durumuna geçer: *ey baba, hezâr la'net saŋa gelsün ki baŋa* ***küçücükden*** *edeb ögretmedüŋ ve beni acıtmaduŋ* (KVz.)
10. Aynı isme bir ayrılma eki ve bir yönelme hâli eki getirilerek tekrarlanınca, 'zarf' elde edilir: *ol mâlını üleşeler hisâb idüp* ***kıldan*** *kıla* (Mev.1)
12. ***andan soŋra > andan*** tarzındaki eliptik bir kullanış sonunda da ayrılma hâli ekininin kelimeyi zarflaştırdığını görürüz: *çûn kim su'âlümden 'âciz kala, cehlin halka bildürem ve* ***andan*** *kanın dökem* (Mrzb.)

Vasıta Hâli (instrumental)

+ (I) n

Köktürkçede işlek olan vasıta hâli eki **+In**, bugünkü Türkçede terk edilmiştir. Günümüzde sadece kalıplaşmış bazı zarflarda devam eden bu ek EAT döneminde hem daha yaygın zarf yapılarında kullanılmış hem de nadir de olsa vasıta işleviyle kelimelere eklenmiştir: ***sabāhın*** *sinleye vardum, gördüm cümle ölmiş yatur* (Yun.Em.); *… didi. iki* ***gözin*** *oglanuŋ bogazın gözlerdi lokmān bıçagı oglanuŋ bogazına kodı* (KVz.); *ey şāh hizmetkārlaruŋuzdan soruŋ bize inanmazsaŋuz, henüz dagı* ***ayagın*** *tururlar, hîç kımıldanmadılar* (KVz.)

+(I²) l A

'ile' edatının ekleşmiş şeklidir. **+(I)lA** olabildiği gibi, ünlülerle biten kelimelerden sonra **+yIlA** şeklinde de görülebilir: *bir ulu tagı bir* ***dişile*** *ursa ol tagı cümle kum kayır kıladı* (Kıs.Enb.); *ey şâh buyur bir legençe getürüp* ***suyıla*** *toldursunlar didi* (KVz.)

birle

'bir+le' yapısındadır. Edat olarak kullanılır: *hurre adlu bir yigit düşmân* ***birle*** *utuşdı* (Behc.1); *tekbîr kılup ol yigit düşmân* ***birle*** *dokışdı* (Behc.1); *çûn bu evsâf* ***birle*** *meşhûr oldı* (Mrzb.)

+lA

'ile' edatının ekleşmiş hâlinden ayrı bir şekildir. zarflar oluşturur: *biz varıcak ol ava gitmiş idi / bir arslanı* ***dirile*** *dutmış idi* (Gzvt.); ***açla*** *bir miskâl andan yiseler, cimâ' şehvetin getürür* (Edv.Müf.)

İşlevleri:

1. Yapılan fiilde kullanılan vasıta, vasıta hali eki alır: *ben anı kuş yavrusın saklar gibi sakladum, kuş* ***südiyle*** *besledüm* (KVz.)
2. Karşılıklı olarak yapılan işlerde kullanılır: *koŋ savaşı siz bugün şeytân başını dögüŋ/ süd bigi u bal bigi hûş karıluŋ bir* ***bir ile*** (SV.III)
3. Birliktelik bildirir: *çûn şâh* ***anlaruŋla*** *şehre vardı* (KVz.)
4. Sebep bildirir: *bu garîb-name* ***anın*** *geldi dile / kim bu dil ehli dahı ma'nî bile* (Aş. Paş.Grb.)
5. Çeşitli zarfların teşkilinde kullanılır: *oglan yumrugıla buganuŋ alnına kıya tutup çaldı buga* ***götin götin*** *gitdi* (DKor.D.); *anı* ***hamla*** *yiseler ma'deye agır gelür* (Edv.Müf.)

Eşitlik Hâli (equative)

+ C A

Ünsüz uyumana uymaz: *haremüŋ uzunı üç yüz adumdur / içi düpdüz ıvacuk* ***akça*** *kumdur* (EMŞer.); ***tagça*** *günâhlar yuyasın, taŋla seher vaktinde dur* (Yun.Em.); *bunlar şâhı esirgeyüp kimi* ***eskice*** *kaftân virdi ve kimi* ***eskice*** *pâpûc virdi* (KVz.); ***yanuŋca*** *yüriyüp hidmet kılayın / bilürem her birin hidmet kolayın* (Işk.)

İşlevleri: Bu ekin fonksiyonları ayrıntılı olarak Zeynep Korkmaz tarafından incelenmiştir (KORKMAZ 1960).

1. '... kadar' anlamında kullanılır: *bir firişte gördüm yidi kat yirüŋ altında iŋen büyük* ***dünyâca*** *var* (MC)
2. '... olarak' anlamında kullanılabilir: *ol oglanlara karışmaz* ***ayruca*** *oturmış aglar* (MC)
3. '... +(y)A göre' anlamını verir: *şibrim bir otdur aŋa şebrak dahı dirler ve kureyş* ***lugatınca*** *darî' dirler* (Tıb.Neb.)
4. '... gibi' anlamında kullanılabilir: *er olsak, yeg olsak mere sen* ***kazanca*** *olmayasın* (DKor.D.)

5. Sıfatların üstüne gelerek sıfata 'yaklaşıklık' anlamı verir: *haremüŋ uzunı üç yüz adumdur / içi düpdüz uvacuk* ***akça*** *kumdur* (EMŞer.)
6. '-dUK' sıfat fiil eki üzerine gelerek zarf-fiil fonksiyonu üstlenir: *diri* ***oldukca*** *ben kuluŋ işidesin eyâ şâhum* (HD.Şiir.)

İSİM HAL EKLERİ VE BİRBİRLERİNİN YERİNE KULLANILIŞI

Bir hâl eki, belirli bir tarihî dönemde veya belirli bir lehçede, diğer bir dönem veya lehçeye göre farklı kullanımlar gösterebilmektedir. Bu durum Eski Anadolu Türkçesi metinlerinin dili incelenirken de görüür. Örneğin, bugünkü yazı dilimizde "vasıta hâli eki" ile kullanmakta olduğumuz "*meşgul ol-*" fiili, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde pek çok kez "yönelme hâli" eki ile kullanılmıştır: *eyregi gâfil ve* ***uykuya*** *meşgûl ola* (Kıs.Enb.); *anı 'imâret* ***kılmaga*** *meşgûl ola* (Mrzb.); ***tâ'ata*** *meşgûl olalum zikrile* (Aş.Paş.Fkr.); *andan şâh durup savma'asına vardı* ***'ibâdete*** *meşgûl oldı* (KVz.); *niçe kıldı ol mel'ûn labe / hümâ meşgûl olmadı* ***cevâba*** (Işk.); *âhireti koyup dünyâya meşgûl olmaya* (MC); *semende sûsen olmışdur sürâhi* ***zikrine*** *meşgûl/şarâb-ı lâ-yezâlîden unutdı lâle-nu'mânı* (Mec.Nez.); *siz varasız dümügesiz* ***oyına*** */ korkaram ki yûsufuma kurt yöne* (ŞH.Yus.);

Başka bir örnek: Bugün "yönelme hâli" eki ile kullanmakta olduğumuz "*gel-, git-, var-*" gibi filler, bazı Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde zamirlerle birlikte iken "bulunma hâli" eki ile kullanılmışlardır. İsim tabanlarında ve iyelik eki üzerinde de bazen aynı kullanım görülür: *anı avlayalum, anı dükedicek* ***bunda*** *gelevüz* (Kelile); *kamu ,âlem sarâyından* ***bunda*** *geleceklerdür* (MC); *hâlinden sordılar* ***kanda*** *varduŋdı* (MC); *şeyh turdı öyle ıssısında şâhuŋ sarây kapusında vardı* (KVz.)

Metinler incelendiğinde hâl eklerinin Türkiye Türkçesi yazı diline göre farklı kullanımları şöyle bir tabloyla gösterilebilir:

Tablo 4.3
Hal Ekleri İçin Kullanılan Şekiller

ASIL ŞEKİLLER		BAZI ÖRNEKLERDE KENDİSİ İÇİN KULLANILAN DİĞER ŞEKİLLER						
yalın	+ Ø (eksiz)	.....	+(y) I²	.....	+dA	+dAn	+(I)n	+CA
yükleme	+(y)I² +n I²	+ Ø	.....	+(y)A	.....	+dAn	.....	.....
yönelme	+(y)A	+ Ø	+(y) I²	.....	+dA	+dAn	.....	.....
bulunma	+dA	+ Ø	+(y) I²	+(y)A	.....	+dAn	+(I)n	+CA
ayrılma	+dAn +dA	+ Ø	.....	+(y)A	+dA	.....	.....	+CA
vasıta	+(I)n,+ +lA +(I²)lA, birle	+ Ø	+(y) I²	+(y)A	+dA	+dAn	.....	.....
eşitlik	+CA	+ Ø	.....	+(y)A	+dA	+dAn	.....	.....

SIRA SİZDE 1

Aşağıdaki kelimelerde sırasıyla hangi isim çekimi ekleri kullanılmıştır?
evümüzi, gözlerüŋden, ayaguŋuzuŋ

Aitlik Eki

+KI²

Hem **+dA** bulunma hâli eki üzerine hem de doğrudan kök veya tabanlara eklenebilmektedir. Büyük ünlü uyumuna girmez: ***arkandagı*** (MC); ***evvelki*** (Mif.Nur.); ***ilerüki*** (MC); ***kankı*** (Feraiz.); ***soŋragı*** (Mif.Nur.); ***yarıngı*** (EMŞer.)

FİİL ÇEKİMİ

EAT. gibi sâdece yazılı metinleri ile takip edebildiğimiz bir dönemdeki fiil çekimi eklerinin fonksiyonlarını belirlemek oldukça güçtür. Bu konuda yapılabilecek hataları azaltmanın en iyi yolu, o döneme en yakın zamanlarda yazılmış bir gramer kitabından da yararlanmaktır. Böylece, konu ile ilgili daha sağlıklı ipuçları elde edilebilir. Biz bu bölümde, aranılan şartlara en uygun olduğunu düşündüğümüz için XVI. yüzyılda Bergamalı Kadri'nin yazdığı Müyessiretü'l-'Ulûm adlı eserde belirtilen şekilleri de hatırlatmaya çalıştık.

Fiil Çekimlerinde Kullanılan Kişi Ekleri

I. Tipteki kişi ekleri: Kişi zamiri kaynaklı oldukları düşünülen eklerdir:

I. Tip	Tekli k	Çokluk
I. Kişi	F-zaman/kip+ men F-zaman/kip+ vAn F-zaman/kip+ AnIn F-zaman/kip+ vAm F-zaman/kip+ In F-zaman/kip+ Am	F-zaman/kip+vUz
II. Kişi	F-zaman/kip+ sen F-zaman/kip+ sIn	F-zaman/kip+ siz
III. Kişi	F-zaman/kip+Ø	F-zaman/kip+Ø (lAr)

Tablo 4.4
Zamir Kökenli Çekim

Duyulan-farkına varılan geçmiş zaman, geniş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, bazı istek kipi çekimlerinde zamir kökenli kişi ekleri kullanılır: *hem sen çagır* ***içer sen*** *hem men kobuz* ***çalar men*** (Mev.); *ben o kuşvan ki bî-hengâm* ***öterven*** */ ya tıflem bilüsüz ılan* ***dutarvan*** (Işk.); *yirümden* ***ayrılısarvan*** *visâl gözleyüben / helâk idiser üm(m)îd ile inkisâr dirîg* (Işk.); *şikâyeti saŋa 'arz* ***eylerüz*** (MF.); ***bilürsin*** *kalmayısar kâle hâlüŋ* (Hus.Şir.); *biti* ***göndermişsiz*** *geldi irişdi* (KVz.);

II. tipteki kişi ekleri: İyelik eki kaynaklı olduğu düşünülen eklerdir:

II. Tip	Tekli k	Çokluk
I. Kişi	F-zaman/kip+ -m	F-zaman/kip+ -K
II. Kişi	F-zaman/kip+ -ŋ	F-zaman/kip+ -(U)ŋUz
III. Kişi	F-zaman/kip+ Ø	F-zaman/kip+ Ø (lAr)

Tablo 4.5
İyelik Kökenli Çekim

Görülen geçmiş zaman ve dilek-şart çekimlerinde iyelik kökenli ekler kullanılmıştır: *gözümi* ***açdum*** *çü* ***bakdum*** *dört yaŋa* (MF.); *iy firişteler muhammed ümmetini nice* ***bulduŋuz*** (MC); *göŋlinden geçdi kim ,acabâ ,arşuŋ ululugı ne kadar ola* ***uçsam görsem*** *diyü* (MC); *bir kaç haslet birle ârâste* ***olsaŋ*** *gerek* (Mrzb.)

FİİL ZAMANLARI

Bugün Anadolu'da bulunan muhtelif ağızların o dönemde de bulunmuş olmalarından dolayı, EAT.'de herhangi bir zaman için birden çok ek kullanılabilmektedir (örn. Gelecek Zaman için, **-(y)A; -(y)AsI; -(y)IsAr; -(y)AcAK, -dAçI, -sA gerek**). Bazen de bir ekin birden çok zaman veya kipin çekiminde görev üstlendiği görülür (örn.-**(y)A** eki, Gelecek Zaman, Şimdiki Zaman, Geniş Zaman, İstek Kipi vs.).

Duyulan~Farkına Varılan Geçmiş Zaman

Tablo 4.6
Duyulan-Farkına Varılan Geçmiş Zaman

	-m I² ş	**-(y)Up dUr(U)r**
1.tk.	.....	.....
1.çk.	.....	.....
2.tk.	-mI²ş sI²n	-(y)Up dururs ın
2.çk.	-mI²ş sI²z	.....
3.tk.	-mI²ş	-(y)Up durur -(y)Up dur
3.çk.	-mI²ş lAr	-(y)Up dururlar -(y)Up durlar

Bu zamanın birbirinden ayrı iki temel fonksiyonu vardır:

a. Geçmişte cereyan eden bir oluş veya kılışın bizzat görülmediği, başkası tarafından nakledildiği durumlarda bu zaman kullanılabilir. İfadesinde ***rivayet*** anlamı bulunur. Asıl eki -mIş'tır ve dâima ‚düz-dar ünlü' ile kullanılır: *geçmesün aglayu kapumdan* ***demişsin*** *şeyh içün / ol garîbe katı bî-dâd* ***eylemişsin*** *eyleme* (Mec.Nez.).

b. ***-mIş*** ekinin bir görevi de, önceden vuku bulmuş, fakat söyleyen tarafından sonradan farkedilmiş ya da görülmüş bir oluş ve kılışı bildirmektir. Yani olmuş bir fiilin konuşulan anda etkisini devam ettiği durumlarda da kullanılan bir ektir: *gör tonın nice* ***bulaşmış*** *kanına* (ŞH.Yus.). Bu fonksiyon **için -(y)Up dur(ur)** eki de kullanılmaktadır: *direk üzre turur küllî kemerler / ki harc* ***olupdur*** *aŋa nice zerler* (EMŞer.). Burada önceden olmuş bitmiş bir fiil, söyleyen tarafından yeni görülmüş, yeni farkedilmiştir. Başkasından duyma, nakledilme veya aktarılma söz konusu değildir.

NOT: -mIş ekinin asıl kullanım şekli bu fonksiyonda görülür. Bu yüzden, ilgili zamanın adını verirken "Duyulan ~ Farkına Varılan Geçmiş Zaman" başlığını kullanmayı daha uygun bulduk.

-mIş

2. teklik kişi -mIşsIn: *âşinâyıdı gönül ‚ışkuŋdan éy cân pâresi / işidürem sen anı yâd eylemişsin eyleme* (Mec.Nez.); *sen tumagulu* ***olmışsın*** (Tıb.Neb.)

2. çokluk kişi -mIşsIz: *biti* ***göndermişsiz*** *geldi irişdi* (KVz.); *eydür iy kullarum ‚izzüm celâlüm hakkıçün bu gün kim dükelüŋüz bir araya* ***dirilmişsiz*** *herne kim benden dileyesiz ben dahı size virem* (MC)

3. teklik kişi -mIş: *‚arş eyde yâ ilâhî sen bilürsin kim ben niçün ditrerem ben kürsîden işitdüm kürsî uçmakdan* ***işitmiş*** *uçmak sidreden* ***işitmiş*** *sidretü'l-müntehâ firiştelerden* ***işitmiş*** *firişteler cebrâ'ilden* ***işitmiş*** *cebrâ'il* ***eyitmiş*** *hak te'âlâ bu gice muhammed ümmetin fazlı ve keremile rahmet idüp yarlıgadı* (MC); *gördi kim bir yirde semüz ot* ***bitmiş*** (Tıb.Neb.)

3. çokluk kişi -mIşlAr: *ulu kici* ***aglaşmışlar*** *server yigitler* ***düşmişler*** */ baş ucında yay* ***sımışlar*** *kuruluban oklar yatur* (Yun.Em.); ***buluşmışlar kucuşmışlar*** *yaturlar / bularuŋ yatdugı yir küllî nûrlar* (EMŞer.)

- (y)Up dUr(U)r

-(y)Up zarf-fiil eki ile dur(ur) bildirme şeklinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Bugün yazı dilimizde bulunmayan bu yapıyı, Türkiye Türkçesine daha ziyâde "-mIş+kişi" veya "-mIştır" olarak aktarabiliriz. Ayrıca bu ekte ‚sürmekte olan, devam edegelen bir geçmiş zaman' fonksiyonu da sezilir. Yine bu ekin 1.teklik ve çokluk kişilerle çekimleri daha ziyâde "Görülen Geçmiş Zaman" gibi kullanılmıştır. Günümüz Azerbaycan Türkçesinde bu ek daha yaygın olarak görülür.

2. teklik kişi: -(y)Up durursın: *mere şökli melik / dünlügi altun ban ivlerümi* ***getürüp durursın*** */ saŋa kölge olsun / agır hazînem bol akçam* ***getürüp durursın*** */ saŋa harçlık olsun / kırk ince bellü kız ile burla hatunı* ***getürüp durursın*** */ saŋa yesir olsun / kırk yigidile oglum uruzı* ***getürüp durursın*** */ kuluŋ olsun / tavla tavla şahbaz atlarum* ***getürüp durursın*** */ saŋa binit olsun / katar katar develerüm* ***getürüp durursın*** */saŋa yüklet olsun / karıçuk anamı* ***getürüp durursın*** */ mere kâfir anamı virgil maŋa / savaşmadın uruşmadın kayıdayım / girü döneyim gideyim bellü bilgil* (DKor.D.)

3. teklik kişi: -(y)Up dur(ur): *bu za'îf şâh ol gelen şâha* ***yalvarup durur*** *ki iy şâh ceng eyü iş degüldür gel bu fitneyi gider* (KVz.)

3. çokluk kişi: -(y)Up dururlar: *hayvanât nüfûsınuŋ hilâfınca ki anâsır-ı erba'adan* ***dogup dururlar*** *anlara rûhâniyyetden hîç çaşni yokdur* (T.S.)(Tez.Ün.)

Görülen Geçmiş Zaman

	- d	- mIş	-(y)Up dur(ur)
1.tk.	- dUm	- mIşvAn - mIşvAnIn - mIşAm	-(y)Up dur(ur)ın -(y)Up dur(ur)am
1.çk.	- dUK	- mIşvUz	.....
2.tk.	- dUŋ	.....	.....
2.çk.	- dUŋUz	.....	.....
3.tk.	- dI	.....	.....
3.çk.	- dIlAr	.....	.....

Tablo 4.7
Görülen Geçmiş Zaman

Bu zamanın asıl eki "-d+kişi" dir. 1. kişi için "-mIş+kişi" de kullanılmaktadır. Nâdiren de olsa 1. kişi için "-(y)Up durur+kişi" eki de görülmektedir.

Bergamalı Kadri, ***Müyesiretü'l-'ulûm***'da, 'mâzi' eki olarak -d+'li şekilleri vermiştir: ***bildi / bildiler / bildüŋ / bildüŋüz / bildüm / bildük*** (Bergamalı Kadri 14)

– d+kişi

Ekin ünsüzü dâimâ d'dir. EAT.'de henüz ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna tâbi olmamıştır. Ancak, birkaç eserde seyrek de olsa ,t'li şekillerle karşılaşmaktayız.

1. teklik kişi -dUm: *didi i daya dermân kıl* ***delürdüm*** / ***kodum*** *,aklı delülige el* ***urdum*** (Hur.)

1. çokluk kişi -dUK: *ikinci kısımda biraz biraz muhtasar ve müfîd ,amelisinden* ***zikr eyledük*** (Edv.Müf.)

2. teklik kişi -dUŋ: *ve sen bilmezligile oş yavrularumuzı yile* ***virdüŋ*** *ve üstüme od* ***yagdurduŋ*** (Kelile)

2. çokluk kişi -dUŋUz: *iy firişteler muhammed ümmetini nice* ***bulduŋuz*** (MC)

NOT: Aslında çokluk gösteren bu şekil, bazı örneklerde, hürmet ifadesi olarak teklik kişi yerine de kullanılabilmektedir: *ey şâh eyledür başuŋuz suya* ***daldurduŋuz*** *yine* ***çıkarduŋuz*** (KVz.)

3. teklik kişi -dI: *selâmını* ***aldı*** *vü* ***oturdı*** *girü / geçüp* ***vardı*** *andan yigit ilerü* (SNev.)

3. çokluk kişi -dIlAr: *diŋle ol günde bular* ***neylediler*** */ geldi yahyâ cem' olup* ***söylediler*** (KŞ)

-mIş

Bu ek, 1. kişiler için kullanıldığında "Görülen Geçmiş Zaman" ifade edebilir.

1. teklik kişi -mIşvAn / -mIşvAnIn / -mIşAm: *aŋa çok senâ ve alkış* ***eyitmişven*** (Kelile); *hudâvendâ şükür olsun tapuŋa / ki niyyet* ***dutmışam*** *varam kapuŋa* (EMŞer.)

1. çokluk kişi -mIşUz: togru eydürsin biz sizüŋ sevünüzden dükeli siba'-ı düşmen ***idinmişüz*** (Mrzb.); karaŋu sin içinde yalıŋuz garîb dermânde ve âciz ***kalmışuz*** bizi esirgeŋüz (MC)

Geniş Zaman

Tablo 4.8
Geniş Zaman

	-(V) r	-(y) A
1.tk.	-(V) r men -(V) rvAn -(V) rvAnIn -(V) rvAm -(V) rIn -(V) rAm	-(y) Am
1.çk.	-(V) rUz	-(y) AvUz
2.tk.	-(V) rsIn	-(y) Asen -(y) AsIn
2.çk	-(V) rsIz	-(y) AsIz
3.tk.	-(V) r	-(y) A
3.çk.	-(V) rlAr	-(y) AlAr

- (V) r

Türk dilinde -(V)r ekinin ünlüsünün hangi şartta hangi nitelikte geleceği konusu başlı bir başına meseledir. EAT.'nin TTk.'den farkı, bu dönem metinlerinde 'dar-düz' ünlülerin yerine 'dar-yuvarlak' ünlülerin tercih edilmiş olmasıdır.

1. teklik kişi -(V)r men/ -(V)rvAn/ -(V)rvAnIn/ -(V)rvAm/ -(V)rIn/-(V)rAm: *hem sen çagır içer sen hem men kobuz* ***çalar men*** (Mev.); *ben o kuşvan ki bî-hengâm öterven / ya tıflem bilüsüz ılan* ***dutarvan*** (Işk.); *sini ben cândan istervem / sini her lahza dilervem* (SV.); *kaçan siz günâh işleseŋüz hîç sebebsüz fazlumıla ve keremümile* ***yarlıgarın*** (MC); *tevbe idenleri* ***severem*** *dir* (MC)

1. çokluk kişi -(V)rUz: *her bir kişiye ol hazîneden kadarlu kadarınca gereklü geregince* ***indirürüz*** (Kelile)

2. teklik kişi -(V)rsIn: ***bilürsin*** *kalmayısar kâle hâlüŋ* (Hus.Şir.)

2. çokluk kişi -(V)rsIz: *eger zâlim olursa ne siz râhat* ***olursız*** *ve ne ben didi* (KVz.)

3. teklik kişi -(V)r: m*a'nîden ma'nî* ***biter*** *ma'nî* ***gelür*** / *ma'nîyi ma'nî bilür* ma'nî ***olur*** (Aş.Paş.Grb.)

3. çokluk kişi -(V)rlAr: *ferişte cümlesi* ***dirilür*** *ve güneşi çarh özre* ***agdururlar*** (Kıs.Enb.)

- (y) A

1. teklik kişi -(y)Am: çok nesne virmegile benüm hazînemden nesne eksilmez ve dükenmez 'izzüm celâlüm hakkıçün eger dükeli kullarumı benden dileyecek olursaŋ hep saŋa ***bagışlayam*** diye (MC)

1. çokluk kişi -(y)AvUz: bunuŋ düşi togru gelürse ***nidevüz*** (ŞH.Yus.)

2. teklik kişi -(y)AsIn: bayram oldur kim yazugın ***yarlıgana*** ve korkulardan emîn ***olasın*** (MC)

2. çokluk kişi -(y)AsIz: eger dilerseŋüz yılduz deŋize indügin ***aŋlayasız*** (Kıs.Enb.);

3. teklik kişi -(y)A: dilese hak te'âlâ ol kişiyi ***yarlıgaya*** ve merhamet eyleye (MC)

3. çokluk kişi -(y)AlAr: öldüginden soŋra kim defn ***ideler*** / alalar mâlı resûle ***gideler*** (MF.)

Şimdiki Zaman

Tablo 4.9
Şimdiki Zaman

	-(V) r	-(y) A	-(y)V Turur	- (y)A yor(ur)
1. tk.	-(V)rvAn -(V)rvAm -(V) rIn -(V) rAm	.....	.....	.....
1.çk.	-(V) rUz	.....	.....	.....
2.tk.	-(V)rsen -(V) rsIn	-(y) AsIn	.....	.....
2.çk.	-(V) rsIz	.....	.....	-(y)A yoruruz
3.tk.	-(V) r	.....	-(y)V Turur	-(y)A yor(ur)
3.çk.	-(V) rlAr	.....	.....	.....

Oluş veya kılışın yaşanılan anda cereyan etmekte olduğunu gösteren zaman budur. Bergamalı Kadri, "Şimdiki Zaman" için "hâl" başlığında ***bilür*** örneğini verir. Olumsuzunu ise -mAz eki ile çekimler: ***bilmez / bilmezler /bilmezsin / bilmezsiz / bilmezem/bilmezüz***

- (V) r

Daha ziyade '***eyit-, di-***' gibi fiiller, '***yâ, iy***' gibi hitaplar ile '***soru***' cümlelerinde -(V)r eki şimdiki zamanı göstermektedir.

1. teklik kişi -(V)rvAn / -(V)rvAm/ -(V)rvIn -(V)rAm: bir yengeç anı ırakdan gördi ilerü geldi ve eyitdi: seni kaygulu ***görürven*** (Kelile); ben sizüŋçün gey ***dilervem*** siz baŋa / gey dilemez siz kaçar siz dört yaŋa (SV.Reb.); ben bunuŋ alnına niye tayak ***olurın tururın*** didi (DKor.D.); yehûd eydür halvâ dursun ortada / işidünüz ben ne ***direm*** iy dede (Ahval.)

1. çokluk kişi -(V)rUz: şimdi tevekkül ***iderüz*** (Tıb.Neb.)

2. teklik kişi -(V)r sen / -(V)rsIn: çelebidür kamu dirlik, çelebe gel, ne ***gezer s***en / çelebi kulların ister, çelebeyi ne ***sanur sen*** (Mev.); yâ mûsâ benüm hikmetümi bâtıl eylemek mi dilersin (Mif.Nur.)

2. çokluk kişi -(V)rsIz: niye ***gülişürsiz*** (MC)

3. teklik kişi -(V)r: nazar itdi gördi kim biregü zinâ ***ider*** (MC)

3. çokluk kişi -(V)rlAr: buluşmışlar kucuşmışlar ***yaturlar*** / bularuŋ yatdugı yirler kamu nûrlar (EMŞer.)

-(y) A

Çok seyrek olarak şimdiki zaman için kullanılmıştır.

2. teklik kişi -(y)AsIn: ya kullaruŋ günâhı senüŋ 'afvuŋdan çok mı oldı kim ***diyesin*** ben anı yarlıgamazam (MC)

-(y) V Turur

Bu da şimdiki zaman için nâdiren kullanılan yapılardandır.

3. kişi tekilik -(y)V Turur: ***görü turur*** her ne kılsavuz günâh / ger kılavuz ol günâha bir gez âh (ŞH.Yus.)

-(y) A yor(ur)

Bir örnekte XIII. yüzyıl metninde de geçmiş olmasına rağmen, bu yapı XV. yüzyıldan itibâren şimdiki zaman çekiminde kullanılmaya başlamıştır. Nitekim, o yüzyıldan sonra kullanım alanı genişleyerek Anadolu'daki Türkçenin işlek şimdiki zaman eki hâline gelmiştir.

1. çokluk kişi -(y)A yoruruz: anlaruŋ teşvîşinden ***öleyoruruz*** (T.S.)(Anter.); biz çobanuz ve ***göre yoruruz*** kim kurt koyuncukları hasârat ***ide yorur*** (KVz.)

3. teklik kişi -(y)A yor(Ir): yol erenleri göçüp yola girdi / ***döge yorır*** âhır dünbeki servân (Çrh.); bu didügi ʿosmân neslidür işde sürilüp ***gide yorur*** (DKor.D.)

Gelecek Zaman

Tablo 4.10
Gelecek Zaman

	-(y)IsAr	-(y) A	-(y)AcAK	-sA gerek
1.tk.	-(y)IsArvAn -(y)IsArvAnIn -(y)IsArIn -(y)IsArAm	-(y) Am	-(y)AcAGIn	-sAm gerek
1.çk.	-(y)IsArUz	-(y)AvUz	.....	-sAvUz gerek
2.tk.	-(y)IsArsIn	-(y)AsIn	-(y)AcAKsIn	.....
2.tk.	-(y)IsArsIz	-(y)AsIz	-(y)AcAKsIz	.....
3.tk.	-(y)IsAr	-(y)A	.....	-sA gerek
3.çk.	-(y)IsArlAr	-(y)AlAr	.....	-sAlAr gerek

Bergamalı Kadri, üç ayrı gelecek zaman şeklini göstermektedir: 1. -(y)A; 2. -(y)IsAr; 3. -sA gerek.

EAT'de, Bergamalı Kadri'nin zikrettikleri dışında, aslında sıfat-fiil eki olup zaman çekiminde de kullanılmaya başlayan bir de "-(y)AcAK" eki bulunmaktadır. ETk'de bulunan ve Kaşgarlı Mahmut'un Oğuzcaya mahsustur dediği "-dAçI" eki ise EAT'de sadece sıfat-fiil eki olarak birkaç örnekte bulunmaktadır.

- (y)IsAr

EAT'de en işlek gelecek zaman eki budur.

1. teklik kişi -(y)IsArvAn / -(y)IsArvAnIn / -(y)IsArIn / -(y)IsArAm: yirümden ***ayrılısarvan*** visâl gözleyüben / helâk idiser üm(m)îd ile inkisâr dirîg (Işk.); çu ben ***gidiservenin*** kime kalısar / ogul olmasa düşmenüm ***alısar*** (SNev.); ben irteye degin olımazın gussa ile ***öliserin*** (T.S.)(Yüz.Ha.32); tizde beŋzer kim ***göriserem*** ben ol dildârumı / kopa gelür yüregüm oynar nişânı çeşmümüŋ (Mec.Nez.)

1. çokluk kişi -(y)IsArUz: dirigâ hasret birle gözümüz göre helâk ***olısaruz*** diyü aglaşdılar (Mrzb.)

2. teklik kişi -(y)IsArsIn: ʿâlemüŋ rengin çeleb virmiş saŋa / kime munis ***olısarsın*** eyt baŋa (Aş.Paş.Fkr.)

2. çokluk kişi -(y)IsArsIz: şöyle ki evvel beŋzeridük biz size / ***dönisersiz*** siz dahı âhir bize (MF.)

3. teklik kişi -(y)IsAr: yaradılmış bu şerbetden ***dadısar*** / ulu giçi durur ol işde yeksân (Çrh.)

3. çokluk kişi -(y)IsArlAr: kıyâmet güni dahı tamâmet dünyâ halkı bir araya ***diriliserler*** (MC)

- (y)A

Bergamalı Kadri'nin gelecek zaman için verdiği üç ekten ilki budur. Bu ek geniş zaman ve şimdiki zamanı da gösterebilir. Ayrıca, "İstek" kipinde de yaygın olarak kullanılmaktadır. Gelecek zaman için kullanıldığı yerleri tam olarak ayırabilmek oldukça güçtür.

1. teklik kişi -(y)Am: on altı yaş yaşladum bir gün ola ***düşem ölem*** sen kalasın (DKor.D.)

1. çokluk kişi -(y)AvUz: kardaş bu sözüŋ girçegin nice ***bilevüz*** (Mrzb.)

2. teklik kişi -(y)AsIn: elli yıldan soŋra gelgil istegil / ***bulasın*** istedügüŋ gire ele (ŞH.Yus.)

2. çokluk kişi -(y)AsIz: ve muhakkak ***bilesiz*** necât ehli siz misiz yohsa biz miyiz (T.S.) (Leys.Mu.21)

3. teklik kişi -(y)A: mâzî geçdi ol girü gelmez ele / kim bilür müstakbeli nice ***gele*** (Aş. Paş.Vsf.)

3. çokluk kişi -(y)AlAr: ya resûla'llahi kıyâmet güni halâyıklar sînlerinden nice ***kopalar*** peygamber 'a.m. eyitdi anadan togma yalıncak ***kopalar*** eyitdi ya resûla'llah 'avratlar dahı mı (MC)

- (y)AcAK

EAT.'nin son dönemlerine kadar işlek bir sıfat-fiil eki olarak takip edebildiğimiz bu ek, XV. yüzyıldan itibaren gelecek zamanı çekimlemekte de kullanılmaya başlamıştır. O yüzyıldan sonra da bu coğrafyadaki yazı dilinde çekimli gelecek zaman eki -(y)AcAK olagelmiştir.

1. teklik kişi -(y)AcAGIn: benüm sâlih kullarum gelecekdür anları ramazân ayıla ***agırlayacagın*** senden dahı anlara yakınrak ***olacagın*** (MC)

2. teklik kişi -(y)AcAKsIn: şol nesne kim âhiretde beni anuŋıla 'azâb ***ideceksin*** (Tıb.Neb.)

2. çokluk kişi -(y)AcAsIz: kıyâmet güni andan ***sorılacaksız*** (Tıb.Neb.)

- sA gerek

Bergamalı Kadri'nin mürekkep yapı olarak verdiği bir gelecek zaman şeklidir. EAT. ile ilgili pek çok incelemede, bu ek 'gereklilik' bildiren şekillerle karıştırılmıştır. Aslında, gereklilik bildiren örneklerinden çok, gelecek zaman bildiren kullanılışlarına rastlanır.

1. teklik kişi -sAm gerek: inşâallah bu ulu taşı müslimânlaruŋ yolından ***götürsem gerek***, didi (T.S.) (Müslim)

1. çokluk kişi -sAvUz gerek: didiler ki toprak olup çüridükden soŋra hayât bulup sînlelerümüzden girü mi ***çıksavuz gerek*** (T.S.)(Leys.Ar.)

3. teklik kişi -sA gerek: ne kadar cânlu yaratdısa hudâ / cümle dirilse gerek i ket-hudâ (KŞ)

3. çokluk kişi -sAlAr gerek: ya'nî sag yanından ve sol yanından ***virseler gerek*** (MC)

VIII. yüzyıldan (Eski Türkçe) XV. yüzyılın sonuna kadar tarihî Türk yazı dillerinde "gelecek zaman" için hangi ekler kullanılmıştır, araştırınız.

SIRA SİZDE 2

Özet

AMAÇ 1

Eski Anadolu Türkçesinin ses bilgisi hakkında bilgi verebilmek

Ünlüler bakımından en belirgin özelliği, düzlük-yuvarlaklık uyumunun olmamasıdır. Bazı eklerin sadece yuvarlak ünlülü şekilleri *(-dUK sıfat-fiil eki, +Um 1. tk. iyelik eki,* vs.), bazı eklerin ise sadece düz ünlülü şekilleri (*-mIş geçmiş zaman eki, +(y)I yükleme hâli eki*, vs.) kullanılmıştır. Kelime tabanlarında da ünlü uyumu olmayan şekiller vardır (altun, okı-, vs.). Ünsüzler bakımından en önemli özelliği, kelime başında /t-/ ve /k-/ seslerinin ötümlüleşerek /d-/ ve /g-/ olmalarıdır. Çeşitli Oğuz ağızları yazıya geçirilmiş olduğundan bunun istisnaları da görülür. Eski Anadolu Türkçesini, yani bilinen en eski Oğuzca metinlerin dilini Orta Asya'daki diğer Türk lehçelerinden ayıran en temel faklılık üç kelimenin başındaki /b-/ seslerinin /v-/ sesine dönüşmüş olmasıdır: *ber- > vir-, bar- > var-, bar > var*. Bunlara, kelime başında /b-/ sesinin kaybolduğu şu kelime de eklenmelidir: *bol >> ol-*.

AMAÇ 2

Eski Anadolu Türkçesinde çokluk ve iyelik eklerini tanımak

Çokluk ve iyelik ekleri günümüz Türkiye Türlçesinde olduğu gibidir. Sadece iyelik ekleri, ekleşme anında küçük ünlü (dudak) uyumuna girmez. Birinci ve ikinci kişilerin ünlüsü daima yuvarlak; 3. kişilerin ise daima düz kullanılmıştır:

1. tk.	*ad+um*	*göz+üm*
2. tk	*ad+uŋ*	*göz+üŋ*
3. tk.	*ad+ı*	*göz+i*
1. çk.	*ad+umuz*	*göz+müz*
2. çk.	*ad+uŋuz*	*göz+üŋüz*
3. çk.	*ad+ları*	*göz+leri*

AMAÇ 3

Eski Anadolu Türkçesinde isim hâl eklerini tanımak

İsim hâl eklerinin bazı kullanımları günümüz Türkiye Türkçesi yazı diline göre farklıdır. Örneğin, bugün "yönelme hâli" eki ile kullanılan "*gel-, git-, var-*" fiilleri, Eski Anadolu Türkçesinin pek çok metninde (özellikle zamirlerin üzerinde), "bulunma hâli" eki ile kullanılmıştır: *anı avlayalum, anı dükedicek* ***bunda*** *gelevüz* (Kelile); *hâlinden sordılar* ***kanda*** *varduŋdı* (MC); *şeyh turdı öyle ıssısında şâhuŋ sarây kapusında vardı* (KVz.)

AMAÇ 4

Eski Anadolu Türkçesinde fiil zaman eklerini tanımak

Eski Anadolu Türkçesinin çekim eklerinden bazıları Köktürkçeden beri var olan ve bütün tarihî lehçelerde görülen şekillerdir ("duyulan-farkına varılan geçmiş zaman eki –mIş", gibi). Bazıları ise daha önceki yazı dillerinde bulunmayıp Oğuzların ilk yazı dili olan Eski Anadolu Türkçesinde görülmeye başlayan şekillerdir ("gelecek zaman eki –(y)IsAr", "gelecek zaman eki -(y)AcAK" gibi.).

Fiil çekiminde, aynı zamanın aynı kişisi için bile farklı yapıların kullanıldığı olmuştur. Bu, o günkü Oğuz ağızlarının metinlere yansımış özellikleri olarak değerlendirilmektedir. Örneğin "gelecek zaman eki -(y)IsAr" ekinin 1. tk. çekimleri şöyledir: -(y)IsArvAn, -(y)IsArvAnIn, -(y)IsArIn, -(y)IsArAm.

Kendimizi Sınayalım

1. Eski Anadolu Türkçesinde gelecek zaman eki olarak kullanılmayan şekil aşağıdakilerden hangisidir?

a. –sA gerek
b. –(y)IsAr
c. -GU
d. –(y)A
e. –(y)Acak

2. Aşağıdaki değişmelerden hangisi "ötümlüleşme" örneğidir?

a. tagu > tavu
b. yalbar- < yalvar-
c. biŋ- > miŋ-
d. gibi > bigi
e. teŋiz > deŋiz

3. Aşağıdaki değişmelerden hangisi bir "sızıcılaşma" örneği **değildir?**

a. yo > yoḫ
b. ben > men
c. bar- > var-
d. geç- > geş-
e. eb > ev

4. Eski Anadolu Türkçesi metninde geçen "*gördügümiz yogıdı*" çekimi günümüz Türkçesine nasıl aktarılır?

a. "görmediğimiz şeyler vardı"
b. "görmemiş değildik"
c. "görmemiştik"
d. "gördüğümüz şey değildi"
e. "gördüğümüz kayboldu"

5. Eski Anadolu Türkçesinde "*-sA gerek*" çekimi "gereklilik" dışında baskın işlev olarak hangi zaman için kullanılmıştır?

a. şimdiki zaman
b. gerekliliğin şartı
c. duyulan-farkına varılan geçmiş zaman
d. gelecek zaman
e. rivayet

6. Türkiye Türkçesindeki "*ibadetle meşgul idi*" yapısı Eski Anadolu Türkçesinde aşağıdaki yapılardan hangisiyle kullanılır?

a. 'ibâdetten meşgūl idi
b. 'ibâdeti meşgūl idi
c. 'ibâdete meşgūl idi
d. 'ibâdetde meşgūl idi
e. 'ibâdetce meşgūl idi

7. Eski Anadolu Türkçesinde **en çok** farklı fonksiyonu üstlenebilen ek aşağıdakilerden hangisidir?

a. +dA eki (isim çekimlerinde)
b. -(y)A (fiil çekimlerinde)
c. +(y)A (isim çekimlerinde)
d. -sA gerek (fiil çekimlerinde)
e. +dAn (isim çekimlerinde)

8. Eski Anadolu Türkçesinde, aşağıdaki eklerden hangisi sürekli olarak "yuvarlak ünlü" ile yazılmıştır?

a. Yükleme hâli eki
b. Duyulan-farkına varılan geçmiş zaman eki
c. Aitlik eki
d. Üçüncü teklik kişi iyelik eki
e. Birinci teklik kişi iyelik eki

9. Eski Anadolu Türkçesinde kullanılan "*gidiserven*" çekiminde "*git-*" fiili üzerinde sırasıyla hangi ekler vardır?

a. 1. yükleme hâli eki, 2. gelecek zaman eki
b. 1. üçüncü kişi iyelik eki, 2. şart eki
c. 1. geniş zaman eki, 2. şart eki
d. 1. gelecek zaman eki, 2. birinci teklik kişi
e. 1. şart eki, 2. gelecek zaman eki

10. Aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır?**

a. Eski Anadolu Türkçesinin ek alma sisteminde küçük ünlü uyumu yoktur.
b. Eski Anadolu Türkçesinde en işlek kullanılan çokluk eki *+lAr* değildir.
c. Şimdiki zamanı bildirmek için "*-(y)A yorur*" yapısı Eski Anadolu Türkçesinin ilk dönemlerinde yoktur, XV. yüzyıldan itibaren seyrek olarak görülmeye başlamıştır.
d. "*-(U)r*" eki Eski Anadolu Türkçesinde "şimdiki zaman" da bildirir.
e. Eski Anadolu Türkçesinin karakteristik yükleme hâli eki "*+nI*" değildir.

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. c	Yanıtınız yanlış ise "Gelecek Zaman" konusunu yeniden okuyunuz.
2. e	Yanıtınız yanlış ise "Ötümlüleşme" konusunu yeniden okuyunuz.
3. b	Yanıtınız yanlış ise "Sızıcılaşma" konusunu yeniden okuyunuz.
4. c	Yanıtınız yanlış ise "Duyulan-Farkına Varılan Geçmiş Zamanın Hikâyesi" konusunu yeniden okuyunuz.
5. d	Yanıtınız yanlış ise "Gelecek Zaman" konusunu yeniden okuyunuz.
6. c	Yanıtınız yanlış ise "İsim Hâl Ekleri ve Birbirlerinin Yerine Kullanılışı" konusunu yeniden okuyunuz.
7. b	Yanıtınız yanlış ise "Fiil Zamanları" ve "Fiil Kipleri" konularını yeniden okuyunuz.
8. e	Yanıtınız yanlış ise "İyelik Ekleri" konusunu yeniden okuyunuz.
9. d	Yanıtınız yanlış ise "Fiil Zamanları" konusunu yeniden okuyunuz.
10. b	Yanıtınız yanlış ise "Çekim Ekleri" konusunu yeniden okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

ev (isim) + *ümüz* (1.çk. iyelik eki) + *i* (yükleme hâli eki)
göz (isim) + *ler* (çokluk eki) + *üŋ* (2. tk. iyelik eki) + *den* (ayrılma hâli eki)
ayaK (isim) +*uŋuz* (2. çk. iyelik eki) +*uŋ* (ilgi eki)

Sıra Sizde 2

-DAçI, -sIg, -GAy, -GU, -GA, -(y)A, -(y)IsAr, -(y)AsI, -(y) AcAK, -sA gerek

Yararlanılan Kaynaklar

Besim Atalay 1946: *Bergamalı Kadri, Müyessiretü'l-Ulûm, Tıpkıbasım-Çevri-yazılı Metin ve Dizin*, TDK. İstanbul 1946

Erdoğan Boz 2001: "Eski Anadolu Türkçesinde +lU Eki Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten,* 2001/I-II, Ankara, 2003, s. 35-44

Mustafa Canpolat 1992: "Eski Anadolu Türkçesindeki Belirtme Durumu (accusativus) Ekinin Kökeni Üzerine", *Türkoloji Dergisi* X. Cilt, 1. Sayı, DTCF. Yayınları, Ankara 1992, s.9-11

Saadet Çağatay 1943, "Uygurca ve Eski Osmanlıcada İnstrumental +°n", *DTCF Dergisi* I/3 (1943), s.93-107

Saadet Çağatay 1947: "Eski Osmanlıcada Fiil Müştakları", *DTCF Dergisi* V/4 (1947), s.353-368

Gürer Gülsevin 2007, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Türk Dil Kurumu (2. baskı), Ankara 2007

Gürer Gülsevin, Erdoğan Boz 2010: *Eski Anadolu Türkçesi*, Gazi Kitabevi (2. Baskı), Ankara 2010

Zeynep Korkmaz 1960: "Türk Dilinde -ça Eki ve Bu Ekle Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme", *DTCF Dergisi*, Cilt XVII/3-4, Ankara 1960, s.275-358

Hatice Şahin 2003: *Eski Anadolu Türkçesi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2003

Mustafa Özkan 2000: *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, Filiz Kitabevi (2. Baskı), İstanbul 2000

Mehmet Terzi 1988: *Eski Anadolu Türkçesinde Fiil Çekimi Ekleri*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Malatya 1988, IV+266 s.

Faruk Kadri Timurtaş 1981: *Eski Türkiye Türkçesi*, İatanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1981

Zikri Turan 1993: *Teshil'in İmla Tezahürleri Işığında Eski Anadolu Türkçesi'nde Ünlü Uzunlukları*, Malatya 1993

Vahit Türk 2009: *Hatiboğlu: Bahru'l-Hakāyık*, TDK 2009

Hamza Zülfikar 1992: "Doğu Anadolu Ağızlarında Zaman Kavramı Taşıyan -ip > if Eki", *Türkoloji Dergisi*, X.Cilt, 1. Sayi, s.13-20, *DTCF Yayınları*, Ankara 1992

XIV-XV. YÜZYILLAR TÜRK DİLİ

5

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra,

- Eski Anadolu Türkçesindeki kip eklerinin neler olduğunu ve fonksiyonlarını;
- Eski Anadolu Türkçesinde fiilimsi eklerinin neler olduğunu ve bunların fonksiyonlarını;
- Eski Anadolu Türkçesindeki yapım eklerinin neler olduğunu ve bunların fonksiyonlarını;
- Eski Anadolu Türkçesinin tarihî Türk lehçeleri arasındaki yerini tanıyacak ve açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Eski Anadolu Türkçesinde Kip Ekleri
- Eski Anadolu Türkçesinde Fiillerin Birleşik Çekimi
- Eski Anadolu Türkçesinde Fiilimsi Ekleri
- Eski Anadolu Türkçesinde Yapım Ekleri
- Eski Anadolu Türkçesinin Tarihî Türk Lehçeleri Arasındaki Yeri

İçindekiler

XIV-XV. Yüzyıllar Türk Dili

Eski Anadolu Türkçesinin Şekil Bilgisi II

- KİPLER, FİİLLERİN BİRLEŞİK ÇEKİMİ, FİİLİMSİLER, YAPIM EKLERİ
- BİLDİRME ÇEKİMİ (EK-FİİL ÇEKİMİ)
- FİİLİMSİLER
- YAPIM EKLERİ
- ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNİN TARİHÎ TÜRK LEHÇELERİ ARASINDAKİ YERİ

Eski Anadolu Türkçesinin Şekil Bilgisi II

KİPLER, FİİLLERİN BİRLEŞİK ÇEKİMİ, FİİLİMSİLER, YAPIM EKLERİ

Fiil Kipleri

İstek-Emir Kipi

	- (y)A	- sA	- GIl
1.tk.	- (y)AvAn - (y)AvAm - (y)Am - (y)AyIn - (y)AyIm	- sAm	.....
1.çk.	- (y)AvUz - (y)Alum	- sAvUz	.....
2.tk.	- (y)AsIn	- sAŋ	- GIl - ∅
2.çk.	- (y)AsIz	.....	- (U)ŋ - (U)ŋUz
3.tk.	- (y)A	- sA	- sUn
3.çk.	- (y)AlAr	.....	- sUnlAr

Tablo 5.1
İstek-Emir Kipi

Bugün «Dilek-İstek Kipleri» başlığı altında verilegelen «Emir», «İstek», «Dilek-Şart» ve «Gereklilik» kiplerini, Eski Anadolu Türkçesinde fonksiyonları itibarı ile ayrı ayrı müstakil şekillerde gösterebilmek oldukça güçtür. Bu kiplerin hepsinde «bir şeyin yapılmasının, ***ben*** tarafından istenmesi" vardır. Aynı ek, hem emir, hem istek, hem gereklilik vs. bildirebilmektedir. Bunların farklı fonksiyonlar ifade edebilmesi, ancak; **1.** cümledeki diğer kelimelere; **2.** kişiler arasındaki hissî ve hiyerarşik ilişkilere; **3.** vurgu ve tonlamaya; **4.** isteğin gerçekleşmesi için gereken zamana; **5.** isteğin derecesine; **6.** isteğin gerçekleşmesi için müsamaha ve mecburiyete, göre değişmektedir.

Eski Anadolu Türkçesinde, tek bir şekil, hemen hemen bütün tür ve derecelerde istek bildirebilmektedir. Yani aynı ek hem dilek-istek, hem emir, hem tavsiye yolu ile gereklilik, hem temennî vs. göstermek için kullanılmıştır. Bu fonksiyon çoklukları, günümüz Türkçesine gelindikçe belirli eklerde yoğunlaşmış ve koyulaşmıştır. Türkiye Türkçesinde ***'nis-***

peten' emir için ayrı ek, istek için ayrı ekten bahsedilebilir. Ancak, Eski Anadolu Türkçesinde her kip için ayrı ayrı ekler göstermek mümkün değildir. Bu yüzden, gramerlerimizde "Dilek-İstek Kipleri" başlığı altında "Emir", "İstek", "Dilek-Şart" ve "Gereklilik" diye ayrı ayrı verilegelen şekilleri, Eski Anadolu Türkçesinde "İstek-Emir Kipi" adı altında birleştirip incelemeye çalıştık. İlk bakışta, buna, ***'bir kip için birden çok şekil bulunmalıydı'*** diye itiraz edilebilir. Ancak, sadece "Gelecek Zaman" için beş ayrı ek kullanıldığı düşünülürse, İSTEK-EMİR kipi için de farklı eklerin bulunması makul karşılanabilir.

Gramerlerimizde bu kipler arasında zikredilen "-sA Dilek-Şart" eki, şart bildirdiği durumlarda "kip" özelliği değil de "zarf-fiil" özelliği taşımaktadır. Bu yüzden -sA şart ekini de kipler bahsinde vermedik, zarf-fiiller bölümünde incelemeye çalıştık. Sadece dilek-istek bildirdiği durumlarda asıl cümlenin yüklemi olabildiğinden, o türlü kullanılışlar kipler arasında verildi.

- (y) A

1. teklik kişi -(y)AvAn / -(y)AvAm / -(y)Am / -(y)AyIn / -(y)AyIm

a. dilek-istek bildirir: *süçü* ***içevem*** *süçü delü* ***olavam*** *delü /nem var verem yele sini* ***dutavam*** *bir gün (SV.); kan yiyici cân alıcı zâlimüŋ cevrinden* ***kurtaram*** *(Kelile.); merhem idüp gözüme* ***uram*** (Tıb.Neb.)

b. tavsiyede gereklilik bildirir (özellikle ne soru kelimesi ile birlikte kullanılınca): *ilâhî alnında ne* ***yazayın*** *didi* (MC)

c. tercih bildirir: *senüŋ etüŋden ogul* ***yiyeyin*** *mi yohsa sası dinlü kâfirüŋ döşegine* ***gireyin*** *mi agaŋ kazanuŋ nâmûsını* ***sıdurayın*** *mı* (DKor.D.)

ç. gereklilik bildirir (***'gerek (kim) ... -(y)A'*** yapısında olanlar): *ammâ ben bu ılanı* ***gerek*** *bâgubân eliyile* ***öldürem*** (Mrzb.)

1. çokluk kişi -(y)AvUz / -(y)AlUm

a. dilek-istek bildirir: *bir zamân* ***yatalum uyuyalum*** */ uyanuban halvâyı biz* ***yiyelüm*** (Aş.Paş.Hik.)

b. gereklilik bildirir ***('gerek (kim) ... -(y)A'*** yapısında olanlar): ***gerek*** *ki aŋa ölince* ***tapavuz*** */ yaramazlık kapusın* ***yapavuz*** *biz* (Işk.)

2. teklik kişi -(y)AsIn

a. dilek-istek bildirir: *hemîşe saltanat tahtında pâdişâh* ***olasın turasın didiler*** (MC)

b. emir bildirir: *hak te'âlâ eydür yâ muhammed hâcetüm oldur kim benden çok nesne* ***dileyesin*** (MC)

c. istek yolu ile gereklilik bildirir: *yûsuf kavlinde mâl yidi bâre* ***idesin*** *üç bâre arslıka* ***viresin*** *ve oglına* ***viresin*** (Feraiz)

ç. tavsiye yolu ile gereklilik bildirir: *iki ,âlem eger sinüŋ olursa /* ***koyasın*** *,âlemi anı* ***dutasın*** (SV)

d. gereklilik bildirir (***,gerek (kim) ... -(y)A'*** yapısında): ***gerek kim*** *beni hazrete* ***kavuşdurasın*** (MC)

e. serbestlik verildiğini bildirir: ***gele sen*** *bunda saŋa neŋ garazum yok işidür sen /* ***kala sen*** *anda yavuzdur yalıŋuz kanda kalur sen* (Mev.)

2. çokluk kişi -(y)AsIz

a. dilek-istek bildirir: *esen kaluŋ gönüldük hayr ile biz / nasîb ola* ***varasız*** *dahı hem siz* (EMŞer.)

b. istek yolu ile gereklilik bildirir: *ammâ sizden dilerem kim benüm vasiyyetüm* ***saklayasız*** *ve bilesiz kim yigrek gül göŋül gülistânında açılur* (Mrzb.)

c. emir yoluyla gereklilik bildirir: *tâ ola kim* ***sakınasız*** *yimekden içmekden cimâ' itmekden dahı taŋrıdan* ***korkasız*** (MC)

d. gereklilik bildirir (***gerek (kim) ... -(y)A'*** yapısında): ***gerek kim*** *ferrûha* ***gösderdesiz*** *yüz / ola zâhirde bir ü ma'nîde yüz* (Işk.);

3. teklik kişi -(y)A

a. dilek-istek bildirir: *anı taŋrı ,aşkına kılgıl revâ / hak zamâne şerrini senden* ***sava*** (Vrk.Glş.)

b. şart bildirir (***her kim*** veya ***kaçan***, ***kaçan kim*** sözleri ile kurulan birleşik cümlelerde): ***her kim*** *gendü kavmin* ***agırlaya*** *gendüzin agırlamış olur* (Mrzb.); ***kaçan*** *âhir vaktı* ***irişe*** *ol ,amelde buluna ve anuŋ üzerine gide* (MC); ***her kim*** *benüm uçmaguma girmek* ***dileye*** *pes beni unutmasun* (MC)

c. gereklilik bildirir (***‚gerek (kim) ... -(y)A‘*** yapısında): *pes pâdişâh* ***gerek kim*** *taŋrı buyrugına* ***uya*** *ve kur‘ânı îmân* ***idine*** (Kelile); *bir kişi vezîr idinmek* ***gerek kim*** *anda iki haslet* ***ola*** (KVz.)

3. teklik kişi -(y)AlAr

a. dilek-istek: *yine işit resûlüŋ hâlin iy cân / o kâfirler dilerler* ***dökeler*** *kan* (EMŞer.)

- s A

Şart bildirdiği sürece esas cümlenin yüklemi olamayan ve bu yüzden bir kip özelliği taşımayan -sA eki, sadece dilek-istek bildirdiği örneklerde asıl cümlenin yüklemi olabilmektedir.

1. teklik kişi -sAm

a. dilek-istek bildirir: *gümişden elli kandili gör anda / gücüm yitse* ***iletsem*** *aŋa ben de* (EMŞer.); *göŋlinden geçdi kim ,acabâ ,arşuŋ ululugı ne kadar ola* ***uçsam görsem*** *diyü* (MC)

b. gereklilik bildirir (***‚-sAm gerek‘*** yapısında olanlarda): *senüŋle meşveret* ***kılsam gerekdür*** */ bu derde çâreler bulsam gerekdür* (Işk.)

1. çokluk kişi -sAvUz

a. dilek-istek bildirir: *gamzenüŋ zahmın görüp yoluŋda yüz* ***döndürsevüz*** */ hîç amân vérme ki senden tîg u bizden başlar* (Mec.Nez.)

2. teklik kişi -sAŋ

a. gereklilik bildirir (***‚-sAŋ gerek‘*** yapısında olanlarda): *bir kaç haslet birle ârâste* ***olsaŋ gerek*** (Mrzb.)

3. teklik kişi -sA

a. dilek-istek bildirir: *kamu muhammed ümmetine* ***okısa*** *bizni du‘âdan unutmasa inşaallah* (Feraiz)

b. gereklilik bildirir (***‚-sA gerek‘*** yapısında olanlarda): *müslümânum diyen kişi şartı nedür* ***bilse gerek*** */ taŋrınuŋ buyrugın tutup beş vakt namâz* ***kılsa gerek*** (Yun.Em.)

Kişiler İçin Özel Eklerle Yapilan

-GIl

2. teklik kişi

a. dilek-istek bildirir: *aytdum iy pertev-i hak* ***dutgıl*** *elüm / hod ne el var ne ayak* ***dutgıl*** *yolum* (Aş.Paş.Grb.); *bizi* ***dinlendürgil*** *ve kaygumuzı* ***gidergil*** (Kıs.Enb.); *baŋa dübeyle zahmeti içün devâ* ***buyurgıl*** (Tıb.Neb.)

b. duâ yoluyla istek bildirir: *kaçan abdest içün eline bardak alsa ol dahı hâl dilile eydür ilâhî bu kuluŋa uçmak bardakların rûzî kıl dir ve kaçan abdest alsa ol su dahı du‘â kılur hâl dilile eydür bu kuluŋı kıldugı günâhlardan* ***arıtgıl*** *pâk eyle dir ve kaçan namâza tursa ol mescid dahı hâl dilile du‘â kılur eydür ilâhî bu kulunuŋ sinini* ***nûrlandurgıl*** (MC)

c. tavsiye bildirir: *anı* ***algıl*** *dahı talak yirine* ***baglagıl*** *andan soŋra bir hokkaya* ***koygıl*** *agzını* ***berkitgil*** (Tıb.Neb.)

d. tavsiye yolu ile gereklilik bildirir: *eger nâm ister iseŋ âhiretde /* ***yidürgil*** *hak yolına dünyâda nân* (Çrh.)

e. emir bildirir: *beg eyitdi* ***eyitgil*** (MC)

-Ø (eksiz)

2. teklik kişi

a. dilek-istek bildirir: *kerem* ***göster*** *ki sultân-ı keremsin / kadem kıl rence kim kademsin* (Hus.Şir.)

b. duâ yolu ile istek bildirir: *aydana ve diŋleyene yazana / rahmet* ***eyle*** *yâ ilâhî rabbenâ* (Aş.Paş.Grb.)

c. tavsiye bildirir: *imdi gel ,akluŋı* ***der*** *gendüzüŋe / fikr idüben bakgıl gözüŋe* (Aş.Paş.Grb.)

ç. tavsiye yolu ile gereklilik bildirir: *sini aldar bu dünyâ bîhaber sen / sözüm* ***işit*** *ögüdüm* ***dut*** top elden (Çrh.)

d. emir bildirir: *bir sâlih kişi bir câriye satun aldı meger ol câriye zâhidlerdendi efendisi eyitdi iy câriye bu gün* ***yun arın*** (MC)

- (U)ŋ ~ - (U)ŋUz

Aslında -(U)ŋ eki 2. çokluk kişiyi göstermek için yeterlidir. Ayrıca -(U)ŋUz şeklinde genişletilmesi, saygı ve incelik ifadesi kazandırmak için olmalıdır. Bu yüzden, -(U)ŋUz kullanılışında, emir fonksiyonu beklenemez.

2. çokluk kişi

a. emir bildirir: *varuŋ* ***avlaŋ getürüŋ*** *kurdı ele / yohsa teŋriden gele size belâ* (ŞH.Yus.); *iy firişteler kullarumuŋ bu ni'metlerine ve sa'âdetlerine nazar* ***eyleŋ*** *dahı dünyâdaki hâlüŋe* ***bakuŋ*** (MC)

b. dilek-istek bildirir: *halvâ geldi ortaya oturdılar / cuhûd eyder* ***işidüŋ*** *göŋül ne diler* (Aş.Paş.Hik.)

c. yalvarma yolu ile istek bildirir: *biz karaŋu sîn içinde yalıŋuz garîb miskîn dermânde ve 'âciz kalmışuz bizi* ***esirgeŋüz*** *ve bizüm mâllarumuzdan hayr u ihsân ve sadak virmek elümüzden gelmez bârî bizi hayr du'âyıla* ***aŋuŋuz*** *dirler* (MC)

ç. tavsiye bildirir: *kaçan aşuŋuza siŋek düşse aşa tamâm* ***baturuŋuz*** *iki kanadın bile andan çıkarup yabana* ***atuŋuz*** (Tıb.Neb.)

d. tavsiye yolu ile gereklilik bildirir: ***koŋ*** *savaşı siz bugün şeytân başını dögüŋ / süd bigi u bal bigi hoş* ***karıluŋ*** *bir bir ile* (SV); *taŋrıdan* ***utanuŋuz*** *kim ölüm iŋen yakındur* (MC)

e. serbestlik verildiğini bildirir: *iy mü'minler* ***yiŋüz*** *kim halk toydugı vaktın siz aç olurduŋuz* (MC)

- sUn / - sUnlAr

3. teklik kişi -sUn

a. dilek-istek bildirir: *'ışk hod ilçi dürür gelür saŋa / dir aŋa 'âşık olan* ***gelsün*** *baŋa* (Aş. Paş.Fkr.)

b. temenni bildirir: *yene katlanumadı eyitdi gözüŋüz kör olsun dostlarum beni götürüp uçdıgı-yiçün didi* (Kelile)

3. çokluk kişi -sUnlAr

a. emir bildirir: *hak te'âlâ eyitdi bu dört ayı oruc* ***dutsunlar*** (MC); *ol gögüŋ firişteleri baŋa vasiyyet itdiler kim yâ muhammed eyitgil ümmetüŋe kim hacâmet idici* ***olsunlar*** (Tıb.Neb.)

b. dilek-istek bildirir: *şeyh eyitdi iy şâh buyur bir legençe getürüp suyıla* ***toldursunlar*** (KVz.)

c. müsaade-icâzet bildirir: *üçer gün tahta geçüp pâdişâhlık* ***eylesünler*** *hüküm hükümât ellerinde olsun ne dilerse* ***eylesünler*** (KVz.)

Fiillerin Birleşik Çekimi

Hikâye Çekimleri

Zaman eklerinin üzerine **i-** fiili ve **d+kişi** getirilerek yapılır. **i-** fiili bazı örneklerde kullanılmış ise de, çoğunlukla, iç hecede kalmış olmasından dolayı kaybolmuştur.

Duyulan-Farkına Varılan Geçmiş Zamanın Hikâyesi

	HİKAYESİ
1.tk.	-mI²ş(I)dUm -(y)Up dUr(i-)dUm
1.çk.	-mI²ş (I)dUk -dUGUMUz yogdı
2.tk.	.....
2.çk.	-mI²ş (i-)dUŋUz
3.tk.	-mI²ş (i-)dI² -(y)Up dur(ur)(i-)dI² -mAdUKdI² -dUGI yogıdı
3.çk.	-mI²şlAr(i-)dI² -mI²şlAr degül idi

Tablo 5.2 *Duyulan-Farkına Varılan Geçmiş Zamanın Hikâyesi*

a. -mIş(i-)d+kişi / -(y)Up dur(ur)(i-)d+kişi

bu medhi çûn hakınca ***diŋlemişdüm*** */ aluban hem bilemce* ***gizlemişdüm*** (EMŞer.); *fakruŋ evvel* ***bilmişidük*** *adını / sora sora şimdi bulduk dadını* (Aş. Paş.Fkr.); *içüŋüz şarâbı kim halk içdügi vaktın siz* ***susamışduŋuz*** (MC); *peygamberüŋ katına vardum yârenlerile* ***oturmışıdı*** (Tıb.Neb.); *lîkin husrev ol kızuŋ atasın ve kardaşın* ***öldürüp dururdı*** (Mrzb.)

Olumsuz çekimlerinde, **-DUK** veya **–mIş** sıfat-fiil eklerinin üzerine getirilen ek veya edatlarla da "duyulan-farkına varılan geçmiş zaman"ın hikâyesi yapılabilir:

b. -mAdUKdI

veli cânuma ***irmedükdi*** *eli / o câna* ***açmadukdı*** *kimse yolı* (T.S.) (Tennuri.l96)

c. -dUG+kişi yogıdı

anuŋ gibi gökçek sûretlü kişi hiç ***gördügümüz yogıdı*** (MC); *kaçan kim uçmakdan çıkdı dünyâya geldi dün karaŋulıgın* ***gördügi yogıdı*** (MC);

ç. -mIşlAr degül idi

cühûtlar kamusı aŋa bakadururdı ve hergiz anuŋ gibi ***görmişler degül*** *idi ve anun yiyisinden görklü yiyi* ***bulmışlar degül idi*** (T.S.) (Enb.839)

Görülen Geçmiş Zamanın Hikâyesi

	HİKAYESİ
1.tk.	- dUmdI - dIdUm
1.çk.	- dUK idi
2.tk.	- dUŋdI
2.çk.	- dUŋUzdI
3.tk.	- dI(yI)dI
3.çk.	- dIlArdI

Tablo 5.3 *Görülen Geçmiş Zamanın Hikâyesi*

-d+kişi (i-)dI

okıdumdı *ferhengnâme sözin / ki sa'dî düzüpdür pes eksiksizin* (Ferheng); *dir imiş ben* ***döşedidüm*** *döşegi / dirilürken ölüp 'üzeyr eşegi* (Harname); *hâlinden sordılar kanda* ***varduŋdı*** (MC); *siz bilürsiz peygamberüŋüz muhammedden soŋra dünyâda ne günâhlar ne hatâlar* ***kılduŋuzdı*** (MC); *gözgüye* ***bakdıyıdı*** *yûsuf meger* (ŞH.Yus.)

Geniş Zamanın Hikâyesi

Tablo 5.4
Geniş Zamanın Hikâyesi

	HİKAYESİ
1.tk.	-(V)r (i-)dUm -(y)A (y~yI)dUm
1.çk.	-(V)r (i-)dUK
2.tk.	-(V)r (i-)dUh -(y)A (y~yI)dUh
2.çk.	-(y)A(y~yI)dUhUz
3.tk.	-(V)r (i-)dI -(y)A (y~yI)dI
3.çk.	-(V)rlArdI

a. -(V)r (i-)d+kişi

hakkile söz ***söyleşürdüm*** *ben dahı* (Aş.Paş.Hik.); *ki anuŋ ümmetidük namâz* ***kılarduk*** *oruc* ***dutarduk*** *taŋrıyı* ***birlerdük*** (MC); *her ne kim dimişsiz ma'lûm oldı var oluŋ hem dahı sizlerden anı* ***umarduk*** (KVz.); *dür yagardı sen* ***direrdüŋ*** *ey yara / ol arada teŋri maksûduŋ vire* (ŞH.Yus.); *bularuŋ gâfillıgına ve yaŋıldugına 'ibret gözile* ***bakardı*** *ve ögüt dilile* ***eydürdi*** (Kelile); *ve zârî kılup* ***aglarlardı*** (MC)

b. -(y)a (y~yI)d+kişi

yohsa ben ölmege râzı olaydum anı aç ***komayaydum*** (Mrzb.); *eger beni halvetüŋde câriyeŋile bir arada görseŋ nice* ***ideydüŋ*** (MC); *bu yûnusuŋ gördügini eger zühre* ***göreyidi*** */ çengini elden bıragup* ***unudayıdı*** *sâzını* (Yun.Em.)

Şimdiki Zamanın Hikâyesi

Tablo 5.5
Şimdiki Zamanın Hikâyesi

	HİKAYESİ
1. tk.	-(V)r (i-)dUm -(y)A yorurdUm
1.çk.	-(V)r (i-)dUK
2.tk.	.....
2.çk.	.....
3.tk.	-(V)r (i-)dI -(y)A tururdI
3.çk.	.....

a. -(V)r (i-)d+kişi

ka'beyi tavaf ***iderdüm*** *bir kişi gördüm* (MC); *bir gün ibn-i 'abbâs ile* ***otururduk*** (Kıs. Enb.); *eyitdi bir gün 'îsâ peygamber ile bir tag yöresinde* ***yörürdük*** (MC); *pâzişâh gördügi oldur ki gökden çakal dilkü maymun* ***yagardı*** (Mrzb.)

b. -(y)A dur(ur) (i-)d+kişi / -(y)A yorur (i-)d+kişi

Bunların örneği yok denecek kadar azdır. Çünkü, **-(y)A durur** ve **-(y)A yorur** yapılarının şimdiki zamanı karşılamaya başlaması bile EAT. devresinin son zamanlarına rastlar.

dilkü eyitdi benden neye ürkersin şol aradan ***geçeyorurdum*** (Mrzb.); *elinde oynadurken düşürdi derhâl bir ördek anı yutdı hoca anı* ***göre dururdı*** (Mrzb.)

Gelecek Zamanın Hikâyesi

	HİKAYE
1.tk.	.....
1.çk.	.....
2.tk.	.....
2.tk.	.....
3.tk.	-(y)IsAr(i-)dI -(y)A(y~yI)I
3.çk.	.....

Tablo 5.6
Gelecek Zamanın Hikâyesi

a. -(y)IsAr (i-)d+kişi

ol yûnus balık karnında tesbîh idici degülmisse 'izzetüm hakkı tâ kıyâmete degin balık karnında ***kalısardı*** (T.S.) (Leys.Mu.201,1)

b. -(y)A (i-)d+kişi

şâh bakup gördi kim nîl deŋizi öyle taşup gelür ki bu resme gelürse mısır şehrini bir bunca gibi hây ***götüreydi*** (KVz.)

İstek Kipinin Hikâyesi

	HİKAYESİ
1.tk.	-(y)A (y~yI)dUm
1.çk.	-(y)A (y~yI)dUK
2.tk.	.....
2.çk.	-(y)A (y~yI)dUhUz
3.tk.	-(y)A (y~yI)dI
3.çk.	-(y)AlArdI

Tablo 5.7
İstek Kipinin Hikâyesi

a. -(y)A (i-)d+kişi

ilâhî üzerüme kocam hakkı olmasadı gündüz dahı saŋa 'ibâdet ***ideydüm*** *gice vü gündüz senüŋ kulluguŋda* ***olaydum*** (MC); *kâlu belâ dinmedin kadimde* ***bileyidük*** (Yun.Em.); *nolayıdı benüm ivüme bir lahza* ***bakayıduŋuz*** (DKor.D.); *peygamber gibi kişi bizüm dahı atamuz olaydı* (MC); ***bidüreydüm*** *halâyıka söz ile / görelerdi yaratganı göz ile* (SV.İbt.)

Rivayet Çekimi

Geniş Zamanın Rivayeti

	RİVAYETİ
1.tk.	
1.çk.	
2.tk.	
2.çk.	
3.tk.	-(V)r (i-)mIş
3.çk.	-(V)rlAr (i-)mIş

Tablo 5.8
Geniş Zamanın Rivayeti

-(V)r ekinin üzerine **i-** fiili ve **-mIş** getirilerek yapılır. **i-** fiili bazı örneklerde kullanılmış ise de, iç hecede kalmış olmasından dolayı, kaybolduğu örnekler de vardır.

bildüŋ gelen ***geçer imiş*** *bidüŋ konan* ***göçer imiş*** */ 'ışk şerbetin* ***içer imiş*** *her kim bu ma'nîden tuyar* (Yun.Em.); *dilkü eyitdi yalıŋuz ol iş degül dahı* ***eydürmiş*** *kim bir ayrugıla düzildi* (Mrzb.); *baŋa bî-'akldur ve hîle-bâzdur ve mekkâredür ve sehhâredür ve kâzibdür* ***dirlerimiş*** (KVz.)

+DUR'lu Hâli

Duyulan-Farkına Varılan Zamanın +DUR'lu Hâli

Tablo 5.9
Duyulan Farkına Varılan Zamanın +DUR'lu Hâli

	HİKAYESİ
1.tk.	-mI²ş(I)dUm -(y)Up dUr(i-)dUm
1.çk.	-mI²ş (I)dUk -dUGUMUz yogdı
2.tk.	.....
2.çk.	-mI²ş (i-)dUŋUz
3.tk.	-mI²ş (i-)dI² -(y)Up dur(ur)(i-)dI² -mAdUKdI² -dUGI yogıdı
3.çk.	-mI²şlAr(i-)dI² -mI²şlAr degül idi

Bugün **-mIştIr** eki ile karşılanan fonksiyonu belirtir. **+dUr** eki ile yapılan genişletilmelerde fiilin zamanı değişmez. İlgili zaman içinde yapılan fiilin 'belirliliği' kaybolur ve iki ayrı ihtimal ortaya çıkar. Fiilin ilgili zaman içinde 'kesin olarak' işlendiğini de ifâde edebilir, 'belki işlenmiş olabileceğini' de gösterebilir. Ayrıca, **-mIş** ekinin üzerine **+dUr** eklenince, fiilin yapılmasındaki 'rivayet' de ortadan kalkar.

a. -mIş dur(ur):

ki bostân içinde dirilmiş durur / delim hoş ögütler ***virilmiş durur*** (Ferheng); *ol yire var kim* ***kurılmışdur*** *dîvân* (Ahval); *zîrâ dükeli nesneyi hikmetile* ***yaratmışdur*** (MC); *tıb ,ilmine ta'alluk dutan nesnelerde* ***buyurmışdur*** (Tıb.Neb.); *bu gün ben üftâdenüŋ elini dut ki bilürler* ***dimişlerdür*** (Mrzb.)

Olumsuz çekimlerinde, **-DUK** veya **–mIş** sıfat-fiil eklerinin üzerine getirilen ek veya edatlarla da kullanılış yapılabilmektedir:

b. -mAdUk (ola)~(dur):

geldi andan adı yahyâ bir sabî / hiç günah ***eylemedükdür*** *ol nebî* (Şems.); *ben oruc tutan kullaruma ol nesneleri kim virem gözler* ***görmedük ola*** *ve kulaklar* ***işitmedük ola*** (MC); *ağaçlaruŋ yaprakları deprenür ol yapraklar birbirine dokunmadan avazlar çıkar kim hergiz kimse andan gökçek âvâze* ***işitmedük ola*** (MC)

c. -dUG + iyelik yoK:

ol nesneleri va'de kıldum kim gözler ***gördügi yok*** *ve kulaklar* ***işitdügi yok*** (MC)

ç. - m I ş degül(dür):

kim anı gözler bakup ***görmiş degül*** */ diller ol ilden haber* ***virmiş degül*** (Garb.53); *nitekim 'ömrüm oldı 'ilâcum ve mücerrebüm buyıdı sıdkıla gelen mahrüm* ***olmış degüldür*** (Men.Nas.)

d. - m I ş olmaya:

hiç anlaruŋ gibi görklü kimse görmedüm kimse dahı ***görmiş olmaya*** (MC)

Gelecek Zamanın +DUR'lu Hâli

Tablo 5.10
Gelecek Zamanın +DUR'lu Hâli

	DUR'LU HALİ
1.tk.	-sAm gerekdür
1.çk.	.....
2.tk.	.....
2.tk.	-sAh gerekdür
3.tk.	-(y)IsArdUr -(y)AcAKdUr -sA gerekdür
3.çk.	-(y)IsArlArdUr -(y)AcAKlArdUr

a. -(y)IsAr dur(ur) : *yıkılısar bu göklerle bu yirler / kamusı* ***olısardur*** *küllî vîrân* (Çrh.); *niçe hâlde varisen oldur işün /* ***olısardur*** *kendü hâlün yoldaşun* (Aş.Paş.Vsf.)

b. -(y)AcAk dur(ur) : *ya'ni hikmet içinde ancılayın ne geldi ne* ***gelecekdür*** (KVz.); *tanrı hakkın virmeyince alnun* ***taglayacaklardur*** (Mrz.)

c. -(y)sA gerek dur : *ulu mertebeye irişüp gelüp yakama* ***yapışsanuz gerekdür*** (KVz.); *egerçi ol günler dahı uzun* ***olsa gerekdür*** (MC)

BİLDİRME ÇEKİMİ (EK-FİİL ÇEKİMİ)

İsimlerin yüklem olarak çekimlenmesi "ek fiil" aracılığıyla yapılır. Geçmiş zaman çekimlerinde, Eski Türkçedeki "**er-**" fiilinden gelen "**i-**" şekli kullanılır. Ancak, bazı örneklerde "**i-**" şekli bile kaybolur ve sadece "**zaman+kişi**" yapısı çekimi oluşturabilir. Şart çekimlerinde de aynı "**i-**" fiili görülmektedir. Geniş-şimdiki zaman çekimlerinde ise ya doğrudan doğruya **+Ø** morfem ya da kişi morfemleri kullanılır. Olumsuzlarda ise isimlerden sonra bir de "**degül**" edatı getirilir.

Geniş-Şimdiki Zaman

Hem kişi zamiri hem de bu zamirden geliştiği düşünülen ek şekilleri kullanılmıştır.

Tablo 5.11
Bildirme Çekimi

KİŞİ	BİLDİRME EKİ
1. tk.	+vAn / +(y)Um / +(y)Am
1. çk.	+vUz / +(y)Uz
2. tk.	+sen / +sIn
2. çk.	+sIz
3. tk.	+Ø / dUrUr ~ +dUr
3. çk.	+Ø / +dUrUrlAr ~+dUrlAr / +dUrUr ~ +dUr

1. Teklik kişi +vAn / +(y)Um / +(y)Am**:** *firişdelerden söz işiden* ***benven*** (Mrzb.);*ben senün* ***ogluvan*** (Gunya); ***zâhirüm*** *eyü adda, gönlüm fâsid tâ'atda / bulınmaya bagdadda, bencileyin bir agyâr* (Yun.Em.); *ben senden* ***ayruyam*** *ya sen ayrusın* (Gunya); *bunca gündür pāzişāh cemālinden* ***mahrûmem*** (Mrzb.)

1. çokluk kişi +vUz / +(y)Uz: *koyun gibi* ***degülüz*** (Mrzb.); '*avratlar didiler* ***râzı degülüz*** (Gunya)

2. Teklik kişi +sen / +sIn: *gözüm* ***sen sen****, cânum* ***sen sen*** (SV.XI); *sāde gönüllü* ***kişisin*** (Mrzb.); *sen bularun işlerinden* ***vākıfsın*** (Mrzb.); *sen benüm* ***oglumsın*** (Gunya); *ben senden ayruyam ya sen* ***ayrusın*** (Gunya)

2. çokluk kişi +sIz**:** *bana anam arkası* ***gibisiz*** (Gunya)

3. Teklik kişi +Ø / dUrUr ~ +dUr: *bu bir agaçdur ki ne göresi gözi* ***var+Ø*** *ne işidesi kulagı* ***var+ Ø*** (Mrzb.); *dükel gecelerden kutlu* ***gece durur*** (Behc.2); ve söze dönmek ***geŋez durur*** (Mrzb.); *uzun yolda saŋa* ***budur*** *kılavuz* (Mev.2); *tatmaguŋ gözi* ***aguzdur*** *gevdede / datluyu acıdan ol gey fark ede* (SV.Reb.); *ne* ***ogurdur*** *ne* ***ogurdur*** *çelep agzında kıgırmak / kulaguŋ aç kulaguŋ aç bola kim anda dola sen* (Mev.2); *kaygulardan kurtulmak du'âsı* ***budur*** (Feraiz); *benüm* ***karnumdadur*** (Mrzb.); *biŋde birinüŋ adı* ***bellü degüldür*** (Kvz.)

3. çokluk kişi +Ø / +dUrUrlAr ~+dUrlAr / +dUrUr ~ +dUr: *anuŋiçün kim* ***'āciz dururlar*** *bular* (Gunya.)

Geçmiş Zaman Çekimi

Ek fiil morfemi **i-** (<**er-**) üzerine zaman ve kişi ekleri getirilerek yapılır. Ek fiilin söyleyişte tamamen ortadan kalktığı örnekler de vardır.

gâh odında vü gâh ***suda idi*** (Harname); ***varıdı*** (Mrzb); *ki anuŋ* ***ümmetidük*** *namâz kılarduk oruc dutarduk taŋrıyı birlerdük* (MC)

FİİLİMSİLER

İsim-Fiil Ekleri

İsim-fiiller, fiillerin isim şekilleridir. Bu yüzden herhangi bir ismin gireceği bütün hâllere girer ve isimlerin aldığı bütün ekleri alırlar.

–mAK : *kaygulardan* ***kurtulmak*** *du'âsı budur* (Feraiz); *bize hod ne hisâb anlara nisbet / ecelden* ***kaçmaga*** *yok durur imkân* (Çrh.); çok ola ***ölmek*** hem ***öldürmek*** dahı (KŞ.)

–mAKlIK : *getürdi sanduk eydür gir buŋa sen / üşenme* ***ugramaklıga*** *buŋa sen* (Işk.); *biri dahı* ***eylemeklikdür*** *zinâ* (MF)

–mA : ***ditreme*** *dutdı ve ol rencile helâk oldı* (Tıb.Neb.)

-(y)I²ş : ***gidişde*** *aŋmaz imiş evini âdem /* ***dönişde*** *üşer imiş başına gam* (EMŞer.); *ve eyü gün* ***dogışından*** *bellüdür* (Mrzb.)

Sıfat-Fiil Ekleri

Fiillerin, zamana bağlı isim ve sıfat şekilleridirler. İsimler gibi, çokluk, iyelik ve hâl eklerini alırlar.

-mI²ş : Duyulan~farkına varılan geçmiş zaman sıfat-fiil ekidir: *'âkil ve dânâ ve iş* ***görmiş*** *kişileri hâzır kıldı* (Mrzb.); *cümle* ***uyımış*** *nebât uyanur/ renk renk olup çiçekler boyanur* (KŞ); *üzerlerine erimiş bakır dökeler* (MC)

-mAdUK: Yalnızca olumsuz taban üzerinde -DUK sıfat-fiil ekini, ***-mIş*** an amında bulmaktayız: *günâhından tevbe kılsa ol günâhı* ***işlemedük*** *gibi olur* (MC); *kalmadı zikr* ***olmaduk*** *kaldı mı ya / gör nice söylendi vechü't-tesmiye* (KŞ)

–dUK : Görülen geçmiş zaman sıfat-fiil ekidir: *bizi* ***korkdugumuzdan*** *kurtar i hak / bize ayruk bititme anda hicrân* (Çrh.); *her birümüz* ***gördügi*** *düşi disün / kangı düş a'lâ olursa ol yisün* (Aş.Paş.Hik.); *ma'lûm ola kim* ***buldugı*** *lezzetile* ***bulmadugı*** *berâbermiş* (Mrzb.)

-(y)AcAK : Gelecek zamanın işlek sıfat-fiil eki budur: ***görecek*** *yir durur ol dahı iy yâr / velî hayli ırakdur ol yire şar* (EMŞer.); ***duracak*** *yir degül durma bu ara* (Işk.); *âdem oglanlarınuŋ göŋlini saŋa* ***turacak*** *yir eyledüm* (MC); *kim bize anda* ***içecek*** *su ola* (MF)

-(y)AsI : Gelecek zaman sıfat-fiil ekidir: *yâ resûlallah teŋri geçmiş ve* ***gelesi*** *yazuguŋ yarlıgadı mı* (Kıs.Enb.); ***olmayası*** *işleri koyup gider* (MF)

-dAç(I) : Köktürkçede işlek olmasına rağmen sonraki dönemlerde körelmiş gelecek zaman sıfat-fiil ekidir: *cümle* ***geldeç*** *yıl ola dir âşikâr* (KŞ) / *ya'ni* ***geldeç*** *yıl ola nekim ola* (KŞ)

-(y)An : Eski Türkçede metinlerde bu şekilde bir sıfat-fiil eki geçmemiştir. Diğer Orta Türkçe lehçelerinde görülmez. Öbür lehçelerde bunun yerine de –GAn şekli kullanılmaktadır. *ebû bekr u 'ömer kanı 'alî hem / yâ kanı cem'* ***iden*** *kur'ânı 'osmân* (Çrh.); *hele sen dün-*

yede imdi yürürsin / ölüp ***gidenleri*** *her dem görürsin* (EMŞer.); *kanı ol ben zeyrekem* ***diyen*** *kişi* (Aş.Paş.Hik.1); *şol* ***kalan*** *itler mi sizi yilüp kovarlar* (Mrzb.); *dün namâzın* ***kılanlar*** *turalar* (MC); *yir yüzinde* ***biten*** *otlar* (MC); *yimiş* ***virmeyen*** *agacı* (MC); *günâh* ***yazan*** *firişteye* (MC); *gökde* ***uçan*** *kuş yir altında hevâm* (KŞ)

-(U)r : Geniş zaman sıfat-fiil ekidir: ***bilür*** *kişi dahı bilmez kişi gözine eyle hakîr görinür* (Mrzb.); *bu yörede seni* ***bilür*** *kimse var mıdur* (Tıb.Neb.); *kim gezersin boş* ***yürür*** *hayvân gibi* (MF)

-mAz : Olumsuz geniş zaman sıfat-fiilidir: *bilür kişi dahı* ***bilmez*** *kişi gözine eyle hakîr görinür* (Mrzb.); *ilâhî saŋa sıgınuram korkusuz göŋülden ve kabûl* ***olmaz*** *du'âdan ve* ***toymaz*** *nefisden* (Tıb.Neb.); ***yaramaz*** *gelecilerden saklaya* (MC)

Eski Anadolu Türkçesinde kullanılmış olup Türkiye Türkçesinde işlek olarak yaşamayan sıfat-fiil eklerini tespit ediniz.

SIRA SİZDE 1

Zarf-Fiil Ekleri

Fiilleri başka fiillerle bağlamak üzere zarflaştıran eklerdir. Aslen zarf-fiil eki olan şekiller bulunduğu gibi, başka eklerin bir araya gelmesi ile zarf-fiil fonksiyonunu üstlenen yapılar da vardır (**-dUk+dA** gibi). Ayrıca, cümlenin içindeki başka unsurlarla bir araya gelerek zarf-fiil görevinde kullanılmış olan zaman veya kip ekleri de bulunmaktadır (örn. ***kaçan ....F-dI yapısı,*** '... -dığında, ... -ınca' anlamında kullanılmaktadır).

Zaman zarf-fiilleri

-(y)I^{2}cAK : En işlek zarf-fiil eklerindendir. Şu fonksiyonlarda kullanılmıştır: **1.** '-DIktAn sonra' , **2**. '-(y)IncA', **3.** -(V)rken, **4.** '-DIĞIndA, +DA iken', **5.** '-(V)rsa+kişi' : *anı* ***dükedicek*** *bunda gelevüz* (Kelile); *ben* ***ölicek*** *bu toprağı balçık idesiz* (MC); ***susayıcak*** *gelürler alnuŋdaki zülâle* (ŞH); *yiri gögi* ***yaradıcak*** *ol kadîm / fahrı bir hoş kuş yaratmış ol kerîm* (Aş.Paş.Fkr.); *ammâ anı* ***göricek*** *göŋlüm ürker* (Mrzb.); *ve senüŋ rahmetüŋ* ***b'olıcak*** *kimden rahmet umavuz sen bizi kapuŋdan süricek kimüŋ kapusına varavuz* (MC)

-(y)I^{2}ncA : EAT'de '*-(y)IncAyA kadar*' görevini üstlenmiştir. Olumsuz tabanlar üzerinde kullanıldığı zaman '*-mAdIktAn sonra*' anlamını taşır : *girü varup ton* ***geyince*** *eglendüm* (Mrzb.); *gerek aŋa* ***ölince*** *tapavuz / yaramazlık kapusın yapavuz biz* (Işk.); *âdem oglanlarından ayrılmayan cânları tenlerinden çıkmayınca* (MC)

-(y)I^{2}cAGAz: Bu da ***-(y)IncA*** anlamında kullanılmış eklerdendir. -(***y)IcAK*** ekinin genişletilmiş şekli olmalıdır: *kıyâmet* ***kopıçagaz*** *bil hakîkat / gelebek bigi dagıla bu insân* (Çrh.); *'âyişe çekdügi degirmen anda /* ***varıcagaz*** *göresin anı sen de* (EMŞer.)

-(y)I^{2}ncAK : ***-(y)IncA*** eki ile günümüze aktarılabilir: *ki dereden iner şehrüŋ ucına / görincek ka'beyi beŋzüŋ uçuna* (EMŞer.);

-(y)AlI : Seyrek kullanılmıştır: *mahabbet* ***olalı*** *dilde mukarrer / görürem cevr ü mihnetler mükerrer* (Işk.); *anı* ***yiyeli*** *kırk er kuvveti cimâ'da ziyâde oldum* (Tıb.Neb.)

- mAdIn: ETK'deki **–mAtI** (>**-mAtIn**) ekinin devamıdır: *iş başa* ***gelmedin*** *ve* ***gözükmedin*** *işüŋ nitelügin aŋlamış olur* (Kelile); *anuŋıla savaşa* ***başlamadın*** *anuŋ göŋüllere korkusı düşdi* (Mrzb.); *vakti* ***gelmedin*** *yaga dir her matar* (KŞ)

–sA : Kişi ekleri de alabilen bu ek, aşağıdaki örneklerde '*-(y)IncA*', '*-DIĞ+kişi+dA*' gibi eklerle çevrilebilen fonksiyonda kullanılmıştır: *beni namâz vakti* ***gelse*** *namâzdan yıgmayasın* (MC); *ne cevâb eyleyevüz* ***kılsaŋ*** *su'âl* (MF); *evden taşra* ***çıksa*** *dükeli halk anuŋ korkusından ta'accüb iderlerdi* (Tıb.Neb.)

-dUkdA : Geçmiş zaman sıfat-fiil eki üzerine bulunma hâli eki gelmiştir: *yedinci kat göge* ***irişdükde*** *sidretü'l-müntehâ agacın gördüm* (Tıb.Neb.); sen benümile geleci ***itdükde*** senüŋile bizüm aramuzda yitmiş biŋ hicap var (MC); *nitekim su* ***bulunmadukda*** *teyemmüm abdest yirine geçer* (MC)

-dUK+iyelik+dA: Yukarıdaki şeklin, iyelik ekleriyle kullanılan hâlidir: *münkir ve nekir su'âl* ***itdüğinde*** *kim cevâb vire mi* (MC)

-dI[2] sA : Bugün *-(y)IncA* eki ile tercüme edilebilir : *beni ol hâlde* ***gördise*** *eyitdi tur namâz kıl* (Tıb.Neb.); *ikinci gice* ***oldısa*** *hôca 'avradın aldı ol hücre kapusına delükden bakdılar* (MC)

-mAzdAn öŋ(din): *dünyâdan* ***çıkmazdan öŋ*** *ol kişiye bildüreler* (MC); *sen dahı* ***gelmezdin öŋdin*** *biz didük* (MF)

çûn (ki) ... F.-d+kişi : *-(y)IncA, -DIğIndA* anlamları verir: ***çûn*** *ördek anı* ***işitdi*** *hâtırı bir gezden incindi* (Mrzb.)

kaçan (kim) ... F.-d+kişi : *-(y)IncA, -DIğIndA* anlamları verir: ***kaçan*** *islâm* ***geldi*** *anı terk itdük* (Tıb.Neb.8b.19)

kaçan (kim) ... F.-dIsA : *-(y)IncA, -DIğIndA* anlamları verir: ***kaçan*** *bu âyet* ***geldise*** *iblîs sevindi* (MC)

kaçan (kim) ... F.-(y) A+kişi : *-(y)IncA, -DIğIndA* anlamları verir: ***kaçan*** *ikisin bile cem'* ***idesiz*** *şifâ olur* (Tıb.Neb.)

Hâl Zarf-Fiilleri

–ken : '**i-**' fiili ile kullanılır. Ünlü uyumuna girmez: *ümîdümi* ***bulmışiken*** *nideyim / yavu kıldum kançaru gideyim* (SNev.); *güvlese gök ya katı güvlese dir /* ***deprenüriken*** *eger yil esse dir* (KŞ.)

-(y)V : -(y)A, -(y)I ve -(y)U zarf-fiilleri, EAT. metinlerinde, günümüzle hemen hemen aynı fonksiyonlarda kullanılmışlardır. Tasvîrî fillerin oluşturulmasında TTk.'ye nazaran farklı ünlü tercihleri olmuştur. Bu, EAT.'nin kendi içindeki metinlere göre de değişmektedir. Örnek olarak, yeterlilik fiili olan *'bil-'*, bazı eserlerde **-(y)A**, bazılarında ise **-(y) I** veya **-(y)U** ile kullanılmıştır: *ki rahmet* ***isteyü geldüm*** *hakîrem / ganiyyü'l-agniyâsın ben fakîrem* (EMŞer.); ***alı virdüm*** *saŋa senüŋdür ne şek* (MF); *sârubân* ***güle güle*** *gelüp deveyi tururdı* (Mrzb.); *ulular gitdügi yolca* ***gide gör*** (KŞ); *anlar dahı utandılar yire bakışdılar ve 'özr* ***ide başladılar*** (MC)

-(y)ArAk : Bu ekin -(y)Irak şekilleri de vardır. Fazla işlek değildir: ***bakarak*** *kendüzin unutdı* (DKor.D.); ***öperek*** *hem* ***kuçarak oynayırak*** */ lutf ile zevk it biraz andan bırak* (KŞ);

-dUkCA : ***-dUk*** geçmiş zaman sıfat-fiil eki üzerine eşitlik hâli eki gelmiştir: ***okundukça*** *gerek kim yâd idesin / du'â idüp cânumuz şâd idesin* (EMŞer.); ol *tavuk yumurdladukca bir sıçan anı ogurladı* (Mrzb.)

Şart Zarf-Fiiller

-sA+kişi: Asıl fiilin yapılmasını, zarf-fiil eki alan fiilin yapılması şartına bağlar: *iki mushaf var üstinde anuŋ hem / yüzine* ***baksa*** *kişi kalmaya gam* (EMŞer.); *kara eşek başına uyan* ***ursaŋ*** *katır olmaz karavaşa ton* ***geyürseŋ*** *kadın olmaz* (DKor.D.)

-(V)rsA+kişi : Asıl fiili zaman içinde şarta bağlar : *benüm ile* ***gelüriseŋüz*** *bile / gide bilevüz dükelümüz yola* (Man.Tayr)

Bağlama Zarf-Fiilleri

-(y)Up : Ünlüsü devamlı yuvarlaktır : *ki ellişer ayakdur nerdübânlar /* ***sevinüp*** *şâd olur görince anlar* (EMŞer.); *selâmını aldı vü oturdı yire / geçüp vardı andan yigit ilerü* (SNev.)

-(y)UbAn :***-(y)Up*** ekinin genişletilmiş şeklidir. EAT.'de karakteristik bir zarf-fiil ekidir : **varuban** bunları kılduk ziyâret / varursaŋ saŋa da itdük işâret (EMŞer.); *bu sevdâŋ odıdur dün gün yanar içümde pinhânî /sirâyet* ***idüben*** *bir gün dutışısar süveydâya* (HD. Şiir); *ot içen kan aldıran râhat bula /* ***ivüben*** *iş başlayan zahmet bula* (KŞ.)

-(y)UbAnIn : Bu da ***-(y)UbAn*** ekinin genişletilmiş halidir: *cân u dil milkini hış* ***görmeyibenin*** *hışmile / étdiler tâlân u vîrân gözlerüŋle kaşlaruŋ* (Mec.Nez.)

SIRA SİZDE 2

Eski Anadolu Türkçesinde kullanılmış olup Türkiye Türkçesinde işlek olarak yaşamayan zarf-fiil eklerini tespit ediniz.

YAPIM EKLERİ

İsimden İsim Yapan Ekler

Aşağıdaki eklerin birçoğu işlek değildir, sadece kalıplaşmış örneklerde görülmektedir. Bazıları ise işlektir.

+acuk : *azacuk* (SNev.);
+aç : *bozaç* (DKor.D.)
+AK : *bögrek* (Tıb.Neb.); *yaŋak* (HD.Şiir.)
+An : *eren* (BH.); *kızan* (DKor.D.); *oglan* (Çrh.)
+Aru : *aŋaru* (Mrzb.); *ilerü* (Tıb.Neb.)
+ez : *geŋez* (MF); *gögez* (D.Kor.D.)
+CA : *akça* (EMŞer.); *karaca* (Tıb.Neb.); *boŋcukca* (MF.)
+CAK : *arucak* (MC); *gökçek* (Mrzb.); *ısıcak* (Tıb.Neb.)
+CI : *demürci* (Mrzb.); *kapucı* (DKor.D.); *okçı* (Mev.2)
+CIl : *tavşancıl* (Mrzb.); *balıkçıl* (Mrzb.)
+cUGAz : *evcügez* (Mrzb.); *gözcügez* (DKor.D.); *kılcugaz* (Tıb.Neb.)
+cUK : *delücek* (MC); *depecük* (DKor.D.); *dizçük* (DKor.D.)
+DAsI : *irtesi* (MC); *yarındası* (MC)
+dAş : *göŋüldeş* (HŞ); *karındaş* (EMŞer.); *koldaş* (Işk.)
+dıç : *sagdıç* (DKor.D.)
+dIn : *aydın* (MF); *öŋdin* (Mif.Nur.)
+duruk : *burunduruk* (MC)
+dü : *iŋildü* (MC)
+düz : *gündüz* (Çrh.)
+egü : *biregü* (Feraiz)
+ıl : *kızıl* (KŞ); *yaşıl* (EMŞer.)
+In : *öyün* (MC); *uzun* (MC); *yakın* (Mec.Nez.)
+gü : *gözgü* (HD.Şiir)
+kek : *erkek* (Feraiz)
+lA : *dünle* (Mrzb.); *taŋla* (Tıb.Neb.); *yiŋile* (Tıb.Neb.); *kışla* (Mec. Nez.); *sînle* (MC); *yayla* (Mec.Nez.)
+lak : *kışlak* (Mec.Nez.); *otlak* (MF)
+lAyIn : *ancılayın* (Mrzb.); *ikileyin* (Mif.Nur.) ; *ogurlayın* (MC)
+lIK : *beglik* (MC); *kulluk* (Çrh.); *ayrulık* (Çrh.); *kocalık* (MC); *münkirlik* (MF); tuzluk (Tıb.Neb.)
+lU : *boylu* (Tıb.Neb.); deŋlü (MC); *dürlü* (EMŞer.); *yüzlü* (HD.Şiir)
+mIş : *altmış* (MC); *yitmiş* (Mec.Nez.)
+(I)ncI[2] : *altıncı* (Tıb.Neb.); *dördünci* (Mif.Nur); *kaçıncı* (Tıb.Neb.)
+ndü : *ikindü* (MC)
+rA : *içre* (EMŞer.); *taşra* (Işk.); *soŋra* (MC)
+rAk : *eksükrek* (MC); *katırak* (Tıb.Neb.); *sevgülürek* (MC); *yigrek* (Işk.)
+sI[2] : *artuksı* (MC); *ayruhsı* (Mec.Nez.)
+sul : *yoksul* (Çrh.)
+sUz : *kardaşsuz* (DKor.D.); *günâhsuz* (Mrzb.); *gözsüz* (Mec.Nez.)
+vaş : *karavaş* (Işk.)

İsimden Fiil Yapan Ekler

+A- : *beŋze-* (Gunya); *kana-* (DKor.D.); *oyna-* (Işk.); *uza-* (Çrh.)
+(A)l- : *çogal-* (MF); *kocal-* (Işk.); *yücel-* (Mrzb.); *buŋal-* (DKor.D.)

+(A)r- : *agar-* (HD.Şiir); *bozar-* (MC); *göger-* (DKor.D.); *suvar-* (Tıb. Neb.)
+dA- : *güvülde-* (KŞ); *alda-* (Çrh.); *iste-* (EMŞer.); *izde-* (Işk.)
+eT- : *gözet-* (EMŞer.)
+ı- : *bayı-* (DKor.D.); *kakı-* (Işk.)
+Ik- : *açık-* (EMŞer.); *birik-* (Işk.); *gözük-* (Mec.Nez.)
+irge- : *esirge-* (Çrh.)
+lA- : *gicele-* (MF); *işle-* (EMŞer.); *avla-* (Mrzb.); *gözle-* (HD.Şiir)
+lAn- : *kuvvetlen-* (Tıb.Neb.); *yapraklan-* (MC)
+ra- : *çıŋra-* (Mrzb.)
+sA- : *sense-* (Mec.Nez.); susa- (MC)
+ü- : *ögüt* (MC) (<ög+ü-t)

Fiilden İsim Yapan Ekler

-aç : *kısaç* (Işk.)
-(y)AGAn : *olagan* (Tıb.Neb.); *yiyegen* (T.S.)(Anter.649)
-am : tutam (DKor.D.)
-AnAK : *degenek* (T.S.)(Anter.349); *yıganak* (DKor.D.)
-çek : *emçek* (DKor.D.)
-dU : *dögdü* (T.S.)(Müslim); *sındu* (Işk.)
-g : *bag* (Mec.Nez.); *ög* (MC)
-GA : *bilge* (Mrzb.)
-gAn : *irişgen* (Tıb.Neb.); *gömülgen* (Mrzb.); *yaratgan* (SV.İbt.)
-geç : *yüzgeç* (DKor.D.)
-GU : *sevgü* (Mrzb.); *yanku* (SNev.)
-guç : *çatlaguç* (DKor.D.); *aldaguç* (Işk.)
-Gun : *azgun* (MC); *çapkun* (DKor.D.); *kırgun* (KŞ)
-Im : *ölüm* (Çrh.); *toyum* (DKor.D.); *adım* (EMŞer.); *tadım* (HŞ)
-In : *akın* (DKor.D.); *dütün* (ŞH); *ekin* (Mrzb.)
-Inç : *korkunç* (MC); *basınç* (Işk.); kakınç (DKor.D.)
-Iş : togış (EMŞer.)
-(A)k : *dilek* (HD.Şiir); *döşek* (MC); *turak* (Aş.Paş.Fkr.)
-(U)k : *esrük* (MC); *öksürük* (Tıb.Neb.); açuk (EMŞer.)
-mA : *ısıtma* (Tıb.Neb.)
-mal : *sagmal* (Mrzb.)
-maz : *yaramaz* (Tıb.Neb.)
-men : *degirmen* (EMŞer.)
-mur : *yagmur* (EMŞer.)
-ş : *oynaş* (T.S.)(Kel.18)
-T : *binit* (DKor.); *ögüt* (Kelile); *yüklet* (DKork.D.)
-A : **:** *göre* (MC); *öte* (DKor.D.)
-I : *ulaşdurı* (MC); *koku* (KŞ); *korku* (MC); *saçu* (Işk.)
-(y)I²cI² : *gülici* (KŞ); *virici* (KŞ) ; *bisleyici* (MC)

Fiilden Fiil Yapan Ekler

Çatı Ekleri

Geçişli-Ettigenlik Ekleri

-dUr- : *bildür-* (SV.İbt.): *birikdür-* (Işk.); *yagdur-* (Kelile)

-(I)t- : *sovu-t-* (Tıb.Neb.); *diril-t-* (Mrzb.); *akıt-* (EMŞer.)
-der- : *dönder-* (Işk.); *gönder-* (EMŞer.)
-GUr- : *dirgür-* (DKor.D.); *irgür-* (EMŞer.); *turgur-* (MC)
-Uz- : *dütüz-* (Mrzb.); *tutuz-* (Tıb.Neb.)
-Ar- : *çıkar-* (Mrzb.; *gider-* (Çrh.); *kopar-* (Çrh.)
-Ur- : *bitür-* (Tıb.Neb.); *dadur-* (Işk.); *göçür-* (Çrh.); *toyur-* (EMŞer.)
Edilgenlik Ekleri
-Il- : *ekil-* (EMŞer.); *kırıl-* (Mrzb.); *yaradıl-* (KŞ)
-(I)n- : *işlen-* (MC); *okun-* (EMŞer.); *bilin-* (Tıb.Neb.)
Dönüşlülük Ekleri
-(I)n- : *arın-* (Tıb.Neb.); *bezen-* (HD.Şiir); *döşen-* (EMŞer.);
-(I)l- : *dökil-* (MC); *saçıl-* (Mrzb.); *yarıl-* (EMŞer.)
İşteşlik Ekleri
-(I)ş- : *kucuş-* (EMŞer.); *tanış-* (KŞ); *aglaş-* (MC); *bakış-* (DKor.D.)

Fiilden Fiil Yapan Diğer Ekler

-ele- : *depele-* (DKor.D.)
-Ik- : *kayık-* (DKor.D.)
-Ir- : *segir-* (MC)
-y- : *koy-* (MF); *toy-* (EMŞer.); *yoy-* (MC)

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNİN TARİHÎ TÜRK LEHÇELERİ ARASINDAKİ YERİ

Eski Anadolu Türkçesi, Oğuzcanın bilinen ilk yazı dilidir. Türk dilinin bilinen en eski yazı dili ise VII-VIII. yüzyıllardan kalma eserleri olan Köktürkçedir.

Köktürkçe döneminde Oğuzlar, Kırgızlar, Uygurlar vs. Türk boyları yaşamaktaydı ve kendi lehçeleri ile konuşuyorlardı. Ancak, hepsinin de ortak yazı dili olarak kullandıkları edebî dil Köktürkçe idi. Köktürkçenin edebî yazı dili olarak varlığı, kendinden sonraki Uygurlar dönemin de de devam etti Köktürkçe ile Eski Uygur yazı dili arasındaki fark yok denilecek kadar azdı. Uygurlardan sonra Karahanlılar döneminde de ufak tefek bazı farklar ve değişmelerle aynı yazı dili geleneğinin yaşatıldığı bilinmektedir.

Karahanlılar döneminde yazı dili tek olsa da, Kaşgarlı Mahmut o günkü Türk lehçeleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. En çok da Oğuzca hakkında bilgiler sunmuştur. X-XI. yüzyıllardan sonra Türk dünyasında farklı siyasi ve kültürel gelişmeler olmuştur. Geniş gruplar hâlinde İslamiyete giren Türklerin büyük bölümünü oluşturan Oğuzlar, Batı yönüne doğru sürekli bir göçe başlamıştır. XII. yüzyıldan sonra bir yandan Orta Asya'da eski ortak edebî yazı dili devam etmiş, diğer yandan Oğuzların lehçesi de yazı dili olma sürecine girmiştir.

Eski Anadolu Türkçesi o göçler sonucunda Anadolu'da kurulup gelişmiş Oğuzcaya dayalı bir yazı dili olmuştur. Kendi lehçelerine dayanan bir yazı dili oluşturduklarından dolayı bazı hususlarda eski edebî yazı dilinden uzaklaşmışlardır. Örneğin, Orta Asya'daki yazın dilinde Köktürkçede olduğu gibi yönelme hâli eki **+GA** iken, Anadolu Oğuzcasında kendi şekilleri olan **+(y)A** kullanılmıştır. Yine eski yazı dili geleneğinin devamı olarak Orta Asya'dak yazı dilinde *ber-, bar-, bar; bol-* kullanılırken, Anadolu Oğuzcasında kendi şekilleri olan *vir-, var-, var; ol-* kullanılmıştır.

Bu açıdan bakıldığında Oğuzcanın yazı dili eski edebî yazı dilinden, yani Köktürkçeden uzak kalmış gibi görülmektedir. Ancak bunu tersine de pek çok örnek vardır. Yani, Köktürkçedeki bazı özellikler, o dönemden bu güne kadar Oğuzca dışındaki lehçelerde terk edilmiştir. Çünkü Köktürkçedeki o özellikler, daha sonra terk eden lehçelerin kendi

özellikleri değildi. O tür özellikler tarihte sadece Eski Anadolu Türkçesinde, günümüzde ise Oğuzcanın lehçelerinde devam etmektedir.

Özetle söylemek gerekirse, Köktürk yazı dilindeki bazı özellikler bizzat Oğuzcanın özellikleri idi. Bu yüzden, sonraki dönemlerde Oğuz olmayanlar o özellikleri terk etti, sadece Oğuzcada devam etti.

Birkaç örnek:

1. "Duyulan-farkına varılan geçmiş zaman" eki olarak Köktürkçede -mIş eki vardır. Eski Uygurcada da aynı ek devam etti. Karahanlıca döneminden itibaren hem bu –mIş eki kullanıldı hem de bunun yanında yeni bir şekil olan **–GAn** eki görülmeye başlandı. Harezm, Kıpçak ve Çağatay dönemlerinde ise **–mIş** ekinin kullanımı iyice azaldı, **-GAn** ekinin kullanımı arttı. Çünkü **–mIş** eki o lehçelerin eki değildi, sadece eski yazı dili geleneğinden dolayı edebî metinlerinde kullanmaya devam etmişlerdi. Orta Türkçe döneminde sadece Eski Anadolu Türkçesinde, yani Eski Oğuzcada **–mIş** eki işlek olarak yaşadı. Günümüde **–mIş** eki Oğuz lehçelerinde yaşamakta, Kıpçak ve Karluk lehçelerinde kullanılmamaktadır.
2. Köktürkçedeki **–DUK** sıfat fiil eki bugün sadece Oğuz lehçelerinde yaşamaktadır. Orta Türkçe döneminde Eski Anadolu Türkçesinde karakteristikti. Orta Asya'daki lehçelerde ise bunun yerine **–GAn** eki işlekti.
3. Eski Türk yazı dilinde isimlere gelen yükleme hâli eki **+(I)**G idi. Uygurca döneminden itibaren bunun yanında **+nI** eki de görülmeye başlandı. Daha sonra tarihî ve yaşayan Orta Asya lehçelerinde Köktürkçedeki **+(I)G** terk edildi ve sadece **+nI** kullanıldı. Köktürkçedeki **+(I)G** eki ise, sadece Eski Anadolu Türkçesinde (sonundaki /G/ eriyerek) devam etti: Köktürkçe *eb+ig* > EAT *ev+i*.
4. Köktürkçede **–(U)p** zarf-fiil ekinin yanı sıra bir de **–(U)pAn** zarf-fiili eki vardı. Bu ek daha Orta Türkçe döneminde sadece Eski Anadolu Türkçesinde işlek olarak devam etti. Diğerlerinde ise kullanılmadı. Sadece Harezm Türkçesi eserlerinde birkaç kez geçmektedir. Bunun sebebi de Harezm bölgesini Oğuzların Türkleştirmiş olmaları ve yazı dilini etkilemiş olmalarıdır.
5. Köktürkçede kullanılan "*bul-*" fiili bugün sadece Oğuz lehçelerinde devam etmektedir. Diğer lehçeler bunun yerine "*tap-*" fiilini kullanmaktadır. Orta Türkçe döneminde de "*bul-*" şekli Eski Anadolu Türkçesi için karakteristiktir. Diğerlerinde "*tap-*" vardır.
6. Köktürkçede dönüşlülük zamiri olarak kullanılmış olan "*kentü*" Orta Türkçe döneminde Eski Anadolu Türkçesinde devam etmiştir. Diğerlerinde "*öz*" şekli yaygınlaşmıştır. Günümüzde de Oğuz lehçeleri "*kendi*", Kıpçak ve Karluk lehçeleri ise "*öz*" şeklilerini kullanmaktadırlar.

Özet

AMAÇ 1

Eski Anadolu Türkçesinde kip eklerinin neler olduğunu tanıyabilmek

Bugün "Dilek-İstek Kipleri" başlığı altında verilegelen "Emir", "İstek", "Dilek-Şart" ve "Gereklilik" kiplerini, Eski Anadolu Türkçesinde, fonksiyonları itibarı ile ayrı ayrı müstakil şekillerde gösterebilmek oldukça güçtür. Bu kiplerin hepsinde "bir şeyin yapılmasının, ***ben*** tarafından istenmesi" vardır.

Aynı ek, hem emir, hem istek, hem gereklilik vs. bildirebilmektedir. Bunların farklı fonksiyonlar ifade edebilmesi, ancak; **1.** cümledeki diğer kelimelere; **2.** kişiler arasındaki hissî ve hiyerarşik ilişkilere; **3.** vurgu ve tonlamaya; **4.** isteğin gerçekleşmesi için gereken zamana; **5.** isteğin derecesine; **6.** isteğin gerçekleşmesi için müsamaha ve mecburiyete, göre değişmektedir.

Eski Anadolu Türkçesinde, tek bir şekil, hemen hemen bütün tür ve derecelerde istek bildirebilmektedir. Yani aynı ek hem dilek-istek, hem emir, hem tavsiye yolu ile gereklilik, hem temennî vs. göstermek için kullanılmıştır. Bu fonksiyon çoklukları, günümüz Türkçesine gelindikçe belirli eklerde yoğunlaşmış ve koyulaşmıştır. Türkiye Türkçesinde ***'nispeten'*** emir için ayrı ek, istek için ayrı ekten bahsedilebilir. Ancak, Eski Anadolu Türkçesinde her kip için ayrı ayrı ekler göstermek mümkün değildir. Bu yüzden, gramerlerimizde "Dilek-İstek Kipleri" başlığı altında "Emir", "İstek", "Dilek-Şart" ve "Gereklilik" diye ayrı ayrı verilegelen şekilleri, Eski Anadolu Türkçesinde "İstek-Emir Kipi" adı altında birleştirip incelemeye çalıştık.

Günümüz Türkçesine göre en önemli farkı, İSTEK-EMİR kipi olarak –(y)A ekinin bütün kişi çekimlerinde çok işlek olarak kullanılmış olmasıdır.

AMAÇ 2

Eski Anadolu Türkçesinde fiilimsi eklerinin neler olduğunu tanıyabilmek ve bunların fonksiyonlarını açıklayabilmek

Bunlar 3 gruptur:

1. İsim-fiil ekleri

Eski Anadolu Türkçesindeki isim-fiil ekleri Türkiye Türkçesindekiler ile aynıdır: *1. –mAK; 2. –mA; 3. -(y)Iş.* Bunların dışında, *+lIk* ekiyle genişletilmiş bir şekil olarak *–mAKlIK* eki de kullanılmaktadır.

2. Sıfat-fiil ekleri

Eski Anadolu Türkçesinde kullanılmış olan sıfat-fiil ekleri şunlardır: *-mI²ş , -mAdUK, –dUK, -(y)AcAK, -(y)AsI, -dAç(I), -(y)An, -(U)r, -mAz.* Bunlardan *–dAçI* eki bugünkü Türk lehçelerinde kullanılmamaktadır. Oğuzca olan *–(y)AsI* eki ise bugünkü Türkiye Türkçesinde "*göresim geldi, okuyası gelmiş*" gibi çekimlerde canlılığını korumuştur.

3. Zarf-fiil ekleri

Eski Anadolu Türkçesinde kullanılmış olan zarf-fiil ekleri şunlardır: *-(y)I²cAK, -(y) I²ncA, -(y) I²cAGAz, -(y) I²ncAK, -(y)AlI, -mAdIn, -sA, -dUkdA, -dUK+iyelik+dA, -d I²sA, -mAzdAn öŋ(din), -ken, -(y)V, -(y)ArAk, -dUkCA, -sA+kişi, -(V)rsA+kişi, -(y)Up, -(y)UbAn, -(y)UbAnIn*. Bunların dışında, söz dizimi içinde başkaca kelime ve eklerle bir örgü içinde filleri zarflaştıran yapılar da vardır. Örneğin: *"çûn (ki) ... F.-d+kişi"; "kaçan (kim) ... F.-d+kişi"; "kaçan (kim) ... F.-dIsA"; "kaçan (kim) ... F.-(y) A+kişi"*. Bu eklerden bazıları günümüz Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılmamaktadır: *-(y)I²cAK, -(y) I²ncAK, -dUkdA, -d I²sA, -(y)UbAn, -(y)UbAnIn.*

AMAÇ 3

Eski Anadolu Türkçesindeki yapım eklerinin neler olduğunu ve bunların fonksiyonlarını açıklayabilmek

Eski Anadolu Türkçesinde kullanılan yapım eklerinin büyük çoğunluğu bugünkü Türkiye Türkçesinde de kullanılanlarla aynıdır. Sadece bazıları ünlü uyumuna uymaması bakımından farklıdır. Bugün kullanılmayan ekleri ise şunlardır: **İsimden İsim Yapan Ekler:** *+cUGAz , +cUK, +dIn, +lA, +rAk, +vaş.* **Geçişli-Ettigenlik Ekleri :** *-GUr-, -Uz-.*

AMAÇ 4

Eski Anadolu Türkçesinin tarihî Türk lehçeleri arasındaki yerini tanımak ve açıklayabilmek

Eski Anadolu Türkçesi bir Oğuz yazı dilidir. Bu yüzden, diğer Orta Türkçe lehçelerinde olmayan bazı özelliklere sahiptir: *ver-, var-, var, ol-* kelimeleri; yükleme hâli eki olarak *+(y)I* vb. Diğer yandan, Köktürkçedeki bazı özellikler Orta Türkçe lehçelerinden sadece Eski Anadolu Türkçesinde karakteristik olarak kullanılmış, ötekilerde ya hiç kullanılmamış ya da nadiren işletilmiştir: Fiil çekimlerinde *–mIş* ve *–dUK* ekleri, isim hâl eklerinde *+(y)I* ve *+(n)Iŋ* şekiller, söz varlığında *bul-* ve *kentü* kelimeleri, vb.

Kendimizi Sınayalım

1. Köktürkçede olup sadece karakteristik olarak Eski Anadolu Türkçesinde işlek olan zarf-fiil eki aşağıdakilerden hangisidir?

a. –ken
b. –(y)Up
c. –(y)IcAK
d. –(y)UbAn
e. –(y)ArAk

2. Eski Türkçe metinlerde hiç rastlanmayan ve ilk kez Eski Anadolu Türkçesinde karşımıza çıkan sıfat-fiil eki aşağıdakilerden hangisidir?

a. –mIş
b. –(y)An
c. -dUK
d. -mAz
e. -dAçI

3. Köktürkçe metinlerde işlek olup daha sonra **sadece** Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde **nadiren** de olsa rastlanan, öteki Orta Türkçe lehçelerinde ve günümüz lehçelerinde bulunmayan sıfat-fiil eki aşağıdakilerden hangisidir?

a.-mAz
b. –(U)r
c. –(y)An
d. –(y)AcAK
e. -dAçI

4. Aşağıdakilerden hangisi Eski Anadolu Türkçesinde gelecek zaman sıfat-fiili olarak **kullanılmamıştır?**

a. –(y)AsI
b. –(y)AcAK
c. –dAçI
d. –(y)IcAK
e. hiçbiri

5. Eski Anadolu Türkçesindeki "*-(y)IncA*" zarf-fiil ekinin kullanıldığı *"ölince"* yapısının Türkiye Türkçesine en doğru aktarılması aşağıdakilerden hangisidir?

a. "ölünceye kadar"
b. "ölünce"
c. "öldükten sonra"
d. "ölerek"
e. "ölmeden"

6. *"görmeyüben"* yapısında sırası ile hangi ekler vardır?

a. 1. olumsuzluk eki; 2. zarf-fiil eki; 3. birinci teklik kişi zamiri
b. 1. olumsuzluk eki; 2. zarf-fiil eki; 3. vasıta hali eki
c. 1. olumsuzluk eki; 2. zarf-fiil eki"
d. 1. olumsuzluk eki; 2. sıfat-fiil eki; 3. birinci teklik kişi zamiri
e. 1. isim-fiil eki; 2. yükleme hâli eki; 3. birinci teklik kişi zamiri

7. Köktürk yazı dilinde olup da Oğuzca bir unsur olması gereken ve Eski Anadolu Türkçesinde de karakteristik olan kelime aşağıdakilerden hangisidir?

a. kemik
b. kendü
c. taŋrı
d. tap-
e. çık-

8. Köktürk yazı dilinde olup da Oğuzca bir unsur olması gereken Eski Anadolu Türkçesinde fiillere eklenen ek aşağıdakilerden hangisidir?

a. -mAz
b. –(U)r
c. –(y)ArAk
d. -mIş
e. –(y)Up

9. Orta Türkçe lehçeleri arasında aşağıdakilerden hangisi Eski Anadolu Türkçesi için karakteristik **değildir?**

a. "biz" kelimesi
b. "vir-" fiili
c. "bul-" fiili
d. "ol-" fiili
e. "–dUK" eki

10. Aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır?**

a. Eski Anadolu Türkçesi bilinen en eski Oğuzca yazı dilidir.
b. Köktürkçe yazı dilinde bazı Oğuzca unsurlar olduğu tespit edilmiştir.
c. Yusuf Has Hacip Kutadgu Bilig adlı eserinde, kendi dönemindeki Oğuzca ile ilgili bilgileri vermiştir.
d. XI. yüzyılda Oğuzların yazı dili olmasa da Oğuzcaya ait özellikler olduğunu o dönemde yazılmış başka bir kaynaktan öğrenebiliyoruz.
e. Eski Anadolu Türkçesindeki zarf-fiil eklerinden bazıları Köktürkçede yoktu.

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. d	Yanıtınız yanlış ise "Zarf-fiil" konusunu yeniden okuyunuz.
2. b	Yanıtınız yanlış ise "Sıfat-fiil" konusunu yeniden okuyunuz.
3. e	Yanıtınız yanlış ise "Sıfat-fiil" konusunu yeniden okuyunuz.
4. d	Yanıtınız yanlış ise "Sıfat-fiil" konusunu yeniden okuyunuz.
5. a	Yanıtınız yanlış ise "Zarf-fiil" konusunu yeniden okuyunuz
6. c	Yanıtınız yanlış ise "Zarf-fiil" konusunu yeniden okuyunuz.
7. b	Yanıtınız yanlış ise "Eski Anadolu Türkçesinin Tarihî Türk Lehçeleri Arasındaki Yeri" konularını yeniden okuyunuz.
8. d	Yanıtınız yanlış ise "Eski Anadolu Türkçesinin Tarihî Türk Lehçeleri Arasındaki Yeri" konusunu yeniden okuyunuz.
9. a	Yanıtınız yanlış ise "Eski Anadolu Türkçesinin Tarihî Türk Lehçeleri Arasındaki Yeri" konusunu yeniden okuyunuz.
10. c	Yanıtınız yanlış ise "Eski Anadolu Türkçesinin Tarihî Türk Lehçeleri Arasındaki Yeri" konusunu yeniden okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

-DAçI, -(y)AsI

Sıra Sizde 2

-(y)UbAn, -(y)IcAK, -DUKdA, -(y)I²cAgAz, -(y)I²ncAK, -dIsA

Yararlanılan Kaynaklar

Besim Atalay 1946: *Bergamalı Kadri, Müyessiretü'l-Ulûm,* Tıpkıbasım-Çevri-yazılı Metin ve Dizin, TDK. İstanbul 1946

Gürer Gülsevin 1999: "Eski Türkiye Türkçesinde İstek Kipi Üzerine", *Osmanlı Türkçesi Öncesi: Eski Türkiye Türkçesi Kongresi,* Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü/TDK, İstanbul Aralık 1999 (İlmi Araştırmalar, Cilt XIII. İstanbul 2002, s.35-50)

Gürer Gülsevin 2007, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler,* Türk Dil Kurumu (2. baskı), Ankara 2007

Gürer Gülsevin, Erdoğan Boz 2010: *Eski Anadolu Türkçesi,* Gazi Kitabevi (2. Baskı), Ankara 2010

Zeynep Korkmaz 2011: "Eski Anadoluı Türkçesinin Türk Dili Tarihindeki Yeri ve Yapısındaki Temel Nitelikler Açısından Genel Bir Değerlendirme", *Türk Dili* Sayı: 709, Ocak 2011, TDK Ankara 2011, s.39-47

Hatice Şahin 2003: *Eski Anadolu Türkçesi,* Akçağ Yayınları, Ankara 2003

Mustafa Özkan 2000: *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi,* Filiz Kitabevi (2. Baskı), İstanbul 2000

Faruk Kadri Timurtaş 1981: *Eski Türkiye Türkçesi,* İatanbul Üniversitesi Yayınları, İswtanbul 1981

XIV-XV. YÜZYILLAR TÜRK DİLİ

6

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Eski Anadolu Türkçesine ait Süheyl ü Nevbahar adlı eserin bir sayfasını okuyup metinde geçen kelimelerin yapılarını çözümleyebileceksiniz.
- Eski Anadolu Türkçesine ait Kitabu Evsaf-ı Mesacidi'ş-Şerife adlı eserin bir sayfasını okuyup metinde geçen kelimelerin yapılarını çözümleyebileceksiniz.
- Eski Anadolu Türkçesine ait Miftahu'l-Cenne adlı eserin iki sayfasını okuyup metinde geçen kelimelerin yapılarını çözümleyebileceksiniz.
- Eski Anadolu Türkçesine ait Yusuf u Züleyha adlı eserin bir sayfasını okuyup metinde geçen kelimelerin yapılarını çözümleyebileceksiniz.
- Eski Anadolu Türkçesine ait Dede Korkut metninin bir sayfasını okuyup metinde geçen kelimelerin yapılarını çözümleyebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Kitabu Evsaf-ı Mesacidi'ş-Şerife,
- Yunus Emre Divanı,
- Süheyl ü Nevbahar,
- Yusuf u Züleyha,
- Miftahu'l-Cenne,
- Dede Korkut Hikâyeleri

İçindekiler

XIV-XV. Yüzyıllar Türk Dili → Eski Anadolu Türkçesi Metin İncelemeleri →

- METİN 1: SÜHEYL Ü NEVBAHAR
- METİN 2: KİTABU EVSĀF-I MESĀCİDİ'Ş-ŞERÎFE
- METİN 3: MİFTĀHU'L-CENNE
- METİN 4: (ŞEYYAD HAMZA) YUSUF U ZELİHA
- METİN 5: DEDE KORKUT KİTABI

Eski Anadolu Türkçesi
Metin İncelemeleri

METİN 1: SÜHEYL Ü NEVBAHAR

Transkripsiyon

dirīġā bu taḫt u bu māl u bu genc
ki dirdi dedelerümüz yidi renc

çü ben gidiserem kime ḳalısar
oġul almasa düşmenüm alısar

bunı fikr idüp dāyimā aġladı
ümīẓini bir taŋrıya baġladı

ḫazīnelerin açmaġa başladı
mālı dökmege vü ṣaçmaġa başladı

uluyı ve giçiyi ḳıldı ġaná
daḫı didi kim siz dileŋüz anı

ki taŋrı ta'ālā bir oġlan vire
benüm bu ölü gevdeme cān vire

çü ḳamu ḫalāyıḳ du'ā eyledi
anuŋ ḥācetin ḥaḳ revā eyledi

dürişdügi olmadı hergiz telef
meger incü ḳapdı bilinden ṣadef

adı baḥr idi ṭaŋ degüldür hele
ger baḥrdan incü ḥāṣıl ola

gelüp ṣāha muştıladılar anı
çün işitdi iŋen sevindi cānı

bağışladı altun ḳızıl u ağı
ṣanasın yirinde ḳomadı dağı

çü ṭoldı ṭoḳuz ay geldi ḳaber
ki taŋrı saŋa virdi ḳayġuŋ gider

bir oġlan ki beŋzer yüzi bedr aya
iki ḳaşı daḫı ḳurılmış yay

açup yüzini gördi buldı murād
ol aya muvāfıḳ Süheyl urdı ad

aŋa süt virdi bisledi on ṭaya
ḳalan ḳullık idenleri kim ṣaya

(13b)

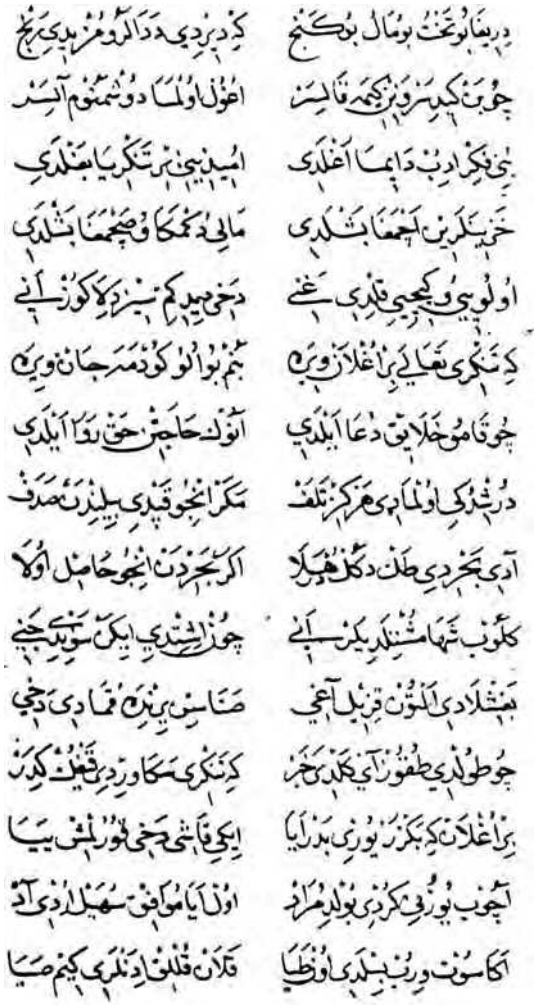

Dil İncelemesi

Tablo 6.1
Dil İncelemesi

dirīġā (< Far.) 'yazık, eyvahlar olsun'	**bu** 'bu (işaret sıfatı)'
taḫt (< Far.) 'taht, hükümdarlık makamı'	**u** (< Far.) 've'
māl (< Ar.) 'mal, servet'	**genc** (< Far.) 'hazine, define'
ki (< Far.) 'ki'	**dirdi**: 'söylerdi, söylerlerdi' di-: 'demek, söylemek' -rdi: geniş z. hikâyesi 3.çk
dede: 'dede, ata' +ler: çokluk eki +ümüz: 1. çk. iyelik	**yidi**: 'yedi, 7'
renc: (< Far.) 'zahmet, sıkıntı, ağrı'	**çü**: (< Far.) 'mademki
ben: 'ben; 1. tk. zamiri'	**giT**-: 'gitmek' -iser+em: gelecek z. 1.tk.
kim: 'kim?' +e: yönelme h.	**ḳal**-: 'kalmak' -ısar: gelecek z. 3.tk.
oġul: 'oğul, evlat'	**ol**-: 'olmak, mevcut olmak' -ma-: olumsuzluk -sa: şart zarf-fiili
düşmen: (< Far.) 'düşman' +üm: iyelik 1.tk.	**al**-: 'almak' -ısar: gelecek z. 3.tk
bu: 'bu' +n+: zamir n'si +ı: yükleme h.	**fikr**: (< Ar.) iT-: '*etmek* yardımcı fiili' -üp: zarf-fiil
dāyimā: (< Ar.) 'dayima, sürekli' aġla-: 'ağlamak' -dı: görülen geçmiş z. 3.tk.	**ümīẕê**: (< Far.) 'ümit, umut' +i+: iyelik 3.tk +n+: zamir n'si +i: yükleme h.
bir: 'bir, tek'	**taŋrı**: Tanrı +ya: yönelme h.
baġ: 'bağ, bağlantı' baġla-: 'bağlamak' +la-: isimden fiil y. -dı: görülen geçmiş z. 3.tk	**ḫazīne**: (< Ar.) 'hazine, devlet parasının saklandığı yer' +ler: çokluk +i+: iyelik 3.tk +n: yükleme h.
aç-: 'açmak' -maḳ+: isim-fiil +A: yönelme h.	**baş**: 'baş' başla-: 'başlamak' -dı: görülen geçmiş z. 3.tk.
māl: (< Ar.) 'mal, mülk' +ı: yükleme h.	**dök**-: 'dökmek, saçıp dökmek' -meK+: isim-fiil +e: yönelme h.
ulu: 'büyük' +yı: yükleme h.	**giçi**: 'küçük' +yi: yükleme h.
gāná: (< Ar.) 'zengin' ḳıl-: '*kılmak* yardımcı fiili' -dı: görülen geçmiş z. 3.tk	**daḫı**: "ve, ve de" [< taḳ-ı]

Tablo 6.1'in devamı
Dil İncelemesi

di-: 'demek, söylemek' -di: görülen geçmiş z. 3.tk.	**kim**: 'ki'
siz: "siz, 2. çk. zamiri'	**dile**-: 'dilemek, istemek' [til+e-] -ŋüz: istek-emir kipi 2.çk.
anı: 'onu' [< a+n+ı] [a+n+ı]: a+: 3.tk. zamiri +n+: zamir n'si +ı: Yükleme h.	**ta'ālā**: (< Ar.) 'yüksek olsun, ulu'
ben: 'ben, 1.tk. zamiri' +üm: ilgi h.	**ölü**: 'ölü, ölmüş' öl-: 'ölmek' -ü: fiilden isim
gövde: 'gövde, vücut' +m+: iyelik 1.tk. +e: yönelme h.	**cān**: (< Far.) 'can, ruh, hayat'
vir-: 'vermek' -e: istek kipi 3.tk.	**ḳamu**: 'bütün, hep, herkes'
ḫalāyıḳ: (< Ar.) 'mahluklar, insanlar'	**du'ā**: (< Ar.) 'dua'
eyle-: '*eylemek* yardımcı fiili' -di: görülen geçmiş z. 3. çk.	**anuŋ**: 'onun' [< a+n+uŋ a+: 3. tk. zamiri +n+ zamir n'si +uŋ: ilgi h.
ḥācet: (< Ar.) 'ihtiyaç, lüzum, gereklik' +i+: iyelik 3.tk. +n: yükleme h.	**ḥaḳ**: (< Ar.) 'Hak, Tanrı'
revā: (< Far.) 'yakışır, uygun, yerinde'	**düriş**-: çalışmak, çabalamak' -düK+: sıfat-fiil +i: iyelik 3.tk.
hergiz: (< Far.) 'asla, katiyyen'	**telef**: (< Ar.) 'telef, yok olma, boş yere harcama'
ol-: 'olmak yardımcı fiili' -ma-: olumsuzluk -dı: görülen geçmiş z. 3.tk.	**meger**: (< Far.) 'meğer, oysaki, halbuki'
incü: 'inci'	**kap**-: 'kapmak, kaldırmak' -dı: görülen geçmiş z. 3.tk.
bil: 'bel' +i+: iyelik 3.tk. +n+: zamir n'si +den: ayrılma h.	**ṣadef**: (< Far.) 'sedef, inci kabuğu'
ad: 'ad, isim' +ı: iyelik 3.tk.	**baḥr**: 'Bahr (kişi adı)'
i-: '*i-mek* ek-fiili' -di: görülen geçmiş z. 3.tk.	**taŋ**: 'şaşılacak şey, hayret'
degül: 'değil' +dür: +DIr bildirme [< tur-ur]	**hele**: 'özellikle, sonunda'
eger: (< Far.) 'eğer, şayet'	**baḥr**: (< Ar.) 'deniz' +dan: ayrılma h.

Tablo 6.1'in devamı
Dil İncelemesi

ḥāṣıl: (< Ar.) 'husule gelen, çıkan'	**ol**-: '*olmak* yardımcı fiili' -a: istek kipi 3.tk.
gel-: 'gelmek' -üp: zarf-fiil	**şāh**: (< Far.) 'şah, padişah' +a yönelme h.
muştı: (< Far.): 'müjde' muştıla-: 'müjdelemek' -dılar: görülen geçmiş z.3.çk.	**çün**: (< Far.) 'mademki, nasıl'
işit-: 'duymak, işitmek' -di: görülen geçmiş z. 3.tk.	**iŋen**: 'çok, pek, gayet, fazla'
sev-: 'sevmek' -in-: dönüşlü çatı -di: görülen geçmiş z. 3.tk.	**cān**: (< Far.) 'can, ruh, hayat' +ı: yükleme h.
bağış: 'bağış' +la-: isimden fiil -dı: görülen geçmiş z. 3.tk.	**altun**: 'altın
ḳızıl: 'altın, kızıl'	**agı**: 'ipekli kumaş, mal'
ṣan- 'sanmak, zannetmek' -asın: istek-emir kipi 2.tk	**yir**: 'yer, bulunduğu yer' +i+: iyelik 3.tk. +n+: zamir n'si +de: bulunma h.
ḳo-: 'bırakmak, koymak' -ma-: olumsuzluk -dı: görülen geçmiş z. 3.tk.	**dağı**: 'dahi, başka'
tol-: '(süre) dolmak' -dı: görülen geçmiş z. 3.tk.	**ṭoḳuz**: 'dokuz, 9'
ay: 'ay, yılın 12 parçasından biri'	**ḫaber**: (< Ar.) 'haber'
saŋa: 'sana; 2.tk. zamirinin yönelme hâli	**ḳayġu**: 'kaygı, endişe' (< ḳay-gu) +ŋ: iyelik 2.tk.
gider-: 'gidermek, ortadan kaldırmak' giT-: 'gitmek' -er-: geçişli-ettirgen eki -Ø: istek-emir kipi 3.tk.	**oğlan**: 'oğul, evlat'
beŋze-: 'benzemek' -r: geniş zaman 3.tk.	**bedr ay**: (< Ar. + Tk.) 'dolunay' +a: yönelme h.
iki: 'iki, 2'	**ḳaş**: 'kaş' +ı: iyelik 3.tk.
ḳur-: 'kurmak' -ul-: edilgen çatı -mış: sıfat-fiil	**ya**: 'yay' +ya: yönelme h.
aç-: 'açmak' -up: zarf-fiil	**yüz**: 'yüz, surat' +ü+: iyelik 3.tk. +n+ zamir n'si +i: yükleme h.
bul-: 'bulmak' -dı: geçmiş zaman 3.tk.	**murād**: 'arzu, dilek, maksat'

Tablo 6.1'in devamı
Dil İncelemesi

ol ara: 'ora, orası' +ya: yönelme h.	**muvāfıḳ**: (< Ar.) 'uygun, yerinde'
süheyl: 'Süheyl (kişi adı)'	**ad ur-**: 'ad vermek, isim koymak' -dı: görülen geçmiş z. 3.tk.
aŋa: 'ona; 3. kişi zamirinin yönelme hâli'	**süt**: 'süt'
vir-: 'vermek' -üp: zarf-fiil	**bisle-**: 'beslemek' -di: görülen geçmiş z. 3.tk.
on: 'on, 10'	**ṭaya**: 'dadı, sütnine'
ḳalan: 'diğer, kalmış olan' (<kal-an) -an: sıfat-fiil	**ḳul**: 'kul, hizmet eden' +lıḳ: isimden isim
iT- '*etmek* yardımcı fiili' -en: sıfat-fiil +ler: çokluk +i: yükleme h.	**ṣay-**: 'saymak' -a: istek kipi 3.tk.

Açıklamalar

[***dirdi***] Bu çekimde+**lAr** eki kullanılmamış da olsa 3. kişi çokluk fonksiyonun bulunmaktadır. Türk dilinde genellikle, 3. kişilerin çoklukları da teklikleri gibi (yani +**lAr** eki olmaksızın) çekimlenir. Bazen +**lAr** eki de eklenebilir.

[***gidiserem***] "git-" fiilinin sonundaki ötümsüz ünsüz, arkasından ünlü ile başlayan bir ek gelince ötümlüleşerek /d/ olmuştur.

[***taŋrı***] Bu kelimenin imlasında özellik vardır. /ŋ/ ünsüzü, bu metinde de olduğu gibi Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde büyük çoğunlukla sadece "kef" harfi ile yazılmaktadır. Ancak, "taŋrı" kelimesi yine bu metinde de olduğu gibi bazı eserlerde "ng" şeklinde (nun+kef) yazılmaktadır. Dinî bir kavram olan bu kelimenin Eski Uygur Türkçesinden sonra Arap harflerine geçildiği dönemde kural hâline gelen "nun+kef" yazımın değiştirilmemiş şekli olarak düşünmek doğrudur. Yani bu özel kelimenin yazılışında eski yazım kuralına bağlı kalınmıştır.

[***ḫazīnelerin***] Buradaki +**lar** çokluk ekinden sonra gelen ekler dilciler tarafından farklı şekillerde açıklanmaktadır. Yaygın olan ve genel kabul gören açıklama, +**ı**+ ekinin 3. kişi iyelik eki olduğu, arkasındaki +n ekinin de yükleme hâli olduğudur. Ancak burada sorgulanması gereken hususlar vardır. ***Birinci husus***: İyelik 3. kişi ekinin şu özelliği bilinmektedir: Kendisinden sonra bir hâl eki getirilince, kaynaştırmaya gerek olsa da olmasa da, arkasından zamir n'si ortaya çıkar (*evin ön+ü+**n**+den*, vb.). Yukarıdaki gibi durumlarda 3. kişi iyelik eki üzerine eğer bir +n yükleme hâli eki getirildiyse niçin zamir n'si ortaya çıkmamış ve ḫazineler+i+n+in gibi bir yapı oluşmamıştır? ***İkinci husus*** da şudur: Eski nadolu Türkçesinde belirtili nesne konumunda olan kelimelerde 1. ve 2. kişi iyelik ekleri üzerinde yükleme hâli eki beklenirken (örneğin *ḫazīneler+üm+i aç-*, *ḫazīneler+üŋ+i aç-*, gibi) farklı bir yapı ile karşılaşılır. 1. ve 2. kişi iyelik ekleri üzerinde herhangi bir ek getirilmeyebilir ve yine de orada bir 'gizli' yükleme hâli fonksiyonu bulunur. Şöyle ki: *ḫazáler+üm+Ø aç-*, *ḫazīneler*+üŋ+Ø aç, gibi. Demek ki 1. ve 2. kişi iyelik ekleri üzerinde bir +Ø yükleme hâli eki vardır. O hâldei 3. kişi üzerinde de aynı +Ø yükleme hâli ekinin bulunması normaldir. Bizce, yukarıdaki "*ḫazīnelerin*" yapısının doğru izahı şudur: ***hazīne+ler+i+n+Ø*** (*+ler çokluk eki; +i+ iyelik 3. tk.; +n+ zamir n'si, +Ø yükleme hâli*). Bizim için doğru olan bu olsa da, Türkiye'deki yaygın ve genel kabule uygun olarak bu kitapta açıklamalar ***+i+ iyelik eki, +n zamir n'si*** şeklinde yapılacaktır.

[***dileŋüz***] İstek-emir kipinin 2. kişi eki ünlü ile biten fiillere getirilirken günümüz Türkçesinde araya **/y/** kaynaştırma ünsüzü girer; Eski Anadolu Türkçesi metinlerinin birçoğunda ise o kaynaştırma ünsüzü kullanılmaz.

[***benüm***] İlgi hâli eki +(n)Uŋ şeklindedir. Ancak 1. teklik ve çokluk kişi zamirlerinin çekiminde ŋ > m

(***eger … ḥāṣıl ol-a***) "Eger" kelimesiyle birlikte kullanılan fiiller istek kipleri ile çekimlendiğinde, zarf-fiil yapısı oluşturulur. Bu yapı "*hasıl olduğunda, hasıl olursa*" tarzında günümüze aktarılabilir.

(***çün … işit-di***) "Çün" kelimesiyle birlikte kullanılan fiiller geçmiş zaman ile çekimlendiğinde, zarf-fiil yapısı oluşturulur. Bu yapı "*işitince, işittiğinde*" tarzında günümüze aktarılabilir.

(***iŋen***) Bu kelime Oğuzcaya aittir. XIII. yüzyıldan önceki metinlerde geçmemiştir.

(***beŋze-***) Bu kelime Oğuzcaya aittir. Kıpçak ve Karluk lehçelerinde bunun yerine *okşa-* fiili kullanılır.

(***yüzüni***) Eski Anadolu Türkçesinde 3. kişi iyelik eki dâima düz ünlü iledir. Yuvarlak ünlülü şekil kullanılmaz. Ancak sadece birkaç örnekte eklendiği kelimenin yuvarlak ünlüsüne uyduğu görülmüştür. Buradaki örnek de o yuvarlaklaşmalardan biridir.

(***ṣay-a***) Eski Anadolu Türkçesinde fiil çekiminde kullanılan –(A) eki en fazla farklı fonksiyonu üstlenen ektir. Geniş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman için kullanılabildirği gibi istek kipi için de işlek olarak işletilmiştir. İstek kipinin de "istek, emir, temenni, gereklilik, dilek vs." fonksiyonlarının hepsini de üstlenebilmektedir. Bu yüzden, yazılı metinleri ile izleyebildiğimiz dönemlerde bu ekin hangi fonksiyonu taşıdığını bazı örneklerde çok zor anlayabiliriz.

METİN 2: KİTABU EVSĀF-I MESĀCİDİ'Ş-ŞERÎFE

Transkripsiyon

yüceligi iŋen yüksekdür iy cān ḳıyās itseŋ anı ḳırḳ arşun iy cān kireç ṭaşdur anuŋ daḫı yapusı güneş ṭoġışınadur hem ḳapusı bilek gibi ki ḥalḳa var gümişden iki ḥalḳa var anda tuĥfe işden bu iki ḥalḳa arası kilid bil çıḳarsaŋ işigine var yüzüŋ sil işigi yücesi boydan yücedür çeker birbirini ḳul ger ḫocadur ḳara aṭlāsıla ka'be bürinür hemān etekleridür kim görinür ḳapusına ḥacerü'l-esved yaḳıncaḳ ki cānlar sevinür aŋa baḳıncaḳ hem altun oluġuŋ altı ziyāret ki ismā'il nebáye var işāret ḳuyuya menberi ḳarşudur anuŋ görincek ġarḳ olur nūrlara cānuŋ ṭolayı yanı feridür ka'benüŋ bil yapılmışdur aŋa otuz iki mīl	(6a) 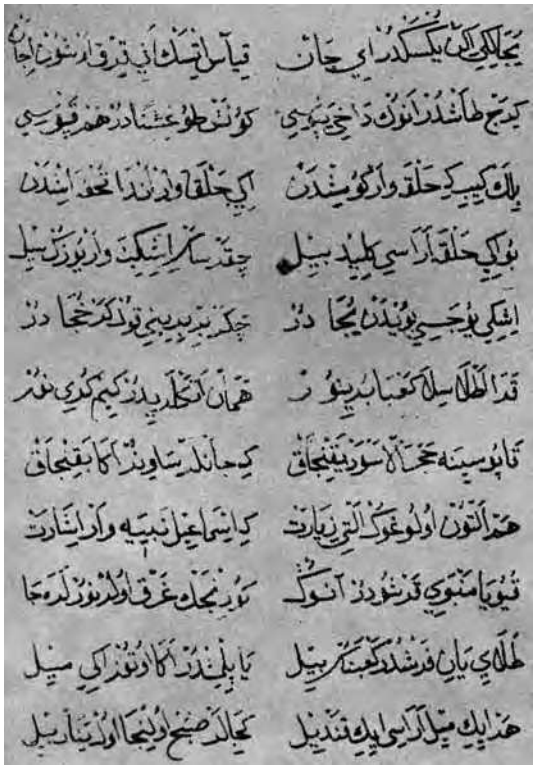

Dil İncelemesi

Tablo 6.2

yüce: 'yüce, yüksek' +liK+: isimden isim +i: iyelik 3.tk.S	**iŋen**: 'çok, pek, gayet, fazla'
yüksek: 'yüksek' +dür: bildirme 3.tk.	**iy**: 'ey! ünlemi'
ḳıyās: (< Ar.) 'kıyas, karşılaştırma' ḳıyās it-: kıyaslamak, oranlamak -seŋ: şart zarf-fiili 2.tk	**ḳırḳ**: 'kırk, 40'
arşun: 'arşın (uzunluk ölçüsü birimi)'	**kireç**: 'kiteş'
ṭaş: 'taş' +dur: bildirme 3.tk.	**yap**-: 'yapmak, inşa etmek' yap-u: 'yapı' -u: fiilden isim +sı: iyelik 3.tk
güneş: 'güneş'	**tog**-: 'doğmak, zuhur etmek' toġ-ış: 'doğu' -ış: fiilden isim +ı+: iyelik 3.tk. +n+ zamir n'si +a: yönelme h. +dur: bildirme 3.tk.
ḳapu: 'kapı' +sı: iyelik 3.tk.	**bilek**: 'bilek'
gibi: '*gibi* benzetme edatı'	**ki**: 'ki'
var: 'var, mevcut' +Ø: bildirme 3.tk.	**gümiş**: 'gümüş' +den: ayrılma h.
anda: orada a+: 3. kişi zamiri +n+: zamir n'si +da: bulunma h.	**tuḥfe**: (< Ar.) 'hediye, armağan, güzel şey'
iş: 'iş, işçilik +den: ayrılma h.	**ara**: 'ara' +sı: iyelik 3.tk.
kilid: (< Far.) 'kilit'	**bil**- 'bilmek, anlamak' -Ø: istek-emir k. 2.tk.
çıḳ-: 'çıkmak' -arsaŋ [-ar i-seŋ] -ar: geniş zaman sıfat-fiil **i**- '*imek* ek-fiili' -saŋ: şart 2.tk zarf-fiil	**işiK**: 'eşik, kapı' +i+: iyelik 3.tk. +n+ zamir n'si +e: yönelme h.
var-: 'gitmek, varmak, ulaşmak' -Ø: istek-emir k. 2.tk.	**yüz**: 'yüz, surat' +üŋ+: iyelik 2.tk. +Ø: yükleme h.
sil-: 'silmek' -Ø: sitek-emir 2.tk.	**yüce**: 'yüksek, yükseklik' +si: iyelik 3.tk.
boy: 'boy, insan boyu' +dan: ayrılma h	**çek**-: 'çekmek' -er: geniş z. 3.tk.

Tablo 6.2'nin devamı

ger: (< Far.) 'eğer, şayet'	**ḫoca**: 'hoca, efendi' +dur: bildirme 3.tk.
ḳara: 'siyah, kara'	**aṭlās**: (< Ar.) 'ipekli kumaş' +ıla: vasıta h.
ka'be: (< Ar.) 'Müslümanlarca kutsal olan Mekke'deki yapı, Kâbe'	**büri**-: bürümek, sarmak' -n-: edilgenlik -ür: geniş z. 3.tk.
hemān: (< Far.) 'hemen, derhal, tam olarak, öylece'	**etek**: 'etek, örtünün alt kısmı' +ler: çokluk +i: iyelik 3.tk. +dür: bildirme 3.tk.
gör-: 'görmek' -in-: dönüşlü- -ür: geniş zaman 3.tk.	**ḳapu**: 'kapı' +sı+: iyelik 3.tk +n+: zamir n'si +a: yönelme h.
ḥacerü'l-esved: (< Ar.) 'Kâbe'nin duvarındaki meşhur taş'	**yaḳın**: 'yakın' +caḳ: isimden isim
sevin-: 'sevinmek' [sev-in-] -in-: dönüşlülük -ür: geniş z. 3.tk.	**baḳ**-: 'bakmak' -ıncaḳ: zarf-fiil
altun: 'altın'	**oluḳ**: 'oluk' +uŋ: ilgi h.
alt: 'alt, aşağı' +ı: iyelik 3.tk.	**ziyāret**: (< Ar.) 'ziyaret yeri'
nebī: (< Ar.) 'nebi, peygamber' +ye: yönelme h.	**işāret**: (< Ar.) 'işaret, belirti, iz'
menber: (< Ar.) 'minber' +i: iyelik e.tk.	**karşu**: 'karşı, karşısında' +dur: bildirme 3.tk
gör-: 'görmek' -incek: zarf-fiil	**ġarḳ**: (< Ar.) 'batma, batırma' ġarḳ ol-: 'batmak' -ur: geniş zaman 3.tk.
nūr: (< Ar.) 'nur, aydınlık, parıltı' +lar+: çokluk +a: yönelme h.	**cān**: (< Far.)'cani ruhi hayat' +uŋ: iyelik 2.tk.
ṭolayı: 'muhit, etraf, çevre'	**yan**: 'yan, etraf' +ı: iyelik 3.tk.
ferş: (< Far.) 'örtü, yaygı, döşeme' +dür: bildirme 3.tk.	**yap**-: 'yapmak, örtmek' -ıl-: edilgenlik -mışdur: duyulan-farkına varılan geçmiş z. +dUr'lu hâli, 3.tk.

Açıklamalar

[***işik***] Köktürkçedeki "*kapıg*" kelimesi daha sonra Eski Anadolu Türkçesinde "*ḳapu*", günümüz Türkiye Türkçesinde ise "*kapı*" olarak devam etmiştir. Ancak Orta Türkçe döneminde Oğuzca olmayan lehçelerde bu kelimenin yanı sıra, aynı anlamda "*eşik / işik*" kelimesi de kullanılmaya başlanmıştır. Günümüzde Türkiye Türkçesinde hâlâ "kapı" kullanılmaktadır. Kıpçak ve Karluk lehçelerinde ise "*eşik / işik*" ter-

cih edilmiştir. Ancak, Azerbaycan Oğuzcasında da bu anlamda “eşik /işik” yaygındır. Anadolu’da ise o kelime “kapının altı veya önü” için kullanılır.

Aşağıdaki kelimelerin eklerini inceleyiniz:
dutmayısar, gözleyübenin, virdügünüzde

SIRA SİZDE 1

METİN 3: MİFTĀHU’L-CENNE

(74b)

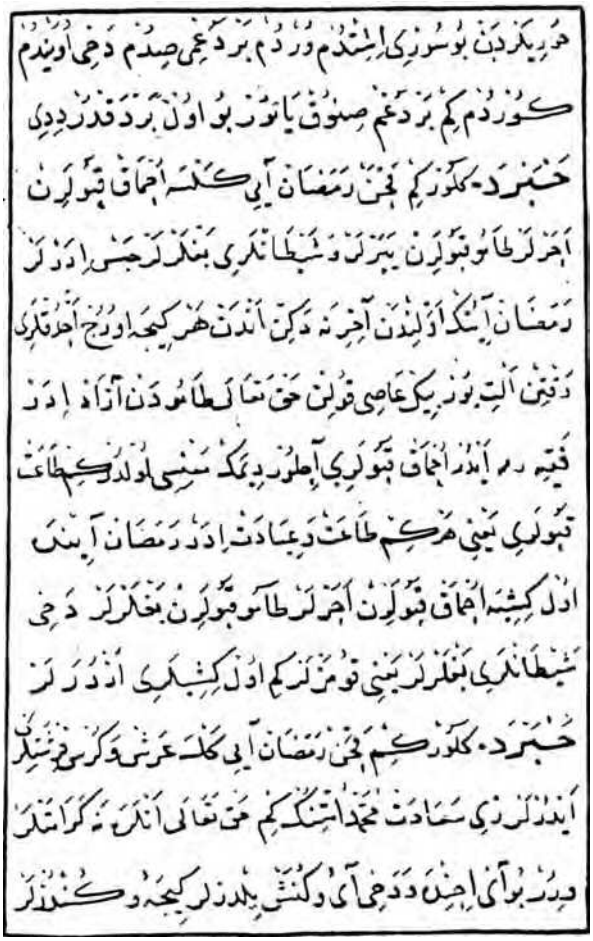

Transkripsiyon

ḥūrīlerden bu sözi işitdüm vurdum bardaġumı ṣıdum daḫı uyandum gördüm kim bardaġum ṣınuḳ yatur bu ol bardaḳdur didi ḫaberde gelür kim ḳaçan ramażān ayı gelse uçmaḳ ḳapuların açarlar ṭamu ḳapuların yaparlar ve şeyṭānları baġlarlar ḥabs iderler ramażān ayınuŋ evvelinden āḫirine degin andan her gice oruc açdukları vaḳtın altı yüz biŋ ‘āṣī ḳulın ḥaḳ te’ālā ṭamudan āzād ider faḳīh r.ḥ. eydür: uçmaḳ ḳapuları açılur dimek ma’nīsi oldur kim ṭā’at ḳapuları ya’ni her kim ṭā’at ve ‘ibādet ider ramażān ayında ol kişiye uçmaḳ ḳapuların açarlar, ṭamu ḳapuların baġlarlar daḫı şeyṭānları baġlarlar. ya’ni ḳomazlar kim ol kişileri azduralar ḫaberde gelür kim ḳaçan ramażān ayı gelse ‘arş ve kürsī firişteleri eydürler ẕī-sa’ādet muḥammed ümmetinüŋ kim ḥaḳ te’ālā anlara ne kerāmetler virür bu ay içinde ve daḫı ay u güneş yılduzlar gice ve gündüzler

(75a)

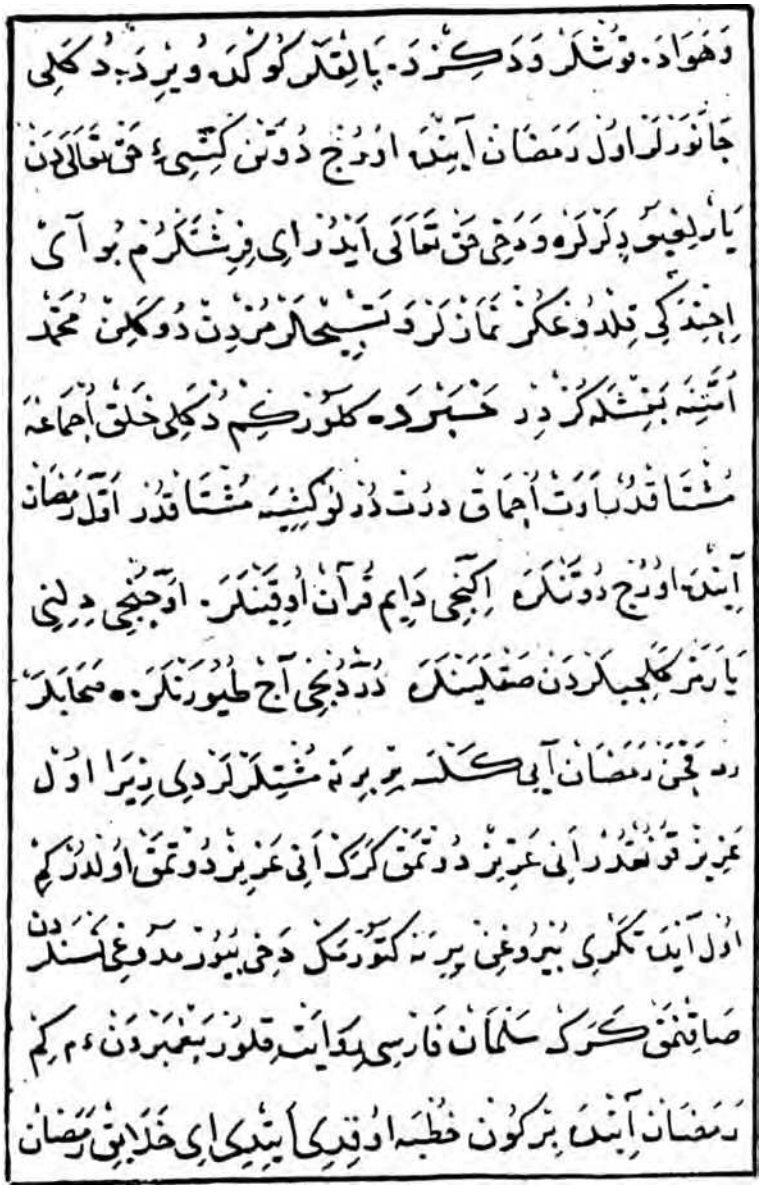

Transkripsiyon

ve havāda ḳuşlar ve deŋizde balıḳlar, gökde ve yirde dükeli cānavarlar ol ramażān ayında oruc dutan kişiyi ḥaḳ te'ālādan yarlıġayu dilerler ve daḫı ḥaḳ te'ālā eydür: iy firiştelerüm bu ay içindeki ḳılduġuŋuz namāzlar ve tesbīḥler müzdin dükelin muḥammed ümmetine bağışlaŋuz dir ḥaberde gelür kim dükeli ḫalḳ uşmaġa müştāḳdur evet uçmaḳ dört dürlü kişiye müştāḳdur evvel ramażān ayında oruc dutanlara ikinci dāyim ḳur'ān oḳıyanlara üçünci dilini yaramaz geleciden ṣaḳlayanlara dördünci aç ṭoyuranlara ṣaḥābeler r.'a. ḳaçan ramażān ayı gelse birbirine muştılarlardı zīrā ol 'azīz ḳonuḳdur anı 'azīz dutmaḳ gerek anı 'azīz dutmaḳ oldur kim ol ayda taŋrı buyruġın yirine getürmek daḫı buyurmaduġı nesnelerden ṣaḳınmaḳ gerek selmān-ı fārsī rivāyet ḳılur peyġamberden 'a.m. kim ramażān ayında bir gün ḫutbe oḳıdı eyitdi iy ḫalāyıḳ ramażān

Dil İncelemesi

Tablo 6.3
Dil İncelemesi

ḥūrī: (< Far.) 'huri, cennet kızı' +ler: çokluk +den: ayrılma h.	**söz**: 'söz, kelam' +i: yükleme h.
işit-: 'işitmek, duymak' -düm: görülen geçmiş z. 1.tk.	**vur**- 'vurmak, çarpmak' -dum: görülen geçmişl z. 1.tk.
bardaḳ: 'bardak' +um+ iyelik 1.tk. +ı: yükleme h.	**ṣı**-: 'kırmak' -dum: görülen geçmiş z. 1.tk
uyan-: 'uykudan uyanmak' -dum: görülen geçmiş z. 1.tk.	**ṣınuḳ**: 'kırık, kırılmış' [< sı-n-uḳ] ṣı-: kırmak -n-: dönüşlü-edilgenlik -uḳ: fiilden isim
yat-: 'yatmak, yerde uzanmak' -ur: şimdiki z. 3.tk.	**ol**: 'o'
di-: 'demek, söylemek' -di: görülen geçmiş z. 3.tk.	**ḫaber**: (< Ar.) 'bilgi, haber, hadis' +de: bulunma h.
gel- 'gelmek' -ür: geniş z. 3.tk.	**ḳaçan**: 'ne zaman ki…; -DIĞIndA'
ramażān: (Ar.) 'ramazan, oruç ayı'	**ay**: 'ay, yılın on ikide bir bölümü' +ı: yükleme h.
gel-: 'gelmek' -se: şart zarf-fiili	**uçmaḳ**: 'cennet'
ḳapu: 'kapı' +lar+: çokluk +ı+: iyelik 3.tk. +n: yükleme h.	**aç**-: 'açmak' -arlar: geniş z. 3.çk.
ṭamu: 'cehennem'	**yap**-: 'örtmek, kapatmak' -arlar: geniş z. 3.çk.
şeyṭān: (< Ar.) 'şeytan' +lar+: çokluk +ı: yükleme h.	**baġ**: 'bağ, bağcık' baġla-: 'bağlamak, kilitlemek' +la-: isimden fiil -rlar: geniş z. 3.tk.
ḥabs: (< Ar.) 'hapis, kapama'	**evvel**: (< Ar.) 'evvel, başlangıç' +i+: iyelik 3.tk. +n+: zamir n'si +den: ayrılma h.
āḫir: (< Ar.) 'ahir, son, bitim' +i+: iyelik 3.tk. +n+: zamir n'si +e: yönelme h.	**degin**: 'değin, dek, kadar'
andan: 'ondan sonra' a+: 3.kişi zamiri +n+: zamir n'si +dan: ayrılma h.	**gice**: 'gece'

Tablo 6.3'ün devamı

oruc: (< Far.) 'oruç'	**aç**-: 'açmak' oruc aç-: orucu açmak -duḳ+: sıfat-fiil +ları: iyelik 3.çk.
vaḳt: (< Ar.) 'vakit, zaman' +ın: vasıta h.	**biŋ**: 'bin, 1000'
'āṣá: (< Ar.) 'âsi, karşı gelen'	ḥaḳ **te'ālā**: (< Ar.) 'Allah, Hak'
āzād: (< Far.) 'kurtulmuş, serbest' āzād it-: serbest bırakmak -er: geniş z. 3.tk.	**faḳīh**: (< Ar.) 'fıkıh, din biliminin üstadı'
r.h.: (< Ar.) '*rahmetullahialeyh* (Allah ondan razı olsun) sözünün kısaltması"	**ey(i)T**-: 'söylemek, demek' -ür: geniş z. 3.tk.
aç-: 'açmak' -ıl-: edilgenlik -ur: geniş z. 3.tk.	**di**-: 'demek, söylemek' -mek: isim-fiil
ma'ná: (< Ar.) 'anlam' +si: iyelik 3.tk.	**ol**: 'o (zamir)' +dur: bildirme 3.tk.
ṭā'at: (< Ar.) 'ibadet'	**ya'ná**: (< Ar.) 'yani, sözün kısası'
'ibādet: (< Ar.) 'Allah'ın emirlerini yerine getirme, tapınma'	**kişi**: 'kişi, kimse, insan' +ye: yönelme h.
ḳo-: 'koymak, bırakmak, salıvermek' -mazlar: geniş z. olumsuz 3.çk.	**az**-: 'yoldan çıkmak, günah işlemek' -dur-: geçişli-ettirgenlik -alar: istek-emir k. 3.çk.
'arş: (< Ar.) 'arş, dokuzuncu gök'§	**kürsá**: (< Ar.) 'arş-ı azamın altında bir düzlükte olan, lehv-i mahfuzun bulunduğu yer'
firişte . (< Far.) 'melek' +ler+: çokluk +i: iyelik 3.tk.	ẕī-**sa'ādet**: (< Ar.) 'saadetli'
muĥammed: (< Ar.) 'Muhammed peygamber'	**ümmet**: (< Ar.) 'bir peygambere inanıp bağlanan cemaat' +i+ iyelik 3.tk. +n+: zamir n'si +üŋ: ilgi h.
vir-: 'vermek' -ür: geniş z. 3.tk.	**iç**: 'iç' +i+: iyelik 3.yk. +n+: zamir n'si +de: bulunma h.
yılduz: 'yıldız' +lar: çokluk	**gündüz**: 'gündüz' [gün+düz] +ler: çokluk
havā: (< Ar.) 'hava' + da: bulunma h.	ḳuş: 'kuş' +lar: çokluk
deŋiz: 'deniz' +de: bulunma h.	**balıḳ**: 'balık' +lar: çokluk
yir: 'yer, yeryüzü' +de: bulunma h.	**dükeli**: 'bütün, hep, bütünüyle'
cānavar: (< Far.) 'canavar, zararlı hayvan' +lar: çokluk	**dut**-: 'tutmak' -an: sıfat-fiil

Tablo 6.3'ün devamı

yarlığa-: 'bağışlamak, merhamet etmek; buyurmak' -yu: zarf-fiil	**dile**-: 'dilemek, istemek' -rler: geniş z. 3.tk.
ḳıl-: '*kılmak* yardımcı fiili' -duḳ+: sıfat-fiil +uŋuz: iyelik 3.tk	**namāz**: (< Far.) 'namaz' +lar: Çokluk
tesbīḥ: (< Ar.) '*sübhanallah* kelimesini söyleyerek Allah'a tazim etme' +ler: çokluk	**müzd**: (< far.) 'ücret, mükafat' +i+: iyelik 3.tk. +n: yükleme h.
bağışla-: 'bağışlamak' -ŋuz: istek-emir k. 2.çk.	**di**- 'demek, söylemek' -r: geniş z. 3.tk
müştāḳ: (< Ar.) 'özleyen' +dur: bildirme 3.çk.	**evet**: 'fakat, ancak, lâkin'
dür: 'tür, çeşit' +lü: isimden isim	**iki**: 'iki, 2' +nci: isimden isim
oḳı-: 'okumak' -yan+: sıfat-fiil +lar: çokluk +a: yönelme	**üç**: 'üç, 3' +ünci: isimden isim
dil: 'dil' +i+: iyelik 3.tk. +n+: zamir n'si +i: yükleme h.	**yara**- 'yaramak, faydası olmak' -maz: sıfat-fiil
geleci: 'söz, laf, lâkırdı' +ler: çokluk +den: ayrılma h.	**saḳla**-: 'saklamak, korumak' -yan+: sıfat-fiil +lar+: çokluk +a: yönelme h.
ṭoy-: 'doymak' -ur-: geçişli-ettirgenlik -an+: sıfat-fiil +lar+: çokluk +a: yönelme h.	**ṣaḥābe**: (< Ar.) 'Hz. Muhammed'i görmüş ve sohbetinde bulunmuş kimse' +ler: çokluk
ḳon-: 'konmak, yerleşmek' ḳon-uḳ: 'konuk, misafir' -uḳ: fiilden isim +dur: bildirme 3.tk	**buyur**-: 'buyurmak, emrtetmek' buyruḳ: emir, buyruk [buyur-uḳ] -uḳ: fiilden isim +ı+: iyelik 3.tk. +n: yükleme h.
getür-: 'getirmek' [< kel-tür-] -mek: isim-fiil	**buyur**-: 'buyurmak' -ma-: olumsuzluk -duK+: sıfat-fiil +ı: iyelik 3.tk.
nesne: 'nesne, şey' [<ne erse ne] +ler+: çokluk +den: ayrılma h.	**ṣakın**-: 'sakınmak, kaçınmak' -maḳ: isim-fiil
gerek: 'gerek, lâzım, gerekli'	**rivāyet**: (< Ar.) 'rivayet, haber'
'a.m.: (< Ar.) '*aleyhisselam* sözünün kısaltması'	**eyit**-: 'söylemek, demek' -di: görülen geçmiş z. 3.tk.

Açıklamalar

[***ḫaberde gel-ür***] Buradaki –ür eki geniş zaman 3.tk. çekimidir. Ancak, cümlenin bütününe bakınca "*haberde, hadiste gelmiştir, anlatılmıştır*" anlamı yüklendiği görülmektedir.

[***yap-***] Günümüz Türk lehçelerinde "*örtmek*" anlamında iki ayrı fiil kullanılmaktadır: Oğuz lehçeleri "*ört-*", Kıpçak ve Karluk lehçeleri ise bu anlamda "*yap-*" fiillerini kullanır. Eski Anadolu Türkçesi de bir Oğuz yazı dili olduğundan, metinlerde "*ört-*" şekli karakteristiktir. Ancak, Türk dilinin bu anlamdaki diğer kelimesi olan "*yap-*" da metinlerde bazen yazılmıştır. Miftahu'l-Cenne adlı eserde de daha çok "*ört-*" kullanılmış olmasına rağmen 2 kez "*yap-*" fiili tercih edilmiştir.

[***ṭamu ḳapuların baġla-***] "Bağlamak" fiilinin, Türkiye Türkçesi dışındaki lehçelerde biraz daha farklı bir anlamı da vardır: '*herhangi bir yeri kapatmak, kilitlemek*'. Miftahu'l-Cenne'deki "*ṭamu ḳapuların baġlarlar*" cümlesinde de o anlamı bulmaktayız.

[***eyit- / eydür***] Eski Türkçede "*söylemek*" anlamında ay- fiili vardı. Bunun **-ıt-** eki ile genişlemiş şekli olan *ayıt-* fiili de kullanılıyordu. Eski Anadolu Türkçesinde /y/ sesinin etkisi ile bu kelimenin ünlüleri inceldi ve *eyit-* oldu. İki heceli olan *eyit-* fiili ünlü ile başlayan ekleri alınca hem /t/ ütümlüleşerek /d/ oldu, hem de ikinci hecesindeki dar-düz ünlü düşerek bir hecesi eksildi: *eyit-ür > eydür*

SIRA SİZDE 2

Aşağıdaki kelimeleri ses değişmeleri bakımından inceleyiniz:
yalbar- > yalvar-, tut- > dut-, otun > odun, sekiz > sekiz, yılduz > ılduz

METİN 4: (ŞEYYAD HAMZA) YUSUF U ZELİHA

Transkripsiyon

zī şīrīn söz yūsuf ḳıṣṣası
diṇleyenüṇ gide gönli ġuṣṣası

budur āḫir ḳıṣṣalaruṇ görklüsi
ḳur'ān içre muṣḥaflaruṇ yazusı

imdi diṇleṇ sözüme ṭutuṇ ḳulaḳ
bir söz eydem kim şekerden ṭatluraḳ

varıdı ken'anda bir server gişi
adı ya'ḳūb kendü peyġāmber gişi

yūsuf adlu bir oġlı vardı anuṇ
imdi işit bu sözi varsa cānuṇ

yidi yaşında idi yūsuf nebī
ṣūret-i ḫūb yoġıdı anuṇ gibi

bir gice yaturiken ol düş görür
irte ṭurur anı ya'ḳūba ṣorar

eydür iy baba yaturdum bu gice
bir 'aceb düş görürem işit nice

eydi vir ta'bīrini anuṇ baṇa
eydeyim ol gördügüm düşi saṇa

gördüm ay u güneş on bir yılduz
secde ḳılurlar ḳamusı baṇa düz

döndi ya'ḳūb söyledi eytdi cānum
saḳla düşüṇ sözümi işit benüm

yorariken yūsufa uşbu sözi
işitdi ol ya'ḳūbuṇ ögey ḳızı

olmaya kim söyleyesin daḫıya
işide düşüṇi saṇa ḳaḫıya

ḫōşdur yā oġul senüṇ düşüṇ
sulṭānlıġıla giçiser 'ömrüṇ yaşuṇ

ḥaḳ seni sulṭān ḳılısar ḳamuya
on bir ḳardaşuṇ ṭurısar ṭapuya

Dil İncelemesi

Tablo 6.4
Dil İncelemesi

ẕī şīrīn: (< Far.) 'ne güzl, ne hoş'	**yûsuf:** (z Ar.) 'Yusuf peygamber'
ḳıṣṣā: (< Ar.) 'hikâye, rivayet' +sı: iyelik 3.tk.	**diŋle-:** 'dinlemek, işitmek' -yen+ sıfat-fiil +üŋ: ilgi eki
giT-: 'gitmek' -e: geniş z. 3.tk.	**göŋ(ü)l+:** 'gönül' +i: iyelik 3.tk.
ġuṣṣa: (< Ar.) 'keder, kaygı, tasa' +sı: iyelik 3.tk.	**görk:** 'güzellik, iyi huy' +lü: isimden isim +si: iyelik 3.tk
ḳur'ān: (< Ar.) 'Kuran-ı Kerim, Hz. Muhammede'e inen kutsal kitap'	**içre:** 'içinde, arasında [iç+re] +re: yön gösteme h. (isimden isim)
muṣĥaf: (< Ar.) 'sahife hâline getirilmiş şey, kitap; Kuran-ı Kerim +lar+ çokluk +uŋ: ilgi h.	**yaz-:** 'yazı yazmak' -u: fiilden isim
imdi: şimdi [< amtı]	**diŋle-:** 'dinlemek, işitmek' -ŋ: istek-emir k. 2.çkç
söz: 'söz, laf' +üm+: iyelik 1.tk. +e: yönelme	**ḳulaḳ:** 'kulak'
ṭut-: 'tutmak' ḳulaḳ ṭut- 'kulak vermek, dinlemek' -uŋ: istek-emir k. 2.çk.	**ey(i)T-:** 'söylemek' -em: istek-emir 1.tk.
şekker: (< Far.) 'şeker' +den: ayrılma h.	**ṭat:** 'tat, lezzet' +lu+: isimden isim +raḳ: isimden isim
var: 'var, mevcut' ıdı [< i-di] i-: 'imek ek-fiili' -di: görülen geçmiş z. 3.tk.	**server:** (< Far.) 'baş, başkan, ulu'
kendü: 'kendi (dönüşlülük zamiri)'	**ad:** 'ad, isim' +lu: isimden isim
yoḳ: 'yok, bulunmaz' ıdı [< i-di] i-: 'imek ek-fiili' -di: görülen geçmiş z. 3.tk.	**yat-:** 'yatmak, uyumak' -ur: geniş zaman sıfat-fiili i-: 'imek ek-fiili -ken: zarf-fiil
düş: 'düş, rüya'	**gör-:** 'görmek' -ür: geniş z. 3.tk.
irte: 'ertesi sabah, sabah' [< er+te] +te: bulunma h.	**tur-:** 'kalkmak, ayağa kalkmak' -ur: geniş z. 3.tk.
baba: 'baba'	**yat-:** 'yatmak, uyumak' -urdum: geniş z. hikâyesi 2.tk.
'aceb: (< Ar.) 'acayip, tuhaf, garip'	**gör-:** 'görmek' -ürem: geniş z. 1.tk.
işit- 'dinlemek, işitmek' -Ø: istek-emir k. 2.tk.	**nice:** 'nasıl' [< ne+çe] +çe: eşitlik h.

Tablo 6.4'ün devamı

eydi vir-: 'söyleyivermek' [eyit-i vir-] eyit-: 'söylemek' -i: zarf-fiil vir-: 'vermek tezlik fiili' -Ø: istek-emir 2.tk.	**ta'bīr:** (< Ar.) 'rüya yorma; ifade' +i+: iyelik 3.tk. +n+: zamir n'si +i: yükleme h.
ey(i)T-: 'söylemek' -eyim: istek-emir k. 1.tk.	**gör-:** 'görmek' -düK+ sıfat-fiil +üm: iyelik 1.tk.
düş: 'düş, rüya' +ı: yükleme h.	**saŋa:** 'sana' (2.tk. zamirinin yönelme h.)
secde: (< Ar.) 'secde; alını ve el ayalarını yere koyma'	**ḳıl-:** 'kılmak yardımcı fiili' -urlar: geniş z. 3.çk.
ḳamu: 'bütün, hep; herkes' +sı: iyelik 3.tk.	**baŋa:** 'bana' (1.tk. zamirinin yönelme h.)
düz: 'doğru, doğrudan doğruya'	**dön-:** 'dönmek -di: görülen geçmiş z. 3.tk.
söyle-: 'söylemek, konuşmak' -di: görülen geçmiş z. 3.tk.	**ṣaḳla-:** 'saklamak, gizlemek' -Ø: istek-emir k. 2.tk.
düş: 'düş, rüya' +üŋ+: iyelik 2.tk +Ø: yükleme h.	**söz:** 'söz, laf' +üm+: iyelik 1.tk. +i: yükleme h.
ben: 'ben (1.tk. zamiri)' +üm: ilgi h.	**ol-:** 'olmak' -ma-: olumsuzluk -ya: istek-emir k. 3.tk.
söyle-: 'söylemek' -yesin: istek-emir k. 2.tk.	**daḫı:** 'dahi, dA; başka, diğer' +ya: yönelme h.
düş: 'düş, rüya' +üŋ+: iyelik 2.tk. +i: yükleme h.	**ḳaḫı-:** 'öfkelenmek, kızmak' z -ya: geniş z. 3.tk.
ḫōş: (< Far.) 'güzel, iyi, tatlı' +dur: bildirme 3.tk.	**oġul:** 'oğul, evlat; erkek evlat'
sen: 'sen (2.tk. zamiri) +üŋ: ilgi h.	**düş:** 'düş, rüya' +üŋ: iyelik 2.tk.
sulṭān: (< Ar.) 'padişah, hükümdar' +lıK+: isimden isim +ıla: vasıta h.	**giç-:** 'geçmek, zaman geçmek' -iser: gelecek z. 3.tk.
'ömr: (< Ar.) 'ömür, yaşama, yaşayış' +üŋ: iyelik 2.tk.	**yaş:** 'yaş, ömrün süresi' +uŋ: iyelik 2.tk.
sen: 'sen (2.tk. zamiri)' +i: yükleme h.	**ḳıl-:** 'kılmak yardımcı fiili' -ısar: gelecek z. 3.tk.
ḳamu: 'herkes' +ya: yönelme h.	**ḳardaş:** 'kardeş' +uŋ: iyelik 2.tk.
ṭapu: 'hizmet, huzur, nezd, kat, makam' [tap-u] tap-: hizmet etmek -u: fiilden isim	**ṭur-:** 'durmak, ayağa kalkmak' ṭapuya ṭur-: 'itaat etmek' -ısar: gelecek z. 3.çk.

Tablo 6.4'ün devamı

yor-: 'yorumlamak, rüya yormak' -ar: geniş z. sıfat-fiili i-: 'imek ek-fiili' -ken: zarf-fiil	**uşbu:** 'bu, işte bu' [uş bu]
ögey: 'üvey' [ög+ey] ög: 'anne' +ey: isimden isim	**ḳız:** 'kız, kız evlat' +ı: iyelik 3.tk.

Açıklamalar

[***kendü***] Köktürkçede '*dönüşlülük zamiri*' olarak hem '*kentü*', hem de '*öz*' kelimeleri vardı. Günümüzde Oğuz lehçesi olan Türkiye Türkçesinde '*kendi*' devam etmekte, diğer Kıpçak ve Karluk lehçelerinde ise '*öz*' kullanılmaktadır. Eski Anadolu Türkçesinde de Köktürkçede olduğu gibi '*kendü*' zamiri yaygındır. Bazen '*öz*' de kullanıulmıştır.

[***yoġıdı***] Sonu /ḳ/ ile biten yoḳ kelimesinin arkasında ünlü ile başlayan ek getirilince ötümlüleşme olmuştur: *yoḳ idi* > *yoġıdı*.

[***düş gör-ür; irte tur-ur; düş gör-ürem***] Bu örneklerde -*Ur* geniş zaman ekiyle çekim yapılmıştır. Ancak ifade edilen anlam "*geniş zaman* (her zaman olan zaman)" değildir. Geçmişteki bir olayı, yani *geçmiş zamanı hikâye veya rivayet ederken* de bazen -*Ur* eki kullanılabilşmektedir.

[***sulṭānlıġıla***] Bu kelimenin yazılırken, +*lıK*+ eki kelimeden ayrı yazılmıştır. Eski Uygurcanın metinlerde görülen bu 'ekleri kelimeden ayrı yazabilme' imlası Arap harflerine geçilince Orta Asya'da da devam etmiştir. Eski Anadolu Türkçesinde de aynı imla geleneğinin devamına bazen rastlanmaktadır.

METİN 5: DEDE KORKUT KİTABI

(Dresden Nüshası 7b)

Transkripsiyon

… olmağa başladı meger dirse ḫan dirleridi bir bigüŋ oğlı ḳızı yoğıdı ṣoylamış görelüm ḫanum ne ṣoylamış

ṣalḳum ṣalḳum ṭaŋ yilleri esdüginde
ṣaḳallu bozaç torġay sayraduḳda
ṣaḳalı uzun tat eri baŋladuḳda
bedevi atlar issini görüp ʿoḳraduḳda
aḳlı ḳaralı seçen çağda
göksi gözel ḳaba ṭağlara gün degende
big yigitler cılasunlar birbirine ḳoyulan çağda

alar ṣabaḥ dirse ḫan ḳalḳubanı yirinden örü ṭurup ḳırḳ yigidin boyına alup bayındır ḫanuŋ ṣoḥbetine gelüridi bayındır ḫanuŋ yigitleri gelüp dirse ḫanı ḳarşuladılar getürüp ḳara otağa ḳondurdılar ḳara kiçe altına döşediler ḳara ḳoyun yaḥnısından öŋine getürdiler

Dil İncelemesi

Tablo 6.5
Dil İncelemesi

ol-: ‘olmak’ -mAK+: isim-fiil +a: yönelme h.	**başla**-: ‘başlamak’ [baş+la-] +la-: isimden fiil -dı: görülen geçmiş z. 3.tk.
meger: (< Far.) ‘meğer, halbuki’	**dirse ḫan**: ‘Dirse Han (kişi adı)’
di-: ‘demek, söylemek’ -rleridi: geniş z. hikâyesi 3.çk.	**big**: ‘Bey, beyliğin lideri’ +üŋ: ilgi h.
oğ(u)l: ‘oğul, erkek evlat’ +ı: iyelik 3.tk.	**ḳız**: ‘kız evlat’ +ı: iyelik 3.tk.
ṣoyla-: ‘anlatmak, hikâye etmek, manzume söylemek’ [soy+la-] soy: ‘söz, manzume’ [< sav< sab] +la-: isimden fiil -mış: duyulan-farkına varılan geçmiş z. 3.tk.	**gör**-: ‘görmek’ -elüm: istek-emir k. 1.çk.
ḫan: ‘han, bey’ +um: iyelik 1.tk.	**ṣalḳum**: ‘soğuk’
ṭaŋ: ‘tan vakti, sabah’	**yil**: ‘yel, rüzgar’ +ler+: çokluk +i: yükleme h.
es-: ‘(rüzgar) esmek’ [-düginde: zarf-fiil] -düK+: sıfat-fiil +i+: iyelik 3.tk. +n+: zamir n’si +de: bulunma h.	**ṣaḳal**: ‘sakal’ +lu: isimden isim
bozaç: ‘boz renkte’ [boz+aç] boz: ‘boz, açık toprak rengi’ +aç: isimden isim	**torġay**: ‘çayır kuşu, toygar’
sayra-: ‘ötmek, cıvıldamak’ [-duḳda: zarf-fiil] -duḳ+: sıfat-fiil +da: bulunma h.	**uzun**: ‘uzun’
tat: ‘yabancı, ecnebi; Türklerin egemen olduğu yerlerde yaşayan Arap veya Farslar’	**er**: ‘erkek, kişi’ +i: iyelik 3.tk.

Tablo 6.5'in devamı

baŋla-: 'ezan okumak; yüksek sesle bağırmak' [baŋ+la-] baŋ: 'ezan' +la-: isimden fiil [-duḳda: zarf-fiil] -duḳ+: sıfat-fiil +da: bulunma h.	**bedevi**: (< Ar.) 'göçebe, çölde yaşayan'
issi: 'sahibi' [< idi+si] is [< idi]: sahip +si: iyelik 3.tk. +n+: zamir n'si +i: yükleme h.	**'oḳra**-: '(at) mırıltı şeklinde kişnemek' [-duḳda: zarf-fiil] -duḳ: sıfat-fiil +da: bulunma h.
aḳ+lı ḳara+lı: 'ak ile kara, hem akı hem karası' +lı … + +lı: birliktelik eki	**seç**-: 'seçmek, gözle ayırabilmek' -en: sıfat-fiil
çağ: 'zaman, vakit' +da: bulunma h.	**gög(ü)s**: 'göğüs' +i: iyelik 3.tk.
gözel: 'güzel	**ḳaba**: 'büyük, iri, kocaman'
ṭağ: 'dağ' +lar: çokluk +a: yönelme h.	**gün**: 'güneş'
teg-: 'değmek, ulaşmak' [-ende: zarf-fiil] -en: sıfat-fiil +de: bulunma h.	**yigit**: 'yiğit, genç, delikanlı' +ler: çokluk
cılasun: 'kahraman, babayiğit' +lar: çokluk	**ḳoyul**-: 'üzerine saldırmak, şiddetle girmek, dalmak' [ḳoy-ul-] ḳoy-: 'koymak, katmak' -ul-: dönüşlü-edilgenlik -an: sıfat-fiil
alar: 'ala, alaca'	**ḳalḳ**-: 'kalkmak' -ubanı: zarf-fiil [-up+an+ı]
yir: 'yer, mevki' +i+: iyelik 3.tk. +n+: zamir n'si +den: ayrılma h.	**örü ṭur**-: 'kalkmak, ayağa kalkmak' [ör-ü ṭur-] ör-: 'yükselmek, kalkmak' -ü: zarf-fiil **ṭur**-: 'ayağa kalkmak' -p: zarf-fiil
yigiT: 'yiğit, genç, delikanlı' +i+: iyelik 3.tk. +n+: yükleme h.	**al**-: 'almak' -up: zarf-fiil
bayındır ḫan: 'Bayındır Han (kişi adı)' +uŋ: ilhi h.	**ṣoĥbet**: (< Ar.) 'sohbet, konuşma, arkadaşlık +i+: iyelik 3. tk. +n+: zamir n'si +i: yükleme h.

Tablo 6.5'in devamı

gel-: 'gelmek' -üridi: geniş z. hikâyesi 3.tk.	**ḳarşu**: 'karşı' +la-: isimden fiil -dılar: görülen geçmiş z. 3.çk.
getür-: 'getirmek' [< kel-tür-] gel-: 'gelmek' -tür-: geçişli-ettirgenlik -üp: zarf-fiil	**otağ**: 'otağ, büyük ve süslü çadır' +a: yönelme
ḳ**o**-: 'koymak, yerleştirmek' -n-: dönişlü-edilgenlik -dur-: geçişli-ettirgenlik -dılar: görülen geçmiş z. 3.çk.	**kiçe**: 'keçe'
alt: 'alt, aşağı' +ı+: iyelik 3.tk. +n+: zamir n'si +a: yönelme	**döşe**-: 'döşemek, sermek' -diler: görülen geçmiş z. 3.çk.
ḳ**oyun**: 'koyun'	**yaĥnı**: (< Far.) 'yahni, et yemeği' +sı+: iyelik 3.tk. +n+: zamir n'si +dan: ayrılma h.
öŋ: 'ön, karşı taraf' +i+: iyelik 3.tk. +n+: zamir n'si +e: yönelme	

Açıklamalar

[***ṣoyla***-] Bu kelime "*söyle-*" fiilinden farklı bir şekildir. Semih Tezcan (TEZCAN 1978), Eski Tüekçede "*söz*" anlamına gelen "*sab*" şeklinden türetildiğini göstermiştir: *sab+la- > savla- >> soyla-*. Burada ünlünün yuvarlaklaşması, sab/sav kelimesindeki dudak ünsüzünün etkisi ile olmuştur. Lehçelerden benzer örnekler: *eb > ev > öy*.

[***issi***] Eski Türkçede "sahip" anlamına gelen "*idi*" kelimesindeki /d/ sesi düzenli değişme sonusunda /y/ olunca bu kelime "*iye*" hâline gelmiştir: *idi > iye*. Üzerine 3. kişi iyelik eki getirilince de "*iyisi*" olur. Daha sonra bu kelime *iyisi > iysi > issi* şeklini almıştır.

[***aḳlı ḳaralı***] Burada kullanılmış olan +lı ekleri, Eski Türkçede isimlerden sıfat yapan "+lıg" ekinin devamı ola "+lı" eki değildir. Yine Eski Türkçede ikileme hâlinde kullanılmış olan birliktelik ekidir: Köktürkçede *inili eçili* 'küçük kardeşle büyük kardeş'; bugünkü Türkiye Türkçesinde *irili ufaklı* 'hem iri hem ufak'.

[***getür***-] Eski Türkçedeki şekli "*kel-tür-*" idi. Eski Anadolu Türkçesinde /**lt**/ grubundaki /**l**/ ünsüzü düştü ve "*getür-*" oldu. Bu değişmenin olduğu paralel bir örnek de şudur: Eski Türkçe *ol-tur-* > Eski Anadolu Türkçesi *otur-*.

Özet

AMAÇ 1 *Eski Anadolu Türkçesine ait Süheyl ü Nevbahar adlı eserin bir sayfasını okuyup metinde geçen kelimelerin yapılarını çözümleyebilmek*

Süheyl ü Nevbahar'a ait örnek bir sayfanın dil incelemesi yapılmıştır.

AMAÇ 2 *Eski Anadolu Türkçesine ait Kitabu Evsaf-ı Mesacidi'ş-Şerife adlı eserin bir sayfasını okuyup metinde geçen kelimelerin yapılarını çözümleyebilmek*

Kitabu Evsaf-ı mesacidi'ş-Şerife'ye ait örnek bir sayfanın dil incelemesi yapılmıştır.

AMAÇ 3 *Eski Anadolu Türkçesine ait Miftahu'l-Cenne adlı eserin iki sayfasını okuyup metinde geçen kelimelerin yapılarını çözümleyebilmek*

Miftahu'l-Cenne'ye ait örnek iki sayfanın dil incelemesi yapılmıştır.

AMAÇ 4 *Eski Anadolu Türkçesine ait Yusuf u Zelihâ adlı eserin bir sayfasını okuyup metinde geçen kelimelerin yapılarını çözümleyebilmek*

Yusuf u Zelihâ'ya ait örnek bir sayfanın dil incelemesi yapılmıştır.

AMAÇ 5 *Eski Anadolu Türkçesine ait Dede Korkut metninin bir sayfasını okuyup metinde geçen kelimelerin yapılarını çözümleyebilmek*

Dede Korkut Kitabı'na ait örnek bir sayfanın dil incelemesi yapılmıştır.

Kendimizi Sınayalım

1. Aşağıdakilerden hangisinde zarf-fiil eki **yoktur?**
a. doyubanın
b. gözleyicek
c. dutmayup
d. virecek
e. gelürken

2. *evüŋüzi* kelimesinde sırası ile hangi ekler vardır?
a. ilgi hāli + iyelik 2. çk. + iyelik 3. tk.
b. ilgi hâli + iyelik 2. çk. + yükleme hâli
c. iyelik 2. çk. + yükleme hâli
d. iyelik 2. çk. + iyelik 3. tk.
e. iyelik 3. tk. + iyelik 2. çk. + tamlanan eki

3. Aşağıdakilerden hangisinde sızıcılaşma olmuştur?
a. toy- > doy-
b. köŋül > güŋül
c. yoḳıdı > yoğıdı
d. otun > odun
e. geç- > geş-

4. *bar-* > *var-* ses değişmesi aşağıdakilerden hangisine bir örnek oluşturur?
a. ötümlüleşme
b. ünsüz düşmesi
c. sızıcılaşma
d. dudaklılaşma
e. genizlileşme

5. Aşağıdakilerden hangisinde zamir n'si **yoktur?**
a. evüŋüzüŋ
b. ḳapusında
c. evinden
d. bunlardan
e. anı

6. Aşağıdakilerden hangisinde yapım eki **yoktur?**
a. sayrulıġı
b. gelmedügüŋüzden
c. ḳıruḳları
d. ölülerüŋüzi
e. hiçbiri

7. Eski Türkçedeki şeklini esas alırsak; aşağıdaki kelimelerin hangisinde "içte ünsüz düşmesi" olmuştur?
a. sevinç
b. toyur-
c. işit-
d. kendü
e. getür-

8. Eski Anadolu Türkçesinde şimdiki zaman için kullanılmayan ek aşağıdakilerden hangisidir?
a. –(y)IsAr
b. –(y)A turur
c. –(y)A yorur
d. –(y)A
e. –(U)r

9. "*ḳaçan … gör-di*" yapısı Eski Anadolu Türkçesinde hangi fonksiyonda kullanılmıştır?
a. "her zaman gördü?"
b. "görmedi"
c. "her zaman gördü"
d. "görünce"
e. "görmeden"

10. Bugün "*görünceye kadar*" şeklinde kullandığımız yapı Eski Anadolu Türkçesinde hangi şekilde yapılırdı?
a. "göriser"
b. "göricek"
c. "görse gerek"
d. "görecek"
e. "görince"

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. d	Yanıtınız yanlış ise "Fiilimsiler" konusunu yeniden okuyunuz.
2. c	Yanıtınız yanlış ise "İsim Çekimi" konusunu yeniden okuyunuz.
3. e	Yanıtınız yanlış ise "Sızıcılaşma" konusunu yeniden okuyunuz.
4. c	Yanıtınız yanlış ise "Ses Değişmeleri" konusunu yeniden okuyunuz.
5. a	Yanıtınız yanlış ise "İsim Çekimi" konusunu yeniden okuyunuz.
6. b	Yanıtınız yanlış ise "Yapım Ekleri" konusunu yeniden okuyunuz.
7. e	Yanıtınız yanlış ise "Ünsüz Düşmesi" konularını yeniden okuyunuz.
8. a	Yanıtınız yanlış ise "Fiil Zamanları" konusunu yeniden okuyunuz.
9. d	Yanıtınız yanlış ise "Zarf-Fiiller" konusunu yeniden okuyunuz.
10. e	Yanıtınız yanlış ise "Zarf-Fiiller" konusunu yeniden okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

dut- (fiil) / *-ma-* (olumsuzluk) / *-ısar* (gelecek zaman 3.tk.)
göz+ (isim) / *+le-* (isimden fiili yapan ek) / *-yübenin* (zarf-fiil eki)
vir- (fiil) / *-düK+* (sıfat-fiil eki) / *+üŋüz* (iyelik 2.çk.) / *+e* (yönelme hâli eki)

Sıra Sizde 2

yalbar- > *yalvar*: -b- > v-, yani "sızıcılaşma" olmuş
tut- > *dut-*: t- > d-, yani "ötümlüleşme" olmuş
otun > *odun*: -t- > -d-, yani "ötümlüleşme" olmuş
sekiz > *sekkiz*: -k- > -kk-, yani ikizleşme olmuş
yılduz > *ılduz*: yI- > I-, yani kelime başında "ünsüz düşmesi" olmuş

Yararlanılan Kaynaklar

Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK. İstanbul 1968

Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara 1970

Cem Dilçin, *Süheyl ü Nevbahâr*, İnceleme-Metin-Sözlük, TDK. Ankara 1991

Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*. Giriş-Metin-Faksimile, Ankara 1958

Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı II*. İndeks-Gramer, Ankara 1963

Orhan Şaik Gökyay, *Dede Korkut*, İstanbul 1938

Gürer Gülsevin, *Ahmed-i Dâ'î: Miftâhu'l-Cenne (Metin-Dil Özellikleri-Söz Dizini)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı Doktora Tezi, I-II. Cilt, Malatya 1989

Gürer Gülsevin, Erdoğan Boz 2010: *Eski Anadolu Türkçesi*, Gazi Kitabevi (2. Baskı), Ankara 2010

Mustafa Kaçalin 205: *Dedem Korkut'un Kazan Bey Oğuz-nâmesi*, Kitabevi, İstanbul 2005

Kazım Köktekin 2004: *Eski Anadolu Türkçesi Metinleri Antolojisi*, Erzurum 2004

Mecdut Mansuroğlu, "Das Altosmanische", *PhTF I*, Wiesbaden 1959, s.160-182

Hasibe Mazıoğlu, *Ahmed Fakih, Kitâbu Evsâfu Mesâcidi'ş-Şerîfe*, TDK. Ankara 1974

Sadettin Özçelik 2005: *Dede Korkut (Araştırmalar, Notlar / Dizin / Metin)*, Gazi Kitabevi 2005

Mustafa Özkan 2000: *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, Filiz Kitabevi (2. Baskı), İstanbul 2000

Semih Tezcan 1978, "Dede Korkut Kitabında boy boylamak soy soylamak", *Ömer Asım Aksoy Armağanı*, TDK, Ankara 1978, s.227-236

Türk Dil Kurumu 1963-1977: *Tarama Sözlüğü*, I-VIII. TDK Ankara 1963-1977 (2. basım)

Osman Yıldız 2008: *Şeyyād Hamza, Yūsuf u Zeláhā*, Akçağ Yayınları, Ankara 2008

XIV-XV. YÜZYILLAR TÜRK DİLİ

7

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Çağatay Türkçesini hazırlayan tarihsel süreci açıklayabilecek;
- Çağatay Türkçesinin oluşumunu ve dönemlerini anlatabilecek;
- Klasik Öncesi Çağatay Türkçesi döneminin şair ve yazarları hakkında açıklama yapabilecek;
- Klasik Çağatay Türkçesi döneminin şair ve yazarları hakkında açıklama yapabilecek;
- Çağatayca eserlerde yer alan ünlülerle ilgili konuları açıklayabilecek;
- Çağatayca eserlerde yer alan ünsüzlerle ilgili konuları açıklayabilecek bilgi ve becerileri kazanabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Çağatay Türkçesi
- Klasik Çağatay Türkçesi
- Klasik Öncesi Çağatay Türkçesi
- Ali Şir Nevâyî
- Ses Uyumları
- Ses Olayları

İçindekiler

XIV-XV. Yüzyıllar Türk Dili → Çağatay Türkçesi I

- ÇAĞATAY TÜRKÇESİ
- ÇAĞATAY TÜRKÇESİNİN OLUŞUMU
- ÇAĞATAY TÜRKÇESİNİN DÖNEMLERİ VE ESERLERİ
- KLASİK DÖNEM ÖNCESİ ÇAĞATAY TÜRKÇESİ
- KLASİK ÇAĞATAY TÜRKÇESİ DÖNEMİ
- YAZIM ÖZELLİKLERİ
- SES ÖZELLİKLERİ
- ÜNLÜLER
- ÜNSÜZLER

Çağatay Türkçesi I

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ

Çağatay Türkçesi, Kuzey-Doğu Türkçesinin ikinci dönemine verilen bir ad olup 15. yüzyıl başlarından 20. yüzyıla kadar Orta Asya'da kullanılmıştır. **Karahanlı** ve **Harezm** yazı dillerinin devamı olarak özellikle Timurlular (1405-1506) döneminde gelişen Çağatay Türkçesi Ali Şir Nevâyî döneminde klasik bir edebî dil durumuna gelmiştir (Eckmann 1988: VII), (Ercilasun 2010: 400).

Türk dünyasında 12-13. yüzyıllara kadar ortak bir yazı dili kullanılmaktaydı. Eski Türkçe temelinde devam eden bu ortak yazı dilinin son temsilcisi Karahanlı Türkçesidir. Bazı Türk boylarının çeşitli sebeplerle batıya doğru göçleri sonucunda ortak olan yazı dili bölünmeye başlamıştır. Karadeniz'in kuzeyinden batıya doğru gelen Türk toplulukları kendi lehçeleri esasında Kuzey Türkçesi (Kıpçak Türkçesi) yazı dilini oluştururken, Karadeniz'in güneyinden batıya doğru gelen Türk toplulukları da Batı Türkçesi (Oğuz Türkçesi) yazı dilini oluşturmuşlardır. Orta Asya'da kalan Türk toplulukları da Doğu Türkçesi (Harezm Türkçesi) yazı diliyle eserler vermeye devam etmişlerdir. Böylece 13-15. yüzyıllar arasında Türk dünyasında üç ayrı yazı dili kullanılmıştır. 15. Yüzyıldan itibaren Harezm Türkçesi, yerini Çağatay Türkçesine bırakmış, Kıpçakların diğer Türk boyları arasına karışarak tarih sahnesinden çekilmeleri sonucu Kıpçak Türkçesi de büyük ölçüde Çağatay Türkçesi ile karışmıştır. Böylece 15 ile 20. yüzyıllar arasında Türk dünyasında iki ayrı yazı dili kullanılmıştır. Batı Türklüğünün sınırlarını çizen Karadeniz, Kafkas Dağları ve Hazar Denizi'nin batısında yer alan ve büyük çoğunluğu Oğuzlara dayanan Türk toplulukları Batı Türkçesi / Osmanlı Türkçesini yazı dili olarak kullanmışlar; bu sınırların doğusunda yer alan Türk toplulukları ise Doğu Türkçesini yazı dili olarak kullanmışlardır. Bu yazı dilinin Türkoloji literatüründeki adı *Çağatay Türkçesi*dir (Ercilasun 2010: 400).

15. yüzyılda Ali Şir Nevâyî döneminde klasik bir edebî dil durumuna gelen Çağatay Türkçesi, etkisini yüzyıllarca devam ettirmiş ve Orta Asya Türk topluluklarınca hem edebiyat dili hem de diplomasi ve resmî yazı dili olarak 20. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Özbekistan'da, şehirlerin diyalektlerine dayanan Özbek edebî dili 1921'de Çağatay Türkçesinin yerini almıştır (Eckmann 1988: VII).

Karahanlı Türkçesi ve Harezm Türkçesi: Karahanlı Türkçesi 11-12. yüzyıllar arasında Doğu ve Batı Türkistan bölgelerinde kullanılan ve Eski Türkçe yazı dilinden gelişen ilk İslâmi Türk edebî dilidir. Harezm Türkçesi ise 13–15. yüzyıllar arasında Harezm ve Sir Derya'nın aşağı kesimlerinde kullanılan tarihi Türk yazı dilidir. Bu yazı dili 13. yüzyılda Karahanlı Türkçesinden gelişmiş ve 15. yüzyılda yerini Çağatay Türkçesine bırakmıştır.

15 - 20. yüzyıllar arasında Türk dünyasında hangi yazı dilleri kullanılmıştır?

SIRA SİZDE 1

Çağatay Türkçesi konusu için yararlı bir kaynak: Janos Eckmann (Çev. Günay Karaağaç), Çağatayca El Kitabı, İÜEF Yay., İstanbul, 1988.

KİTAP

ÇAĞATAY TÜRKÇESİNİN OLUŞUMU

Çağatay terimi, Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'dan gelmektedir. Cengiz Han (1167-1227) kurduğu büyük imparatorluğu ölümünden önce çocukları arasında paylaştırmıştı. Bu paylaşımdan Çağatay'a Doğu Türkistan'dan **Maveraünnehir**'e kadar olan bölge düşmüştür. Daha sonra Çungarya, Uygur ülkesi ve Pamir bölgesini de topraklarına dahil eden Çağatay ülkesinin merkezi İli vadisindeydi. Onun adını taşıyan imparatorluk, Çağatay Han'ın ölümünden sonra büyük oğlu Hulâgû Han zamanında kurulmuş ve Duva Han'ın idaresi altında yeniden yapılandırılmıştır. Kazan Han'ın ölümünden sonra, Çağatay Ulusu iki bölüme ayrılmıştır. Daha sonra Tuğluk Timur tarafından 1360 yılında tekrar birleştirilen imparatorluk, Tuğluk Timur'un ölümünden birkaç yıl sonra Timur'un yönetimi altına girmiştir (Eraslan 1999:3), (Eckmann 1988: VIII).

Maveraünnehir: "Nehrin ötesi" anlamına gelen söz, Orta Asya'da Ceyhun (Amu Derya) ve Seyhun (Sir Derya) nehirleri arasında kalan tarihî bölgenin adıdır.

Timur 1370 yılında Semerkant şehrini merkez yaparak Timurlular saltanatını kurmuştur. Otuz beş yıl süren hükümdarlığı sırasında imparatorluğun sınırlarını Doğu Türkistan'dan Anadolu'ya kadar genişletmiştir. Timur, 1405 yılında vefat edince kurmuş olduğu büyük imparatorluk oğulları ve torunları arasında baş gösteren taht kavgaları sonucunda parçalanmaya yüz tutmuştur. Timur'un vefatından sonra Semerkant'taki beyler tahta Timur'un oğullarından Şahruh'un oturmasını istediler. Taşkent'teki beyler ise Miran-şah'ın oğlu Halil Sultan'ı hükümdar ilan ettiler. Yapılan çeşitli mücadeleler sonucunda Şahruh, Semerkant'ı ele geçirip Semerkant'ın yönetimini oğlu Uluğ Bey'e bıraktı ve kendisi de Herat'a döndü. Şahruh dönemimde Herat sanat ve edebiyat merkezi haline geldi. 1449 yılında Uluğ Bey, oğlu Abdüllâtif tarafından öldürüldü ve yerine Abdüllâtif tahta geçti. 1450 yılında Abdüllâtif öldürüldü ve yerine oğlu Abdullah tahta geçirildi. Çağatay hanlığı bu olaylardan sonra uzun süre gücünü kaybetti. Hüseyin Baykara zamanında tekrar toparlanan Çağatay hanlığı, Hüseyin Baykara ile çocukları arasında süren taht kavgaları yüzünden zayıfladı ve 1507 yılında Özbek hükümdarı Muhammet Şibanî, Çağatay hanlığına son verdi (Eraslan 1999: 6-7)

Çağatay kelimesi, önceleri Çağatay Han'ın sülâlesini ve bu sülâle tarafından kurulan devleti ifade eden bir terim iken, sonraları Çağatay sülâlesinin egemenliğindeki topraklarda yaşayan Türk ve Türkleşmiş toplulukları karşılayan bir terim olarak kullanılmıştır. Timur hâkimiyeti döneminde ise imparatorluğun bütün ahalisi için Çağatay terimi kullanılmıştır.

Çağatay Türkçesi, Çağatayca ve *Çağatay Edebiyatı* gibi terimler bu alanın uzmanları tarafından farklı şekillerde anlaşılıp açıklanmıştır. *Çağatayca* terimi Avrupa Türkolojisinde ilk defa H. Vambery tarafından kullanılmış ve bu terim daha sonra yaygınlık kazanmıştır. Bu terimi benimseyen araştırmacılardan bazıları *Çağatayca* ifadesini *Doğu Türkçesi* anlamında kullanmışlar ve 14. yüzyıldan başlayarak Özbek yazı dilinin oluşumuna kadar süren Orta Asya edebi dilini kastetmişlerdir (Eraslan 1999: 8).

Rus bilim adamlarından Samoyloviç *Çağatayca* terimini 15.-20. yüzyıllar Orta Asya edebi Türk dili için kullanmış ve şu dönemlere ayırmıştır:

1. Karahanlı Türkçesi veya Kâşgar Türkçesi (11-12. yüzyıllar)
2. Kıpçak-Oğuz Türkçesi (13-14. yüzyıllar);
3. Çağatayca (15-19. yüzyıllar);
4. Özbekçe (20. yüzyıl) (Eckmann 1988: XI)

Fuat Köprülü, edebî gelişmeleri göz önünde bulundurarak *Çağatayca* kelimesinin anlamını genişletmiştir. F. Köprülü'ye göre Çağatayca, 13.-14. yüzyıllarda Çağatay İmparatorluğu ve Altın Ordu'nun kültür merkezlerinde gelişmiş Orta Asya Edebî lehçesi olup klasik şeklini 15. yüzyılda, Timurlular zamanında almış ve bu lehçe ile zengin bir edebiyat yaratılmıştır. F. Köprülü Çağatayca'yı şu dönemlere ayırır:

1. Erken devir Çağataycası (13-14. yüzyıllar);
2. Klasik öncesi Çağatayca (15. yüzyılın ilk yarısı);
3. Klasik Çağatayca (15. yüzyılın ikinci yarısı);
4. Klasik Çağatayca'nın devamı (16. yüzyıl);
5. Çöküş Devri (17-19. yüzyıllar) (Eckmann 1988: XI-XII)

Sovyet Türkolojisinde Çağatay Türkçesi için *Eski Özbekçe* teriminin yaygınlık kazandığı görülmektedir. Hatta Çağatay öncesi dönemler için de bazen *Eski Özbekçe* ifadesi kullanılır ki bu doğru bir isimlendirme değildir. A. M. Şerbak "Eski Özbek" dilini şu dönemlere ayırmıştır:

1. İlk Devir (10-13. yüzyıllar): Batı Türkçesi (Kıpçakça) ve Güney Türkçesi unsurlarının alınması. Moğol istilası, bu gelişmeye son vermiştir.
2. İkinci Devir (14-17. yüzyıllar): Suni dil. "Çağatayca" terimini sadece bu devire ait kılmak mümkündür.
3. Üçüncü Devir (17-18. yüzyıllar): Mahalli dil unsurlarının edebî dile girmesi (Eckmann 1988: XII).

Görüldüğü gibi *Çağatayca* teriminin anlamı ve kapsadığı dönemler konusunda görüş birliği yoktur. Günümüzde Çağatay Türkçesi dediğimiz edebî dili kullananların kendileri, yani 15-16. yüzyıllarda eser veren şair ve yazarlar kendi dönemlerinin dili için *Türkçe*, *Türk tili*, *Türkî* terimlerini kullanmışlardır. *Çağatay* kelimesi dilcilik terimi anlamıyla bu dönemlerde hemen hemen hiç kullanılmamıştır. Eserlerinde yüzlerce defa *Türkçe, Türk tili, Türkî* terimlerini kullanan Nevâyî, kendi zamanının edebî dilini adlandırmak için birkaç defa *Çagatay lafzı* terimini kullanmıştır (Eckmann 1988: IX-X). Bu bilgiler ışığında, Orta Asya'da kullanılan dilin adının Türkçe olduğunu, ancak edebî dili ifade etmek üzere Çağatay Türkçesi teriminin kullanılması gerektiğini ve bu edebî bütün doğu ve kuzey Türklüğünün "ortak edebî dil"i olduğunu unutmamak gerekir (Ercilasun 2010: 404).

Çağatay Türkçesinin en büyük uzmanlarından biri olan Janos Eckmann'ın Çağatayca'nın dönemleriyle ilgili yapmış olduğu sınıflandırma genellikle kabul görmüştür. J. Eckmann, Orta Asya edebî Türk dilini şöyle sınıflandırır:

1. Karahanlıca veya Hakaniye Türkçesi (11-13. yüzyıllar);
2. Harezm Türkçesi (14. yüzyıl);
3. Çağatayca (15. yüzyıl – 20. yüzyılın başlangıcı)

J. Eckmann Çağatayca'yı da kendi içinde üç döneme ayırır:

1. Klasik Öncesi Devir (15. yüzyılın başlarından Nevâyî'nin 1465'te ilk divanını tertibine kadar);
2. Klasik Devir (1465 – 1600);
3. Klasik Sonrası Devir (1600 – 1921).

J. Eckmann, klasik öncesi dönemi, bazı Eski Türkçe özelliklerin korunduğu bir geçiş dönemi olarak kabul eder. Klasik sonrası dönemi ise bir yandan Nevâyî dilinin dikkatli bir taklidi, diğer yandan da Özbek unsurlarının tesiri olduğu bir dönem olarak değerlendirir (Eckmann 1988: XIII-XIV).

ÇAĞATAY TÜRKÇESİNİN DÖNEMLERİ VE ESERLERİ

Klasik Öncesi Dönem (15. Yüzyılın İlk Yarısı)

15. yüzyılın başlarından başlayıp Ali Şir Nevâyî'nin ilk divanını yazdığı 1465 yılına kadar süren dönemdir. Bu dönem, Harezm Türkçesi ile Klasik Çağatay Türkçesi arasında geçiş dönemidir. Bu dönem şair ve yazarlarının eserlerinde, bir yandan eski dil bilgisi özellikleri devam ederken bir yandan da Klasik Çağatay Türkçesi eserlerinde yaygın olarak göreceğimiz dil bilgisi özellikleri görülmeye başlar.

Timur'un ölümünden sonra (1405) taht kavgaları sebebiyle imparatorluk zayıflamış ve dağılmaya yüz tutmuştu. Horasan ve Harezm bölgeleri dışındaki bazı topraklar imparatorluk idaresinden çıkarken Semerkant ve Herat gibi kültür merkezleri bu karışıklıklardan uzak kaldığı için bu bölgelerde, sanat ve edebiyat gelişmesine devam etmiştir (Eraslan 1986: 61). Harezm ve Altın Ordu kültür merkezlerinde 14. yüzyılda gelişen Türk edebiyatı, 15. yüzyılın ilk yarısında Semerkant ve Herat gibi kültür merkezlerinde oluşan Türk edebiyatını büyük ölçüde etkilemiştir. İşte 15. yüzyılın başlarından itibaren yukarıda adı geçen bölgelerde oluşan Türk edebiyatı Klasik Çağatay Türkçesi döneminin hazırlayıcısı bir dönem olarak *Klasik Öncesi Dönem* terimiyle adlandırılmaktadır.

Ali Şir Nevâyî'nin ilk divanını yazdığı 1465 yılına kadar süren bu hazırlık döneminin belli başlı temsilcileri şunlardır: Sekkâkî, Lutfî, Haydar Tilbe, Yusuf Emîrî, Seydî Ahmet Mirzâ, Gedâyî, Atâyî, Ahmedî, Yakînî.

Sekkâkî

Aliterasyon: Şiirde ve nesirde uyum sağlamak için söz başlarında ve ortalarında aynı ünsüzün veya aynı hecelerin tekrarlanması.

Çağatay edebî dilinin ilk temsilcilerinden olan Sekkâkî'nin doğum yeri ve yılı bilinmemektedir. Şiirlerini Semerkant'ta 14. yüzyılın ikinci yarısı ile 15. yüzyılın ilk yarısında yazmıştır. Timurlu hükümdarlarından Halil Sultan (1405-1409) ile Uluğ Bey'in (1409-1449) saray şairi olarak Semerkant'ta yaşamış ve bu hükümdarlara kasideler yazmıştır. Sekkâkî ile ilgili ilk bilgileri Ali Şir Nevâyî'nin Mecâlisü'n-Nefâis adlı şairler tezkiresinden almaktayız. Nevâyî'nin verdiği bilgilere göre Sekkâkî, Mâverâünnehrli olup şiirleri Semerkant'ta şöhret bulmuştur ve Timurlular'ın saray şairliğine yükselmiştir (Eraslan 2001: 70). Sekkâkî'nin günümüze ulaşan tek eseri olan *Divan*'ının iki nüshası vardır. Nüshalardan biri Londra Biritish Museum'da, diğeri ise Özbekistan Fenler Akademisinde kayıtlıdır. Her iki nüshada da eksiklikler bulunmaktadır. Divanında yer alan şiirlerinden Sekkâkî'nin usta bir şair olduğu görülmektedir. Şiirlerinde **aliterasyona**, halk dilinden alınan deyimlere ve atasözlerine rastlanır (Eraslan 1999:21), (Eckmann 1996: 390).

Resim 7.1

Sekkakî Divanı

Sekkâkî ile ilgili yararlı bir kaynak: Kemal Eraslan, Mevlâna Sekkâkî Divanı, TDK, Ankara, 1999.

Lutfî

Çağatay edebiyatının gelişmesinde önemli katkıları olan Lutfî, klasik öncesi dönemin en önemli şairidir. Doğum yeri ve yılı bilinmeyen Lutfî hakkındaki ilk bilgileri Devletşah tezkiresi ile Ali Şir Nevâyî'nin eserlerinden öğrenmekteyiz. Nevâyî'nin *Nesâyimü'l-mahabbe* ve *Mecâlisü'n-nefâis* adlı eserlerinde verdiği bilgilere göre Lutfî, zamanının söz ustasıydı, Farsça ve Türkçede benzeri yoktu ama Türkçe şiirdeki şöhreti daha çoktu. 99 yıl yaşamıştır ve Herat'a bağlı Kenâr köyünde gömülüdür. Kaynaklarda ölüm tarihi olarak gösterilen 1482 veya 1492 tarihleri de kesin değildir (Eraslan 1986: 72), (Karaağaç 1997: X-XVI).

15. yüzyılın ilk yarısında Çağatayca şiirleriyle şöhret kazanan Lutfî, Çağatay edebiyatının gelişmesinde çok önemli rol oynayarak hem çağdaşlarına hem de kendisinden sonra Çağatay edebiyatını zirveye ulaştıracak olan Ali Şir Nevâyî'ye etkide bulunmuş önemli bir şairdir. Lutfî, eserlerinde Türkçeyi ustalıkla kullanarak gazel, kaside ve **tuyuğ** gibi nazım şekillerinde oldukça başarılı olmuştur. Eserlerinde kısmen Türkçenin hece veznine karşılık gelen aruz vezinlerini seçmiş olması, Türk atasözleri ve halk deyişlerine yer vermeye gayret etmesi, Türk edebiyatına mahsus bir tür olan tuyuğ tarzına en çok rağbet eden şairlerden biri olması, dilinde yabancı unsurların oldukça az görülmesi gibi özellikler Lutfî'nin edebi kişiliğini yansıtan belli başlı özelliklerdir.

Tuyuğ: Mâni biçiminde aruzla yazılmış manzume olan tuyuğ, Arap ve Fars edebiyatlarında görülmeyen, yalnız Türk edebiyatında kullanılan bir nazım şeklidir.

Lutfî'nin günümüze kadar ulaşan eserleri *Divan*ı ve *Gül ü Nevrûz* adlı mesnevisidir. Lutfî Divanı'nın Türkiye ve dünya kitaplıklarında yirmiden fazla nüshası vardır. Divanda yer alan ve gazel, tuyuğ, tevhid, na't, kaside ve müfret türlerini kapsayan şiirlerinin sayısı 550 civarındadır. Bunların çoğu gazel ve tuyuğ türündedir. Lutfî'nin şiirlerinde Eski Türkçe dil özellikleri ile Oğuz ve Kıpçak dil özellikleri bolca yer almaktadır.

Gül ü Nevrûz mesnevisi Celâleddin Tabib tarafından 1333 yılında Farsça olarak yazılmıştır. Lutfî, bu Farsça eseri 1411 yılında Şîrâz emiri İskender Mirza adına Türkçeye tercüme etmiştir. Lutfî, bu mesnevisinde Çağatay Türkçesini ustalıkla kullanmış ve eserine adeta telif özelliği kazandırmıştır. Bu eserin Türkiye ve dünya kitaplıklarında birçok nüshaları bulunmaktadır (Eraslan 1986: 73).

Lutfî'nin edebî kişiliğini gösteren belli başlı özellikler nelerdir?

Lutfî ile ilgili yararlı bir kaynak: Günay Karaağaç, Lutfî Divanı, TDK Yay., Ankara, 1997.

Haydar Tilbe

Klasik Öncesi Çağatayca'nın önemli şairlerinden biri olan Haydar Tilbe 14. yüzyılın ikinci yarısı ile 15. yüzyılın ilk yarısında yaşamış ve Türkîgûy (Türkçe söyleyen) lakabıyla tanınmıştır. Kaynaklarda hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Ali Şir Nevâyî *Muhâkemetü'l-luğateyn* adlı eserinde onun Harezmli olduğunu yazmaktadır.

Haydar Tilbe'nin günümüze kadar ulaşan tek eseri, Genceli Nizâmî'nin aynı adlı mesnevisine nazire olarak yazdığı *Mahzenü'l-esrâr* adlı mesnevidir. Eser Timur'un torunlarından İskender Mirza'ya sunulmuştur. Nazım tekniği ve ifade bakımından oldukça başarılı olan eser on bölümden oluşmaktadır. Her bölümün sonunda konuyla ilgili bir hikâye yer almaktadır. Mahzenü'l-esrâr'ın Türkiye ve dünya kitaplıklarında birçok yazma nüshaları bulunmaktadır (Eraslan 1986: 69).

KİTAP

Haydar Tilbe'nin eseri ile ilgili yararlı bir kaynak: Avni Gözütok, Haydar Tilbe Mahzenü'l-Esrâr, Fenomen Yay., Erzurum, 2008.

Yusuf Emîrî

Mahlas: Takma ad. Edebî eserlerde şairlerin asıl adlarının yerine kullandıkları takma ada denir.

Yusuf Emîrî, 14. yüzyılın ikinci yarısı ile 15. yüzyılın ilk yarısında yaşamış Klasik Öncesi Çağatayca'nın önemli bir şair ve yazarıdır. Şiirlerinde *Emîr* ve *Emîrî* **mahlas**larını kullanmıştır. Timur'un torunu Baysungur'un nedimlerinden olan Yusuf Emîrî hakkında Ali Şir Nevâyî'nin *Mecâlisü'n-nefâis* adlı şairler tezkiresinde bazı bilgiler yer almaktadır. Buna göre Emîrî, güzel şiirleri bulunan Türk şairlerindendir, fakat fazla şöhret kazanamamıştır. Hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmayan Emîrî 1433 yılında Herat'ta vefat etmiştir (Eraslan 1986: 80).

Yusuf Emîrî'nin günümüze kadar ulaşan üç önemli eseri vardır. Bunlar *Divan*, *Dehnâme* ve *Beng ü Çagır* adlı eserlerdir. Emîrî'nin *Divan*'ında Türkçe şiirlerin yanında Farsça şiirler de bulunmaktadır. Farsça şiirlerindeki başarısı ve bu şiirlerin rağbet kazanmış olması, onun bu dili çok iyi bildiğini ve dönemin edebiyat anlayışını göstermektedir. *Divan*'ın İstanbul Üniversitesi kütüphanesinde iki nüshası bulunmaktadır.

Yusuf Emîrî, 1429 yılında tamamladığı *Dehnâme* adlı mesnevisini Baysungur Mirza'ya ithaf etmiştir. Münâcât, na't, dönemin padişahına övgü ve telif sebebi bölümlerinden sonra başlayan eser on mektuptan oluşmaktadır. Tamamı 906 beyit olan eserin bilinen tek nüshası Londra British Museum'da bulunmaktadır (Eraslan 1986: 80).

Yusuf Emîrî'nin bir diğer eseri olan *Beng ü Çagır* ise şiir ve düz yazıyla karışık olarak münazara şeklinde yazılmış bir eserdir. Eserde *beng* (afyon) ile *çagır* (şarap) karşılaştırılmaktadır. Yusuf Emîrî, *beng*i yani afyonu bir bitkiden elde edilmesi dolayısıyla yeşiller giymiş uyuşuk bir derviş şeklinde, *çagır*ı yani şarabı ise renginin kırmızı olması dolayısıyla kırmızı giysiler içerisinde, atılgan, heyecanlı, öfkeli ve hareketli bir genç olarak tanıtmıştır. Bu bakımdan eser alegorik bir karakter taşır. Bu eserin bilinen tek nüshası Londra British Museum'da bulunmaktadır (Alpay 1973: 105-106).

Seydî Ahmet Mirzâ

15. yüzyıl şairlerinden Seydî Ahmet Mirzâ, Timur'un torunlarından Mîrânşah'ın oğludur. Şahruh zamanında Horasan valiliği yapmıştır. Nevâyî'nin *Mecâlisü'n-nefâis* adlı tezkiresinde verdiği bilgilere göre "Selim tabiatlı ve açık zihinli kişiydi. Hayli meşhur şiirleri var. Mesnevi ve gazellerden oluşan Türkçe ve Farsça divanı vardır. Ayrıca mesnevi tarzında *Letâfet-nâme*si vardır." (Eraslan 2001: 196). Bu değerli şairin hayatı hakkında bilgilerimiz oldukça yetersizdir. Nevâyî'nin söz ettiği divanı henüz bulunamamıştır.

Seydî Ahmet Mirzâ'nın elimizde bulunan tek eseri *Ta'aşşuk-nâme*'sidir. Şair bu eseri 1435 yılında yazıp Şahruh'a sunmuştur. Nevâyî'nin *Letâfet-nâme* diye belirttiği eser bu olmalıdır. Çünkü Seydî Ahmet Mirzâ'dan önce Türkistanlı şairler bu tarzda birçok *nâme* yazmışlardır. Örneğin Harezmî'nin *Muhabbet-nâme*'si, Yusuf Emîrî'nin *Dehnâme*'si, Hocendî'nin *Letâfet-nâme*'si bu tarzda yazılmış eserlerdir. *Ta'aşşuk-nâme* de Hocendî'nin *Letâfet-nâme*'si ve Yusuf Emîrî'nin *Dehnâme*'si tarzında yazılmış olup münacat, na't, İslâm padişahının övgüsü ve telif sebebi bölümlerinden sonra on aşk mektubundan oluşmaktadır. Tamamı 320 beyitten oluşan bu eserin bilinen tek yazma nüshası Londra, British Museum'da bulunmaktadır (Eraslan 1986: 87).

Gedâyî

15. yüzyılın önde gelen Çağatay şairlerindendir. Şiirlerinde Gedâyî mahlasını kullanan şairin asıl adı bilinmemektedir. Hayatı hakkında pek fazla bilgi yoktur. Klasik öncesi döne-

me ait pek çok şairde olduğu gibi Gedâyî ile ilgili bilgileri Ali Şir Nevâyî'nin eserlerinden öğrenmekteyiz. Nevâyî, *Mecâlisü'n-nefâis* adlı eserinde onun Ebu'l-Kasım Babur zamanında büyük bir şöhret kazanmış olduğunu ve doksan yaşını geçtiği halde henüz hayatta olduğunu yazmıştır. Buna göre şairin 15. yüzyılın başlarında doğmuş olması muhtemeldir (Eckmann 1996: 343).

Elimizde yalnızca *Divan*'ı bulunan şairin şiirlerinden onun usta bir şair olduğu, aruz veznini çok iyi kullandığı anlaşılıyor. Dili oldukça sadedir ve bazen Oğuz Türkçesi özellikleri taşımaktadır. Şiirlerinde genellikle aşk, sevgilinin güzelliği ve sevgilinin zulmü gibi konuları işlemiş, bazen de tasavvufla ilgili duygu ve düşüncelere de yer vermiştir. Divanının günümüze ulaşan tek nüshası Paris, Bibliotheque Nationale'dedir (Eraslan 1986: 90).

Gedâyî ile ilgili yararlı bir kaynak: Janos Eckmann, The Dîvân of Gadâ'î, Indiana University Publications, Bloomington, 1971.

Atâyî

15. yüzyılın önemli şairlerinden biri de Atâyî'dir. Bu şairin hayatı hakkında elimizde yeterli bilgi yoktur. Nevâyî'nin verdiği bilgilere göre, Atâyî aslen Belh şehrinden olup Yesevî dervişlerinden İsmail Ata'nın torunlarından olduğu için *Atâyî* mahlasını almıştır. Türkçe yazan Atâyî'nin şiirleri Türk halkı arasında şöhret kazanmıştır (Eraslan 1992: 113).

Atâyî'nin günümüze kadar ulaşan tek eseri *Divan*'ıdır. Divan, gazellerden ibaret olup gazellerin toplam sayısı 260'tır. Atâyî'nin şiirlerinin dili halk diline çok yakındır. Şiirlerinde yer yer atasözleri ve eski Türk geleneklerinin izleri görülür. Divanının nüshası Leningrad Asya Müzesi'nde bulunmaktadır. Bu divanda yer alan 17 gazel 1927 yılında Samoyloviç tarafından yayımlanmıştır. Kemal Eraslan, Samoyloviç'in Arap harfleriyle yayımladığı bu 17 gazeli, transkripsiyonlu metni, günümüz Türkçesine aktarmış ve sözlüğü ile yayımlamıştır: "Çağatay Şâiri Atâyî'nin Gazelleri", *TDAY-Belleten 1987*, Ankara 1992, s. 113-164.".

Ahmedî

Hayatı hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığımız şairlerden biridir. Tarihi kaynaklarda ve şairler tezkirelerinde kendisi hakkında her hangi bir bilgi yoktur. Çeşitli telli sazlar arasında geçen bir atışmayı konu edinen, hacim bakımından küçük, edebi değeri büyük olan bir mesnevisi vardır. Şair hakkındaki bazı bilgileri bu eserinden öğrenebilmekteyiz. Örneğin, adının ya da mahlasının *Ahmedî* olduğu eserinde belirtilmiştir. Ahmedî'nin Klasik öncesi Çağatay dönemi şairlerinden olduğu eserinin üslup ve içeriğinden anlaşılmaktadır. Buna göre Ahmedî, 14. yüzyılın ikinci yarısı ile 15. yüzyılın ilk yarısında yaşamıştır (Eraslan 1986: 97).

Ahmedî yazmış olduğu eserine herhangi bir ad vermemiştir. Ancak içeriğine bakarak "Telli Sazlar Münazarası" adı verilebilir. Eser, nesir şeklindeki bir başlangıç kısmından sonra başlayan 130 beyitlik bir mesnevidir. Konusu; tanbur, ud, çeng, kopuz, yatuğan, rebap, gıçek ve kingire'den oluşan sekiz telli sazın bir meyhanede birbiriyle atışmalarıdır. Sembolik bir eser olan mesnevi dönemin musikî kültürü hakkında bilgi vermektedir. Tek nüshası Londra, British Museum'da bulunan bu eser Kemal Eraslan tarafından yayımlanmıştır: "Ahmedî, Münazara (Telli sazlar atışması)", *TDED,* 1986, c. XXIV-XXV, s. 129-204.

Yakînî

15. yüzyılda Klasik Öncesi Çağatayca'daki nesir türünün gelişmesine katkıda bulunan şahsiyetlerden biri de Herat'lı Yakînî'dir. Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Nevâyî'nin *Mecâlisü'n-nefâis* adlı tezkiresinde verilen bilgilere göre Yakînî, Türk emirlerinden olup Türkçe ve Farsça şiirler yazmıştır.

Yakînî'nin divanı şimdiye kadar ele geçmemiştir. Bugün elimizde bulunan tek eseri *Ok Yaynıng Münazarası* adlı mensur eseridir. Eser okçulukla ilgilidir ve o dönemdeki aristokrat zümre arasındaki okçuluk merakını göstermektedir. Yakînî eserinde, o güne kadar kimsenin bu konuda bir münazara yazmadığını söylemiştir. Eserin bugün elimizde bulunan tek yazma nüshası Londra, British Museum'dadır (Eraslan 1986: 100). Bu önemli eser Fahir İz tarafından İngilizce tercümesiyle yayımlanmıştır: "Yakînî's Contest of the Arrow and the Bow", *Nemeth Armağanı*, TDK Yay., Ankara 1962, s. 267-287.

15. yüzyılın başlarından itibaren Herat, Semerkant, Horasan ve Maveraünnehir gibi bölgelerde gelişen Çağatay Türkçesi, klasik Çağatayca'nın hazırlık dönemidir. Bu dönemde eser veren şair ve yazarlar İran edebiyatından etkilenmişlerdir. Bu yüzden bu dönem şair ve yazarlarının eserlerinde Arap ve Fars unsurları artmaya başlamıştır. Ayrıca, bu dönemde henüz ölçünlü bir yazı dilinin yerleşmemiş olması dolayısıyla bu dönem eserlerinin dilinde yerel ağız özellikleri ve farklılıklar görülmektedir. Özellikle çoğu eserde Oğuzca özellikler karşımıza çıkmaktadır. Eserleri hakkında bilgi verdiğimiz Klasik öncesi Çağatay dönemi şair ve yazarları genellikle gazel ve kaside türlerini kullanmışlardır. Bu iki türün dışında mesnevi konularına özellikle de münazara türüne yer vermişlerdir (Ölmez 2007: 186).

SIRA SİZDE 3

Klasik öncesi Çağatay dönemi şair ve yazarları eserlerinde gazel ve kasidenin yanı sıra hangi türlere yer vermişlerdir?

Klasik Çağatay Türkçesi Dönemi (15. Yüzyılın İkinci Yarısı)

15. yüzyılın ikinci yarısı ile 16. yüzyılın ilk yarısını içine alan dönem Çağatayca'nın klasik hale geldiği bir dönemdir. 1447 yılında Şahruh'un ölümünden sonra Timur imparatorluğu iktidar mücadeleleri yüzünden zayıflamaya başlamıştır. Ebu'l-Kasım Babür Horasan'da, Ebu Sâid ise Maveraünnehir'de güçlü birer idare kurmuşlarsa da Ebu'l-Kasım Babür'ün ölümünden sonra tekrar karışıklıklar ve şehzadeler arasında taht kavgaları başladı. Hüseyin Baykara, bu mücadeleden başarıyla çıkmış ve Herat'ı merkez yaparak kırk yıla yakın saltanat sürmüştür (1469-1506).

Bu dönemde Herat, siyasî merkez olmanın yanı sıra dönemin kültür ve sanat merkezi haline de gelmiştir. İşte Ali Şir Nevâyî, Hüseyin Baykara'nın himayesi altında böylesine bir kültür, sanat ve edebiyat merkezinde eserler vermiştir. Ali Şir Nevâyî ve Hüseyin Baykara'nın sanatsal faaliyetleri sonucunda bu dönem "Nevâyî – Baykara" dönemi diye de bilinir (Eraslan 1986: 62). Klasik Çağatayca döneminin şair ve yazarları şunlardır: Hüseyin Baykara, Ali Şir Nevâyî, Hâmidî, Şiban Han, Muhammed Salih, Ubeydî, Babür.

Hüseyin Baykara

1438 yılında Herat'ta doğmuştur. Baba ve anne tarafından Timurlular hanedanına mensuptur. Gençliği bir çok mücadeleler ve taht kavgalarıyla geçmiştir. 1469 yılında Horasan tahtına oturduktan sonra 1506 yılına kadar süren saltanatı süresince Herat'ı kültür ve sanat merkezi haline getirmiştir. 1507 yılının başlarında Özbeklere karşı yaptığı bir savaş sırasında vefat etmiştir. Mezarı Herat'tadır.

Kendisi de bir şair olan ve şiirlerinde *Hüseynî* mahlasını kullanan Baykara, Câmî ve Nevâyî gibi dönemin büyük şair ve sanatçılarını sarayında bulundurmuş ve onlara itibar göstermiştir. Hüseyin Baykara, uzun süren saltanat yıllarında çeşitli isyan ve savaşlarla ve ayrıca taht kavgalarıyla mücadele etmek zorunda kalmasına rağmen döneminde bilim ve sanat faaliyetlerine büyük önem vermiş, kendisi de bu faaliyetlere katılmıştır. Ali Şir Nevâyî'nin o mükemmel eserlerini edebiyatımıza kazandırmasında Hüseyin Baykara'nın rolü yadsınamaz. Hüseyin Baykara, Ali Şir Nevâyî'den sonra klasik Çağatay şiirinin en değerli ve lirik şairidir (Eraslan 1999: 1-8).

Hüseyin Baykara'nın divanı ve otobiyografi tarzında kaleme aldığı küçük bir risalesi bulunmaktadır. Pek çok yazma nüshaları bulunan divanında yer alan şiirlerin çoğu gazel tarzında yazılmış, aşktan ve yaşadığı hayattan bahseden şiirlerdir. Bu şiirlerden bazıları ustaca söylenmiş, samimî ve lirik beyitlerden oluşmaktadır. Divanının Ayasofya Kütüphanesi'nde bulunan nüshası İsmail Hikmet Ertaylan tarafından tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır (Eraslan 1986: 102).

Hüseyin Baykara'nın risalesi yedi bölümden oluşmaktadır. Eserde kendini, nesebini, dervişlere ve Molla Câmî'ye gösterdiği saygıyı, adalete düşkünlüğünü, kurduğu vakıfları, şairleri korumasını ve Nevâyî'nin faziletlerini anlatır. Eserin iki nüshası bulunmaktadır (Ölmez 2007: 188).

Hüseyin Baykara ile ilgili yararlı bir kitap: Kemal Eraslan, Hüseyn-i Baykara Divânı'ndan Seçmeler, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1999. Talip Yıldırım, Hüseyin Baykara Divanı, İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım, Hat Yayınevi, İstanbul, 2010.

KİTAP

15. yüzyılın ikinci yarısında Herat'ta kültür ve sanat faaliyetlerinin artmış olmasının sebebi nedir?

SIRA SİZDE 4

Ali Şir Nevâyî

Çağatay Türkçesinin klasik bir duruma gelmesini sağlayan Ali Şir Nevâyî, 9 Şubat 1441 tarihinde Herat'ta doğmuştur. Uygur Türklerindendir. Babası Gıyâseddîn Kiçkine Bahâdır, Horasan hâkimi Ebu'l-Kasım Babür'ün hizmetindeydi. Ali Şir Nevâyî, küçük yaşından beri Mirza Baykara'nın torunu Hüseyin Baykara ile birlikte büyümüş ve öğrenim görmüştü. 1469 yılında Hüseyin Baykara Horasan'ı ele geçirip Timurlular tahtına oturunca Ali Şir Nevâyî de Herat'a dönüp Baykara'nın hizmetine girmiş ve onun "Mühürdâr"ı olmuştur. Bu görevinin yanında Hüseyin Baykara'nın yakın arkadaşı ve her bakımdan onun destekçisidir.1472 yılında Hüseyin Baykara'nın "Divan beyi" olmuş ve bütün gücüyle ülkedeki yolsuzluklarla savaşıp haksızlığa uğrayanları korumaya çalışmıştır. 1479 yılında çıkan bir ayaklanmayı bastırmak üzere Esterâbâd'a giden Hüseyin Baykara, Herat'ın yönetimini geçici olarak Ali Şir Nevâyî'ye bırakmıştır. 1487 yılında Esterâbâd'da valilik görevinde bulunan Ali Şir Nevâyî, bir yıl sonra Herat'a geri dönmüştür. 1490 yılından itibaren bütün devlet görevlerini bırakan Ali Şir Nevâyî hükümdarın nedimi olarak kalmakla yetinmiştir. Ömrünün son yıllarını sadece sanatıyla geçirmiş olan Ali Şir Nevâyî 3 Ocak 1501 tarihinde vefat etmiştir.

Ali Şir Nevâyî'nin hayatı ile ilgili yararlı bir kitap: Agâh Sırrı Levend, Ali Şir Nevaî, I. Cilt, Hayatı, Sanatı ve Kişiliği, TDK Yay., Ankara, 1965.

KİTAP

Ali Şir Nevâyî döneminde Herat önemli bir kültür ve sanat merkeziydi. Nevâyî'nin çocukluk arkadaşı olan Hüseyin Baykara'nın hükümdar olması, kendisi de şair olan Baykara'nın şair ve sanatçıları koruyup kollaması dolayısıyla o dönemde Herat'ta pek çok sanatçı yetişmişti. Ali Şir Nevâyî, Fars edebiyatının zirve şahsiyetlerinden olan Abdurrahman Câmî ile bu kültür ortamında bir arada bulunmuş ve ondan etkilenmiştir. Ama asla Câmî'nin ve diğer İran şairlerinin kuru bir taklitçisi olmamıştır. Farsça'yı bu dil ile divan yazabilecek düzeyde çok iyi bilen Nevâyî, çeviri türündeki ya da Fars edebiyatını örnek aldığı eserlerde bile taklitçilik yapmamış, bu tür eserlere de kendisinden bir şeyler katmıştır. Çocukluğundan itibaren kendi diline karşı büyük bir ilgi duyan Nevâyî, Türkçenin Farsçadan geri kalmadığını eserleriyle kanıtlamaya çalışmıştır. Bu amaçla divan, mesnevi, tarih, tezkire gibi türlerde, musiki, aruz, dil gibi konularda, kısacası klasik nazım ve nesrin

her türünde ve her şeklinde otuza yakın eser vermiştir. Böylece kendisinden önce Türkçe eserler veren Lutfî, Sekkâkî, Yusuf Emirî, Atâyî, Gedâyî gibi şair ve yazarların eserleriyle gelişmeye başlayan Çağatay Türkçesi ve edebiyatı, Ali Şir Nevâyî'nin eserleriyle klasik bir duruma gelmiştir. Farsçanın resmî dil olarak hüküm sürdüğü, Fars edebiyatının Câmî ile doruk noktasına ulaştığı ve o dönem aydınlarının Farsça öğrenip bu dille eser vermeyi meziyet saydıkları bir dönemde, Nevâyî Türkçenin Farsçadan aşağı bir dil olmadığını savunmuştur. Türkçeyle de yüksek bir edebiyat meydana getirmenin mümkün olduğunu eserleriyle ispat etmiş ve gençlerin Türkçe yazmalarını teşvik etmiştir. Ali Şir Nevâyî'nin bu hizmetleri sonucunda 15. yüzyılda Çağatay Türkçesi bir edebî dil durumuna gelmiştir.

Ali Şir Nevâyî, Çağatay Türkçesini bir konuşma dili olmaktan çıkarıp edebî dil durumuna getirmekle kalmamış, Çağatayca'nın 15 ile 20. yüzyıllar arasında Orta Asya'da ortak bir yazı dili olmasına zemin hazırlamıştır. Çağatay Türkçesinin gelişimine yaptığı katkılardan dolayı Ali Şir Nevâyî haklı bir ün kazanmış ve Çağatayca'nın *Nevâyî dili* olarak da anılmasına sebep olmuştur. Nevâyî'nin şöhreti ve tesiri kendi döneminden sonra daha da artmış ve Klasik dönemden sonraki şair ve yazarlar genellikle Ali Şir Nevâyî'yi taklit etmeye çalışmışlardır. Hatta 16. yüzyıldan itibaren Çağatay Türkçesini ve Nevâyî'nin eserlerini anlamak amacıyla Türkistan, Hindistan, İran, Azerbaycan ve Anadolu'da birçok sözlük yazılmıştır. Örneğin 16. yüzyılın başlarında Anadolu sahasında yazılmış olan ve *Abuşka Lügati* diye tanınan sözlüğün bir diğer adı da *Lügat-i Nevaî*'dir.

Ali Şir Nevâyî'nin şöhreti Orta Asya sınırlarını aşarak Anadolu'ya kadar uzanmış, eserleri Azerî ve Anadolu sahalarında da okunmuştur. Osmanlı şairleri de onu üstat olarak değerlendirmiş ve birçok Osmanlı şairi Çağatayca şiirler yazmaya başlamışlardır. Hatta bazı Osmanlı şairleri Nevâyî'ye Çağatayca **nazire**ler yazmışlardır. Anadolu sahasında yazılmış olan *Abuşka Lügati*, Osmanlı şairlerinin Çağatayca şiir yazmış olmaları ve bazı Osmanlı şairlerinin Nevâyî'ye yazmış oldukları nazireler Çağatay edebiyatının ve Ali Şir Nevâyî'nin Osmanlı edebiyatı üzerindeki etkilerinin başlıca örnekleridir.

Nazire: Başka bir manzume örnek alınarak aynı ölçü ve aynı uyakla yazılan şiir.

Ali Şir Nevâyî'nin şöhreti onu bir halk kahramanı durumuna da getirmiş, onun hayatı ve başından geçen olaylar geniş yankı bulmuş ve halk arasında Nevâyî ile ilgili anlatmaların oluşmasına sebep olmuştur. Ali Şir Nevâyî hakkındaki bu anlatmalar başta Özbekistan ve Türkmenistan olmak üzere Türk dünyasında sözlü gelenekte yaşamaya devam etmektedir (Türkmen 2004: 148).

SIRA SİZDE 5

Çağatay edebiyatının ve Ali Şir Nevâyî'nin Osmanlı edebiyatı üzerindeki etkilerini gösteren başlıca örnekler nelerdir?

Ali Şir Nevâyî'nin Eserleri

Ali Şir Nevâyî çeşitli tür ve konularda 29 eser yazmıştır. Yazmış olduğu bu eserlerle Çağatay edebiyatını klasik bir seviyeye getirmiş ve eserlerinin bazıları yalnız Çağatay edebiyatı için değil bütün Türk edebiyatı için de ilk olma özelliğini kazanmıştır. Eserleri şunlardır:

I. Divanlar (Hazâinü'l-me'ânî)

1. Garâibü's-sıgar
2. Nevâdirü'ş-şebâb
3. Bedâyiü'l-vasat
4. Fevâyidü'l-kiber
5. Farsça Divanı

II. Hamse
1. Hayretü'l-ebrâr
2. Ferhâd ü Şîrîn
3. Leylî vü Mecnûn
4. Seb'a-i seyyâre
5. Sedd-i İskenderî

III. Tezkireler
1. Mecâlisü'n-nefâis
2. Nesâimü'l-mahabbe min şemâyimi'l-fütüvve

IV. Dil ve edebiyat eserleri
1. Risâle-i muammâ
2. Mîzânü'l-evzân
3. Muhâkemetü'l-lugateyn

V. Dinî – ahlâkî eserler
1. Münâcât
2. Çihil Hadis
3. Nazmü'l-cevâhir
4. Lisânü't-tayr
5. Sirâcü'l-müslimîn
6. Mahbûbü'l-kulûb

VI. Tarihle ilgili eserler
1. Târîh-i enbiyâ ve hükemâ
2. Târîh-i mülûk-i Acem
3. Zübdetü't-tevârîh

VII. Biyografik eserler
1. Hâlât-ı Seyyid Hasan Erdeşîr
2. Hamsetü'l-mütehayyirîn
3. Hâlât-ı Pehlevân Muhammed

VIII. Belgeler
1. Vakfiyye
2. Münşeât

Ali Şir Nevâyî ilk divanına "çocukluk döneminin gariplikleri", ikinci divanına "gençlik döneminin nâdireleri", üçüncü divanına "orta yaşlılığın güzellikleri", dördüncü divanına "yaşlılığın faydaları" anlamlarına gelen dikkat çekici isimler vermiştir. Divanlarının hepsi birden "mana hazineleri" anlamına gelen "Hazâinü'l- maânî" adını taşır. Mesnevîleri, Farsça hamse yazarları Nizamî ve Hüsrev Dihlevî'nin işlediği konuları ele alır. Diğer eserleri kırk hadisten tarihe, edebiyat teorisinden hatıraya, şair ve evliya tezkirelerinden siyasetnameye kadar çok çeşitli konuları içerir (Ercilasun 2010: 409). *Mecâlisü'n-nefâis* adlı eseri Türk edebiyatının ilk Türkçe şairler tezkiresi olması bakımından çok önemli bir yere sahiptir.

Ali Şir Nevâyî'nin Türk dili tarihi açısından en önemli eseri Farsça ile Türkçeyi karşılaştırdığı ve Türkçenin Farsçadan üstün olduğunu kanıtlamaya çalıştığı *Muhâkemetü'l-lugateyn* adlı eseridir. Bu eser de alanında ilk olması bakımından çok önemli bir yere sahiptir. Nevâyî bu eserinde Türkçenin söz varlığı bakımından Farsçadan ne kadar üstün olduğunu örneklerle göstermiştir. Ayrıca, kendisinin Türkçe yazma macerasını anlatmış, gençlerin Türkçe dururken Farsça ile şiir yazmalarını eleştirmiştir. Ali Şir Nevâyî'nin milli bilincini, Türk diline karşı duyduğu bilinçli sevgiyi en iyi yansıtan eser *Muhâkemetü'l-lugateyn*'dir.

Resim 7.2

Muhakemetü'l - Lugateyn

KİTAP

Muhâkemetü'l-lugateyn konusu için yararlı bir kaynak: F. Sema Barutçu Özönder, 'Ali Şir Nevâyî Muhâkemetü'l-lugateyn İki Dilin Muhakemesi, TDK, Ankara, 1996.

Ali Şir Nevâyî'nin bütün eserleri "Mükemmel Eserler Toplamı" adıyla 1987 ile 2000 arasında Taşkent'te 16 cilt halinde yayımlanmıştır. Türkiye'de de pek çok eseri yayımlanmış ve yayımlanmaya devam etmektedir.

Hâmidî

Hayatı hakkında fazla bilgimiz olmayan Hâmidî, Hüseyin Baykara devri şairlerindendir. Dönemin şairler tezkirelerinde yer almayan şairin tam adı bilinmediği gibi, mahlasında da anlaşmazlıklar bulunmaktadır. Farsçadan çevirdiği *Yusuf ve Züleyhâ* mesnevisini 1469 yılında yazmış ve Hüseyin Baykara'ya sunmuştur. Hâmidî'nin *Yusuf ve Züleyhâ* mesnevisi 2726 beyit olup bir çok yazma nüshaları vardır (Eraslan 1986: 131).

Klasik Çağatayca dönemi Şiban Han, Muhammed Salih, Ubeydî, Babür gibi şair ve yazarların eserleriyle Hüseyin Baykara devrinden sonra da devam etmiştir. Özellikle Babür, klasik dönemin nesir alanındaki en büyük temsilcisi olmuştur.

YAZIM ÖZELLİKLERİ

Ünlülerin Yazımı

Çağatay Türkçesi eserleri genellikle Arap alfabesiyle yazılmış olmakla birlikte Timurlular sarayında resmi yazışmalar için Uygur yazısının da kullanıldığı bilinmektedir. Her iki alfabe de Türkçedeki ünlüleri göstermek için yeterli değildir.

Klasik öncesi ve klasik dönemdeki Çağatayca metinlerde ünlülerin yazımı şöyledir: *a ünlüsü* kelime başında bazen medli elifle (آ), bazen de medsiz elifle (ا) yazılmıştır. Kelime ortasında bazen elifle yazılmış, bazen de yazılmamış, seyrek olarak da üstün işareti ile yazılmıştır. Kelime sonunda ise bazen elifle bazen de he (ه) harfi ile yazılmıştır. *e ünlüsü* kelime başında elifle (ا) yazılmıştır. Ancak bazı kelimelerin elif ve ye ile (ا ي) yazılmış şekilleri de vardır. Kelime ortasında bazen elifle yazılmış, bazen de bu ünlüyü gösteren herhangi bir işaret kullanılmamış, seyrek olarak da üstün işareti ile yazılmıştır. Kelime sonunda ise bazen elifle bazen de he (ه) harfi ile yazılmıştır. *ı* ve *i* ünlüleri kelime başında elif ve ye (ا ي) ile, kelime ortasında bazen ye (ي) ile bazen de yazılmamış, bazı metinlerde ise esre işareti ile yazılmıştır. Kelime sonunda ise daima ى ile yazılmıştır. *o, ö, u, ü* ünlüleri kelime başında daima elif ve vav (او) ile, kelime ortasında genellikle vav (و) ile yazılmış, bazen yazılmamış, bazen de ötre işareti kullanılmıştır.

Ünsüzlerin Yazımı

Çağatay Türkçesi eserlerinde *p* ünsüzü genellikle be (ب), *ç* ünsüzü genellikle cim(ج), *g* ünsüzü genellikle kef (ك) bazen de keşideli kef (گ) ile yazılmıştır. Bir geniz ünsüzü olan *ñ* sesi için genellikle nun ve kef (نك) harfleri kullanılmıştır.

SES ÖZELLİKLERİ

Sesler, ses geçidinin değişik bölümlerinde çeşitli şekillerde boğumlanırlar. Seslerin oluşumunda ses telleri, gırtlak, küçük dil, dil, damak, dişler ve dudaklar katkıda bulunur. Bazı sesler boğumlanırken ciğerlerden gelen hava akımının karşısına belirgin bir engel olarak sadece ses telleri çıkar. Bazı sesler boğumlanırken ise küçük dilin, dilin arka kısmına teması; dilin dişe, ön veya arka damağa yaklaşması yahut teması; dişin üst dudağa yaklaşması veya teması; dudakların birbirine teması ile hava yolu daralır veya tamamen kapanır. İşte bu boğumlanma özelliklerine göre sesler öncelikli olarak ünlüler ve ünsüzler olmak üzere ikiye ayrılır.

Ünlüler

Oluşumları sırasında ses geçidinde belirli herhangi bir engelle karşılaşmayan seslere ünlüler denir. Ünlülerin oluşumunda hava akımı ses tellerinde bir titreşime uğrar, bunun dışında herhangi bir takıntıya uğramaz. Ünlülerin boğumlanma yerleri dilin üst kısmıdır.

Çağatay Türkçesinde *a, e, ı, i, o, ö, u, ü* ünlüleri bulunmaktadır. Türkçede tartışmalı bir konu olan kapalı e (*é*) ünlüsü için ayrı bir işaret kullanılmamıştır. Çağataycadan önceki dönemlerde *e*'li olan bazı kelimeler klasik dönem Çağataycasından itibaren genellikle *i* (ى) ile, bazen de *i*'siz yazılmıştır: *min ~ men*, *sin ~ sen, kiçmek ~ keçmek, ne ~ ni*.

Ünlü Uyumları

Türkçe kökenli kelimelerde ünlülerin çeşitli bakımlardan birbirlerine uymasına ünlü uyumu adı verilir. Alıntı kelimelere Türkçe ekler getirildiğinde ünlü uyumları göz önünde bulundurulur. Türkçedeki ünlü uyumları, ünlülerin kalınlık incelik ve düzlük yuvarlaklık bakımından uyumlu olması temeline dayanır.

Kalınlık İncelik Uyumu

Türkçenin en önemli ses özelliklerinden biri olan kalınlık incelik uyumu, Çağatay Türkçesi metinlerinde Türkçe kelimelerde genel olarak muhafaza edilmiştir. Kalınlık incelik uyumuna göre bir kelimede kalın ünlüleri kalın ünlüler, ince ünlüleri de ince ünlüler takip eder.

Örnekler: köydürsem (MSD 781); körmegen (LD 1816); bolmagaylar (LD 2381)

Çağatay Türkçesinde yabancı kökenli kelimelerin genellikle kalın ünlülü ekleri almala-

rı sebebiyle ince ünlülü alıntı kelimelere Türkçe ekler getirildiğinde bu uyumun bozulduğu görülmektedir. Örnekler: bülbül-ga (ŞHD 182a-3); ʻāleti-ga (LM 1058); devlet-lık (LD 735); tevbe-ga (LD 119)

Düzlük Yuvarlaklık Uyumu

Düzlük yuvarlaklık uyumu Türkçede daha geç dönemlerde oluşmuştur. Bu sebeple Çağatay Türkçesinde bu uyum kalınlık incelik uyumu kadar gelişmiş değildir. Düzlük yuvarlaklık uyumuna göre bir kelimenin ilk hecesinde düz ünlülerden biri (*a, e, ı, i*) varsa sonraki hecelerde de düz ünlüler gelmelidir: bakganda (MSD 639); biglerniñ (MSD 71). Yine bu uyuma göre bir kelimenin ilk hecesinde yuvarlak ünlülerden biri (*o, ö, u, ü*) biri varsa sonraki hecelerde ya düz geniş (*a, e*) ya da yuvarlak dar (*u, ü*) ünlüler gelmelidir: örtenmes (ŞHD 66a-4); kuçuşmak (ML B20a/15). Bu örnekler düzlük yuvarlaklık uyumuna uymaktadır.

Çağatay Türkçesinde bazı eklerin yalnızca düz şekilleri, bazı eklerin de yalnızca yuvarlak şekilleri olduğu için düzlük yuvarlaklık uyumu sağlam değildir. Yalnızca düz şekilleri olan *+çI, +sIz, +DIn, +GInA, +sI, -DI, -mIş, -GIl* gibi ekler yuvarlak ünlü bulunan kelimelere eklendiğinde bu uyum bozulmaktadır: *koy+çı, küç+siz, töşük+din, kök+gine, közgü+si, oḳu-dı, öl-miş, oku-gıl* (ÇEK 16, 17). Yalnızca yuvarlak şekilleri olan *+çUK, +mtUl, -DUK, -Dur, -GU, -GUnçA, -GUr, -GUz, -Ur* ekleri düz ünlü bulunan kelimelere eklendiğinde yine bu uyum bozulmaktadır: *tagar+çuk, kara+mtul, al-duk, al-dur-, ber-gü, kel-günçe, yat-gur-, tir-güz-, yit-ür-* (ÇEK 17).

Ünlü Değişmeleri

Bir kelimedeki ünlülerin çeşitli sebeplerle bir başka ünlüye dönüşmesidir.

DİKKAT

Ses uyumu düzenli olarak ortaya çıkan bir ses olayıdır. Ses değişmesinde ise bir düzen yoktur.

Ünlülerde Darlaşma

a, e, o, ö geniş ünlülerinin *ı, i, u, ü* dar ünlülerine dönüşmesi olayı olan ünlü darlaşması Çağatay Türkçesi metinlerinde de görülmektedir.

e- > i-, -e- > -i- : Bu ses olayı genellikle ilk hecede görülmektedir. Örnekler: erkek > irkek (ML B18a/24); men > min (MSD 104).

-a- > -ı- : Örnekler: kalkan > kılkan (ŞHD 150a-5); çat- > çıt- (MSD 631).

Ünlülerde Genişleme

ı, i, u, ü dar ünlülerinin sırasıyla a, e, o, ö geniş ünlülerine dönüşmesi olayıdır.

-i- > -e-: Örnek: kölige > kölege (ŞHD 150a-11); biti- > beti- (LD 895)

Ünlülerde Düzleşme

o, ö, u, ü yuvarlak ünlülerinin *a, e, ı, i* düz ünlülerine dönüşmesi olayı Çağatay Türkçesi metinlerinde de görülmektedir.

-o- > -a- : Örnekler: uşol > uşal (MSD 171); kog- > kav- (LD 2349).

-ü- > -e-, -ü > -e: Örnekler: süñük > süñek (MSD 559); töpü > tepe (MSD 333).

-ü > -i : yörü- > yöri- (LD 1254), ilgerü > ilgeri (MSD 651).

-u- > -ı-, -u > -ı : Örnekler: bulut (LD 67) > bulıt (MSD 191); asru > asrı (MSD 428).

Ünlülerde Yuvarlaklaşma

a, e, ı, i düz ünlülerinin sırasıyla o, ö, u, ü yuvarlak ünlülerine dönüşmesi olayıdır.

a- > o- : Genellikle ikinci hecedeki yuvarlak *u* ünlüsünün etkisiyle ilk hecedeki düz *a* ünlüsünün yuvarlaklaşması olayıdır. Örnekler: acun > ocun (LD 111); asru > osru (ÇEK 18)

e- > ö- : Örnekler: eksül- > öksül- (LD 135); esrük > ösrük (FK 587/1); eksük > öksük (LT 972); ev > öy (LD 2558).

-ı- > -u- : yavıt- > yavut- (LD 148), yapşın- > yapşun- (MSD 725)

Ünlü İncelmesi

Kalın ünlülerin ince ünlüye dönüşmesi olayıdır.

-ı- > -i-: yañı > yeñi (MSD 257); bıçıl- > biçil- (LD 219)

-a- > -e-: yañı > yeñi (MSD 131)

Ünlü Türemesi

Söyleyişi kolaylaştırmak amacıyla iki ünsüz arasında hece oluşturabilecek şekilde bir ünlünün türemesidir. Daha çok yabancı kökenli kelimelerde görülen bir ses olayıdır. Örnek: hükm > hüküm (MSD 557); ʿömr > ʿömür (MSD 697)

Ünlü Düşmesi

Ünlü düşmesi olayı genellikle ikiden fazla heceli kelimelerde sonunda ünsüz olmayan orta hece ünlüsünün düşmesi şeklinde görülmektedir. Örnekler: agızı > agzı (MSD 512); boyunı > boynı (LD 475); köñülüm > köñlüm (HBD XXI/2)

"koġ- > kav-", "acun > ocun", "mihr > mihir", "sen > sin", ulugat-> ulgat-" örneklerinde ünlülerle ilgili hangi ses olayları görülmektedir?

SIRA SİZDE 6

Ünsüzler

Ünsüz Uyumları

Türkçe kökenli sözlerin kök veya gövdeleri ile çekimlenmiş şekillerinde; alıntı sözlerin ise Türkçe ek almış şekillerinde yan yana gelen ve ötümlü / ötümsüz karşılıkları bulunan ünsüzler arasında görülen uyuma ünsüz uyumu denir. Genellikle ilerleyici benzeşme şeklinde ortaya çıkan bu ses olayı, genellikle kök veya gövdeler ile ekler arasında görülür. Çağatay Türkçesi eserlerinde bu uyumun tam olarak bulunmadığı görülmekte ve bazı eklerin uyum dışı kullanılışına rastlanmaktadır. Örnekler: kamug-ga (MSD 357), tutaş-tı (BV 433-2), kuyaş-ka (MSD 661)

+GA yönelme hâli eki, +DIn ayrılma hâli eki, -GAlI zarf fiil eki gibi bazı ekler ünsüz uyumunda düzensizlik gösterir. Örnekler: itmek-din (FŞ XXXIX / 38), baş-dın (LT 1879), baş-tın (MSD 758), yarut-gay (NŞ 187-3), aç-kunça (443-3).

Ünsüz Değişmeleri

Düzenli olmayan ünsüz değişmeleridir.

Ünsüz Ötümlüleşmesi

Oluşumları sırasında ses telleri titreşmeyen ötümsüz ünsüzlerin ses telleri titreşerek oluşan ve karşılıkları olan ötümlü ünsüzlere (p>b, t>d, v>f, g>k, ġ>k, ş>j, ç>c, s>z) dönüşmesi olayıdır.

t->d-: Çağatay Türkçesi söz başındaki "t" sesini koruyan bir Türk lehçesi olmasına rağmen, Oğuz Türkçesinin etkisiyle bazı sözlerde *t- > d-* değişikliği vardır: takı > dagı (MSD 480), ti-> di-(MSD 726) teg > dek (LD 407)

-k->-g-: sakın- > sagın- (LD 715)

Ünsüz Ötümsüzleşmesi

Oluşumları sırasında ses telleri titreşen ötümlü ünsüzlerin ses telleri titreşmeden oluşan ve karşılıkları olan ötümsüz ünsüzlere dönüşmesi olayıdır. Ünsüz ötümsüzleşmesi Çağatay Türkçesinin karakteristik özelliklerinden biridir. Bu ses olayı nedeniyle Çağatay Türkçesinde bazı eklerin yalnızca ötümsüz şekilleri yaygınlaşmıştır. Örneğin *+lIG >+ lIK* ve *–mAz > -mAs* değişiklikleri. Örnekler: otlug > otluk (LD 392), bilmez > bilmes (MSD 417), irmez > irmes (NŞ 254 – 4)

Kapantılı ünsüz: Sesin boğumlanması sırasında, hava akımının önüne bir engelin çıkıp geçidi tamamen kapatıp açılmasıyla oluşan ünsüzlere kapantılı ünsüz; geçidin daralmasıyla oluşan ünsüzlere sızıcı ünsüz denir

Ünsüz Sızıcılaşması

Kapantılı ünsüzlerin genellikle ünlü seslerin etkisiyle sızıcı ünsüzlere dönüşmesi olayıdır.

-ġ->-v-, -g->-v-: yaguk > yavuk (MSD 662), kigür- > kivür- (LD 867), kaġun > kavun, sogık > savuk (ÇEK 27), biregü > birev (MSD 183)

-b->-v-, -b>-v : çab > çav (LD 152), sebmek > sivmek (MSD 762), tabışgan > tavışkan (ÇEK 23).

-p->-f- : toprak > tofrak (LT 1733), yaprak > yafrak (FŞ 168-78), oprak > ofrak (ÇEK 24). Bu örneklerde görülen bu sızıcılaşma olayı Nevâyî'den itibaren Çağatay Türkçesinin karakteristik özelliklerinden biri olmuştur.

-ḳ->-ḫ-: okşa- > ohşa- (MSD 369), toksan > tohsan (ÇEK), yakşı > yahşı (FK 50-4).

Akıcı Ünsüz: Ses oluşurken hava akımı geçidinin geniş olmasıyla çıkarılan seslerdir.

Ünsüz Akıcılaşması

Ötümlü kapantılı ünsüzlerin genellikle ünlü seslerin etkisiyle **akıcı ünsüz**lere dönüşmesi olayıdır.

-d->-y-, -d>-y : adak > ayak (MSD 695), adır-> ayır- (ÇEK 25), kadgu > kaygu (MSD 643); tod- > toy- (LD 1105), ıd- > ıy- (ÇEK 25).

Ünsüz Genizsileşmesi

Ses boğumlanması için gerekli hava akımının ağızdan çıkmasıyla oluşan ağızsı ünsüzün, hava akımın burundan çıkmasıyla oluşan bir geniz ünsüzüne dönüşmesi olayıdır.

b->m- : bin- > min- (LD 64), beñze-> miñze- (LD 276), beñ >meñ (MSD 226), bunda > munda (ÇEK 23). Genellikle gerileyici benzeşme şeklinde ortaya çıkan bu ses olayı bazen herhangi bir benzeşme olayı olmadan da görülmektedir: böçek > möçek (ÇEK 23), buz > muz (ÇEK 23).

Ünsüz Düşmesi

Kelime başında, ortasında veya sonunda bir ünsüzün düşmesiyle ortaya çıkan bir ses olayıdır.

-g> Ø : körklüg > körklü (MSD 663), meñizlig > miñizli (LD 812), türlüg > türlü (MSD 703).

-ġ-/-g-> Ø: kergek > kirek (LD 160), kulġak > kulak (MSD 430), tamgak > tamak (MSD 432).

-r- > Ø: ir- > i- (NŞ 267-1), (MSD 409), birle > bile (MSD 6).

-l- > Ø: keltür- > kitür- (MSD 284), oltur- > otur- > (LD 548).

Ünsüz Türemesi

Kelime başında veya ortasında bir ünsüzün türemesiyle ortaya çıkan bir ses olayıdır.

h- türemesi: ar- > har- (ÇEK 29), ürk- > hürk- (ÇEK 29).

y- türemesi: ırak > yırak (MSD 471), igne > yigne (LD 1126).

Göçüşme

Kelime içinde yan yana veya uzak seslerin yer değiştirmesi olayıdır.

gr > rg göçüşmesi: örgen- > örgen- (LD 921).

ġm > mġ göçüşmesi: yaġmur > yamġur (MSD 257)

İkizleşme

İki ünlü arasında kalan bir ünsüzün ikizleşmesi olayıdır. İkizleşme, Çağatay Türkçesinin karakteristik özelliklerinden biridir. Özellikle sayı isimlerinde çok yaygındır. Örnekler: iki > ikki (LT 1805), yeti > yitti (ML T774b-19), sekiz > sikkiz (MSD 121), tokuz > tokkuz (LD 489), otuz > otuz (ÇEK 30), sakal > sakkal (ÇEK 30), katık > kattık (ÇEK 30).

KİTAP

Ses Bilgisi konusu için yaralı bir kaynak: Günay Karaağaç, Türkçenin Ses Bilgisi, Kesit, 2010, İstanbul.

SIRA SİZDE 7

"ti- > di-", "körmez > körmes", "adak > ayak", "kagun > kavun", "biñ > miñ" örneklerinde ünsüzlerle ilgili hangi ses olayları görülmektedir?

Özet

AMAÇ 1 *Çağatay Türkçesi teriminin anlamını ve kapsadığı coğrafyayı açıklayabilmek.*

Karahanlı ve Harezm yazı dillerinin devamı olarak 15. Yüzyılda Timur imparatorluğu döneminde gelişen ve Ali Şir Nevâyî'nin eserleriyle klasik bir edebî dil durumuna gelen tarihî Orta Asya Türk lehçesine Çağatay Türkçesi adı verilmektedir. Bu yazı dili 15 ile 20. yüzyıllar arasında, Oğuz lehçesi tarafından temsil edilen Batı Türkçesinin dışında kalan bütün Doğu Türklerinin edebiyat ve resmî devlet dili olarak kullanılmıştır.

AMAÇ 2 *Çağatay Türkçesinin dönemlerini ve eserlerini anlatmak.*

Çağatay sözü başlangıçta Çağatay Han'ın sülâlesini ve bu sülâle tarafından kurulan devleti ifade eden bir terim iken, sonraları Çağatay Hanlığı'nın egemenliğindeki coğrafyada yaşayan Türk ve Türkleşmiş toplulukları karşılayan bir terim olarak kullanılmıştır. Timur imparatorluğu döneminde ise imparatorluk sınırları içinde yaşayan bütün halk için Çağatay terimi kullanılmıştır. Böylece 15. yüzyılda Timur imparatorluğu sınırları içinde gelişen edebiyata da Çağatay edebiyatı adı verilmektedir. Çağatay Türkçesinin ve edebiyatının dönemleri konusunda farklı görüşler olmakla birlikte bu dönem genellikle üç bölümde incelenmektedir: Klasik öncesi dönem, klasik dönem ve klasik sonrası dönem. 15. yüzyılın başlarından 15. yüzyılın ortalarına kadar süren döneme *Klasik Öncesi Dönem* adı verilmektedir ve başlıca temsilcileri *Lutfî, Sekkâkî, Atâyî, Haydar Tilbe, Yusuf Emîrî, Gedâyî* gibi şair ve yazarlardır. 15. yüzyılın ikinci yarısından 1600'lü yıllara kadar süren dönem ise *Klasik Dönem*'dir ve başlıca temsilcileri *Ali Şir Nevâyî, Hüseyin Baykara, Hâmidî, Şiban Han, Babür* gibi şahsiyetlerdir. *Klasik Sonrası Dönem* ise 17. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar devam eden ve bir yandan Ali Şir Nevâyî'nin taklit edildiği, diğer yandan ise yerel ağız özelliklerinin edebî dili etkilediği bir dönemdir. Çağatay yazı dili ve edebiyatının en önemli temsilcisi olan Ali Şir Nevâyî, nazım ve nesir türlerinde 29 eser vererek Çağatayca'nın klasik bir edebî dil haline gelmesini sağlamıştır.

AMAÇ 3 *Çağatayca metinlerde yer alan ünlülerle ilgili konuları açıklayabilmek.*

Çağatay Türkçesi eserlerinin yazımında Arap alfabesi kullanılmıştır. Arap alfabesi zengin bir ünlü sistemine sahip olan Türkçenin ünlülerini göstermek için yetersizdir. Yapılan incelemeler sonucunda genel Türkçede bulunan sekiz ünlünün Çağatay Türkçesinde de bulunduğu tespit edilmiştir. Genel Türkçe için tartışmalı bir konu olan kapalı e (é) ünlüsünün durumu, Arap alfabesinde bu sesi gösteren bir harf kullanılmamış olması dolayısıyla Çağatay Türkçesinde de tartışmalı bir konudur. Türkçe kelimelerde tam olan *kalınlık incelik uyumu*, yabancı kökenli kelimelere Türkçe ekler getirildiğinde bazen bu uyum bozulmaktadır. *Düzlük yuvarlaklık uyumu* ise Çağatay Türkçesinde tam olarak oturmamış bir uyumdur. Çağatay Türkçesi eserlerinde ünlülerle ilgili başlıca ses olayları *darlaşma, genişleme, düzleşme, yuvarlaklaşma, ünlü türemesi, ünlü düşmesi* gibi ses olaylarıdır.

AMAÇ 4 *Çağatayca metinlerde yer alan ünsüzlerle ilgili konuları açıklamak.*

Çağatay Türkçesinde kullanılan Arap alfabesinde ünsüzleri işaretlemek için yeteri kadar harf olmasına rağmen bazen iki farklı Türkçe ses için tek harfin kullanılmış bir yazım özelliğidir. Örneğin be (ب) harfi hem *b* hem de *p* sesi için; cim (ج) harfi hem *c* hem de *ç* sesi için kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinde *ünsüz uyumu* tam değildir. Çağatay Türkçesi eserlerinde *ötümlüleşme, ötümsüzleşme, sızıcılaşma, akıcılaşma, genizsileşme, ünsüz türemesi, göçüşme, ikizleşme* gibi ses olayları görülmektedir. Bunlardan özellikle *-g > -k*, ve *–z > -s* ötümsüzleşmeleri ile *-p- > -f-* sızıcılaşmaları ve sayılarda görülen *ikizleşme* olayları Çağatayca Türkçesinin karakteristik özelliklerindendir.

Kendimizi Sınayalım

1. Çağatay Türkçesi hangi yazı dilinin devamıdır?
a. Köktürk
b. Oğuz
c. Harezm
d. Kıpçak
e. Osmanlı

2. Aşağıdakilerden hangisi *Klasik Öncesi Dönem* şairlerinden biri **değildir?**
a. Lutfî
b. Sekkâkî
c. Yusuf Emirî
d. Hüseyin Baykara
e. Haydar Tilbe

3. *Gül ü Nevrûz* adlı mesnevi hangi şaire aittir?
a. Gedâyî
b. Seydî Ahmet Mirzâ
c. Lutfî
d. Sekkâkî
e. Ahmedî

4. Aşağıdakilerden hangisi Haydar Tilbe'nin eseridir?
a. Mahzenü'l-esrâr
b. Beng ü Bâde
c. Ok Yaynıng Münazarası
d. Ta'aşşuk-nâme
e. Dehnâme

5. Ali Şir Nevâyî'ye ait olan aşağıdaki eserlerden hangisi Türkçe yazılmış **ilk** şairler tezkiresidir?
a. Garâibü's-sıgar
b. Hayretü'l-ebrâr
c. Muhâkemetü'l-lugateyn
d. Mecâlisü'n-nefâis
e. Nazmü'l-cevâhir

6. Aşağıdaki seçeneklerin hangisinde ünlü yuvarlaklaşması vardır?
a. erkek > irkek
b. koġ- > kav-
c. yañı > yeñi
d. bulut > bulıt
e. eksük > öksük

7. "ilgerü > ilgeri" örneğinde aşağıdaki ses olaylarından hangisi gerçekleşmiştir?
a. Ünlü darlaşması
b. Ünlü düzleşmesi
c. Ünlü yuvarlaklaşması
d. Ünlü kalınlaşması
e. Ünlü genişlemesi

8. "yaprak > yafrak" örneğinde aşağıdaki ses olaylarından hangisi gerçekleşmiştir?
a. Ünsüz ötümsüzleşmesi
b. Ünsüz ötümlüleşmesi
c. Ünsüz sızıcılaşması
d. Ünsüz genizsileşmesi
e. Ünsüz akıcılaşması

9. Aşağıdakilerden hangisinde ünsüz **uyumsuzluğu** vardır?
a. toprakta
b. köterdi
c. bolgusı
d. başdın
e. kiçti

10. Aşağıdakilerden hangisinde ünsüz ötümlüleşmesi vardır?
a. sakın- > saġın-
b. yakşı > yahşı
c. yaġmur > yamġur
d. bunda > munda
e. ürk- > hürk-

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. c	Yanıtınız yanlış ise "Çağatay Türkçesi" konusunu yeniden okuyunuz.
2. d	Yanıtınız yanlış ise "Klasik Öncesi Dönem" konusunu yeniden okuyunuz.
3. c	Yanıtınız yanlış ise "Lutfî" konusunu yeniden okuyunuz.
4. a	Yanıtınız yanlış ise "Haydar Tilbe" konusunu yeniden okuyunuz.
5. d	Yanıtınız yanlış ise "Ali Şir Nevâyî'nin Eserleri" konusunu yeniden okuyunuz.
6. e	Yanıtınız yanlış ise "Ünlü Yuvarlaklaşması" konusunu yeniden okuyunuz.
7.b	Yanıtınız yanlış ise "Ünlü Düzleşmesi" konusunu yeniden okuyunuz.
8. c	Yanıtınız yanlış ise "Ünsüz Sızıcılaşması" konusunu yeniden okuyunuz.
9. d	Yanıtınız yanlış ise "Ünsüz Uyumları" konusunu yeniden okuyunuz.
10. a	Yanıtınız yanlış ise "Ünsüz Ötümlüleşmesi" konusunu yeniden okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

15. yüzyıla kadar aynı zaman dilimi içinde Türk dünyasının farklı coğrafyalarında üç ayrı yazı dili kullanılmıştır. 15. yüzyıldan itibaren Harezm Türkçesi, yerini Çağatay Türkçesine bırakmış, Kıpçakların diğer Türk boyları arasına karışarak tarih sahnesinden çekilmeleri sonucu Kıpçak Türkçesi de büyük ölçüde Çağatay Türkçesi ile karışmıştır. Oğuz Türkçesi yazı dili ise Osmanlı Türkçesi adıyla devam etmiştir. Böylece 15 ile 20. yüzyıllar arasında Türk dünyasında iki ayrı yazı dili kullanılmıştır. Batı Türkleri Osmanlı Türkçesini, Orta Asya'daki Türk toplulukları ise Çağatay Türkçesini yazı dili olarak kullanmışlardır.

Sıra Sizde 2

Eserlerinde Türkçenin hece veznine karşılık gelen aruz vezinlerini seçmiş olması, Türk atasözleri ve halk deyişlerine yer vermeye gayret etmesi, Türk edebiyatına mahsus bir tür olan tuyuğ tarzına en çok rağbet eden şairlerden biri olması, dilinde yabancı unsurların oldukça az görülmesi gibi özellikler Lutfî'nin edebi kişiliğini gösteren belli başlı özelliklerdir.

Sıra Sizde 3

Klasik öncesi Çağatay dönemi şair ve yazarları genellikle gazel ve kaside türlerini kullanmışlardır. Bu iki türün dışında mesnevi konularına özellikle de münazara türüne yer vermişlerdir.

Sıra Sizde 4

Hüseyin Baykara, uzun süren saltanat yıllarında çeşitli isyan ve savaşlarla ve ayrıca taht kavgalarıyla mücadele etmek zorunda kalmasına rağmen döneminde bilim ve sanat faaliyetlerine büyük önem vermiş, kendisi de bu faaliyetlere bizzat katılmıştır. Şair ve sanatçıları sarayında bulundurmuş ve onları himayesi altına almıştır. Bu yüzden Herat, Hüseyin Baykara döneminde önemli bir sanat ve kültür merkezi haline gelmiştir.

Sıra Sizde 5

Anadolu sahasında yazılmış olan *Abuşka Lügati*, Osmanlı şairlerinden bazılarının yazmış oldukları Çağatayca şiirler ve bazı Osmanlı şairlerinin Nevâyî'ye yazmış oldukları nazireler Çağatay edebiyatının ve Ali Şir Nevâyî'nin Osmanlı edebiyatı üzerindeki etkilerini gösteren başlıca örnekleridir.

Sıra Sizde 6

"kog- > kav-": ünlü düzleşmesi, "acun > ocun": ünlü yuvarlaklaşması, "mihr > mihir": ünlü türemesi, "sen > sin": ünlü daralması, ulugat- > ulgat-": ünlü türemesi.

Sıra Sizde 7

"ti- > di-": ünsüz ötümlüleşmesi, "körmez > körmes": ünsüz ötümsüzleşmesi, "adak > ayak": ünsüz akıcılaşması, "kagun > kavun": ünsüz sızıcılaşması, "biñ > miñ": ünsüz genizsileşmesi.

Yararlanılan Kaynaklar

Alpay, G. (1973) "Yusuf Emiri'nin Beng ü Çagır Adlı Münazarası", *TDAY-Belleten 1972*, s. 103-125, Ankara: TDK.

Atalay, B. (Hazırlayan) (1970) *Abuşka Lugatı veya Çağatay Sözlüğü*, Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Barutçu Özönder, F.S. (1996) *Ali Şir Nevâyî Muhâkemetü'l-lugateyn İki Dilin Muhakemesi*, Ankara: TDK.

Canpolat, M. (1995) *Ali Şir Nevayî Lisānü't-Tayr,* Ankara: TDK.

Çelik, Ü. (1996) *Alî-Şîr Nevâyî Leylî vü Mecnûn,* Ankara: TDK.

Eckmann, J. (1988) *Çağatayca El Kitabı* (Çev.Günay Karaağaç), İstanbul: İÜEF Yay.

Eckmann, J. (1996) *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Ankara: TDK.

Eraslan, K. (1986) "Ahmedî, Münazara (Telli sazlar atışması)", *TDED,* c. XXIV-XXV, s. 129-204.

Eraslan, K. (1986) "XV. Yüzyıl Çağatay Edebiyatı: Çağatay Edebî Dilinin ve Edebiyatının Teşekkülü", *Büyük Türk Klasikleri*, c. III, s. 59-133. İstanbul: Ötüken.

Eraslan, K. (1992) "Çağatay Şâiri Atâyî'nin Gazelleri", *TDAY-Belleten 1987*, s. 113-164. Ankara: TDK.

Eraslan, K. (1993) *Alî Şîr Nevâyî Mîzânü'l-evzân (Vezinlerin Terazisi),* Ankara: TDK.

Eraslan, K. (1996) *Alî-Şîr Nevâyî Nesāyimü'l-mahabbe min şemāyimü'l-fütüvve,* Ankara: TDK.

Eraslan, K. (1999) *Hüseyn-i Baykara Divânı'ndan Seçmeler*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

Eraslan, K. (1999) *Mevlâna Sekkâkî Divanı,* Ankara: TDK.

Eraslan, K. (2001) *Alî Şîr Nevâyî Mecâlisü'n-nefâyis I (Giriş ve Metin),* Ankara: TDK.

Ercilasun, A.B. (2010) *Türk Dili Tarihi* (8. Baskı), Ankara: Akçağ.

Ergin, M. (1982) *Türk Dil Bilgisi* (7.Baskı), İstanbul: Boğaziçi.

Gözütok, A. (2008) Haydar Tilbe Mahzenü'l-Esrâr, Erzurum: Fenomen Yay.

Karaağaç, G. (1997) *Lutfî Divanı Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, Ankara: TDK.

Karaağaç, G. (2009) *Türkçenin Söz Dizimi,* İstanbul: Kesit.

Karaörs, M. (2006) *Alî Şîr Nevâyî Nevâdirü'ş-şebâb,* Ankara: TDK.

Karasoy, Y. (1998) *Şiban Han Dîvânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*), Ankara: TDK.

Kaya, Ö. (1996) *Alî Şîr Nevâyî Fevâyidü'l-kiber,* Ankara: TDK.

Kut, G. (2003) *Alî Şîr Nevâyî Garâ'ibü's-sıgar (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin),* Ankara: TDK.

Külekçi, N. (1999) *Mesnevi Edebiyatı Antolojisi* 2. Cilt, Erzurum: Aktif Yayınevi.

Levend, A. S. (1965) Ali Şir Nevaî, I. Cilt, Hayatı, Sanatı ve Kişiliği, Ankara: TDK.

Ölmez, Z. (2007) "Çağatay Edebiyatı ve Çağatay Edebiyatı Üzerine Araştırmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 5, Sayı 9, 2007, s.173-219.

Şeyh Süleyman Efendi (1882) *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî,* İstanbul: Mihran Matbaası.

Tekin-Alpay, G. (1994) *Alî Şîr Nevâyî Ferhâd ü Şîrîn,* Ankara: TDK.

Tören, H. (2001) *Alî Şîr Nevâyî Sedd-i İskenderî,* Ankara: TDK.

Türk, V. (2006) *Alî Şîr Nevâyî Nazmü'l-cevâhir,* İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Türkay, K. (2002) *Alî Şîr Nevâyî Bedâyi'ü'l-vasat Üçünçi Dîvân,* Ankara: TDK.

Örneklerin Alındığı Metinler

BD: Bedâyi'u'l-vasat
ÇEK: Çağatayca El Kitabı
FK: Fevâyidü'l-kiber
FŞ: Ferhâd ü Şîrîn
GS: Garâibü's-sıgar
HBD: Hüseyn-i Baykara Divânı'ndan Seçmeler
LD: Lutfî Divanı
LM: Leylî vü Mecnûn
LT: Lisānü't-tayr
ML: Muhâkemetü'l-luġateyn
MN: Mecâlisü'n-nefâyis
MSD: Mevlâna Sekkâkî Divanı
NŞ: Nevâdirü'ş-şebâb
NC: Nazmü'l-cevâhir
Sİ: Sedd-i İskenderî
ŞHD: Şiban Han Divânı
HŞ : Ḫusrav u Şīrīn
NF: Nahcu 'l-Farādis
MM: Muʿīnu 'l-Murīd

Kısaltmalar

ç.k.e.: çokluk kişi eki
e.: ek
ys: yardımcı ses
ffye: fiilden fiil yapma eki
fiye: fiilden isim yapma eki
h.: hâl
h.e.: hâl eki
ife: isim fiil eki
ifye: isimden fiil yapma eki
iiye: isimden isim yapma eki
sfe: sıfat fiil eki
t.k.e.: teklik kişi
zfe: zarf fiil eki
z.e.: zaman eki

XIV-XV. YÜZYILLAR TÜRK DİLİ

8

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Çağatay Türkçesi eserlerinde geçen isim çekim eklerini açıklayabilecek;
- Çağatay Türkçesi eserlerinde geçen geçen fiil çekim eklerini açıklayabilecek;
- Çağatay Türkçesi eserlerinde geçen ek fiili tanımlayabilecek;
- Çağatay Türkçesi eserlerinde geçen isim ve fiil türetme eklerini açıklayabilecek bilgi ve becerileri kazanabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- İsim Çekimi
- Ek Fiil
- Fiil Çekimi
- Birleşik zaman Çekimi
- İsim Türeten Ekler
- Fiil Türeten Ekler

İçindekiler

XIV-XV. Yüzyıllar Türk Dili → Çağatay Türkçesi II

- ŞEKİL BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ
- İSİM ÇEKİMİ
- FİİL ÇEKİMİ
- EK FİİL
- SÖZ VARLIĞI
- ÖRNEK ŞEKİL BİLGİSİ İNCELEMESİ
- ÖRNEK METİNLER
- KAYNAKÇA
- SÖZLÜK

Çağatay Türkçesi II

ŞEKİL BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ

Çekim Ekleri

Eklendikleri sözlerin anlamını değiştirmeyen, sözlerin kök ve gövdelerine işleklik katan, onları söz grubu ya da cümledeki diğer sözlerle ilişkiye sokan eklere çekim ekleri denir.

İsim Çekimi

İsim çekimi *çokluk, iyelik* ve *hâl* çekimlerinden oluşur.

Çokluk

Çağatay Türkçesi eserlerinde isimlerin çokluk şekillerini yapmak için ***+lAr*** eki kullanılmıştır. Örnekler: kişi**ler** (NC 23B/13), yıl**lar** (MSD 726), köz**ler** (LD 590), til**ler** (ML T775a/12), müsülmān**lar** (BV 470-1)

İyelik

İyelik ekleri, eklendikleri ismin kime ya da neye ait olduğunu ve iyenin şahsını ve sayısını gösterir. Çağatay Türkçesi eserlerinde iyelik ekleri, ünlüyle biten kök ve gövdelere doğrudan, ünsüzle bitenlere ise bir yardımcı ünlüyle getirilirler. Çağatay Türkçesi eserlerinde kullanılan iyelik ekleri şunlardır:

İyelik Ekleri	Teklik	Çokluk
I. Kişi	+(I)m / +(U)m	+(I)mIz / +(U)mUz
II. Kişi	+(I)ñ / + (U)ñ	+(I)ñIz / +(U)ñUz
III. Kişi	+I; +sI	+I; +sI; +lArI

III. kişi iyelik ekleri düz ünlülüdür. Genel Türkçede III. kişi iyelik ekleri ile hâl ekleri arasında bulunan zamir n'si, Çağatay Türkçesinde genellikle kullanılmaz. Bu durum Çağatay Türkçesinin en karakteristik özelliklerinden biridir. Örnekler: tilek**im** (GS 358-1); köz**üm** (LD 248); 'ışk**ıñ** (MSD 658); söz**üñ** (NC 23B/6); himmet**i** (NM 469-6); ana**sı** (NM 576-14); 'Ārızıñ közgü**si** (GS 204-1); ulus köz**i**din (LM 1929); Ayagıñ tofrag**ı**dın közler**i**ge tūtiyā çikse (GS 580-6); Hoten yazı**sı**da (MSD 420); köñl**ümiz** (LD 765); 'ömr**üñüz** (LD 105); boy**uñuz** (MSD 506); Olarnıñ köz**leri** (MSD 138).

Hâl

İsimlerin söz grubu veya cümledeki diğer sözlerle olan ilişkisini göstermek amacıyla girdikleri çekime hâl çekimi denir. Çağatay Türkçesinde dokuz hâl çekimi vardır.

Yalın Hâl

Yalın hâl, hâl sistemi içerisinde ek almadan kullanılan ve ismin asıl biçimi sayılan, ismin başka unsurlara bağlı olmayan şeklidir. Yalın hâl cümlede öznenin bulunduğu hâldir. İsimleri bu hâle sokmak için kullanılan bir hâl eki yoktur. Örnekler: Didi *Hüdhüd* k'ey uzun harfiñ galat (LT 586); *Min* ki her sā'at çiker-min yüz cefā agyārdın (NŞ 467-1); *anası* ayagıga tüşti (NM 752-15); *Közüm* kan yaş töker (GS 101-3); *sin* sakla köñül hücresin ay yār hayālı (LD 937)

İlgi Hâli

İsmin başka bir isimle ilişkisi olduğunu gösteren ilgi hâli, isim tamlamasında tamlayanın bulunduğu hâldir. İsmi isme bağlaması bakımından diğer hâllerden ayrılan ilgi hâli, ekli veya eksiz olabilir. İlgi hâli eki Çağatay Türkçesinde genel olarak ***+nIñ / +nUñ*** şeklindedir. Eski Türkçeden beri ünsüzle biten isimlere eklenen ***+Iñ*** şekli klasik öncesi Çağatayca döneminde az da olsa kullanılmış, klasik dönemden itibaren ***+nIñ*** şekli yaygınlaşmış ve ***+Iñ*** şekli sadece I. ve II. teklik kişi zamirlerinde kalmıştır. Örnekler: Bilgürür meydān içinde her *kişi**niñ*** pāyesi (MSD 539); hemişe *tañ**nıñ*** işin uşbu kün kılur sālik / bu *kün**nüñ*** işini sin tañga saldıñ ey cāhil (LD 44); cihān *ehli**niñ*** şāhı ol boldı ol (Sİ 5281); Körse mum bolur *okuñuz**nuñ*** başakını pulād (MSD 170-7); *anıñ* sarı 'azm ittiler turmayın / *su**nıñ*** ārzūsıda dem urmayın (Sİ 5297); Kabri**niñ** devride tuttılar mekān (LT 1664); Otluk *āhı**nıñ*** şererleri (MN 688b/17); *sin**iñ** birle* (GS 547-6); *men**iñ*** zihnim (MSD 350)

Türkçenin her döneminde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de isimler, eksiz olarak da ilgi hâlini ifade edebilmektedir. Örnekler: *Türk* ilidindür (NM 694-2); *Söz* katıgı *il* köñlige āzār eyler (NC 31A/13); Her tün meger *böri* közi şem'-i mezārıdur (NŞ 190-5); *tiñiz* suyı üzre sardı hasī (Sİ 4038); *Köñlüm* ivini bozduñ (MSD 467).

Yükleme Hâli

Söz gruplarında ve cümlelerde fiilin yaptığı işten etkilenen ismin bulunduğu hâldir. Bu hâldeki isim, cümlenin nesnesi olur ve ismin bu hâli, kullanıma ve anlama göre eksiz ve ekli olabilir. Çağatay Türkçesi, Eski Türkçede zamirlere getirilen ***+nI*** yükleme hâli ekini genelleştirdiği için Çağatayca metinlerde kullanılan genel yükleme hali eki ***+nI***'dir. Örnekler: çektiler *ulus**nı*** berk yirge (LM 1975); hem alma *yüzüñ**ni*** ol mekāndın (LM 2008); *Gayibim**ni*** eylediñ hāzır maña (LT 2275); *Kaddıñ**nı*** körüp serv-i sehi ırgayu *baş**nı*** (MSD 493); Zülf ara sayd eylemek ister *köñüller**ni*** közüñ (NŞ 119-3)Gerçi hayret seyl-i eşki *közlerim**ni*** kıldı ak (NŞ 312-3); Açtıñ il köñlin egerçi *biz**ni*** dil-teñ eylediñ (GS 360-3).

Üçüncü kişi iyelik ekinden sonra genellikle ***+n*** eki kullanılır. Ancak ***+nI*** ekli kullanımlar da vardır. Örnekler: Açtıñ il *köñli**n*** egerçi bizni dil-teñ eylediñ (GS 360-3); Külerde körse agzı birle *tişi**n*** / Bolur gül-nār-ı handān pāre pāre (MSD 512); Şafak kök *zarfı**n*** itkey la'li (GS 348-3); Ol eşk anıñ *közi**ni*** rūşen kılgay (NC 12B/7); mübtelā bolgan kişiler *köñli**ni*** şād eylegil (LD 1034).

Cümlede belirtisiz nesneyi gösteren eksiz yükleme hâli Çağatay Türkçesi metinlerinde de kullanılmıştır. Örnekler: *Ok* attı vü yaşurdı ol çāçiyāni yanı (LD 2089); zülfüñ yasadı *leşker* iginge alıp zırh (MSD 786).

Yönelme Hâli

Üzerine geldiği ismin bağlı bulunduğu fiille yönelme ve yaklaşma ilişkisini gösteren hâldir. Çağatay Türkçesinde yönelme hâli yaygın olarak ***+GA / +KA*** ekiyle yapılır. Bu ek,

ünlü ve ünsüz uyumlarına uyma bakımından düzensizlik gösterir. Özellikle ince ünlü ile sonlanan yabancı kaynaklı sözlere eklendiğinde kalınlık incelik uyumuna aykırı kullanılışlar görülmektedir. Örnekler: Ger *kuyaş**ka*** il nazar kılsa *közi**ge*** yaş tolar (GS 256-2); Gayib eylep *boynı**ga*** ip takmadıñ (LT 2268); *Kullugum**ga*** ger kabul olsa hitāb (LT 2307); Bil ki cevherni kara *tofrak**ka*** hem-seng eylediñ (GS 360-4); hayāliñ *kuşları**ga*** anda ikki āşyān bolmış (GS 255-4); Boluptur añlasa bolur bu *şāhidler**ga*** meşşāta (MSD 271); *Nefsi**ġa*** anıñ yitip mundak ʻinād (LT 1778); Bilgil ki necāset *teni**ga*** meskendür (NC 12B/9); ʻİlm tahsili üçün *şehr**ga*** kilipdür (MN 182-7).

İyelik ekli sözlerde Eski Türkçeden beri kullanılan ve Oğuz Türkçesinin genel yönelme hâli eki olan ***+A*** eki de Çağatayca metinlerde işlek olmamakla birlikte kullanılmaktadır: *Közüm**e*** anı nümudār eylediñ (LT 2273); Her dem ekşim kiltürür yüz taʻn mecnun *köñlüm**e*** (GS 362-2); Yok ʻaceb yitmese *feryādım**a*** kim kūyı ara (NŞ 444-5); Nergis *közüñ**e*** ʻakl u köñül vālih ü şeydā / Ol cādū bu *ikkisin**e*** bilmen ni fen itti (MSD 676).

Zamirlerin yönelme hâli çekiminde de ***+GA*** eki kullanılmaktadır. Bu ek, *n* sesi ile sonlanan teklik kişi zamirlerine ulandığında genizsileşmeye uğramakta ve genizsileşen bu ünsüz zamirlerin ünlülerinde kalınlaşmaya neden olmaktadır: *Biz**ge*** hāliñdin ʻıyān itkil haber (LT 2300); cihān hüsnin barın *siz**ge*** biriptür (LD 454); *alar**ga*** müdām ārzu irdi su (Sİ 5290); Men ölmesdin burun birsün şeker irni *mañ**a*** şerbet (MSD 136); Kardaşıñ imes ol ki koyup baş *sañ**a*** (NC 11A/9); Boldı müyesser taht *añ**a*** tāc işin altun kıldı hod (MSD 111).

Bulunma Hâli

Bulunma hâli, fiillerle ilişkide olan ismin bulunduğu yeri bildirir. İsimle fiil arasında mekân ilişkisi gösteren bulunma hâli, Çağatay Türkçesinde ***+DA*** ekiyle yapılır ve ek, ünsüz uyumuna uyar. Örnekler: Ölerde kalamagay irdi *köñül**de*** bu hasret (MSD 644); Hatun *kişi**de*** becoz hatā bolmas imiş (NC 36A/9); *tüşüm**de*** vaslı irdi ay köñül (GS 373-4); *köñli**de*** kılıp nühüfte derdin (LM 1124); sunıñ *ārzusı**da*** dem urmayın (Sİ 5297).

Ayrılma Hâli

Ayrılma hâli, fiilin gösterdiği hareketin kendisinden uzaklaştığını, ayrıldığını gösteren ismin bulunduğu hâldir. İsimle fiil arasında mekân ilişkisi gösteren hâllerden biridir. Çağatay Türkçesinde ayrılma hâli eki ***+DIn*** şeklindedir. Ek ünlüsü düz dar olduğundan düzlük-yuvarlaklık uyumuna bağlı değildir. Ayrıca ünsüz uyumu bakımından da düzensizlik gösterir. Örnekler: ol *ün**din*** içige tāb tüşti (LM 1129); Didiler ol şuh her dem aşukup *öy**din*** çıkar (GS 550-6); Felek seniñ üze bir çetr irür *atlas**tın*** (MSD 344); Hele Sekkāki *mihnet**din*** melul bolma (MSD 154); maʻlum irür tefāvüti ikki *yıgaç**dın*** (LD 1465); Digenim**din** bim-dār ittiñ mini (LT 2276).

Çağatay Türkçesinde yönelme hâli ifadesi için hangi ekler kullanılmaktadır?

SIRA SİZDE 1

Eşitlik Hâli

Eşitlik hâli, isimlerde eşitlik, benzerlik, sınırlandırma, gibilik, görelik gösteren hâldir. Çağatay Türkçesinde eşitlik hâli ***+çA*** ekiyle yapılmaktadır ve bu ek ünsüz uyumuna bağlı değildir. Örnekler: *kılç**a*** teniga yükleme köp kāf tagını (LD 2153); işikiñde *itç**e*** hem bolmadı bizge iʻibār (LD 499); Ey hoş ölmek ki yüz miñ *cānç**a*** bar / kaysı cān ki ʻömr-i *cāvidānç**a*** bar (LT 395); *bilgenimç**e*** kavmnı alıp baray (LT 1584); *Teniñç**e*** imes köñlekiñ içre kılsa (BV 290-5); anıñ hamide *ahlākıç**a*** sözni bu muhakkar evrākda sıgıştursa mu bolur? (MN 461-27).

Çağatay Türkçesinde yönelme eki almış yer ve zaman bildiren sözlere eşitlik eki getirilebilmektedir. Bu durumda eşitlik eki sınırlandırma işleviyle kullanılmaktadır. Örnekler: bu gazelde *āhırgaç**a*** müselsel aytılıptur. (MN 687b/23).

Vasıta Hâli

Söz gruplarında ve cümlede isimle fiil arasında vasıta ilişkisi gösteren hâldir. Fiilin ne ile, kim tarafından, ne zaman ve ne şekilde yapıldığını göstermek için isimler vasıta çekimine girer. Bu hâlin çekimi için Eski Türkçeden beri kullanılan ek ***+(I)n + (U)n*** ekidir. Tarihî Türk lehçelerinde, zamanla bu ekin kullanımı azalmış ve vasıta ifadesi için edatlı çekimler yaygınlaşmıştır. Çağatay Türkçesinde vasıta ifadesi için *birle, bile* ve *bilen* edatları yaygın olarak kullanılmakla birlikte, vasıta eki ***+n*** de seyrek olarak ya da bazı isimlerde kalıplaşmış olarak bu hâli ifade etmeye devam etmektedir. Örnekler: nāzüklük ile aldıñ köñlümni bakıp *ogrı**n*** (LD 961); *Sinsiz**in*** bezm içre kat kat kan köñül bi-tāb idi (GS 606-1); *Ansız**ın*** yok sabr ile tākat maña (LT 649); Su urup *terk**in*** kirek Hakdın tevellā iylemek (FK 338-9).

Eski Türkçe döneminde bazı kelimelerde görülen ***+lA*** vasıta eki Çağatay Türkçesinde, özellikle zaman ifadeli bazı sözlerde kalıplaşmış olarak kullanılmıştır. Örnek: Ki *tañ**la*** bolgamin deryāga ʻāzim (FŞ 27-82).

Yön Hâli

Söz gruplarında ve cümlelerde isimle fiil arasındaki yön ilişkisini göstermek için isim yön gösterme çekimine girer ve fiilin kendi yönüne doğru yapıldığını ifade eder. Yön çekimi Eski Türkçede ekle yapılan bir çekim iken Eski Türkçe döneminden sora yerini edatlı çekime bırakmıştır. Yön eki Çağatay Türkçesindeki ***+GArI*** ve ***+rA*** şekilleriyle kullanılmıştır. Örnekler: Yolı ur *yok**karı***dur taşı melsā (FŞ 14-27); *taş**karı*** ata yalañ kılıp baş (LM 3304); Çun şuhlukka barsa kiyin kelse *il**geri*** (FK 615-4); Kim *il**geri*** tutmas boyun öz boynına kanı (MSD 651).

Aitlik

Aitlik, bütün Türkçede olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de ***+KI*** eki ile karşılanır. Aitlik ifade eden sıfatlar yaparak bir yandan yapım eki özelliği taşıyan bu ek, diğer yandan çekim eklerinden sonra kullanılabilmek ve iyelik işlevi taşımak bakımlarından çekim eki özelliği gösterir. Aitlik eki, Çağatay Türkçesinde ünsüz uyumuna uyar. Örnekler: ve *yokkarı**gı*** söz uslūbu takāzā-yi ol kılur (MN 687b-5); Her kim *oza**kı*** kaʻbesi içre kılur makām (MSD 64); *kiçe**ki*** nālişime hod tanuk felekte melek (MSD 529); ger körmediñ irse *kökde**ki*** ay (LD 2743); körgüzey *bagrımda**gı*** nāzükleriñ peykānını (LD 1902).

SIRA SİZDE 2

"anıñ atasınıñ müridi." "bu köñüllerni baglar", "imdi kildük söz beyānıga.", "yürekimdeki kanımnı tökkey" ve "seniñ yüzüñdin" örneklerinde altı çizili sözler sırasıyla hangi isim çekim eklerini almıştır?

Fiil Çekimi

Sözlük malzemesi olarak hareketleri soyut olarak karşılayan fiillerin bir şekil, zaman ve kişiyle ilişkilendirilerek kullanım alanına çıkmasına fiil çekimi denir. Çağatay Türkçesinin fiil çekimini şöyle gösterebiliriz:

Fiil Çekiminde Kullanılan Kişi Ekleri

Fiil çekiminde kullanılan kişi ekleri, bir şekle veya zamana bağlanarak kullanım alanına çıkmış olan fiilleri gerçekleştiren kişi ya da varlıkları ifade eder. Türkçede kişi ekleri genel olarak iki grupta incelenmektedir.

I. Tipteki Kişi Ekleri

I. tipteki kişi ekleri kişi zamiri kaynaklıdır. Çağatay Türkçesinde I. tipteki kişi ekleri geniş zaman, öğrenilen geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zamanın çekimlenmesinde kullanılır. Çağatay Türkçesinde I. tipteki kişi ekleri şöyledir:

I. Tip	Teklik	Çokluk
I. Kişi	min	biz
II. Kişi	sin	siz
III. Kişi	Ø	-lAr

Örnekler: bil*ür* ***min*** (MSD 531); kör*er* ***min*** (LD 308); **y**azma*y* ***min*** (GS 255-2); kal*ıptur* ***min*** (LD 1724); salma*gay* ***sin*** (GS 79-5); kör*er* ***sin*** (LD 1420); kılı*p* ***sin*** (LD 1354); körgü-*zür* **Ø** (FŞ 164/16); tegürme*gey* **Ø** (LM 1156); kör*gey* ***biz*** (LD 1620).

Geniş zaman ve *–mIş* ekiyle yapılan öğrenilen geçmiş zamanın I. teklik kişi çekimlerinde bazen ekleşmiş örnekler kullanılmıştır. Örnekler: ister***em*** (GS 549-4); belā urganga bil*men* ni belā oldı yana (GS 550-4); it*mişem* (GS 423-1).

II. Tipteki Kişi Ekleri

İyelik eki kaynaklı olan bu kişi ekleri, Çağatay Türkçesinde görülen geçmiş zaman, kesin gelecek zaman ve şart kipinde kullanılır. I. tipteki kişi ekleri şöyledir:

II. Tip	Teklik	Çokluk
I. Kişi	-m	-K; -mIz
II. Kişi	-ñ	-ñIz
III. Kişi	Ø	-lAr

Örnekler: cān bir*dim* (LD 148); kalem ur*sam* (MN 461-27); bil*diñ* (NC 10A/1); kör*señ* (MSD 712); bol*sañ* (MSD 395); al*sa* **Ø** (NC 8B/9); susa*dı* **Ø** (LD 2416); körme*dük* (LD 2679); kıl*sak* (MSD 264).

Zamanlar

Görülen Geçmiş Zaman

Eylemin konuşan kişinin gözü önünde gerçekleştiğini ifade eden zamandır. Çağatay Türkçesinde görülen geçmiş zaman çekimi için *–DI; -DU* eki kullanılır. Görülen geçmiş zaman çekiminde kişi ifadesi için bu ekten sonra ikinci tipteki kişi ekleri getirilir. Örnekler: Tün ahşam tolganu sünbül bigin zülfüñdin āh *ur**dum*** (MSD 620); sözinīñ ma'nāsın *bil**dim***, her ni kiyip *ir**dim**, çıkar**dım*** ve iligimni kögsümge *koy**dum***. (NM 472-12, 13); *bil**diñ*** ki velāyet ehliga şāh durur (NC 10A/3); köz *salma**dı*** ve tiken āsībidin köñlige pervā *kalma**dı*** (NC 4A/3); İmdi *kil**dük*** söz beyānıga ve kelām dāstānıga (ML 775a/2); *tut**tuk** di**diler*** sini müsellem bu fen içre (MSD 486).

Öğrenilen Geçmiş Zaman

Eylemin başkasından duyulduğu, başkasından öğrenildiği ya da sonradan farkına varıldığı bilgisine dayanan öğrenilen geçmiş zaman çekimi Çağatay Türkçesinde üç farklı ekle yapılmaktadır. Bunlar *–mIş, -p turur / -pDUr / -p* ve *-GAn / -GAndUr / -GAn turur* ekleridir.

-mIş

Eski Türkçeden beri kullanılan ve Türkçenin yaygın öğrenilen geçmiş zaman eki olan *–mIş*, Çağatay Türkçesinde daha az kullanılmıştır. Örnekler: Yār hezl iyler üçün *bol**mış min*** (FK 112-7); 'āşık başını kissü tip ol şeh yasak *al**mış*** (MSD 793); Kaddıña *kil**miş*** sahā tonı besi zibā vü çüst (MSD 389); Kum sanı yā Sekkāki gam köp mü *di**miş sin*** (MSD 433); Tapmas tagyīr olça mukadder *bol**mış*** (NC 36B/6).

Özellikle manzum eserlerde birinci teklik kişiler için ekleşmiş kişi ekleri kullanılabilir. Vezin gereği başvurulan bu durum Oğuz Türkçesi etkisidir: *bir**mişem*** köñülni aña ʻışk-ı dil bile (GS 549-1).

-p turur / -pDUr / -p

Çağatay Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman çekimi yaygın olarak bu şekille yapılmaktadır. Bu yapı, fiilin üzerine gelen *-p* zarf fiil ekinin *tur-* yardımcı fiilinin geniş zaman eki almış *turur* biçimiyle oluşmuş ve ses olayları sonucunda *-pDUr* ve *-p* şeklinde ekleşmiştir: *-p turur > -pDUr > -p*. Çağatay Türkçesinde bu yapının her üç şeklinin de kullanılmış olması ekleşmenin o dönemlerde henüz tamamlanmadığını gösterir. Ünsüz uyumu bakımından düzensizlik gösterir. Örnekler: münīr sergeşte zerreni mertebe felekdin *aşur**up durur*** (NC 8B/5); hak ol kün kim acunnı *yarat**ıptur*** / cihān hüsnin barın sizge *bir**iptür*** (LD 454); közümni dür tişiñ deryā *kılıptur*, kil teferrücka (MSD 683); şivedin başka cemālıñdın *kör**üp min*** anı (LD 1369); Min uykudın *töñül**üp min*** ki yār kitse uçar (NŞ 518-2). Baba sini diydürler ki birevni *öltür**üp sin***, andak mudur? (NM 704-13); Sabah öter il ol ölügni körüp *yıgıl**ıpdurlar*** (NM 704-10).

Öğrenilen geçmiş zamanın bu türünün olumsuz şekli, şimdiki zamanın olumsuz şekli ile aynıdır ve *–mAydUr* (<-mA-y turur) biçimindedir. Örnekler: Çün Şāh atlanıp ʻazimet kılıpdurlar, az yol *bar**maydurlar*** ırmişler ki Mısr atdın yıkılıpdur. Ve ol rencdin *kop**maydur*** ve az künde hem ol teşviş bile barıpdur. (NM 699-11); Tanır il bilipdürler ki Baba Hasan'dur özleri hiç nime *diy al**maydurlar***. (NM 704-12).

-GAn / -GAndUr / -GAn turur

Öğrenilen geçmiş zamanın bu şekli etkileri hala devam eden tamamlanmış bir hareketi gösterir. Yalnızca teklik ve çokluk üçüncü kişilerde görülen *-GAndUr; -GAn turur* şekli, *-p turur / -ptUr* şeklinden örnekseme yoluyla geçmiştir. Örnekler: Timür Big bile Rum ve Şām çirigige *bar**gandur*** (NM 694-2); baş ve yüzi zahmlık kanga *bulgan**gan.*** (NM 697-27); Baba öz yiridin kopup maktūl kaşıga kilip köp yıglap nedbeler kılıp *di**gendür*** ki Tiñri siniñ cezānı birgey (NM 701-20).

Şimdiki Zaman

Eylemin, içinde bulunulan zaman diliminde ortaya çıktığını ifade eden *şimdiki zaman* çekimi için eski Türkçede geniş zaman ekleri kullanılmıştır. Şimdiki zaman için ayrı bir ek kullanılması Harezm ve Kıpçak Türkçesi dönemlerinde başlamış ve bu ek Çağatay Türkçesinde yaygınlaşmıştır. Çağatay Türkçesinde kullanılan şimdiki zaman ekleri *-AdUr / -ydUr; -A / -y* şeklindedir. Örnekler: Şuʻle ruhsārıga köñlüm kuşı *aylan**adur*** (FK 177-1); Tüz cādde içre yolıdın *aza **durur*** (NC 33B/3); başın *kö**redür min*** koyı igriliki çındur (LD 626); mini hōd *öltür**edür sin*** revā kirek bolsa (LD 171); öterde yiñ salışı ilni mübtelā *kıl**adur*** (LD 381); Merkebin kördi ki *otla**ydur*** turup (LT 2264); Baba sini *di**ydürler*** ki birevni öltürüp-sin (NM 704-13); Gül-i raʻnā kibi kāgız üze nāmeñni *yazma**y min*** (GS 255-2); nazm libāsı *kiye **durur*** (MN 670a/20, 21); Börini tutup *ke**ledür biz*** saña (ÇEK 137).

SIRA SİZDE 3

Çağatay Türkçesinde öğrenilen geçmiş zamanı ifade etmek için kullanılan ekler hakkında bilgi veriniz?

Gelecek Zaman

Eylemin henüz gerçekleşmediğini ama gelecekte yapılacağını gösteren gelecek zaman ifadesi için Çağatay Türkçesinde iki türlü yapı kullanılmıştır.

-GAy; -GA

Çağatay Türkçesinde yaygın olarak kullanılan gelecek zaman ekidir. Bu ek Çağatay Türkçesinde yerine göre istek kipi ifadesi için de kullanılır. Örnekler: Yaman tāli'din ol kün *bolma**gay min*** beytü'l-ahzānda (GS 545-6); Tā zamānī *tınga **min*** 'ālem ili gavgāsıdın (FK 488-1); Ehl-i 'akl allıda cāhil *bol**ga sin*** (LT 1723); *Koyma**ga sin*** ilgiñdin sāgarnı meger hergiz (GS 216-7); Yüz gamım def' iylediñ kim *körme**gey sin*** gam yüzin (BV 479-1); Ni semer *bir**gey*** çu her mezra'da *saç**kay*** dāne hecr (FK 147-6); Kim yüzige *tapma**gay*** koymakka müşkin-hāl subh (FK 108-5).

-GU+iyelik ekleri+turur / -GU +iyelik ekleri+Dur / -GU

Çağatay Türkçesinde kesin gelecek zamanı ifade eden bir şekildir. Gelecek zamanın bu türünde kişi ifadesi için iyelik ekleri kullanılmaktadır. Örnekler: Min sini dip *kılma**gumdur*** çün hacil (LT 2279); *Turma**gumdur*** bakıban ança ki imkān talaşur min (BV 474-5); Min garīk olsam imes gam çu sin *ol**guñ*** mellāh (FK 106-2); Añlasam irdi ki il reşkidin *öltür**gü**sidür*** (FK 440-6); Bu kündin soñ közüm yaşın nazardın dem-be-dem *sal**gum*** (MSD 133); Halās *tap**kuñ*** bu kün yarın içinde (MSD 447); hergiz *tapma**gumızdur*** andın özge ma'būdī (ÇEK 118).

Geniş Zaman

Çağatay Türkçesinde geniş zamanı ifade etmek için ünsüzle biten fiillere *-Ur* ve *-Ar*; ünlü ile biten fiillere *-r* eki ulanır. Örnekler: Örtenip köñlüm *tök**er min*** dürr-i galtān her gice (GS 546-3); *Til**er min*** muztar itse āfeti āsude cānımnı (GS 607-1); Ger zemān ehli cefāsıga *çıdar-sin* iste yār (NŞ 519-8); İy ki *dir **sin*** yār yitkeç başıña cān kıl fidā (FK 179-3); veyā gül *körgüz**ür*** bir peyker andın (FŞ 164/16); 'Işkım *art**ar*** hattı zāhir bolgalı cānāneniñ (GS 362-1); Mir dipdür ki biz *bar**ur**-biz* ve bu belānı özümiz bile *ilt**ür biz.*** (NM 699-13).

Geniş zamanın olumsuzu için Eski Türkçeden beri kullanılan *-mAz* eki Çağatay Türkçesinde ötümsüzleşme sebebiyle *-mAs* şeklinde yaygınlaşmıştır. Örnekler: ger katlime *ey**lemes sin*** āheng (LM 1997); *Tanı**mas sin*** dime ilni kim ta'addi başlagaç (FK 147-4); Çerh encümdin *kitür**mes*** ança āfet seyli kim (FK 178-3).

Geniş zamanın olumlu ve olumsuz I. teklik kişi çekimlerinde ekleşmiş kişi ekleri de kullanılmıştır. Bu şekiller Oğuz Türkçesi özelliğidir. Örnekler: Kaddı hevāsıda lebidin rāhat *ister**em*** (GS 549-4); Kaddiñ kaşıda sal**man** Tūbāga nazar hergiz (GS 216-1); Ol belā urganga bil**men** ni belā oldı yana (GS 550-4);

Kipler

Emir Kipi

Tasarlanan hareketin emir şeklinde olduğunu göstermek için kullanılan kiptir. Emir kipinde her kişi için ayrı ek bulunur. Birinci ve üçüncü kişi emir ekleri yerine göre istek ifadesi için de kullanılabilir. Çağatay Türkçesinde emir kipi için kullanılan ekler şunlardır:

Emir Kipi	Teklik	Çokluk
I. Kişi	-AyIn; -yIn; -Ay	-AlIñ; -AlIm; -AlI
II. Kişi	Ø; -GIl; -GIn	-(I)ñ/-(U)ñ; -(I)ñIz /-(U)ñUz; -(I)ñlAr / -(U)ñlAr
III. Kişi	-sIn / -sUn; -sU; -dik	-sInlAr / -sUnlAr; -dikler

Örnekler: tofrag ara teni *yaşur**ayın*** (LM 2011); Bu gussadın didim ki, *bol**ay*** 'ömrüm āhırı (GS 544-6); Sirişk allıda müjgān şāhı sançıp *bagla**yın*** dir min (GS 255-6); *Di**gil***

kim saldı tüz tüz sāye Ferhād (FŞ 166-43); nakdiñni nitip sen *aytkıl* dip (LM 1984); ilgin öperge başıda *kör**kin*** hayālini (LD 2297); İy Nevāyi *dime* kim yok gülde dil-dārımça hüsn; Çik Nevāyi nāle, köz mey *bir**sün*** ü bagrım kebāb (GS 546-7); 'āşık başını *kissü* tip ol şeh yasak almış (MSD 793); *kö**reli*** kaysımız yiñer ahir (LD 1537); Her ne ister köñlüñüz ol dem *kılıñ* (LT 2310); Min didim bu sözni mindin *sorma**ñız*** (LT 2305); *Kaçıñlar* ehl-i selāmet ki kāfir-i mesti (FK 173-4); *Kilme**ñ*** iy Hızr u Mesihā güstāh (FK 112-7); 'İşve-gerler lebleri kasdıga cāndın *kiçme**ñiz*** (FK 174-4).

Şart Kipi

Hareketin şart şeklinde tasarlandığını ifade eden bu kip Çağatay Türkçesinde *-sA* eki ile çekimlenir. Örnekler: Ger cevābı *dime**sem*** yazgurmañız (LT 2305); kim hasebi şerhide kalem *ur**sam***, … muhakkar evrākda *sıgıştur**sa*** mu bolur? (MN 461-27); Bu güneh birle ger ölmek *iste**señ*** (LT 1722); Kirek *öksütme**se*** kullugnı bende (GS 543-7); Kasd-i cānım *kıl**sañız*** min yüz çivirmes min bigim (LT 950); Derddin ölmen tenimdin *çik**seler*** peykānını (FK 182-4).

Gereklilik Kipi

Gereklilik ifadesi için Çağatay Türkçesi metinlerinde "*-sA + kerek*" yapısı kullanılır. Örnekler: kiçe kündüz *kirek kılsak* çemen sahnıda me'vānı (MSD 264); 'Alem tig barça biglerniñ başı kökke *kirek tigse* (MSD 71); cemāl u hüsnüñe söz yok vefā *kirek bolsa* / mini hōd öltüredür sin revā *kirek bolsa* (LD 171); sizdin *kirek ögrense* perī ādemīlikni (LD 1014); Hakdın ni aña kilse kerem *bilse kirek* (NC 28B/6).

İstek Kipi

Çağatay Türkçesi metinlerinde istek ifadesi için özel bir kip eki bulunmamaktadır. İstek ifadesi için özellikle *-GAy / -GA* gelecek zaman ekinden yararlanılır. Bunun yanında emir kipinin birinci kişi ekleri de yerine göre istek işleviyle kullanılır. Örnekler: İsterem yüz menzil *ötkey min* 'adem sahrāsıdın (FK 488-1); Koyma**ga sin** ilgiñdin sāgarnı meger hergiz (GS 216-7); di**ge sin** miskin Nevāyi nālesin bülbül kibi (GS 542-5).

SIRA SİZDE 4

Çağatay Türkçesinde birinci tipteki kişi ekleri hangi zamanların çekimlenmesinde kullanılır?

Zamanların Birleşik Çekimi

Çağatay Türkçesinde birleşik çekimler *ir- / i-* yardımcı fiili ile yapılır.

Hikâye

Çağatay Türkçesinde hikâye birleşik çekimi, zaman veya kip eki almış asıl fiilden sonra *ir- / i-* yardımcı fiiline görülen geçmiş zaman ekinin getirilmesiyle yapılır. Örnekler: yā rab bu lutfi kul ni yazuk *kıl**mış irdi*** kim (LD 617); *añla**p idi*** köñliniñ safāsın (LM 1939), Babanıñ nazarıdın behremend *bol**up irdim*** (NM 471-12); Dipdür ki yagı *kil**edür irdi*** (NM 697-27); tiriglik *kıl**gay irdi*** kim bile rūh (LD 291); Hemānā *yur **irdi*** kan bile kan (FŞ 405/63); *bar**ur idi*** bolmay āremide (LM 1958); Yār kilgeç maña düşmen boluru*n bil**mes idim*** (FK 440-1); Ayrılıp kilgüçe öltürmekini *bil**sem idi*** (FK 440-2); *Añla**sam irdi*** ki il reşkidin öltürgüsidür / Hecr deştide tiler halkka *tapılmas idim* (FK 440-6).

Rivayet

Rivayet birleşik çekimi, zaman veya kip eki almış asıl fiilden sonra *ir- / i-* yardımcı fiiline *-miş* ve *-ken* öğrenilen geçmiş zaman eklerinin getirilmesiyle yapılır. Örnekler: Külhan-tāb külhanga kefçe *ur**adur irmiş*** (NM 704-8); Belh anıñ *çıkma**ydur irmiş*** yādıdın (LT 2152);

az yol *barma**ydur irmişler***. (NM 699-11); *Bol**mas irmiş sin*** çü ölmekdin yırak (LT 1698), Berg ivürmey reng gül solmay *tök**er irmiş*** hazān (GS 551-6); Ve her kimge mektūbī, yā ruk'aī *biti**seler irmiş***, alarga *buyururlar irmiş*. (NM 659-24); min *tüş**ken imiş men*** özge sarı (LM 1978); *kıl**gan imiş*** üyge ol ikev 'azm (LM 1980); Bir kış kiçesi kar *yag**kan irmiş*** (NM 704-6); Dirler ki Cūkī Mīrzā mecāliside ol 'ameldin özge nime *aytturmas ikendür* ki bu gazelga *bagla**p ikendür*** (MN 19-1); Hem revān ve hem puhte *ay**tur irkendür***. (MN 22-13).

Şart

Şart birleşik çekimi, zaman almış asıl fiilden sonra *ir- / i-* yardımcı fiiline şart kipi ekinin getirilmesiyle yapılır. Örnekler: er *körme**diñ irse*** kökdeki ay (LD 2743); *Çık**tı irse*** milletiñ mensūh boldı dīn (LD 10); Kim uş kiçürgil, uruguñga *kıl**duk irse*** sitem (MSD 214); Bāde içmekke makāmi *ist**er irseñ*** ay refik (GS 350-8).

Ek Fiilin Çekimi

Esas görevi cümlede isim soylu sözlerin yüklem olarak kullanılmasını sağlamak olan ek fiil, Eski Türkçede *er-* şeklindedir. Bu yardımcı fiil daha sonra *er-> ir-> i-> Ø* şeklinde ekleşmiştir. Çağatay Türkçesinde ek fiilin *ir-* ve *i-* şekillerinin bir arada kullanıldığı görülmektedir. Geniş zaman bildirmelerinde ise *ir-* ve *i-* yanında *tur-* yardımcı fiili de bu görevde kullanılmıştır.

Ek Fiilin Geniş Zaman Çekimi: Çağatay Türkçesinde ek fiilin geniş zaman çekimi *ir-* yardımcı fiillinin geniş zaman ekini almış şekli olan *irür* yapısına birinci tipteki kişi eklerinin getirilmesiyle yapılır. Örnekler: Men bir *kul **irür men*** (MSD 428); Uşbu lu'b u hüner içre ***irür sin*** *ūstād* (MSD 168); Didi Hüdhüd kim ***irür sin*** *mu'terif* (LT 1720) köñül yüz min tümen *yara **irür*** her nāz-ı yārımdın (LD 1499); 'Işkıdın her kimge *za'f u tāb **irür*** / Ol murād āyīniga *esbāb **irür*** (LT 1692).

Ek fiilin geniş zaman çekimindeki *irür* bazen kullanılmayabilir. Bu durumda, ek fiil ve onun geniş zaman işlevi kişi eklerine yüklenir ve kişi eklerinden önce gelen isimler cümlenin yüklemi olur. Ek fiilin geniş zaman çekimini üzerine alan ve isimleri yüklem durumuna getiren bu kişi eklerine *bildirme ekleri* adı verirlir. Örnekler: Ve ol kündin biri her yirde ki *bar **min***, barçaga *nukaddem **min*** (NM 325-8); Eyle *muztar **min*** anıñ vesvāsıdın (LT 1827); Sin egerçi bir uluska *şāh **sin*** / Tiñri yolında velī *gümrāh **sin*** (LT 1812);

tur- yardımcı fiilinin geniş zaman eki almış şekli olan *turur / durur* yapısı ve bunun ekleşmiş şekli olan *-Dur* eki özellikle üçüncü kişi çekimlerinde ek fiil görevinde kullanılır. Örnekler: ba'zınıñ musāhebetidin *hoşnūd u behre-mend **durur biz***. (MN 670a-21); *mesel **turur*** kim ayıttı burungı bilgüler (LD 52); Mundın artuk *yok **turur*** bu yolga zād (LT 2125); Terk-i cān itmek aña *evlī **durur*** (LT 1041); 'Işk ara *ölmek **durur*** maksūd aña (LT 1690); Pāk vaslıga *kirek**tür*** pāklik (LT 1718).

Ek-Fiilin Öğrenilen Geçmiş Zaman Çekimi: Çağatay Türkçesi metinlerinde ek fiilin öğrenilen geçmiş zaman çekiminde *irmiş / imiş* ve *irken / iken* biçimleri kullanılmıştır. Örnekler: Didiler kim *nā-tamām **irmiş*** henūz (LT 2151); Ol ay yañım cefā kılsa *vefā **irmiş*** (MSD 585); ne uykusı *agır **irmiş*** meniñ bu bahtımnıñ (LD 609); közdin yırak bolsa köñildin *yırak **imiş*** (LD 829); 'Işkıdın çün kim murād *ölmek **imiş*** (LT 1693); Sultān Baysungur *mülāzimi **irkendür*** (MN 22-13); Sāgarç Semerkandnıñ tört yıgaçıda bir kintdür. Şeyh *andın **ikendür***. (NM 650-21); Kirmān vilāyetiniñ Māhān digen kintide *sākin **irkendürler***. (NM 651-23).

Ek Fiilin Görülen Geçmiş Zaman Çekimi: Ek fiilin görülen geçmiş zaman çekiminde *irdi* ve *idi* biçimleri kullanılmıştır. Örnekler: Hayret iligige lāl ü meşakkat hayliga *pāy-māl **irdim*** (NC 9B/7); min eger *kāfir **idim*** imdi müselmān boldum (LD 1208); bir çagda kūy-ı 'aklda *bar **irdi*** maña menzilī (LD 2072); Halk irşādıga *rāsih **irdi*** ol (LT 1055); Şeyh San'ān *vāsıl-ı*

dergāh ***idi*** (LT 1053); Ve Bagdādnıñ Nizāmiyyeside ʻibādetka *meşgūl* ***irdük*** (NM 145a-20).

Ek Fiilin Şart Çekimi: Ek fiilin şart çekiminde *irse* ve *ise* biçimleri kullanılmıştır. Örnekler: Men *bülbül* ***isem*** sini çemendin küniler men (MSD 409); kamug kişige budur yol *ʻākil* ***irseñ*** bil (LD 49); sin dagı ger *yār* ***iseñ*** özge temennā kılmagıl (LD 1031); Gevher *kirek* ***irse*** bī-nevālık eyle (NC 9B/13).

Ek Fiilin Sıfat Fiil Eki Alması: Ek-fiil, Çağatay Türkçesi metinlerinde geçmiş zaman ifadeli *-GAn* sıfat fiil ekini alarak işlek bir şekilde kullanılmaktadır. Örnekler: Gül vaktıda birev hār gamıga *mübtelā* ***irken****iniñ* izhārı ve lāle dik bagrıda yüz *dāg-ı belā* ***irken****iniñ* nümūdārı (MN 687b-16); tāliʻimniñ *şūr* ***igen****ini* min andın añladım (LD 2043); belki öz maʻnīsiz elfāzını sürmekidin hem garazı *bī-maʻnā* ***irken****in* maʻlūm bilmes (NC 3B/3); zenbūr-ı ʻasel agzı tola *şehd* ***igen****indin* (LD 660).

Ek Fiilin Zarf Fiil Eki Alması: Geniş zaman ifadeli *-GAn* sıfat fiil ekinin ek fiil üzerinde kalıplaşarak zarf fiil işleviyle kullanılması Çağatay Türkçesinde yaygındır. Ayrıca, Çağatay Türkçesinde ek fiil, farklı zarf fiil ekleriyle de kullanılabilmektedir. Örnekler: *uykuda* ***irken*** meger zülfüñni tagıttı sabā (LD 441); çün ʻakl kiçiklikte vü ay *yañı* ***irürde*** (LD 338); toygunça közüm *körmes* ***igeç*** tüşte hayālıñ (LD 1573); Vücūdı yoktur agzıñ *bar* ***ikende*** (GS 543-2).

Ek Fiilin Olumsuz Çekimi: Çağatay Türkçesinde ek fiilin olumsuz biçimi *irmes / imes* sözüyle yapılmaktadır. İsim cümlelerinde yüklemi olumsuz yapan bu söz, *ir-* ek fiilinin olumsuz geniş zaman çekiminden kalıplaşmıştır. Örnekler: Şükr kim *gāfil* ***imes min*** bir dem anıñ yādıdın (FK 490-1); Ol *at* ***irmes*** ni üçün andın togar yahşı urug (MSD 398); bu *kad* ***irmes*** irür rūh-ı musavver (LD 510); kim *yahşı* ***imestür*** kişiniñ asru uzunı (LD 1884); *behremend* ***imesler*** (ML 778a-25).

Degül edatı yaygın olmamakla birlikte Çağatay Türkçesinde de kullanılmıştır. Örnekler: ehl-i maʻnā irmes ü *rūşen* ***degül*** āyīnesi (LD 1426); ger kılmasa vefā maña dilber *ʻaceb* ***digül*** (LD 387); çehreñ çerāgı *nūr-ı musavver* ***degül*** *müdür* (LD 340).

Fiilimsiler

İsim Fiil Ekleri

Çağatay Türkçesinde fiillerin hareket isimlerinin ifadesi için *-mAK* ve *-Iş* ekleri kullanılmıştır. Özellikle *-mAK* eki yaygın bir kullanım alanına sahiptir ve bu ekin *+lIK* ekiyle genişlemiş şekli *-mAKlIK* eki aynı görevde kullanılmıştır.

-mAK: Pes munı *kuç****mak*** anı *öp****mek*** kaçan imkān irür (FK 170-1); Bī-hod *ol****mak****ka* harābāt içre mesken eyledim (FK 443-5); vasl ümididür maña *öl****mek****ni düşvār* eylegen (LD 1337).

-mAKlIK: bolsa dūzahda hayālıñ tenge *köy****meklik*** helāl (LD 1121); Dīvāne *bol****maklık*** tiler köñlüm çü ol reşk-i perī (MSD 657).

-Iş: ʻāşıkka cān bagışlar uşol köz *bak****ış*** bile (LD 864); Kildiñ ü cānımnı aldıñ ol *bar****ışka*** bu *kil****iş*** (GS 269-1); bu *yörü****şte*** yagı hem kiltürmedi bir lahza tāb (LD 95).

SIRA SİZDE 5

Çağatay Türkçesinde ek fiilin üzerine gelebilen fiil çekim ekleri hangileridir?

Sıfat Fiil Ekleri

Sıfat fiil ekleri, fiillerin üzerine gelerek varlıkları zaman ve hareket ifadelerine göre geçici olarak karşılama görevinde kullanılan sıfatlar türetir. Sıfat fiiller, isimler gibi çekimlenme özelliğine sahiptirler ve kalıcı isimler de yapabilirler. Bazı sıfat fiil ekleri hâl ekleriyle kalıplaşarak zarf fiil oluşturabilir. Çağatay Türkçesindeki sıfat fiil ekleri şunlardır:

–*Ar / -Ur / -r*: Geniş zaman ifadeli sıfat fiil ekidir: ol cādūlar ki baglar *ak**ar*** sunı sihr ile (LD 189); *Tanı**r*** il bilipdürler ki Baba Hasandur (NM 704-12); közüñ cefā vü cevr *kı-**lur**dın* imes melūl (LD 1940); *Kül**er*** yüz körgüzüp evvel ni işke āşinā kıldı (MSD 627).

-*GAn*: Bu ek Çağatay Türkçesinde hem geniş zaman hem de geçmiş zaman ifadeli sıfat fiiler yapar: Kılgalı *kiy**gen*** libāsın ol büt-i zibā benefş (GS 278-1); Otka *tüş**ken*** tilbe yañlıg ıztırāb oldı yana (GS 550-2); *Bolma**gan*** bolsa ʻıyān kasrıga mahfī *bar**ganım*** (FK 336-5).

-*GU*: Gelecek zaman ifadeli sıfat fiiller türetir: Ni yirge *bar**gusın*** bilmes bolup bī-hūş u bī-pervā (MSD 146); *kis**kü*** diyü ʻāşık başın ol şeh yasak itmiş (LD 2332); Ki kıldı kahkaha birle garib hālime *kül**gü*** (NŞ 511-2).

Bu ekle kalıplaşmış yapım ekleri de vardır. Maña yok kaygunı *kıl**guçı*** peydā (LD 476); beyze *bir**güçi*** kuş (ÇEK 103).

-*mAs*: Olumsuz geniş zaman ifadeli sıfat fiil ekidir: İşikiñ toprakıñ közge *tapıl**mas*** tūtiyā kılma (MSD 3); Vasl tapman veh *tüken**mes*** derd imiş derd-i firāk (MN 689a-18); *kıl**mas*** işlerni kılmak (ÇEK 107); ve mihride ʻāşık cān birse, bāver *kıl**mas**lıgınıñ* bī-sebeblıgıda (MN 687b-13).

-*mIş*: Geçmiş zaman sıfat fiil ekidir, Çağatay Türkçesinde seyrek kullanılmıştır: barı *kör-**miş*** bolga min bir lahza dīdārıñ seniñ (LD 950); ança kim kirek miñdin birin edā *kılma**mış*** bolgay (NC 7A/3); Artsun yeñi ay tig seniñ kün *kel**miş**çe* devletiñ (MSD 131);

Zarf Fiil Ekleri

Zarf fiil ekleri, fiillere eklenerek onların hareket hâllerini ifade eden eklerdir. Bu ekler, eklendikleri fiilleri cümlede zarf yaparlar ya da yardımcı fiillerin önüne gelerek birleşik fiil oluştururlar. Çağatay Türkçesinde kullanılan zarf fiil ekleri şunlardır:

-*A; -yU /-y*: Bu ekler, cümlede durum zarfı olarak kullanılan zarf fiil yapımında kullanılırlar. Bunun yanı sıra -*A* eki birleşik fiil yapımında işlek olarak kullanılan bir ektir. Ünsüzle biten fiillere -*A*, ünlüyle biten fiillere ise -*yU* ve -*y* ekleri getirilir: çün hayga yıkıldı *kop**a*** yitti (LM 1119); her seher yā rab dip ilgimni kötersem *yıgla**yu*** (LD 846); Körgil mahalnı bolsa yırag *kork**a** titre**yü*** (MSD 57); nikāb aldı yüzüñdin safā *tile**y*** kildim / köñülge ikki lebiñdin şifā *tile**y*** kildim (LD 1110); Mesih dem *ur**a** almas* kibi melāleti bar (FK 139-2).

-*ArdA / -UrdA / -rdA*: Bu ekle yapılmış zarf fiil şekilleri cümlede zaman zarfı olarak kullanılır: *Kül**erde*** körse agzı birle tişin (MSD 512); ol işikler *yıgıştur**urda*** Mir işikige barıp bī-edebāne sözler aytıpdur. (NM 699-7); *Sözleş**ürde*** öz özüm birle cünün ehli kibi / Ol perī-veş bil ü agzı kīl ü kālı birle min (BV 476-2).

-*ArgA / -UrgA / -rgA*: Amaç ve sebep ifade eden zarflar oluşturur: Boldılar hāzır *kıl**urga*** kîl ü kāl (LT 2303); her niçe *yürü**rge*** saʻy kıldı (LM 1117); ʻāşık kişilerni *öltür**ürge*** / tiñri sini müntehā yarattı (LD 2202);

-*GAç*: Zaman işlevi bulunmaktadır: Ol kuyaş *bar**gaç*** nazardın közlerimge toldı yaş (GS 256-2); Tanımas sin dime ilni kim taʻaddi *başla**gaç*** (FK 147-4); Mihr yüz körmey uçaştı perdedin çık**kaç** yüzüñ (GS 77-5).

-*GAlI*: Zaman ve sebep olmak üzere iki farklı işlevi bulunmaktadır: Zahmlarım fetilesi cān otıdın *tutuş**kalı*** (FK 199); nutk *ur**galı*** yok birige yārā (LM 1144); *Kir**geli*** bizge ni yārā güstāh (FK 112-8).

-*GAnçA*: Zaman işleviyle kullanılarak cümlede zaman zarfı yapar: Ay çihresin *añ**gança*** yür türlü Süreyyā bolgusı (MSD 703); Cihānda bākī *tut**kança*** bu törtüm yitti ābānı (MSD 315).

-*GAndA*: Zaman işlevi bulunmaktadır: Tirildim laʻlidin öldüm di**gende** (GS 543-1); tāk koparıñ *yasa**ganda*** mezār (LD 401); Māh-ı tābānın muhātab kılıp andın ayru *tüş**ken-de*** (MN 689a-25).

-GInçA/-GUnçA: Zaman işlevi bulunmaktadır: Şeyh *tileme**günçe*** kişi kirmes irdi. (NM 658-8); Urup gül-gün yaka çāk *eyle**günçe*** / Bolup zāhir gül içre ikki gonca (FŞ 44-66); Öyge *yit**künçe*** yiter yüz katla cānım agzıma (FK 175-5); bu işikke *kilme**ginçe*** yok alarga feth-i bāb (LD 76).

-mAy; -mAyIn: Bu zarf fiil ekleri olumsuzluk ifadesi taşırlar: Min kim *tap**may*** bu kāmrānlıg (LM 1106); Berg *ivür**mey*** reng gül s*ol**may*** töker ırmış hazān (GS 551-6); *Öl**meyin*** tapmas bu devletni kişi (LT 1714); *Çık**mayın*** bu deyrdin mümkin imes bolmak halās (FK 488-4).

-(I)p/-(U)p; -(I)bAn / -(U)bAn: Bu zarf fiil eklerinin asıl işlevi bağlamadır: köp gam yidi sūg-vār *yıgla**p*** / ikkisige zār zār *yıgla**p*** (LM 1147); Didiler ol şuh her dem *aşuk**up*** öydin çıkar (GS 550-6); andın soñra münbasit *bol**up** külüp yanıp* tekyege kiriptür. (NM 697-25); Tirek *sarġart**ıban*** yüz zārlar dik (FŞ 168/73); *Yar**uban*** nur-ı velāyetdin közi (LT 1655); Nergis közüñdin *ösrü**ben*** min tig ayakı ilgidin (MSD 105).

Yapım Ekleri

Kelime kök veya gövdesine getirilerek kelimenin yeni bir anlam kazanmasını sağlayan eklere *yapım eki* denir. Çağatay Türkçesinde kullanılan yapım ekleri şunlardır:

İsimden İsim Yapan Ekler

+Aç: yalañ+aç;
+AK: baş+ak;
+Ar / şAr: üç+er, altı+şar;
+Av: bir+ev, üç+ev;
+çA: bilek+çe, kasaba+ça;
+çAK: çukur+çak, bik+çek;
+çI: ayak+çı, bitik+çi;
+çUK: tagar+çuk, yarım+çuk;
+DAş: boy+daş, kökel+deş;
+dIrIK / +*dUrUK:* boyun+duruk, agız+dırık;
+GA: baş+ḳa, öz+ge;
+GInA: az+gına, esrük+kine;
+lAK: av+lak, tuz+lak;
+lIG / +lUG: at+lıg, kaygu+lug, ot+luk, Semerkand+lık;
+lIK/+lUK: yahşı+lıḳ, kurug+luḳ, tirig+lik;
+mtUl: kara+mtul, kök+ümtül;
+nçI. ikki+nçi, üç+ünçi;
+rAK: az+rak, kiçig+rek;
+sI: agır+sı, artuk+sı;
+suk: tañ+suk;
+sIz: küç+siz, ruh+sız, yüz+siz, yürek+siz.

Fiilden İsim Yapan Ekler

-A: koş-a, tol-a;
-AK: yat-ak, böl-ek;
-ç: ökün-ç, kılın-ç, tın-ç;
-çAK: avun-çak, bürün-çek;
-ÇI: tilen-çi;
-G / -(I)G / -(U)G: açı-g, öl-üg, kuru-g;
-GA / -KA: kıs-ka, yumurt-ka;
-GAK / -KAK: ay-gak, bat-kak, kaç-kak;
-GIç / -GUç: tal-gıç, süz-güç, ör-güç;
-GU / -KU: yar-gu, iç-kü, al-gu bir-gü;
-GUçI / -KUçI: oku-guçı, sat-kuçı, kez-güçi;

-GUn / -KUn; az-gun, çap-gun, tut-kun;
-GUR / -KUr: toy-gur, öt-gür, tınma-gur, toyma-gur;
-K / -(U)K: emge-k, kara-k, tüfür-ük, buyur-uk;
-l: kaba-l, soyurga-l, tüke-l, yasa-l;
-m / -(I)m / -(U)m: at-ım, bil-im, öl-üm;
-mA: as-ma, kavur-ma, süz-me;
-mAç: bula-maç, tut-maç;
-mAK: tokuş-mak, iç-mek;
-mAKlIK: di-meklik, bol-maklık;
-mUr: yamgur (< yag-mur);
-n /- (I)n / -(U)n: çak-ın, büt-ün, tol-un, tüg-ün;
-sI: kavur-sı, tüt-si;
-ş / - (I)ş / -(U)ş: bak-ış, oku-ş, ur-uş;
-t / -(I)t / -(U)t: ög-üt, kiç-it, kuru-t;
-tU: yak-tu;
-v / -Av: bile-v, büt-ev, yasa-v;
-vul / -avul: çap-avul, kara-vul, yort-avul;
-z / -(U)z: bog-uz, tük-üz, sö-z.

İsimden Fiil Yapan Ekler

+a-: aş+a-, at+a-, til+e-;
+Al-: az+al-, oñ+al-, sag+al-;
+Ar-: oñ+ar-, kök+er-, yaş+ar-;
+Ay-: körk+ey-, muñ+ay-;
+dA-: al+da-, ün+de-;
+ga-. say+ga-;
+Gar- +Kar-: baş+kar-, kut+kar-;
+I- / +U-: ağr+ı-, bay+ı-, berk+i-;
+K- / +(I)K- / +(U)K-: at+ık-, bir+ik-, tar+ık-, yagı+k-;
+lA-: agır+la-, boguz+la-, söz+le-, iye+le-;
+r-: belgü+r-, iski+r-, kaygu+r-;
+rA-: muñ+ra-, tilbe+re-;
+rgA- / +(I)rgA- / +(U)rgA-: muñ+urġa-, az+ırga-, tañ+ırga-;
+sA-. su+sa-.

Fiilden Fiil Yapan Ekler

-Ar-: çık-ar-, kayt-ar-, kit-er-;
-DIr- / -DUr-: ak-tur-, atlan-dur-, kil-tür-, öl-tür-;
-GAr- / -KAr-: büt-ker-, toy-gar-;
-GUlA- / -KUlA-: at-kula-, çap-kula-;
-GUr- / -KUr-; az-gur-, yit-kür-;
-GUz- / -KUz-: oltur-guz-, tir-güz-, kör-güz-;
-k- / -(I)k-; az-ık-, kaç-ık-;
-l- / -(I)l- / -(U)l-: biti-l-, boya-l-, kıl-ıl-, oku-l-;
-mA-: al-ma-, bol-ma-, kör-me-;
-n- / -(I)n- / -(U)n-: tile-n-, kör-ün-, yasa-n-, çal-ın-;
-r- / -(U)r-: aş-ur-, iç-ür-, kaç-ur-, yit-ür-;
-ş- / -(I)ş- / -(U)ş-: bir-iş-, kör-üş-, sözle-ş-, ur-uş-;
-t-: meñze-t-, oku-t-, yalbar-t-, yügür-t-;
-y-: ko-y-, to-y-;
-z- / -(I)z- / -(U)z-: ak-ız-, em-iz-, öt-üz-, tam-ız-.

Yeterlik Fiili

Fiilin karşıladığı hareketin mümkün veya muhtemel olup olmadığını ifade eden tasvir fiiline *yeterlik fiili* denir. Çağatay Türkçesinde yeterlik fiilinin olumlu ve olumsuz şekilleri *al-* yardımcı fiili ile yapılır. Asıl fiilin üzerine gelen *-A / -y* zarf fiil eki *al-* yardımcı fiiliyle birlikte yeterlik ifade eder. Yeterlik fiilinin olumsuzu için Çağatay Türkçesinde *bil-* yardımcı fiili de kullanılmış olmakla beraber *al-* yardımcı fiili zamanla olumlu ve olumsuz çekimlerde yaygınlaşmıştır. Örnekler: nazarımdın öter *bak**a bil**men* (LD 2307); anıñ mu'ciz nizāmıdın rivāyeti *bol**a al**ur* (NC 1A/11); cüz' disem, kaysı cüz'niñ bir harfi mazhar-ı küll *bol**a al**gay* (NC 5A/6-7); hem hūb *ayt**a al**ur* irdi (MN 453-13); hiç kişi taklid *kıl**a al**madı*. (MN 351-20); melikü'l-kelāmları şi'r aytmaydurlar, belki *ayt**a al**maydurlar* (MN 688a-7).

SIRA SİZDE 6

"kullugumga", "digenimdin", "körgüzürler", öltüredür sin", "kiltürgeyler", "sargartıban", "yıgıştururda", "korkutmañız" sözlerindeki yapım ve çekim eklerini sırasıyla yazınız.

SÖZ VARLIĞI

Çağatay Türkçesinin klasik öncesi döneminde, şairlerin yetiştikleri bölgelere ve ait oldukları etnik gruplara göre eserlerinde bir takım yerel unsurların olduğu görülmektedir. Ayrıca o dönem şair ve yazarlarının İran edebiyatından etkilenmiş olmaları dolayısıyla edebî ürünlerde Arapça ve Farsça unsurlar artmıştır. Ali Şir Nevâyî'den itibaren tam anlamıyla bir edebî dil hâline gelen Çağatay Türkçesinde Arapça ve Farsça unsurların yanında Moğolca alıntıların da arttığını görüyoruz.

Özet

AMAÇ 1 *Çağatay Türkçesinde kullanılan isim çekim eklerini açıklayabilmek.*

Çağatay Türkçesi eserlerinde çokluk ifadesi için *+lAr* eki kullanılmaktadır. İlgi hâli için +nIñ eki, yükleme hâli için de *+nI* eki genelleşmiştir. Yönelme hâli eki *+GA* ötümsüz ünsüzle biten tabanlarda *+KA* şeklinde yaygınlaşmış ve iyelik ekli isimlere *+A* şeklinde de eklenmiştir. Bulunma hâli eki genel Türkçeden farklı değildir ve *+DA* şeklindedir. Ayrılma hâli için dar ünlülü *+DIn* kullanılmaktadır. Eşitlik hâli için *+çA* eki kullanılmıştır. Vasıta hâli için kullanılan *+n* ve *+lA* ekleri kalıplaşmış bazı sözlerde kalmış, bu hâl için yaygın olarak *birle, bile, bilen* çekim edatları kullanılmıştır. Yön hâli için kullanılan ekler kullanımdan düşmüştür. Eski Türkçeden beri üçüncü kişi iyelik ekleri ile hâl ekleri arasında görülen zamir n'sinin kullanılmaması Çağatay Türkçesinin belirgin özelliklerinden biridir.

AMAÇ 2 *Çağatay Türkçesinde kullanılan fiil çekim eklerini açıklayabilmek.*

Fiil çekim eklerinden I. tipteki kişi ekleri için kullanılan kişi zamirleri henüz tam olarak ekleşmemiştir. II. tipteki kişi eklerinde birinci çokluk kişi için *-K* eki genelleşmiştir. Görülen geçmiş zaman eki *-dI* birinci ve ikinci kişilerde ünlü uyumlarına uyar, üçüncü kişilerde ise yuvarlaklık uyumuna uymaz. Öğrenilen geçmiş zaman için Eski Türkçeden beri kullanılan *-mIş* ekinin kullanımı azalmış, onun yerine *-p turur / -p tur / -p* şekilleri genelleşmiştir. Şimdiki zamanı ifadesi için *-A / -y turur* kalıbı ve *-A / -ydUr; -y* ekleri kullanılmıştır. Eski Türkçeden beri gelecek zaman için kullanılan -GAy ekinin yanında, *-GU turur* yapısı kesin gelecek zaman ifadesi için kullanılmaktadır. Her kişi için ayrı eklerin kullanıldığı emir çekimindeki eklerde çok çeşitlilik vardır. Ayrıca üçüncü kişiler için kullanılan *-dik* ve *-dikler* emir ekleri Çağatay Türkçesinde özgü eklerdir. Şart kipi *-sA* ekiyle yapılmakta ve kişi ifadesi için ikinci tipteki kişi ekleri kullanılmaktadır.

AMAÇ 3 *Çağatay Türkçesinde kullanılan ek-fiili tanımlayabilmek.*

Ek fiil Çağatay Türkçesi metinlerinde *ir-* ve *i-* olmak üzere her iki şekilde de kullanılmaktadır. Ayrıca ek fiilin geniş zaman çekiminde *Ø* biçiminden de yararlanılır. *tur-* yardımcı fiilinin de ek fiil işleviyle özellikle geniş zaman çekiminde kullanıldığı görülmektedir. Ek-fiilin, görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman ve şart çekimleri de vardır. Ek fiil, zarf fiil eklerini işlek olarak alabilmektedir. Ek-fiilin olumsuz çekimi için *irmes* biçimi kullanılmaktadır.

AMAÇ 4 *Çağatay Türkçesinde kullanılan isim ve fiil türetme eklerini açıklayabilmek.*

Çağatay Türkçesinde kullanılan isim ve fiil türetme ekleri genel Türkçeden pek farklı olmamakla birlikte yalnız Çağataycaya özgü ekler de vardır. Moğolca'dan geçen fiilden isim yapım eki *-vul / -avul* eki Türkçe kök ve gövdelerde kullanılabilmektedir. Ayrıca ettirgenlik eklerinin r'li şekillerinin yanında z'li şekilleri de Çağataycada yaygın olarak kullanılmıştır.

ÖRNEK DİL İNCELEMELERİ

Ali Şir Nevâyî, *Tārīḫ-i Enbiyā,* (*Külliyât, R 715b* [ÇEK s. 229])

Ashāb-ı Kehf bābıda ihtilāf köptür. Muhtasarı budur kim Yūnān mülkide Efsūs şehride Dakyānūs atlıġ melik-i cebbār bar irmiş, kim baʻżı dipdürler kim ulūhiyyet daʻvāsı kılur irmiş. Ve bu Ashāb-ı Kehf baʻżı rivāyet bile nevvābları ve mülāzimleri irmişler. Ve müslümān ikendürler ve yaşurun Teñri taʻālā ʻibādetin kılur irmişler. Dakyānūs bu hāldın vākıf bolup alarnıñ katli fikride bolmış. Alar bu hālni maʻlūm kılıp ittifāk bile şehrleridin kaçıp el yolukur vehmidin yolsız beyābānġa tüşüp bir koyçıġa uçrap koyçı dağı alarġa koşulup, koyçınıñ iti hem koşulup Rakīm atlıġ ġārġa kirmişler.

Aṣḥāb-ı Kehf Ashāb-ı Kehf: isim Ø: ilgi hâli	**bābıda** bāb: isim +ı: iyelik 3.t.k.e. +da: bulunma h.e.	**köptür** köp: isim -tür: bildirme 3.t.k.e.
atlıġ at: isim +lıġ: iiye	**bar irmiş** bar: isim ir-: ek fiil -miş: öğrenilen g.z 3.t.k.e.	**dipdürler** di-: fiil -pdür: öğrenilen g.z.e. -ler: 3.ç.k.e.
kılur irmiş kıl-: fiil -ur: geniş z.e. ir-: ek fiil -miş: öğrenilen g.z. 3.t.k.e.	**müslümān ikendürler** müslümān: isim i-: ek fiil -kendür: öğrenilen g.z.e -ler: 3.ç.k.e.	**alarnıñ** alar: 3. çokluk kişi zamiri +nıñ: ilgi h.e.
hālni hāl: isim +ni: yükleme h.e.	**şehrleridin** şehr: isim +leri: iyelik 3.ç.k.e. +din: ayrılma h.e.	**yolukur** yol:isim +uk-: ifye -ur: sfe
yolsız yol: isim +sız: iiye	**koyçıġa** koy: isim +çı: iiye +ġa: yönelme h.e.	**koşulup** koş-: fiil -u-: ys -l-: ffye -p: zfe

Ali Şir Nevâyî, *Nesāyimü'l-maḥabbe*

[R156b] (4) K***orkut Ata*** *ʻaleyhi'r-raḥmetü* Türk ulusı arasıda şöhreti andın artugrakdur ki şöhretka ihtiyācı (5) bolgay. Meşhūr mundaktur ki niçe yıl özidin burunġını ve niçe yıl özidin soñġı kilürni dipdür. Köp mevʻize-āmiz maġzlık sözleri (6) aradadur.

arasıda ara: isim +sı: iyelik 3.t.k.e. +da: bulunma h.e.	**andın** andın: 3. teklik kişi zamirinin ayrılma hâli	**artugrakdur** art-: fiil -uġ: fiye +rak: iiye dur: bildirme 3.t.k.e.
şöhretka şöhret: isim +ka: yönelme h.e.	**bolgay** bol-: fiil -gay: gelecek z. Ø: 3.t.k.e.	**özidin** öz: isim +i: iyelik 3.t.k.e. +din: ayrılma h.e.
burunġını burun: isim +ġı: aitlik e. +nı: yükleme h.e.	**kilürni** kil-: fiil -ür: sfe +ni: yükleme h.e.	**dipdür** di-: fiil -pdür: öğrenilen g.z.e. Ø: 3.t.k.e.

Ali Şir Nevâyî, *Muḥākemetü'l-luġateyn*

[777a] (23) Ve kildük (24) kuşka ki anda mukarrer ve meşhūr ilbesün ördektür ve Sart ol ilbesünni hod bilmes. Tagı Türk ördekniñ irkekin (25) sona ve tişisin borçın dir ve Sart muña hem at koymaydur ve ner ü māde ikkelesin murġābī dir. Ve ördekniñ envā'ı (26) bilür kuşçılar kaşıda meselā; çörke ve irke, soksur ve alma baş ve çakır kanat ve timür kanat ve ala luġa ve ala pöke ve baġçal ve bu (27) yosunluk dirler ki yitmiş nev' bolur kim Sart barısın murġābī ok dir. Ve eger biridin mütemeyyiz kılsa, Türkçe at bile ok aytur.

kildük kil-: fiil -dü: görülen g.z.e. -k: 1.ç.k.e.	**bilmes** bil-: fiil -mes: olumsuz geniş z.e. Ø: 3.t.k.e.	**ördekniñ** ördek: isim +niñ: ilgi h.e.
irkekin ir: isim +kek: iiye +i: iyelik 3.t.k.e. +n: yükleme h.e.	**muña** muña: "bu" işaret zamirinin yönelme hâli	**koymaydur** ko-: fiil -y-: ffye -maydur: olumsuz öğrenilen g.z.e.
ikkelesin ikk(i): isim +ele: iiye +si: iyelik 3.t.k.e. +n: yükleme h.e.	**bilür** bil-: fiil -ür: sfe	**kuşçılar** kuş: isim +çı: iiye +lar: çokluk eki
dirler di-: fiil -r: geniş z.e. ler: 3.ç.k.e.	**barısın** barı: isim +sı: iyelik 3.t.k.e. +n: yükleme h.e.	**ḳılsa** kıl-: fiil -sa: şart eki Ø: 3.t.k.e.

METİNLER

Mevlâna Sekkâkî Divanı (27b)

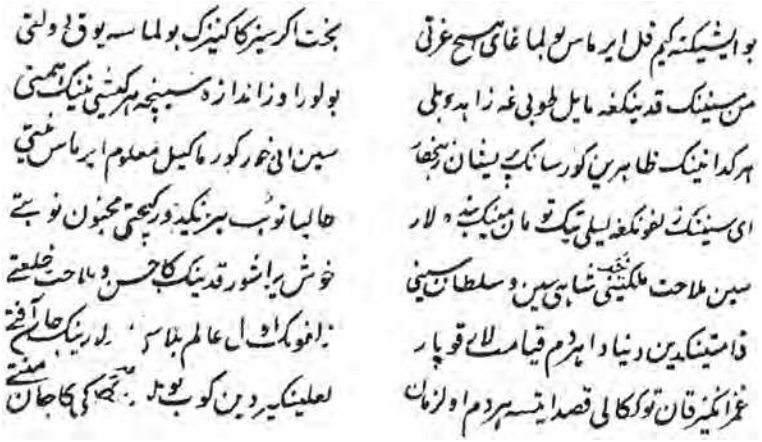

1Bu işikte kim kul irmes bolmağay hīç ‘izzeti — Baht eger sizge kenīzek bolmasa yok devleti
2 Men seniñ kaddıñġa māyil Tūbāġa zāhid belī — Bolur öz endāzesinçe her kişiniñ himmeti
3 Her gedānıñ zāhirin körseñ perīşān zinhār — Sin anı hor körmegil ma‘lūm irmes niyyeti
4 Ey seniñ zülfüñġa Leylī tig tümen miñ bendeler — hāliyā nevbet biziñdür kiçti Mecnūn nevbeti
5 Sin melāhat milketiniñ şāhı sin ü sultān sini — hoş yaraşur kaddıñge hüsn ü melāhat hil‘atı
6 kāmetiñdin dünyāda her dem kıyāmetler kopar — Zülfüñ ol ‘ālem belāsı közleriñ cān āfeti
7 Ġamzeñiz kan tökkeli kasd itse her dem ol zamān — La‘lıñızdın köp bolur Sekkākige cān minneti

Lutfî Divanı *(G159 80b)* *(G158 80a)*

Bolmadım bir kün min ol yārım bile — hasta boldum sorgalı kilmes mü siz
Niteyin kim derdim ol yārım bile — bende sarı bir nazar kılmas mu siz
Köp cefā tīġi bilen kan eylediñ — derd-i ‘ışkıñ cānıma kār eyledi
Bir vefā tīġini al yarım bile — ölgeli yittim dağı bilmes mü siz

Ali Şir Nevâyî, Ferhâd ü Şîrîn *(51a)*

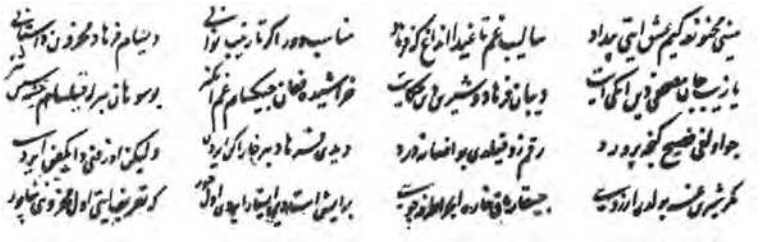

1 Mini mahzūnġa kim ‘ışk itti bī-dād — Salıp ġam tağıda andağ ki Ferhād
2 Münāsibdur eger tartıp nevānı — Disem Ferhād-ı mahzūn dāstānı
3 Yazıp cān mushafıdın ikki āyet — Diben Ferhād u Şīrīndin hikāyet
4 Hırāşīde fiġān çiksem ġam-engīz — Bu sūhān birle kılsam tīşesin tīz
5 Çü evvelġı fasīh-ı Gence-perverd — Rakam-zed kıldı bu efsāne-i derd
6 Didi Ferhād bir hārā-ken irdi — Velīkin öz fenide yek-fen irdi
7 Meger Şīrīn’ga boldı ārzūyī — Çıkarmak hāre içre turfe cūyī
8 Bu iş üstādın ister irdi ol kūr — Ki ta‘rīf itti ol mahzūnnı Şāpūr

Kendimizi Sınayalım

1. Altı çizili seçeneklerin hangisinde iyelik eki **yoktur?**

a. Kim çerh ni iş **başıñga** saldı.
b. **Gayibimni** eylediñ hāzır maña.
c. Bil ki **cevherni** kara tofrakka hem-seng eylediñ.
d. Cihān **bāgıda** sevdā sünbül-i zülf-i perişānıñ.
e. Kim uçtı ulus **közidin** uyku.

2. Aşağıdakilerin hangisinde yükleme hâli eki almış bir isim vardır?

a. Bu dem ol Hārizmde mevcūd irür.
b. Açtıñ il köñlin egerçi bizni dil-teñ eylediñ.
c. Teniñçe imes köñlekiñ içre kılsa.
d. Timür Big bile Rūm ve Şām çirigige bargandur.
e. Şehim bardı vü min kaldım.

3. Aşağıdakilerin hangisinde bir isim sırasıyla iyelik ve ayrılma hâli eklerini almıştır?

a. İkki köz yolıdın tökkey yürekimdeki kanımnı.
b. Mini öltürdi közi irni himāyet kılmadı.
c. Ol ündin içige tāb tüşti.
d. Didiler ol şuh her dem aşukup öydin çıkar.
e. Min didim bu sözni mindin sormañız.

4. Aşağıdakilerin hangisinde zarf fiil eki almış söz vardır?

a. Başıma her lahza salur bir hayāl.
b. Şükr kim gāfil imes min bir dem anıñ yādıdın.
c. Otka tüşken tilbe yañlıg ıztırāb oldı yana.
d. Hecr deştide tiler halkka tapılmas idim.
e. Öyge yitkünçe yiter yüz katla cānım agzıma.

5. Aşağıdakilerin hangisinde sıfat fiil eki almış söz vardır?

a. Ol kuyaş bargaç nazardın közlerimge toldı yaş.
b. Tañgaça eşk ahterin tökmey bolur mu kiçeler.
c. Pes munı kuçmak anı öpmek kaçan imkān irür.
d. Közüm peymānesi her dem töker köygen yürek kanın.
e. Yār karşusıda olturuban bāde içeli.

6. Aşağıdakilerin hangisinde emir kipinde çekimlenmiş bir fiil **yoktur?**

a. Aytıñ ol köz üzre barmak uruban alsun nefes.
b. Derddin ölmen tenimdin çikseler peykānını.
c. Kaçıñlar ehl-i selāmet.
d. İy sabūh ehli içiñ mey kim be-gāyet hoş turur.
e. Ayt kim bülbülde dagı minçe efgān kaydadur.

7. Aşağıdakilerin hangisinde öğrenilen geçmiş zamanla çekimlenmiş bir fiil **yoktur?**

a. ʻĀşık başını kissü tip ol şeh yasak almış.
b. Yā rab ki ʻömr hoşlugıdın ni körüp turur?
c. Başın köredür min koyı igriliki çındur.
d. Köksüme tırnaglar birle çikip min şāh-rāh.
e. Ugan ezelde kılıptur çü himmetiñni bülend.

8. Aşağıdakilerin hangisinde ek fiille çekimlenmiş bir söz **bulunmamaktadır?**

a. Bardur saña munça iltimāsım.
b. Bir nefes ol vech ile irmes min efgāndın yırak.
c. Sin egerçi bir uluska şāh sin.
d. Bil ki bes nādān u gāfil bolga sin.
e. Bu dem ol Hārizmde mevcūd irür.

9. Aşağıdakilerin hangisinde fiilden fiil yapım eki almış bir söz vardır?

a. boguzlamak
b. kökümtül
c. boyunduruk
d. bolmaklık
e. körgüzmek

10. Aşağıdakilerin hangisinde yeterlik fiili vardır?

a. Seniñ yayıñnı hiç kim tarta almas.
b. Akara başladı baş u töküle başladı tiş.
c. Atalarımnı köre kalgan siz.
d. Yārımnı köre turmak üçün ʻömr tiler min.
e. börini tutup kiledür biz saña.

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. c	Yanıtınız yanlış ise "İyelik Ekleri" konusunu yeniden okuyunuz.
2. b	Yanıtınız yanlış ise "Yükleme Hâli" konusunu yeniden okuyunuz.
3. a	Yanıtınız yanlış ise "İyelik Ekleri ve Hâl Ekleri" konularını yeniden okuyunuz.
4. e	Yanıtınız yanlış ise "Zarf Fiil Ekleri" konusunu yeniden okuyunuz.
5. d	Yanıtınız yanlış ise "Sıfat Fiil Ekleri" konusunu yeniden okuyunuz.
6. b	Yanıtınız yanlış ise "Emir Kipi" konusunu yeniden okuyunuz.
7. c	Yanıtınız yanlış ise "Öğrenilen Geçmiş Zaman" konusunu yeniden okuyunuz.
8. d	Yanıtınız yanlış ise "Ek Fiil" konusunu yeniden okuyunuz.
9. e	Yanıtınız yanlış ise "Yapım Ekleri" konusunu yeniden okuyunuz.
10. a	Yanıtınız yanlış ise "Yeterlik Fiili" konusunu yeniden okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Çağatay Türkçesinde yönelme hâli çekimi için yaygın olarak kullanılan ek *+GA / +KA* ekidir. Ayrıca iyelik eki almış isimlerde *+A* eki de kullanılmaktadır. Zamirlerin yönelme hâli çekiminde de *+GA* eki kullanılmakta, ancak teklik kişi zamirlerine bu ek ulandığında genizsileşme ve zamirlerin ünlülerinde kalınlaşma olmaktadır.

Sıra Sizde 2

ata+sı+nıñ "isim+iyelik 3.t.k.e.+ilgi h.e."; *könül+ler+ni* "isim +çokluk e.+yükleme h.e."; *beyān+ı+ga* "isim+iyelik 3.t.k.e. + yönelme h.e."; *yürek+i+m+de+ki* "isim+ys+iyelik 1.t.k.e. + bulunma h.e.+aitlik e."; *yüz+ü+ñ+din* "isim+ys+iyelik 2.t.k.e.+ayrılma h.e."

Sıra Sizde 3

Çağatay Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman çekimi için *-mIş*, *-p turur / -pDUr / -p* ve *-GAn / -GAndUr / -GAn turur* ekleri kullanılır. *-mIş* eki Eski Türkçeden beri kullanılan öğrenilen geçmiş zaman ekidir. *-p turur* yapısı ise sonradan ortaya çıkmış ve *-pDUr / -p* şeklinde ekleşerek Çağatay Türkçesinde yaygınlık kazanmıştır. Bu şeklin olumsuzu ise şimdiki zaman çekiminde olduğu gibi *–mAydUr* eki ile yapılmaktadır. *-GAn* eki ise geçmiş zaman ifadeli *-GAn* sıfat fiil ekinin fiil çekimine geçmesiyle oluşmuştur.

Sıra Sizde 4

Zamir kökenli olan birinci tipteki kişi ekleri Çağatay Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman, şimdiki zaman, geniş zaman ve *-GAy / -GA* ekiyle yapılan gelecek zaman çekimlerinde kullanılır.

Sıra Sizde 5

Çağatay Türkçesinde ek fiilin üzerine gelebilen fiil çekimi ekleri, geniş zaman (*ir-ür; ir-mes / i-mes*), görülen geçmiş zaman (*ir-di / i-di*), öğrenilen geçmiş zaman (*ir-miş / i-miş*), şart kipi (*ir-se / i-se*), sıfat fiil (*ir-ken / i-ken*) ve zarf fiil (*ir-ken, ir-ürde, i-geç, i-kende*) ekleridir.

Sıra Sizde 6

kul+lug+u+m+ga "isim+iiye+ys+iyelik 1.t.k.e.+yönelme h.e."; *di-gen+i+m+din* "fiil-sfe+ys+iyelik 1.t.k.e.+ayrılma h.e."; *kör-güz-ür-ler* "fiil-ffye-geniş z.e.-3.ç.k.e."; *öl-tür-edür-sin* "fiil-ffye-şimdiki z.e.-2.t.k.e."; *kil-tür-gey-ler* "fiil-ffye-gelecek z.e.-3.ç.k.e."; *sar(ı)g+ar-t-ı-ban* "isim+ifye-ffye-ys-zfe"; *yıg-ı-ş-tur-urda* "fiil-ys-ffye-ffye-zfe"; *kork-u-t-ma-ñız* "fiil-ys-ffye-ffye-emir 2.ç.k.e."

Yararlanılan Kaynaklar

Alpay, G. (1973) "Yusuf Emiri'nin Beng ü Çagır Adlı Münazarası", *TDAY-Belleten 1972*, s. 103-125, Ankara: TDK.

Atalay, B. (Hazırlayan) (1970) *Abuşka Lugatı veya Çağatay Sözlüğü*, Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Barutçu Özönder, F.S. (1996) *Ali Şir Nevâyî Muhâkemetü'l-lugateyn İki Dilin Muhakemesi*, Ankara: TDK.

Canpolat, M. (1995) *Ali Şir Nevayî Lisānü't-Tayr,* Ankara: TDK.

Çelik, Ü. (1996) *Alî-Şîr Nevâyî Leylî vü Mecnûn,* Ankara: TDK.

Eckmann, J. (1988) *Çağatayca El Kitabı* (Çev.Günay Karaağaç), İstanbul: İÜEF Yay.

Eckmann, J. (1996) *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Ankara: TDK.

Eraslan, K. (1986) "Ahmedî, Münazara (Telli sazlar atışması)", *TDED,* c. XXIV-XXV, s. 129-204.

Eraslan, K. (1986) "XV. Yüzyıl Çağatay Edebiyatı: Çağatay Edebî Dilinin ve Edebiyatının Teşekkülü", *Büyük Türk Klasikleri*, c. III, s. 59-133. İstanbul: Ötüken.

Eraslan, K. (1992) "Çağatay Şâiri Atâyî'nin Gazelleri", *TDAY-Belleten 1987*, s. 113-164. Ankara: TDK.

Eraslan, K. (1993) *Alî Şîr Nevâyî Mîzânü'l-evzân (Vezinlerin Terazisi),* Ankara: TDK.

Eraslan, K. (1996) *Alî-Şîr Nevâyî Nesāyimü'l-mahabbe min şemāyimü'l-fütüvve,* Ankara: TDK.

Eraslan, K. (1999) *Hüseyn-i Baykara Divânı'ndan Seçmeler*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

Eraslan, K. (1999) *Mevlâna Sekkâkî Divanı,* Ankara: TDK.

Eraslan, K. (2001) *Alî Şîr Nevâyî Mecâlisü'n-nefâyis I (Giriş ve Metin),* Ankara: TDK.

Ercilasun, A.B. (2010) *Türk Dili Tarihi* (8. Baskı), Ankara: Akçağ.

Ergin, M. (1982) *Türk Dil Bilgisi* (7.Baskı), İstanbul: Boğaziçi.

Gözütok, A. (2008) *Haydar Tilbe Mahzenü'l-Esrâr,* Erzurum: Fenomen Yay.

Karaağaç, G. (1997) *Lutfî Divanı Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, Ankara: TDK.

Karaağaç, G. (2009) *Türkçenin Söz Dizimi,* İstanbul: Kesit.

Karaörs, M. (2006) *Alî Şîr Nevâyî Nevâdirü'ş-şebâb,* Ankara: TDK.

Karasoy, Y. (1998) *Şiban Han Dîvânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*), Ankara: TDK.

Kaya, Ö. (1996) *Alî Şîr Nevâyî Fevâyidü'l-kiber,* Ankara: TDK.

Kut, G. (2003) *Alî Şîr Nevâyî Garâ'ibü's-sıgar (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin),* Ankara: TDK.

Külekçi, N. (1999) *Mesnevi Edebiyatı Antolojisi* 2. Cilt, Erzurum: Aktif Yayınevi.

Levend, A. S. (1965) *Ali Şir Nevaî, I. Cilt, Hayatı, Sanatı ve Kişiliği,* Ankara: TDK.

Ölmez, Z. (2007). "Çağatay Edebiyatı ve Çağatay Edebiyatı Üzerine Araştırmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 5, Sayı 9, 2007, s.173-219.

Şeyh Süleyman Efendi (1882) *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî,* İstanbul: Mihran Matbaası.

Tekin-Alpay, G. (1994) *Alî Şîr Nevâyî Ferhâd ü Şîrîn,* Ankara: TDK.

Tören, H. (2001) *Alî Şîr Nevâyî Sedd-i İskenderî,* Ankara: TDK.

Türk, V. (2006) *Alî Şîr Nevâyî Nazmü'l-cevâhir,* İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Türkay, K. (2002) *Alî Şîr Nevâyî Bedâyi'ü'l-vasat Üçünçi Dîvân,* Ankara: TDK.

Örneklerin Alındığı Metinler

BD: Bedâyi'u'l-vasat
ÇEK: Çağatayca El Kitabı
FK: Fevâyidü'l-kiber
FŞ: Ferhâd ü Şîrîn
GS: Garâibü's-sıgar
HBD: Hüseyn-i Baykara Divânı'ndan Seçmeler
LD: Lutfî Divanı
LM: Leylî vü Mecnûn
LT: Lisānü't-tayr
ML: Muhâkemetü'l-luġateyn
MN: Mecâlisü'n-nefâyis
MSD: Mevlâna Sekkâkî Divanı
NŞ: Nevâdirü'ş-şebâb
NC: Nazmü'l-cevâhir
Sİ: Sedd-i İskenderî
ŞHD: Şiban Han Divânı
HŞ : Ḫusrav u Şīrīn
NF: Nahcu 'l-Farādis
MM: Muʿīnu 'l-Murīd

Kısaltmalar

ç.k.e.: çokluk kişi eki
e.: ek
ys: yardımcı ses
ffye: fiilden fiil yapma eki
fiye: fiilden isim yapma eki
h.: hâl
h.e.: hâl eki
ife: isim fiil eki
ifye: isimden fiil yapma eki
iiye: isimden isim yapma eki
sfe: sıfat fiil eki
t.k.e.: teklik kişi
zfe: zarf fiil eki
z.e.: zaman eki

XIV-XV. YÜZYILLAR TÜRK DİLİ

9

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Kıpçakların XV. yüzyıla değin tarihini ve yaşadıkları coğrafyayı açıklayabilecek;
- XV. yüzyıla kadar Kıpçak sahasında yazılan eserleri anlatabilecek;
- Kıpçakça eserlerde yer alan ünlülerle ilgili konuları açıklayabilecek;
- Kıpçakça eserlerde yer alan ünsüzlerle ilgili konuları açıklayabilecek bilgi ve becerileri kazanabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Kıpçaklar
- Kodeks Kumanikus
- Kuzey Türkçesi
- Ses Uyumları
- Ses Olayları
- Memluklular

İçindekiler

XIV-XV. Yüzyıllar Türk Dili → Kıpçak Türkçesinin Oluşumu ve Ses Bilgisi →

- KIPÇAKLAR
- KIPÇAK TÜRKÇESİ
- ESERLER
- YAZIM ÖZELLİKLERİ
- SES BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ
- ÜNLÜLER
- ÜNSÜZLER
- ÖRNEK METİNLER

Kıpçak Türkçesinin Oluşumu ve Ses Bilgisi

KIPÇAKLAR

Kıpçaklar, Bizans ve Latin kaynaklarında *Kuman*, tarihî Rus kaynaklarında *Polovets*, Macarlar tarafından *Kun* olarak adlandırılmışlardır. Kıpçak adlandırmasına, şu anki bilgilere göre ilk olarak 759 yılında dikilmiş olan Bayan Çor yazıtında bulunan *Türk Kıbçak elig yıl olurmış* (BÇ K4) "Türk Kıpçak elli yıl yönetmiş" cümlesinde rastlanır. Bu cümle 682-745 arasındaki ikinci Köktürk dönemine işaret etmektedir. Bu duruma göre Kıpçaklar ya doğrudan doğruya Doğu Köktürklerinin kendileriydi; ya da Türk'ü, Köktürklere bağlı diğer Türkçe konuşan boyları da ifade eden daha geniş bir kavram olarak düşünürsek Doğu Köktürklerle bir arada olan bir Türk boyuydu. IX. yüzyılda Kimek birliği içinde olan ve muhtemelen X. yüzyılın ilk yarısında batıya kayan Kıpçaklara daha birçok boyun katıldığı muhakkaktır (Ercilasun 2004: 359).

XI. yüzyıl başlarında Yayık boylarında yaşayan Kıpçaklar 1030 yılı civarında İdil'i geçerek Uzları batıya ittiler ve Rus knezlikleriyle komşu oldular. Rus kaynakları ilk defa 1055 yılında Kıpçaklardan bahseder (Kurat 1972: 73). Bu tarihten itibaren Kıpçaklar, **Deşt-i Kıpçak** denilen Avrasya'nın en önemli aktörlerinden biri haline gelirler. 1080'lerde Kıpçak hakimiyeti, "Balkaş gölü-Talas havalisinden Tuna ağzına kadar" yayılmıştı; ağırlık merkezi Don-Dinyester boylarıydı (Kafesoğlu 1996:177; Ercilasun 2004: 361).

Deşt-i Kıpçak: Kıpçak çölü veya Kıpçak bozkırı anlamına gelen Deşt-i Kıpçak, Kafkas Dağlarının kuzeyinde, Dinyester ırmağı ile İrtiş ırmakları arasındaki bölgenin tarihî adlandırmasıdır.

Kıpçaklar XII. yüzyıl boyunca Gürcistan'da, Güney Rusya'da, Romanya'da, Bulgaristan'da ve Macaristan'da önemli roller oynadılar. Ruslarla çatışmaları İgor Destanının konusu oldu. Bir kısmı Macaristan'da kalarak Macarlaştı. Bir kısmı Basarabya bölgesinde ilk Roman devletini kurdu. On binlerce Kıpçak askeri, Gürcü krallarının ve kraliçe Tamara'nın talebi üzerine Gürcü ordusunun esas kitlesini oluşturdular ve Selçuklu Oğuzlarına karşı Gürcüleri korudular. Dede Korkut boylarındaki Kıpçak-Oğuz çatışmalarının son katmanı, XII. yüzyıldaki bu mücadelelerdir (Ercilasun 2004: 361).

1241 yılında Çengiz Han'ın torunu Batu tarafından Altın Ordu devleti kuruluncaya kadar İrtiş nehrinden Macaristan'a ulaşan bu geniş coğrafyada Kıpçaklar merkezi bir devlet kuramamışlardır. Kıpçaklar; İdil Bulgarları, Ruslar ve bölgede bulunan diğer halklarla birlikte, Batu Han'a karşı mağluplar arasında olmasına rağmen Altın Ordu Hanlığının asıl kitlesini oluşturdu. Altın Ordu Hanlığındaki Türkler, Karahanlı Türkçesinden Harezm Türkçesine geçiş dönemi olan Harezm Türkçesini yazı dili olarak kullanır.

Batu Han'ın 1236-1242 yılları arasında yaptığı askeri seferi sırasında Kıpçakların bir kısmı, Karadeniz ve Balkanlar üzerinden Mısır'a gitmişlerdir. Orda, önce Eyyûbîlerin paralı askerleri olmuşlar, daha sonra 1250 yılında Mısır'da Memluk devletini kurmuşlardır. Memluk devleti, 1518 yılında Yavuz Sultan Selim tarafından Mısır'ın alınmasıyla ortadan

kalktı. Memluk devletindeki halkın Arap, yöneticilerin Türk olmasından dolayı halkın Türkçe öğrenme ihtiyacı veya halka Türkçe öğretme durumu ortaya çıkmıştır. Bu amaçla Memluk sahasında Türkçeyle ilgili birçok sözlük ve gramer yazıldı. Türkler kendileri için de edebi eserler, atçılık, okçuluk, fıkıh gibi konularda kitaplar yazdılar. XIII. ve XIV. yüzyıllarda Mısır'da yazılan bu eserlerde kullanılan dil, Kıpçak Türkçesi veya Memluk Kıpçak Türkçesi adıyla Türkoloji literatürüne girdi (Ercilasun 2004: 371).

KİTAP

Kıpçaklar konusu için yararlı bir kaynak: Mustafa Safran, Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lûgâtlara Göre Kuman/Kıpçak'larda Siyasî, İktisadî, Sosyal ve Kültürel Yaşayış, TKAE, Ankara, 1993.

KIPÇAK TÜRKÇESİ

Yüzyıllardır kullanılan geleneksel yazı dili olan Karhanlıcanın yaygın olarak kullanıldığı merkezlerden uzaklaşıldıkça, kuzeye ve batıya giden Türk boyları kendi lehçeleri esasında Türkçenin yeni yazı dillerini oluşturmaya başlamışlardır. Doğal olarak oluşturulmaya başlanan yeni yazı dillleri daha önce kullanılan yazı dilinden etkilenecektir. Bunun en belirgin örneklerini Anadolu sahasında Oğuz Türkçesi esasında XIII. yüzyılda oluşan yeni Türk yazı dilinin ilk eserlerinde görmek mümkündür. Genel literatürde "Karışık Dilli Eserler" diye adlandırılan *Behcetü'l-Hadāik fî Mev'izetü'l-Halāik, Kudūrî Tercümesi, Ali'nin Kıssa-i Yūsuf'u, Kitāb-ı Güzîde, Kitāb-ı Gunya, Süleymaniye Kütüphanesindeki bir Kur'an tercümesi* gibi eserlerde hem geleneksel yazı dili olan Karahanlı Türkçesi özellikleri, hem de yeni oluşturulan yazı dilinin esas alındığı Oğuz Türkçesinin özellikleri görülmektedir. Oğuz Türkleri esaslı, Anadolu ve çevresi merkezli sahada yüzyıllar boyunca süren güçlü bir siyasi idarenin var olması bu bölgede oluşan yeni yazı dilinin de bağımsız olmasını ve gelenekselleşmesini sağlamıştır.

Kıpçaklar da Oğuzlarla yaklaşık zamanlarda batıya göç etmişlerdir. Ancak onlar, yoğun olarak yaşadıkları Deşt-i Kıpçak'ta XIII. yüzyıla kadar güçlü bir siyasi birlik oluşturamamışlardır. O zamana kadar güçlü ve sürekli siyasi iradenin, devletin olmaması kuzeydeki Kıpçakların kendi şiveleri esasında bir yazı dili oluşturamamalarında önemli bir etkendir.

Kodeks Kumanikus kuzeydeki Kıpçak konuşma dilinden derlenen dil malzemelerini içerdiği için, bu bölgedeki Kıpçakların lehçesi, daha çok XVI-XVII yüzyıllara ait olan Ermeni harfli Kıpçakça metinler hariç yazı dili olarak kullanılmamıştır. Mısırdaki Memlük döneminde yazılan edebiyat, din, siyaset, atçılık, okçuluk gibi alanlardaki eserler ise Kıpçak ağzına değil, dönemin standart yazı diline ait eserlerdir. Bu yazı dilinin Harezm Türkçesinden çok az farkı vardır ve o da Harezm Türkçesi gibi **Karahanlı** ile **Çağatay Türkçeleri** arasında bir geçiş dönemini temsil eder. Harezm eserleri Karahanlı dönemine, Memlük eserleri Çağatay Türkçesine daha yakındır. Memlük döneminde yazılan gramer ve sözlükler de çoğunlukla standart dile aittir. Ancak zaman zaman Kıpçak ve Türkmen (Oğuz) ağız özelliklerini de kaydederler. Bunlardan sadece *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye* yazarı, doğrudan doğruya Kıpçak dilini esas aldığını belirtmiştir (Ercilasun 2004: 386).

Karahanlı Türkçesi ve Çağatay Türkçesi: Karahanlı Türkçesi XI.-XIII. yüzyıllar arasında Kâşgar ve Balasagun bölgesinde yazılan eserlerde kullanılan bir tarihî Türk yazı dilinin adıdır. Çağatay Türkçesi ise XV. yüzyıldan XX. yüzyılın başlarına kadar daha çok Doğu Türkleri tarafından kullanılan tarihî Türk yazı dilidir.

Memlük sahası eserlerinin dili, Harezm sahası eserlerin dilinden az da olsa farklılıklara sahiptir. Bu sebeple yapılan farklı adlandırmanın "Kıpçakça" olması, o sahada yazılan eserlerde bu sözün yazarlar tarafından kullanılmasındandır. Ancak bu terim dolayısıyla, Kıpçak Türkçesi denilen yazı dilinin, Kıpçak ağzından doğmuş bir yazı dili olduğu düşünülmemelidir.

XIV. ve XV. yüzyılda Kıpçakların yaşadığı bölgelerde verilen eserler içerikleri dikkate alınarak temelde iki başlık altında toplanır: 1) Sözlük ve gramerler 2) Edebiyat, din, askerlik, baytarlık vb. alanlarındaki metinler. XV. ve XVII. yüzyıllarda Ermeni harfleriyle yazılmış olan eserler ise **Ermeni harfli Kıpçakça metinler** başlığı altında toplanır.

XIII. yüzyıldan itibaren Türkçenin aynı zaman dilimi içinde birden fazla yazı diline sahip olmasının sebebi nedir?

SIRA SİZDE 1

Kıpçak Türkçesi için yararlı bir kaynak: Ali Fehmi Karamanlıoğlu, Kıpçak Türkçesi, TDK, Ankara, 1994.

KİTAP

ESERLER

Sözlük ve Gramerler

Kodeks Kumanikus

İlk satırlarında 1303 tarihi yazılı olan ve 1362 yılında Petrarca tarafından Venedik Cumhuriyetine hediye edilen eserin günümüze ulaşan tek nüshası, İtalya'da Venedik Saint Marcus Kütüphanesindedir. Latince olan Kodeks Kumanikus'un anlamı "Kıpçak Kitabıdır. Kodeks Kumanikus, Karadenizin kuzeyindeki Kıpçak Türklerinden İtalyanlar ve Almanlar tarafından derlenmiş malzemelerden oluşan iki defterin birleştirilmesiyle oluşmuş bir eserdir.

Kodeks Kumanikus'un 55 yapraktan oluşan ve İtalyanlar tarafından hazırlanan birinci defteri iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde kısa bir Latince girişten sonra sırayla Latin, Fars ve Kıpçak dilleri üzerine üç paralel sütun halinde tertip edilmiş sözlükler yer almaktadır. Burada fiiller, isimler, sıfatlar, zamirler ve zarflar ele alınmıştır. Bu bölüm yaklaşık 1560 Türkçe kelimeyi içermektedir (Argunşah vd. 2010: 190). Bu bölümde sözler dönemin Latin alfabesine göre sıralanmıştır. İkinci bölümde eşya adları, ticaretle ilgili sözler, kıymetli taşların adları, kültür ve sosyal hayatla ilgili sözler, meslek adları vb. konularla ilgili sözlerden gruplar oluşturulmuştur. Bu bölümdeki sözlerin toplam sayısı 1120'dir.

27 yapraktan oluşan ve Almanlar tarafından hazırlanan ikinci defter Gotik harfleriyle yazılmıştır. Bu defter Kıpçakça-Almanca, Kıpçakça-Latince olan iki karışık sözlük listesi ve bazı metinlerden oluşur. Hristiyan dinî metinleri, Latince-Kıpçak Türkçesiyle yazılmış parçalar ve her satırın üzerine Latincesi yazılmış Kıpçak Türkçesi metinleri bulunmaktadır. Kitaba 47 adet bilmece de alınmıştır.

Resim 9.1

Kodeks Kumanikus'tan Bir Sayfa

SIRA SİZDE 2

Kodeks Kumanikus'un Türk dili tarihi bakımından en belirgin özellikleri nedir?

KİTAP

Kodeks Kumanikus konusu için yararlı bir kaynak: Aleksandr Garkavets, Codex Cumanicus: Polovetskie molitvı, gimnı izagadki XIII-XIV vv., 2006, Moskva.

Kitābü'l-İdrak li-Lisāni'l-Etrāk

18 Aralık 1312'de Kahire'de tamamlanmış olan kitabın yazarı Endülüslü Ebu Hayyan'dır. Türkmen ve Kıpçak Türkçesinin dil özelliklerini barındıran eser Araplara Türkçe öğretmek amacıyla yazılmıştır. Eser, sözlük, dil bilgisi ve cümle bilgisi olmak üzere üç bölümde düzenlenmiştir. Sözlük bölümünde isim ve fiiller karışık olarak Arap alfabe sırasına göre düzenlenmiştir. Türkçe sözlere genellikle tek sözden oluşan Arapça anlamlar verilmiştir.

Eserin günümüze ulaşan üç nüshası bulunmaktadır. İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyüddin Efendi Bölümünde bulunan nüsha, ismi bilinmeyen birisi tarafından 1335 tarihinde **istinsah** edilmiştir. Baştan sona harekeli olan eserde Türkçe sözler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Bölümünde bulunan nüsha 1402 yılında Ahmet bin Şafi tarafından Lâzkiye'de istinsah edilmiştir. Eserin üçüncü nüshası Kahire'de Dârü'l-Kütüb Kütüphanesinde bulunmaktadır (Özyetgin 2001: 52).

İstinsah: Yazma bir eseri el yazısıyla kopyalama.

KİTAP

Kitābü'l-İdrak li-Lisāni'l-Etrāk konusu için yararlı bir kaynak: Melek Özyetgin, Ebū Hayyān-Kitābü'l-İdrak li-Lisāni'l-Etrāk–Fiil: Tarihî Karşılştırmalı Bir Gramer Denemesi, Kömey Yay., Ankara, 2001.

Kitāb-ı Mecmū-ı Tercümān-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî

1343 veya 1345 yılında Halil bin Muhammed el-Konevî adlı Konyalı bir Türk tarafından yazılmış veya istinsah edilmiş olan eser bir sözlük ve dil bilgisidir. 63 yaprağı Arapça-Türkçe sözlük ve dil bilgisi, 13 yaprağı Moğolca-Farsça sözlük olan eserin günümüze ulaşan tek nüshası Holanda'da Leiden Akademi Kütüphanesi'ndedir.

Eser 1) isimler, 2) fiillerin mastar ve emir biçimleri, 3) kelime ve fiil çekimleri, 4) cümle kuralları olmak üzere dört kısma ayrılır. Türkçe kelimeler kırmızı mürekkeple yazılmıştır ve harekelidir (Ercilasun 2004: 390).

KİTAP

Kitāb-ı Mecmū-ı Tercümān-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî konusu için yararlı bir kaynak: Recep Toparlı, Sadi Çögenli ve Nevzat H. Yanık, Kitāb-ı Mecmū-ı Tercümān-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî, TDK, Ankara, 2000.

Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye

Memluk Kıpçak sahasına ait bir sözlük olan eserin yazıldığı tarih ve yer kesin olarak bilinmemektedir. Eserin tek nüshası İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyüddin Efendi Bölümündedir. Harekeli olmayan eserde Türkçe sözler kırmızı, Arapça sözler siyah mürekkeple yazılmıştır.

Eser, Arapça-Türkçe bir sözlük ve dilbilgisidir. Sözlük bölümünde Arapça sözler alfabetik olarak sıralanmıştır. Dil bilgisi bölümünde şekil bilgisi ve cümle bilgisi konuları ele alınmıştır.

Eserin diğer sözlüklerden en önemli farkı, giriş bölümünde yazarının "Bu kitapta Kıpçak diyeleği üzerine dayandım; çünkü en çok kullanılan odur. Burada Türkmen diyeleğini -sıkışmadıkça- söylemedim." kaydıdır. Atalay'ın "**diyelek**" olarak çevirdiği kelime öz-

Diyalekt (Diyelek): Bir dilin tarihi, siyasi ve kültürel sebeplerle, farklı coğrafyalardaki ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı bakımından birbirinden ayrılan dalları.

gün metinde "lüga"dır (Ercilasun 2004: 391). Eserde bazen Türkmen ve Kıpçak diyalektleri arasındaki farklılıklar da gösterilmektedir. Kıpçak sözlük ve gramerleri arasında gerçek Kıpçak dil özelliklerini en iyi yansıtan kitaptır (Argunşah vd. 2010: 190).

Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye konusu için yaralı bir kaynak: Besim Atalay, Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye, TDK, 1945, Ankara.

KİTAP

Kitābu Bülgatü'l-Müştāk fî Lūgati't-Türk ve'l-Kıfçak

Cemâleddin Ebū Muhammed Abdullah et-Türkî tarafından 14. yüzyılın ikinci yarısında veya XV. yüzyılın başlarında yazıldığı tahmin edilen Arapça-Türkçe bir sözlüktür. Günümüze ulaşan tek nüshası Paris'te Biblioteque Nationale Türkçe Yazma Bölümündedir.

Eser, normal satırlar olarak değil, ikinci yapraktan itibaren zikzaklı baklava dilimi biçiminde yazılmıştır. Kare biçimindeki baklava dilimlerinde her köşeyi bir kelime oluşturmaktadır. Her sayfada 23 baklava dilimi bulunmaktadır (Argunşah vd. 2010: 190). Baştan sona harekeli olan eserde Türkçe sözler kırmızı, Arapça sözler siyah mürekkeple yazılmıştır.

El-Kavānînü'l-Külliyye li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye

Arapça olarak 15. yüzyılın başlarında Kahire'de yazıldığı tahmin edilen bir Türkçe dil bilgisidir. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa bölümünde bulunan eserin bilinen tek nüshası 85 yapraktır. Arapça sözler siyah mürekkeple, Türkçe sözler ise harekeli olarak kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

El-Kavānin'in diğer Memlük sahası dilcilik eserlerinden ayrılan en önemli yönü, sözlük bölümünün olmayıp sadece gramerden ibaret bulunmasıdır. Eser; fiil, isim ve ekler olmak üzere üç bölüme ayrılmıştır. Sonuç kısmında da fiillerin teklik ikinci kişi emir biçimleri liste halinde verilmiştir (Ercilasun 2004: 393).

El-Kavānînü'l-Külliyye li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye konusu için yararlı bir kaynak: Recep Toparlı, Sadi Çögenli ve Nevzat H. Yanık, El-Kavānînü'l-Külliyye li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye, TDK, Ankara, 1999.

KİTAP

Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye

Yazarı, yazıldığı yer ve yazılış tarihi bilinmeyen eser, Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla yazılmış sözlük ve bir konuşma kılavuzu özelliği taşımaktadır. Eserin günümüze ulaşan tek nüshası İtalya'da Floransa şehrindeki Medicea Bibliotheca Laurenziana bulunmaktadır. 24 yapraktan oluşan ve baştan sona harekeli olan bu nüshada Arapça kısımlar üst satıra siyah mürekkeple, Türkçe kısımlar ise kırmızı mürekkeple hemen alt satıra yazılmıştır.

Eser 24 bölüme ayrılmıştır. Allah, gök ve yerdekiler, sular, güzel kokulu bitkiler, meyveler, ağaçlar vb. kavramların herbiri bir fasıl oluşturur. 21. fasıl "Türkçe sayılar", 22. fasıl "Türk erkek adları", 23. fasıl "Türk kadın adları"dır. (Ercilasun 2004: 393). "Sözlerin terkibi veya mürekkep sözler" adlı 24. Bölümdeki 220 kısa konuşma cümlesinde kimi zaman karşılıklı soru ve cevap biçiminde diyaloglar, kimi zaman da emir cümleleri yer alır (Argunşah vd. 2010: 187).

Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye konusu için yararlı bir kaynak: Recep Toparlı, Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye, TDK, Ankara, 2003.

KİTAP

Sözlük ve dil bigisi özelliği taşıyan eserlerin Memluk sahasında çok olmasının sebebi nedir?

SIRA SİZDE 3

Resim 9.2

Kitāb Gülistān bi't-Türk

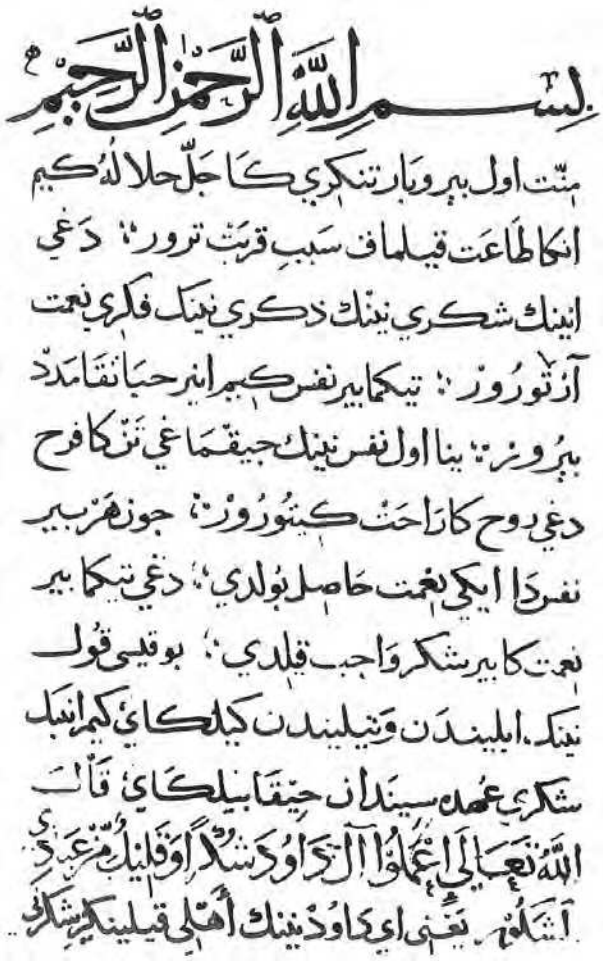

Edebiyat, Din, Askerlik, Baytarlık Alanlarındaki Eserler

Kitāb Gülistān bi't-Türk

Sadi'nin 1258 yılında yazdığı Gülistan adlı eserinin bilinen en eski tarihli Türkçe tercümesidir. 1 Eylül 1391 tarihinde tamamlanan tercüme Seyf-i Sarayî tarfından Kıpçak Türkçesiyle yazılmıştır. Tercümeden çok adaptasyon karakterinde olan eserin yazarı Seyf-i Sarayî hakkında bilinenler oldukça sınırlıdır. Adından Altın Ordu'nun başkenti Saray'dan olduğu anlaşılmaktadır (Karamanlıoğlu 1989: XXIV). Seyf-i Sarayî eseri Mısır'da hacipler hacibi Emir Bathâs adına tercüme etmiştir. Serbest çeviri özelliği taşıyan eser Kıpçak Türkçesinin bilinen tek edebi eseridir. Eserin sonunda Seyf-i Sarayî'nin kendi şiir ve nazireleri de vardır.

Seyf-i Sarayî'nin elinden çıkan nüsha günümüze ulaşan tek nüshadır ve Hollanda'da Leiden İlimler Akademisi Kütüphanesindedir.

KİTAP

Kitāb Gülistān bi't-Türk konusu için yararlı bir kaynak: Ali Fehmi Karamanlıoğlu, Seyf-i Sarāyi Gülistan Tercümesi, TDK, Ankara, 1989.

İrşādü'l-Mülūk ve's-Selātîn

İskenderiye'de aynı adlı eserden 1287 yılında yapılan satır altı bir tercümedir. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Ayasoyfa bölümünde bulunan ve 498 yapraktan oluşan eldeki tek nüshanın müstensihi Berke Fakih'tir. Her sayfasında sekizi Arapça, sekizi Türkçe on altı satır bulunan eserde, Arapça satır siyah ve çok az hareke kullanılan Türkçe satır kırmızı mürekkeple yazılmıştır (Ercilasun 2004: 396).

Hanefi mezhebinin fıkıh görüşlerine göre oluşturulan 29 bölümde temizlik, namaz, zekât, oruç, hac, ant içmek, azat kılmak, haddini bilmek, hırsızlık, gazilik, yerde çocuk bulmak, kurban, cinayet, ekin ekmek vb. konular işlenmiştir (Argunşah vd. 2010: 192).

İrşādü'l-Mülūk ve's-Selātîn konusu için yararlı bir kaynak: Recep Toparlı, İrşādü'l-Mülūk ve's-Selātîn , TDK, Ankara, 1992.

KİTAP

Kitāb fi'l-Fıkh bi-Lisāni't-Türkî

Çeşitli fıkıh kitaplarından derlenen fetvaları içeren kitabın yazarı, yazıldığı yer ve tarih bilinmemektedir. Ancak 1421 yılında vefat eden Sultan Tatar'ın hazinesinde bulunmasından anlaşılacağı üzere, 1421 tarihinden daha önce yazılmıştır (Toparlı 1992: 16). Eserin günümüze ulaşan ve 429 yapraktan oluşan tek nüshası İstanbul Millet Kütübhanesi Feyzullah Efendi bölümündedir.

Kitāb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandî

10. yüzyılda yaşamış Hanefi mezhebinin tanınmış fıkıh bilginlerinden Ebu'l-Leysi's-Semerkandî'nin fıkıhla ilgi Arapça eserinin satır altı tercümesidir. Kansu Gavri için tercüme edilen eser sonundaki ibareden anlaşıldığına göre Esenbay b. Sudun tarafından istinsah edilmiştir (Toparlı 1992: 16). 47 yapraktan oluşan eser İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Ayasoyfa bölümünde kayıtlıdır.

Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye'yi, Kıpçak sahasının diğer dil ve gramer eserlerinden ayrı kılan özellik nedir?

SIRA SİZDE 4

Münyetü'l-Guzāt

Arapçadan Türkçeye tercüme edilmiş, konusu askerlikle ilgili olan bir eserdir. Eseri tercüme edenin kim olduğu ve tercüme edildiği yer bilinmemektedir. Günümüze ulaşan tek nüsha, Gazi Altunboga adına 1446/1447 tarihinde istinsah edilmiştir (Uğurlu 1987:12). 115 yapraklık günümüze ulaşan tek nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi III. Ahmed bölümündedir. Mütercim eserini altı fen üzerine tertip ettiğini belirtmesine rağmen (Uğurlu 1987:13) nüshada ata binmek, süngü tutmak, kılıç kullanmak, ok atmak ve top vurmak konuları bulunmaktadır.

Münyetü'l-Guzāt konusu için yararlı bir kaynak: Mustafa Uğurlu, Münyetü'l-Guzāt, Kül. Yay, Ankara, 1987.

KİTAP

Kitāb fî İlmi'n-Nüşşāb

Çeşitli Arapça kaynaklardan derlenen bilgilerin tercümesiyle oluşmuş, okçulukla ilgili bir eserdir. Eserin adı kitapta *Kitāb fî İlmi'n-Nüşşāb* olarak verilmekte, fakat yazar içeride kitaba *Hulāsa* diye ad koyduğunu söylemektedir. Eser okçuluk, ok atmanın şartları, yayın özellikleri ve uzunluğu, ok atma şekilleri, ok atarken yapılan hatalar ve bunlardan korunma yolları, dini açıdan at ve Müslümanlar için önemi vb. konuları içermektedir (Argunşah vd. 2010: 193).

Günümüze iki nüshası ulaşmıştır. İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyüddin Efendi Bölümündeki nüshada Kıpçakça unsurlar, Paris Bibliotheque Nationale'deki nüshada Oğuzca unsurlar ağırlıktadır.

Kitābu'l-Hayl

Atçılık ve veterinerlikle ilgili olan eserin, Farsçadan 14. yüzyılın sonlarında veya 15. yüzyılın başlarında tercüme edildiği sanılmaktadır. Atların özellikleri, hastalıkları, tedavi yolları ve at terbiyesi eserin konularıdır.

Eserin iki nüshasının varlığı bilinmektedir. Birinci nüsha tamamen harekeli olup, İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyüddin Efendi Bölümündedir. Bu nüshada Kıpçakça unsurlar ağır basar. İkinci nüsha da harekeli olup Oğuzca unsurlar ağır basmaktadır. Bu nüsha, Paris Bibliotheque Nationale'dedir.

Baytaratu'l-Vāzıh

Memluk sultanının nedimi olan Tolu Beg adına 14. yüzyılın sonunda tercüme edildiği sanılan eser at ve veterinerlikle ilgilidir. Nerede ve kim tarafında tercüme edildiği bilinmemektedir. 10 bölümden oluşan eserin ilk sekiz bölümünde atların özellikleri, dokuzuncu bölümde atların kusurları ve en uzun yeri tutan onuncu bölümde ise atların hastalıkları ve tedavi yolları anlatılmaktadır (Argunşah vd. 2010: 196).

Eserin iki nüshası bilinmektedir. Birinci nüsha 69 yaprak olup İstanbul Topkapı Sarayı Revan Köşkü Kütüphanesinde kayıtlıdır. İkinci nüsha Paris Bibliotheque Nationale'dedir.

Kitāb fi'l-Fıkıh

Arapça bir fıkıh kitabından satır altı olarak tercüme edilen bu eserin tercüme edicisi, müstensihi, istinsah yeri ve tarihi bilinmemektedir. 266 yaprak olan nüsha Süleymaniye Kütüphanesi Ayasoyfa bölümünde kayıtlıdır (Toparlı 1992: 16). İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Resiülküttab bölümünde kayıtlı olan *Mukaddimetü'l-Gaznevî fi'l-İbādāt* adlı yazmayı *Kitāb fi'l-Fıkıh* ile karşılaştıran Ercan Kuanışbayev, bu iki kitabın Arapça aslının aynı olduğu ve kitabın Türkçeye çevrildiği kanaatindedir (Argunşah vd. 2010: 193).

Ermeni Harfli Kıpçakça Metinler

Tarihi verilere göre XI. yüzyıldan itibaren Deşt-i Kıpçak'ta birlikte yaşayan Kıpçak Türkleri ile Ermeniler yakın ilişkiler kurmuşlardır. XI-XIV. yüzyıllar arasında yaşanmış olan bu yoğun ilişkiler sonucunda, özellikle XVI. ve XVII. yüzyıllara ait olan Ermeni harfleriyle Kıpçakça yazılmış olan metinlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ermeni harfleriyle yazılmış bu eserlerin ortaya çıkışıyla ilgili olarak, temelde iki görüş vardır. Birinci görüşe göre, baskın nüfus olan ve Hristiyanlığın Gregoryan mezhebini kabul eden Kıpçakların içinde yaşayan Ermeniler, zamanla kendi dillerini unutarak Kıpçakça konuşmaya ve yazmaya başlamışlardır. Bunun sonucunda da adı geçen eserler yazılmıştır.

İkinci görüş ise özetle şu şekildedir. Kıpçakların bir kısmı, Ermeniler aracılığıyla, Hristiyanlığın Gregoryan mezhebini kabul etmişlerdir. Gregoryan olan Kıpçaklar, dillerini de bu mezhebin resmi alfabesi olarak nitelenebilecek Ermeni alfabesiyle yazmaya başlamışlardır. Nihayetinde başlangıçta Ermeni Kıpçakçası diye adlandırılan, günümüzde Ermeni Harfli Kıpçakça metinler diye de anılan metinler oluşmuştur.

Çoğunluğu XVI. ve XVII. yüzyıllara ait 100'den fazla metin, günümüze ulaşmıştır. Vakayiname, hukuki metin, sözlük, gramer kitabı, edebi metin, dini metin ve özellikleri taşıyan bu eserler Ermenistan, Ukrayna, Rusya, Avusturya, İtalya, Polonya ve Fransa'da bulunan çeşitli müze ve kütüphanelerde korunmaktadır.

Ermeni Harfleriyle Kıpçakça Metinler konusu için yararlı bir kaynak: Nadejda Chirli, Ermeni Kıpçakçası Dualar Kitabı, Alğış Bitigi, SOTA yay, Haarlem, 2005.

KİTAP

YAZIM ÖZELLİKLERİ

Ünlülerin Yazımı

Kıpçak sahası eserlerden Kodeks Kumanikus Latin grafiğine dayanan alfabelerle, Memluk bölgesinde yazılan diğerler eserler ise Arap grafiğine dayanan alfabe ile yazılmıştır. Her iki grafiğe dayalı alfabe de Türkçedeki ünlüleri ayrı ayrı işaretlemek için yeterli değildir.

Kıpçak sahası metinlerinde ünlülerin yazımı genel olarak şu şekildedir. *a ünlüsü* Arap grafiğiyle yazılmış eserlerde elif hemze (أ) veya üstün işareti (َ) ile, bazılarında başta iki elif (اا) veya medli elif (آ); Latin grafiğiyle yazılmış eser olan Kodeks Kumanikus'ta *a* harfi ile; *e ünlüsü* Arap grafiğiyle yazılmış eserlerde elif (ا) veya üstün işareti (َ) ile; Kodeks Kumanikus'ta e, a, ä, ea veya sağ üst köşesi çengelli a ile; a ve e ünlülerinin Arap grafiğiyle yazılmış eserlerde söz sonunda nadiren he (ه) harfi ile yazıldığı görülür. *ı ünlüsü* Arap grafiğiyle yazılmış eserlerde başta elif (ا) veya elif ve ye (ايـ) ile, ortada ye (يـ) veya esre (ِ) işareti ile, Kodeks Kumanikus'ta i ve e ile; *i ünlüsü* Arap grafiğiyle yazılmış eserlerde başta elif (ا) veya elif ve ye (ايـ) ile, ortada ye (يـ) veya esre (ِ) işareti ile, Kodeks Kumanikus'ta *i* ile; *o ve ö ünlüleri* Arap grafiğiyle yazılmış eserlerde başta elif (ا) veya elif ve vav (او) ile, ortada vav (و) veya ötre (ُ) işareti ile, Kodeks Kumanikus'ta *ó* ile; u *ve ü ünlüleri* Arap grafiğiyle yazılmış eserlerde başta elif (ا) veya elif ve vav (او) ile, ortada vav (و) veya ötre (ُ) işareti ile, Kodeks Kumanikus'ta *ó, ø, v, ou,w* harfleriyle (Karamanlıoğlu 1994:2) işaretlenir.

Ünsüzlerin Yazımı

Arap grafiğiyle yazılmış Kıpçak sahası eserlerinde, Türkçe *b* ve *p* gibi iki farklı ses için be (ب) harfinin, *k* ve *g* gibi farklı ses için kef (ك) harfinin kullanılması veya *s* sesi için iki farklı harf sin (س) ve sad (ص)'ın, *t* sesi için te (ت) ve tı (ط)'nın ve *z* sesi ze (ز), zel (ذ), dat (ض) ve zı (ظ) gibi farklı harflerinin kullanılması gibi yazım özellikleri Türkçe kökenli sözlerdeki ünsüzlerin yazımında belirli bir ölçütün oluşamamasına sebep olmuştur.

Kodeks Kumanikus'ta *b* ve *p* sesleri, *k* ve *g* sesleri, *c* ve *ç* sesleri ayrı harflerle yazılmıştır. Bu, Arap grafiğiyle Kıpçak sahasında yazılan eserlerdeki bazı ünsüzlerin belirlenmesinde yararlı olmaktadır (Karamanlıoğlu 1994:5).

SES BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ

Sesler, ses aygıtının çeşitli noktalarında bazen tek tek genellikle grup grup boğumlanırlar. Seslerin çeşitlenmesine ses telleri, küçük dil, dil, damak, dişler ve dudaklar katkıda bulunur. Bazı sesler boğumlanırken hava akımı karşısına belirgin bir engel olarak sadece ses telleri çıkarken, bazıları boğumlanırken ise küçük dilin, dilin arka kısmına teması; dilin dişe, ön veya arka damağa yaklaşması yahut teması; dişin üst dudağa yaklaşması veya teması; dudakların birbirne teması ile hava yolu daralır veya tamamen kapanır. İşte bu boğumlanma özelliklerine göre sesler öncelikli olarak ünlüler ve ünsüzler olmak üzere ikiye ayrılır.

Ünlüler

Boğumlanmaları sırasında ses telleri titreşen, ses tellerinden sonra hava akımı karşısına belirgin bir engel çıkmayan ve dilin üzerinde boğumlanan seslere ünlü denir.

Ünlü Uyumları

Türkçe kökenli sözlerin kök veya gövdeleri ile çekimlenmiş şekillerinde; alıntı sözlerin ise Türkçe ek almış şekillerinde bulunan ünlüler arasındaki düzenli ünlü benzeşmelerine ünlü uyumu denir.

Kalınlık Uyumu ve İncelik Uyumu

Türkçenin en güçlü ses uyumlarından olan kalınlık uyumu ile incelik uyumu, tarihî Kıpçak sahası metinlerindeki Türkçe sözlerde ve sözlerle ekler arasında da bazı istisnalar dışında vardır. Kalınlık uyumu, dilin arka yarısında boğumlanan "a,ı,u,o" kalın ünlülerinin, düzlük yuvarlaklık uyumları da dikkate alınarak aynı sözün yapısında bulunmasıdır. Örnekler: olturma*ḳ* (İM 205b/8), yaldırım (DM 2b/6), alma*ġ*aylar (KK 17b/11).

İncelik uyumu, dilin ön yarısında boğumlanan "e,i,ö,ü" ince ünlülerinin, düzlük yuvarlaklık uyumları da dikkate alınarak bir sözün yapısında bulunmasıdır. Örnekler: tigresindeki (İM 230b/3), kökürmek (DM 2b/6), kelmegil (KK 16a/19).

Bazı alıntı sözlere getirilen eklerde bu uyumun dışına çıkılabilmektedir. Örnekler: melāmet-*ḳ*a (GT 351/11); mu*ṭ*rib*ġ*a (MG 121/1).

Düzlük Uyumu ve Yuvarlaklık Uyumu

Kıpçak sahası eserlerde tam anlamıyla düzlük uyumu ile yuvarlaklık uyumunun hakim olduğunu söylemek mümkün değildir (Toparlı 1992:67). Düzlük uyumu, dudak düz iken boğumlanan "a,e,ı,i" düz ünlülerinin kalınlık incelik uyumları da dikkate alınarak aynı sözde bir arada bulunmasıdır. Örnekler: *ḳ*azılmış (MG 87a/2), *ḳ*ayıtma*ḳ*lı*ḳ* (MG 108a/3);

Düzlük uyumu, dudak yuvarlak iken boğumlanan "o,ö,u,ü" yuvarlak ünlülerinin kalınlık incelik uyumları da dikkate alınarak aynı sözde bir arada bulunmasıdır. Örnekler: bo*ġ*un (İM 464a/6), közgü (İM 297a/5), kümüş (İM328a/7), *ḳ*uyu*ḳ* (İM 137a/6).

Bunun yanı sıra degül (İM 168a/7), iksülük (MG 76b/4); kiçür- (MG 78b/8), niçük (GT 100/7) gibi örneklerde düzlük uyumunun; böri (İM 354b/1), köligelik (İM 146a/7) gibi örneklerde ise yuvarlaklık uyumunun dışına çıkıldığı görülür.

Bazı sözlerin ise hem düzlük ve yuvarlaklık uyumlarına uyan hem de uymayan biçimleri kullanılmıştır. Örnekler: o*ḳ*ın- (İM 34b/8)/ o*ḳ*un- (İM 170b/6), uy*ḳ*ı (İM 96a/2) / uyku (İM 296b/4).

Ünlü Değişmeleri

Düzenli olmayan ünlü değişmeleridir.

DİKKAT

Ses uyumu düzenli olarak ortaya çıkan bir ses olayıdır. Ses değişmesinde ise bir düzen yoktur.

Ünlülerde Darlaşma

Çeneler arasındaki aralık fazlayken boğumlanan "a, e, o, ö" geniş ünlülerin sırasıyla çeneler arasındaki aralık azken boğumlanan "ı, i, u, ü" dar ünlülerine dönüşmesi Kıpçak sahası metinlerinde de görülmektedir.

-e->-i- : beze- > bize-, teş- > tiş- (MG 72b/3).

-a->-ı- : yaldırım > yıldırım (İM 81a/4).

Ünlülerde Genişleme

ı, i, u, ü dar ünlülerinin sırasıyla a, e, o, ö geniş ünlülerine dönüşmesi olayıdır.

-ı- > -a-, -ı > -a : yalı*ñ* > yala*ñ* (GT 115/2), aşağı > aşa*ġ*a (KK 44a/10), sarımsa*ḳ* > saramsa*ḳ* (KK 71a/11)

Ünlülerde Düzleşme

Dudaklar yuvarlakken oluşan o, ö, u, ü ünlülerinin sırasıyla dudaklar düz iken boğumlanan "a, e, ı, i" düz ünlülerine dönüşmesi Kıpçak sahası metinlerinde de görülmektedir.

-u- > -a- : yo*ġ*un- > yo*ġ*an- (İM 186a/4).

-ü > -e, -ü- > -e- : törü > töre (İM 321a/3), sü*ñ*ük > sü*ñ*ek (İM 91a/8).

-ü > -i : çürü- > çüri- (İM 116a/2), yürü- > yüri- (İM 77).

-u- > -ı-: ar*ḳ*un > ar*ḳ*ın (İM 90b/3), çu*ḳ*ur > çu*ḳ*ır (İM 36b/6), yo*ḳ*aru > yo*ḳ*arı (İM 16a/7)

Ünlülerde Yuvarlaklaşma

a, e, ı, i düz ünlülerinin sırasıyla o, ö, u, ü yuvarlak ünlülerine dönüşmesi olayıdır.

*a- > o- : ā*maç > omaç (KTS 205)

e- > ö- : ev > öy (KTS 213)

-ı- > -u- : yabız > yawuz (İM 482b/5), çıpçı*ḳ* > çıpçu*ḳ* (İM 114a/1)

-i- >-ü- : kirpik > kirpük (İM 464a/4), kögerçin > kögerçün (İM 345b/7).

Ünlü İncelmesi

Kalın ünlülerin ince ünlüye dönüşmesi olayıdır.

-ı->-i-: bıç-> biç- (KTS 30), ısın->isin- (KTS 114), çız- > çiz- (KTS 52)

-a->-e-: yaşıl > yeşil (DM 5a/9), çayna- > çeyne- (KTS 49)

Ünlü Kalınlaşması

İnce ünlülerin kalın ünlüye dönüşmesi olayıdır.

-e- > -a- : te*ñ*ri > ta*ñ*rı (GT 11/5)

Ünlü Türemesi

Sözlerin söyleyiş kolaylığıyla ilgili olarak iki ünsüz arasında hece oluşturabilecek şekilde bir ünlünün türemesidir: arslan > arsalan (KK 51b/8; İM 62/8)

Ünlü Düşmesi

Ses düşmesi olayı, genellikle, ses ve hece yapısı V-KVK veya KV-KVK iken; ses yapısı V, VK olan veya yardımcı ses aracılığıyla ulanan K olan bir ek alan ve bunun sonucunda hece yapısı V-KV-KV veya KV-KV-KVK'e dönüşen sözlerin açık orta hecelerinde bulunun dar yuvarlak (u/ü) veya dar düz (ı/i) ünlülerinin düşmesiyle ortaya çıkar: a*ġ*ız > a*ġ*zı (İM 92b/3), ayıt-> ayt- (İM 13b/5), *ḳ*arın > *ḳ*arnı (İM 86a/4), yu*ġ*ur- > yu*ġ*rul- (İM 102b/7).

"büt- > bit-", "ısmarla- > asmarla-", "beg > biy", "il > el", "töpü > töpe" örneklerinde ünlülerle ilgili hangi ses olayları görülmektedir?

SIRA SİZDE 5

Ünsüzler

Ünsüz Uyumları

Türkçe kökenli sözlerin kök veya gövdeleri ile çekimlenmiş şekillerinde; alıntı sözlerin ise Türkçe ek almış şekillerinde yan yana gelen ve ötümlü / ötümsüz karşılıkları bulunan ünsüzler arasında görülen düzenli ünsüz benzeşmelerine uyum denir. Genellikle **ilerleyici benzeşme** şeklinde ortaya çıkan bu ses olayı, daha çok, sözler ile ekler arasında görülür. Kıpçak sahası eserlerinde genellikle bu uyum görülür: aç-*ḳ*uç (İM 475b/5), *ḳ*ur-daş (İM 445b/3), art-tı (GT 53/10), bar-dı (GT 61/1), sın-dur- (MG 82b/9), al*ḳ*ış-çı (MG 4a/8).

İlerleyici Benzeşme: Önceki sesin sonraki sesi bir şekilde etkileyerek kendisine benzetmesidir.

+çA, +çAK, +çI, +çUK, çUKAZ gibi sürekli tonsuz ünsüzle başlayan isimden isim yapma ekleri tonlu ünsüzle sonlanan sözlere eklendiğinde uyum dışında kalır: *ḳ*ul-çu*ḳ*az (KK 64a/10), yay-çu*ḳ*az (KK 64a/11). -Kur- fiilden fiil yapma eki, +GA yönelme hali eki, +DA bulunma hali eki, -DI görülen geçmiş zaman eki, -GAy gelecek zaman eki, -GIl emir eki, -GAn sıfat eki ve -GAndAn ve -GAndA zarf fiil ekleri gibi ekler ünsüz uyumunda düzensizlik gösterir. Örnekler: at-*ġ*anda (İM 158b/4), uruş-*ġ*anda (451a/5), *ḳ*oş-*ḳ*ay (İM 23b/8), sürüt-gey (MG 68a/7), kaç-*ġ*ıl (MG 62a/5), çap-dı-lar (MG 96a/4), al-dı (MG 3b/3), yat-*ġ*ur-*ġ*ay (İM 237b/7), *ḳ*ılıç-*ġ*a (İM 134b/3), çap-*ġ*an (MG 96b/9).

Ünsüz Değişmeleri

Düzenli olmayan ünsüz değişmeleridir.

Ünsüz Ötümlüleşmesi

Boğumlanmaları sırasında ses telleri titreşmeyen ötümsüz ünsüzlerin ses telleri titreşerek oluşan ve karşılıkları olan ötümlü ünsüzlere (p>b, t>d, v>f, g>k, *ġ*>*ḳ*, ş>j, ç>c, s>z) dönüşmesi olayıdır.

-t->-d-: ti-> di-(İM 52a/7), tamar > damar (KTS 55), tüş- > düş- (KTS 67)

-ḳ->-ġ-: aḳar > aġar (KK 4b/6), saḳış > saġış (KM 23a/8)

Ünsüz Ötümsüzleşmesi

Boğumlanmaları sırasında ses telleri titreşen ötümlü ünsüzlerin ses telleri titreşmeden oluşan ve karşılıkları olan ötümsüz ünsüzlere dönüşmesi olayıdır. Kıpçak sahası metinlerinlerin ünsüz ötümsüzleşmesi -z >-s ses değişmesinde görülür.

-z >-s: bulunmaz > bulunmas (MG 38a/1), köküz > köküs (KK 68b/2)

d->t-: düşmen > tuşman (KTS 285)

Ünsüz Dudaksılaşması

Dudak ünlüsü veya ünsüzünün etkisiyle, yanlarında bulunan sesin dudak ünsüzüne dönüşmesi olayıdır.

-ñ- > -m : köñlek > kömlek (DM 12b/2)

Ünsüz Sızıcılaşması

Kapantılı ünsüz: Sesin boğumlanması sırasında, hava akımının önüne bir engelin çıkıp geçidi tamamen kapatıp açılmasıyla oluşan ünsüzlere kapantılı ünsüz; geçidin daralmasıyla oluşan ünsüzlere sızıcı ünsüz denir

Kapantılı ünsüzlerin genellikle ünlü seslerin etkisiyle sızıcı ünsüzlere dönüşmesi olayıdır.

-ġ>-v/-w, -ġ->-v-/-w-;-g>-v/-w, -g->-v-/-w-: ḳoġ->ḳov- (İM 441a/6) / ḳow- (İM 441a/5), kigür-> kevür- (İM 101b/4), yaġuḳ > yawuḳ (İM 11b/8), tügme > tüvme (KTS 228), oġul>ovul (KTS 207), baġ >bav (KTS 25), soġuḳ> sovuḳ (MG 88a/6); ögren- > övren- (KTS 213), saġlık > savluḫ (KTS 229).

b->-v, -b->-w-, -b>-w: eb > iw (GT 220/10), seb-> sew-(İM 486a/6), yubḳa > yuwḳa (İM 291a/7), sub> suw (İM 302a/1), bar > var (KTS 301)

5.2.2.4.3. -b->-f- : sub > suf (İM 119b/2), tabar > tafar (İM 2522/1), yubḳa > yufḳa (İM 190a/7).

ḳ->ḫ-, -ḳ->-ḫ-, -ḳ>-ḫ : ḳatun > ḫatun (İM 147a/1), ḳan > ḫan (KTG 17), ḳov- > ḫuv- (KTG 17), aḳça > aḫça (KTG 17), oḳşa- > oḫşa- (MG 81a/2), baḳ- > baḫ- (KTS 22), ışıḳ > ışıḫ (KTS 102)

ç- >ş-, -ç- > -ş-: keçi > keşi (DM 7a/15), çardaḳ> şardaḳ (10a/10), bıçaḳ > bışaḳ (DM 10b/6).

Ünsüz Akıcılaşması

Akıcı Ünsüz: Ses boğumlanırken hava akımı geçidinin geniş olmasıyla çıkarılan seslerdir.

Ötümlü kapantılı ünsüzlerin genellikle ünlü seslerin etkisiyle **akıcı ünsüz**lere dönüşmesi olayıdır.

-d->-y-, -d>-y: adaḳ > ayaḳ (İM 128a/4), adır-> ayır- (MG 72b/3), tod- > toy- (İM 8a/2), tıd- > tıy- (İM 283b/1).

-g->-y-, -g>-y: tegin > deyin (KTS 60), tegiş- > deyiş- (KTS 60), tegirmen > teyirmen (KTS 273), teg-> tey (KTS 273).

Ünsüz Genizsileşmesi

Ses boğumlanması için gerekli hava akımının ağızdan çıkmasıyla oluşan ağızsı ünsüzün, hava akımın burundan çıkmasıyla oluşan bir genizsi ünsüzün etkisiyle geniz ünsüzüne dönüşmesi olayıdır.

b->m- : bin- > min- (MG 7b/5), beñze-> meñze- (İM 135b/8).

Ünsüz Ağızsılaşması

Geniz ünsüzünün ağız ünsüzüne dönüşmesi olayıdır.

-ñ->-ġ-: saña > saġa (KTS 222); teñri> taġrı (KK 52b/4).

Ünsüz Düşmesi

Söz başında, ortasında veya sonunda bir sesin düşmesiyle ortaya çıkan bir ses olayıdır.

-ġ/-g>Ø : kiçig > kiçi (İM 1), ḳuruġ > ḳuru (İM 6), ölüg > ölü (İM 4).

-ġ-/-g->Ø: işgek > işek (İM 141a/5), ḳazġan > ḳazan (İM 220b/1).

b- > Ø: bol- > ol- (MG 4a/2), (İM 91b/1).

-r- > Ø: ir- > i- (İM 26a/7), (MG 67a/8).

h- > Ø: heç > eç (KTS 69), hemîşe > amaşe (KTS 8).

y- > Ø: yamġır > amġur (KTS 8).

-f- > Ø: sufsa- > susa- (İM 122b/7).

-l- > Ø: keltür- > ketür- (İM 194b/6), oltur->otur-> (GT 208/5).

Ünsüz Türemesi

Söz başında veya ortasında bir sesin türemesiyle ortaya çıkan bir ses olayıdır.

h- türemesi: ayva > hayva (KTS 94), aḳıl > haḳıl (KTG 89).

v- türemesi: ur- > vur- (KTS 303), on > van (KTS 301), oltur- > voltur (DM 20b/4).

y- türemesi: eki > yekki (KTS 317), esir > yesir (İM427a/3), ip > yip (KK 72a/4).

t-, -t- türemesi: asru > astru (KTS 14), besle- > bestle- (KTS 28), uslu > ustlu (KTS 294).

Göçüşme

Bir söz içinde yanyana veya uzak seslerin yer değiştirmesi olayıdır.

lġ>ġl göçüşmesi: ḳarlıġaç > ḳarılġaç (İM 455b/2)

ḳr > rḳ göçüşmesi: aḳrun > arḳın (MG 13b/9)

ġl > lġ göçüşmesi: baġla- > balġa- (KTS 23)

ġm > mġ göçüşmesi: yaġmur > yamġur (MG 80a/3)

ks > sk göçüşmesi: öksür- > öskür- (KTG 21)

İkizleşme

İki ünlü arasında kalan bir ünsüzün ikizleşmesi olayıdır. Örnekler: iki > ikki (GT 318/3), ṣaṭın- > ṣaṭṭın- (KK 79b/3), isin-> issin (KTS 115)

Ses Bilgisi konusu için yaralı bir kaynak: Günay Karaağaç, Türkçenin Ses Bilgisi, Kesit, 2010, İstanbul.

KİTAP

"ben > men", "yalbar- > yalvar-", "taġal- > dağıl-", "beğen- > beyen-", "kelmez > kelmes" örneklerinde ünsüzlerle ilgili hangi ses olayları görülmektedir?

SIRA SİZDE 6

Özet

AMAÇ 1

Kıpçakların XV. yüzyıla değin tarihini ve yaşadıkları coğrafyayı açıklamak.

Tarihi kaynaklarda Kuman, Kun ve Polovets olarak da adlandırılan Kıpçaklar, VII. yüzyılın ortalarında Doğu Köktürkler ile bir arada yaşan bir Türk boyudur. Bazı Türk boylarıyla batıya göç eden Kıpçaklar, XI. yüzyılda İdil nehrini geçerek Rus knezlikleriyle komşu olurlar. Bu tarihten itibaren Deşt-i Kıpçak'ta etkili bir güç haline gelirler. Ruslarla mücadeleleri İgor Destanına konu olan Kıpçaklar, XII. yüzyılda Gürcüleri, Selçuklu Oğuzlarına karşı korumuşlardır. 1241 yılında Batu Han tarafından kurulan Altun Ordu devletinin asıl unsurunu oluştururlar. XIII. yüzyılda Karadeniz ve Balkanlar üzerinden Mısır'a giden Kıpçakların bir kısmı, orada, önce Eyyubiler için paralı asker olarak görev yapmışlardır. 1250 yılında Mısır'da kıpçaklar tarafından kurulan Memluk devleti, 1518 yılında Yavuz Sultan Selim tarafından yıkılmıştır.

AMAÇ 2

XV. yüzyıla kadar Kıpçak sahasında yazılan eserleri anlatabilmek.

XV. yüzyıla kadar Kıpçak sahasında yazılan eseler 1. Sözlük ve gramerler ve 2. Edebiyat, din, askerlik, baytarlık alanlarındaki metinler olmak üzere iki başlık altında toplanır. Sözlük ve gramerler içinde sayılmasına rağmen dini ve edebi metinler de içeren Kodeks Kumanikus, Kuzey Kıpçaklarının bulunduğu sahada Latin harfleriyle yazılmış olması bakımından diğer sözlük ve gramerlerden ayrılır. Güney kıpçak sahasında yazılan ve sözlük ve gramerler arasında sayılan Kitābü'l-İdrak li-Lisāni'l-Etrāk, Kitāb-ı Mecmū-ı Tercümān-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî, Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye, Kitābu Bulgatü'l-Müştāk fî Lūgati't-Türk ve'l-Kıfçak, El-Kavānînü'l-Külliyye li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye, Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye adlı eserler öncelikli olarak yerli halka Türkçeyi öğretmek amacıyla yazılmıştır.

AMAÇ 3

Kıpçakça eserlerde yer alan ünlülerle ilgili konuları açıklayabilmek;

Memluk sahasındaki Kıpçak eserlerinde Türkçedeki ünlüleri ayrı ayrı işaretlemek için yetersiz Arap harfleri kullanılmıştır. Aynı dönemde Kodeks Kumanikus'un Latin harfleriyle yazımış olması ve bu eserde ünlüleri işaretlemek için Arap alfabesine göre daha çeşitli harflerin bulunması, Arap harfli metinlerdeki ünlülerin daha iyi belirlenmesine olumlu katkı sağlamıştır. Yapılan değerlendirmeler sonucunda Kıpçak sahası eserlerinde genel Türkçedeki sekiz ünlünün bulunduğu belirlenmiştir. Kalınlık uyumu ile incelik uyumunun tam olarak görüldüğü Kıpçak sahası eserlerinde düzlük uyumu ile yuvarlaklık uyumu dışında kalan örneklere rastlanır. Darlaşma, genişleme, düzleşme, yuvarlaklaşma, incelme, kalınlaşma, ünlü türemesi ve ünlü düşmesi saha eserlerinde görülen ünlülerle ilgili ses olaylarıdır.

AMAÇ 4

Kıpçakça eserlerde yer alan ünsüzlerle ilgili konuları açıklamak.

Ünlülerin aksine ünsüzleri işaretlemek için Arap alfabesinin zengin harf çeşitliliğine sahip olması Türkçedeki neredeyse bütün ünsüzlerin ayrı harflerle işaretlenmesine imkan vermiştir. ف harfi *b* ile *v* arasında geçiş sesi olduğu düşünülen *w* harfiyle yazı aktarımı (translite) yapılan sesi işaretlemek için kullanılmıştır. Yazımdan anlaşıldığı kadarıyla tam bir ünsüz uyumundan bahsetmek mümkün değildir. Ötümlüleşme, ötümsüzleşme, dudaksılaşma, sızıcılaşma, akıcılaşma, genizsileşme, ağızsılaşma, ünsüz düşmesi, ünsüz türemesi, göçüşme ve ikizleşme saha eserlerinde görülen ünsüzlerle ilgili ses olaylarıdır.

METİNLER

Gülistan Tercümesi (116b)

1 ḥikāyet şeyḫ saʿdî aytur yādımda bar kim yigit(2)lik eyyāmında bir kim-irse bilen dostluḳum ol (3) ġāyetde idi kim niçük kim ikki bādām maġzı bir yirde (4) bolsa suḥbetimiz anıñ bigin idi nā-gah ortamızda (5) ittifāḳ-ı ġaybet tüşti bir müddetden sonra kildi (6) olturup ʿitāb ḳılmaġa başladı kim niçün sen (7) maña bir ḳaşıd ıya birmediñ ayttım ḥayfım kildi (8) cemāliñ bilen ḳāṣıd közi müşerref bolġay dağı men maḥrum (9) şiʿr cehānda kimdür ol cānā bu ʿışḳıñ otına küymes (10) viṣāliñ körmege bir dem meni hicrin tutar ḳoymas (11) kilür ḥayfım naẓar ḳılsa yüzüne her ki toyġunça (12) yana aytur men ol yüzge niçe baḳsa kişi toymas (13) ḥikāyet şeyḫ saʿdî aytur bir dānişmendni kördüm.

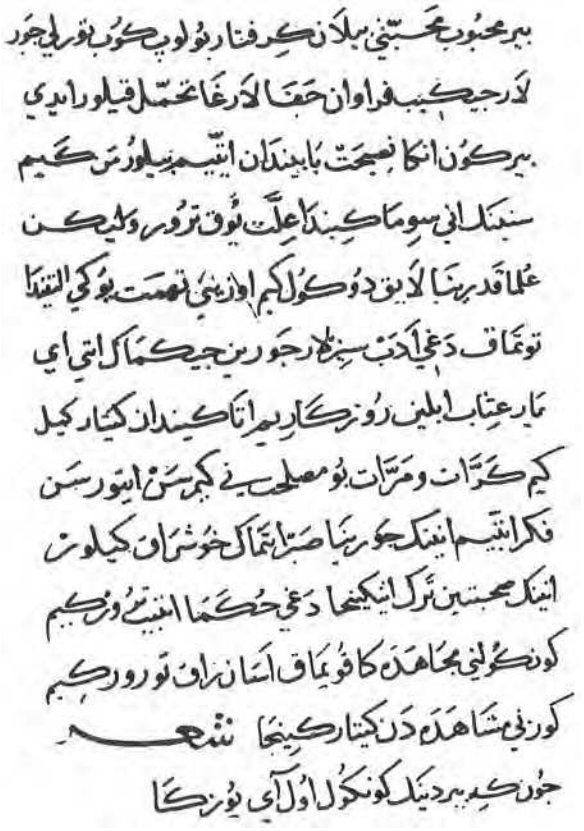

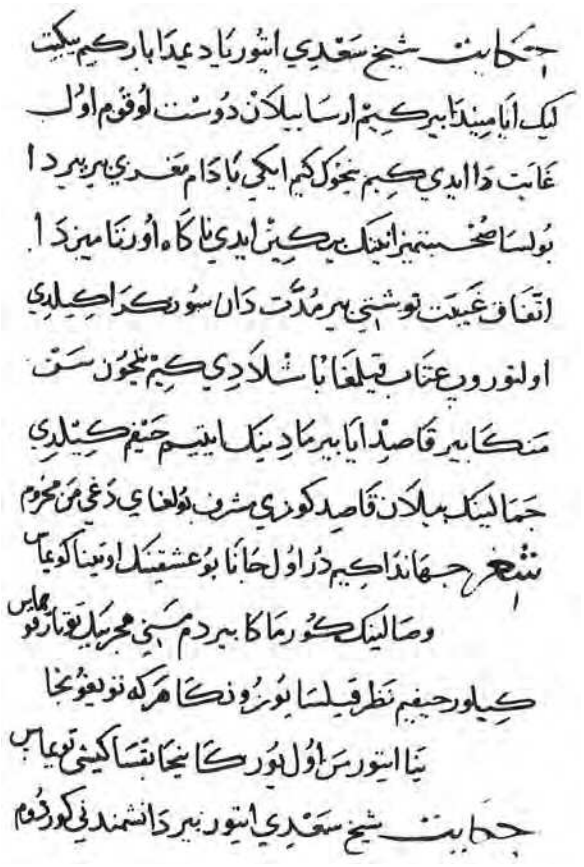

(117a)

1 bir maḥbūb maḥabbeti bilen giriftār bolup köp türli cevr(2) ler çikip firāvān cefālarġa taḥammül ḳılur idi (3) bir kün aña naṣiḥat bābında ayttım bilür men kim (4) seniñ anı sivmeginde ʿillet yoḳ turur ve-likin (5) ʿulema ḳadrine lāyıḳ degül kim özin töhmet yüki altında (6) tutmaḳ dağı edebsizler cevrin çikmek ayttı ay (7) yār ʿitāb ilin rüzgārım etekinden kitergil (8) kim kerrāt ve merrāt bu maṣlaḥatnı kim sen aytur sen (9) fikr ittim anıñ cevrine ṣabr itmek ḫoşraḳ kilür (10) suḥbetin terk itkince dağı ḥukemā aytıp turur kim (11) köñülni mücāhedege ḳoymaḳ āsanrak turur kim (12) közni müşahededen kitergince şiʿr (13) çünki birdin köñül ol ay yüzge

Münyetü'l-Guzāt (115b)

1 bu bāb sıpḳun urmaḳlıḳ ʿilminde beyān ḳılur (2) sıpḳun birle urmaḳlıḳnıñ ʿilmi ol turur kim (3) sıpḳunı ortasından tutġay artḳarı maḳlūb (4) andın soñra üç ḳurla titretgey üç atlam (5) ilgerü basġay taḳı ol ḳaṣd ḳılġan (6) yirni igrirek turup mecmūʿı ḳuvveti birle ġarîmi (7) üzere atġay cehd ḳılıp ura körgey (8) Arapça (10) Arapça

Kendimizi Sınayalım

1. Aşağıdakilerden hangisi tarihte Kıpçaklar için kullanılmış adlandırmalardan biridir?
a. Çiğil
b. Oğuz
c. Kuman
d. Kınık
e. Yağma

2. Kodeks Kumanikus'un birinci defterinde hangi dillerin sözlükleri vardır?
a. Latince-Farsça-Kıpçakça
b. Rumca-Farsça-Kıpçakça
c. Latince-Arapça-Kıpçakça
d. Farsça-Arapça-Kıpçakça
e. Latince-Almanca-Kıpçakça

3. Sözlük bölümü olmayıp sadece dil bilisinden oluşması bakımından diğer Kıpçak sahası eserlerinden ayrılan eser aşağıdakilerden hangisidir?
a. İrşādü'l-Mülūk ve's-Selātîn
b. Kitāb-ı Mecmū-ı Tercümān-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî
c. Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye
d. Kitābu Bülgatü'l-Müştāk fî Lūgati't-Türk ve'l-Kıfçak
e. El-Kavānînü'l-Külliyye li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye

4. 24 yapraktan oluşup sözlük ve konuşma kılavuzu özelliği taşıyan ve tek nüshası Medicea Bibliotheca Laurenziana'da bulunan eserin adı nedir?
a. Kitābu Bülgatü'l-Müştāk fî Lūgati't-Türk ve'l-Kıfçak
b. Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye
c. El-Kavānînü'l-Külliyye li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye
d. Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye
e. Kitāb fi'l-Fıkh bi-Lisāni't-Türkî

5. Kıpçak sahasının bilinen **tek** edebi eserinin adı nedir?
a. İrşādü'l-Mülūk ve's-Selātîn
b. Münyetü'l-Guzāt
c. Kitābu'l-Hayl
d. Kitāb Gülistān bi't-Türk
e. Kitāb fi'l-Fıkıh

6. "törü > töre" örneğinde hangi ses olayı gerçekleşmiştir?
a. Ünlü darlaşması
b. Ünlü yuvarlaklaşması
c. Ünlü genişlemesi
d. Ünlü kalınlaşması
e. Ünlü düzleşmesi

7. Aşağıdakilerin hangisinde ünlü genişlemesi vardır?
a. yürü- > yüri-
b. āmaç > omaç
c. aşağı > aşaġa
d. beze- > bize-
e. oḳın- > oḳun-

8. Aşağıdakilerin hangisinde ünsüz uyumsuzluğu vardır?
a. aldı
b. sürütgey
c. alḳışçı
d. açḳuç
e. ögretti

9. "adır- > ayır-" örneğinde hangi ses olayı gerçekleşmiştir?
a. Ünsüz ötümlüleşmesi
b. Ünsüz sızıcılaşması
c. Ünsüz ağızsılaşması
d. Ünsüz akıcılaşması
e. Ünsüz genizsileşmesi

10. "teñri > taġrı" örneğinde hangi ses olayları birlikte görülmektedir?
a. Ünlü kalınlaşması - ünsüz ağızsılaşması
b. Ünlü kalınlaşması - ünsüz akıcılaşması
c. Ünlü daralması - ünsüz ağızsılaşması
d. Ünlü kalınlaşması -ünsüz sızıcılaşması
e. Ünlü yuvarlaklaşması- ünsüz ağızsılaşması

Kendimizi Sınayalım Yanıt Ahahtarı

1. c	Yanıtınız yanlış ise "Kıpçaklar" konusunu yeniden okuyunuz.
2. a	Yanıtınız yanlış ise "Kodeks Kumanikus" konusunu yeniden okuyunuz.
3. e	Yanıtınız yanlış ise "Sözlük ve Gramerler" konusunu yeniden okuyunuz.
4. b	Yanıtınız yanlış ise "Sözlük ve Gramerler" konusunu yeniden okuyunuz.
5. d	Yanıtınız yanlış ise "Edebiyat, Din, Askerlik, Baytarlık Alanlarındaki Eserler" konusunu yeniden okuyunuz
6. e	Yanıtınız yanlış ise "Ünlü Düzleşmesi" konusunu yeniden okuyunuz.
7. c	Yanıtınız yanlış ise "Ünlü Genişlemesi" konusunu yeniden okuyunuz.
8. b	Yanıtınız yanlış ise "Ünsüz Uyumsuzluğu" konusunu yeniden okuyunuz.
9. d	Yanıtınız yanlış ise "Ünsüz Akıcılaşması" konusunu yeniden okuyunuz.
10. a	Yanıtınız yanlış ise "Ünsüz Değişmeleri" konusunu yeniden okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Şu anki bilgilere göre VII. yüzyılın başlarından XI. yüzyıla kadar, Türkler, sırasıyla Göktürkçe, Uygurca ve Karahanlıca yazı dillerini kullanmışlardır. XI. yüzyıldan itibaren batıya göç eden bazı Türk boyları, gittikleri yerlerde kendi şiveleri esasında Türkçenin yeni yazı dillerini oluşturmuşlardır. Bunun sonucunda aynı zaman dilimi içinde Türkçenin Harezmce, Kıpçakça ve Oğuzca gibi yazı dilleri ortaya çıkmıştır.

Sıra Sizde 2

Kodeks Kumanikus'un yazıldığı XIV. yüzyıla gelinceye kadar, Türkçe Göktürk yazısı ve Mani, Soğd, Uygur, Brahmi gibi alfabelerle yazılmıştır. Kodeks Kumanicus yazılırken ise Latin grafiğine dayalı alfabe kullanılmıştır. Şimdiki bilgilere göre Latin harfleriyle yazılmış ilk Türkçe eser olması Kodeks Kumanicus'un en belirgin özelliklerinden sayılır. Ayrıca Kuzey Kıpçak sahasında yazılmış olması ve Hristiyanlıkla ilgili metinleri içermesi bakımından da diğer Kıpçak sahası eserlerinden ayrılır.

Sıra Sizde 3

Abbasiler zamanında Mısır ve Suriye'de Kıpçak Türkleri halifeliği korumak amacıyla askeri güçler arasında yer almıştır. Daha sonraki yıllarda Türkler özellikle Mısır bölgesinde yönetimi ele geçirmişlerdir. Kurulan devletlerin yöneticisi Türk, halkı ise Araptır. İşte yönetenlerin dilini yönetilenlere öğretmek amacıyla Türkçe sözlükler ve dil bilgisi ile ilgili eserler bu dönemde dikkat çekici sayıda olmuştur.

Sıra Sizde 4

Günümüze tek nüshası ulaşan Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye, tarihi Kıpçak Türkçesini en iyi yansıtması bakımından aynı dönem ve bölgede yazılmış diğer sözlük ve dil bilgisi içerikli eserlerden ayrılır.

Sıra Sizde 5

"büt- > bit-": ünlü düzleşmesi, "ısmarla- > asmarla-": ünlü genilemesi, "beg > biy": ünlü daralması, "sev- > söv-": ünlü yuvarlaklaşması, "töpü > töpe":ünlü düzleşmesi.

Sıra Sizde 6

"ben > men": ünsüz genizsileşmesi, "yalbar- > yalvar-": ünsüz sıcılaşması, "taġal- > dağıl-": ünsüz ötümlüleşmesi, "begen- > beyen-": ünsüz akıcılaşması, "kelmez > kelmes": ünsüz ötümsüzleşmesi.

Örneklerin Alındığı Metinler

DM: Ed-Durretü'l-Mudiyye fi'l-Luġati't-Türkiyye
GT: Gülistan Tercümesi
İM: İrşādü'l-Mülūk ve's-Selātîn
KTS: Kıpçak Türkçesi Sözlüğü
KTG: Kıpçak Türkçesi Grameri
KK: El-Kavānînü'l-Külliyye li-Zabti'l-Luġati't-Türkiyye
KM: Kitāb-ı Mecmū-ı Tercümān-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî
MG: Münyetül Ġuzat

Yararlanılan Kaynaklar

Uğurlu, M. (1987). *Münyetü'l-Guzāt* (1. Baskı). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.

Akar, A. (2005). *Türk Dili Tarihi* (1. Baskı). İstanbu: Ötüken.

Argunşah M., Sağol Yüksekkaya G., Tabaklar Ö. (2010). *Tarihi Türk Lehçeleri* (1. Baskı). İstanbul: Kesit.

Ercilasun, A.B. (2004). *Türk Dili Tarihi* (1. Baskı). Ankara: Akçağ.

Safran, M . (1993). *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lūgātlara Göre Kuman/Kıpçak'larda Siyasî, İktisadî, Sosyal ve Kültürel Yaşayış* (1. Baskı). Ankara, TKAE.

Toparlı, R. (1992). *İrşādü'l-Mülūk ve's-Selātin* (1. Baskı). Ankara: TDK.

Toparlı, R., Çögenli M.S., Yanık N.H. (1999). *El-Kavānînü'l-Külliyye li-Zabti'l-Luġati't-Türkiyye* (1. Baskı). Ankara: TDK.

Toparlı, R., Çögenli M.S., Yanık N.H. (2000). *Kitāb-ı Mecmū-ı Tercümān-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî* (1. Baskı). Ankara: TDK.

Toparlı, R. (2003). *Ed-Durretü'l-Mudiyye fi'l-Luġati't-Türkiyye* (1. Baskı). Ankara: TDK.

Toparlı, R., Vural H., Karaatlı R. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü* (1. Baskı). Ankara: TDK.

Karamanlıoğlu, A.F. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri* (1. Baskı). Ankara: TDK.

Caferoğlu, A. (1984). *Türk Dili Tarihi* (3. Baskı). İstanbul: Enderun.

Karamanlıoğlu, A.F. (1989). *Gülistan Tercümesi* (1. Baskı). Ankara: TDK.

Karamanlıoğlu, A.F. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri* (1. Baskı). Ankara: TDK.

Hacıeminoğlu, N. (1997). *Harezm Türkçesi ve Grameri* (1. Baskı). Ankara: İÜ Edebiyat Fak.Yay.

Karaağaç, G. (2010). *Türkçenin Ses Bilgisi* (1. Baskı). İstanbul: Kesit

Ergin, M. (1982). *Türk Dil Bilgisi* (7.Baskı). İstanbul: Boğaziçi

Grönbech, K. (1992). *Kuman Lehçesi Sözlüğü* (1. Baskı). Ankara: Kül.Bak.Yay.

Akalın, M. (1998). *Tarihi Türk Lehçeleri* (1. Baskı). Ankara: TKAE.

Öner, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi* (1. Baskı). Ankara: TDK

XIV-XV. YÜZYILLAR TÜRK DİLİ

10

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Kıpçak sahasında yazılan eserlerde geçen isim çekim eklerini açıklayabilecek;
- Kıpçak sahasında yazılan eserlerde geçen fiil çekim eklerini açıklayabilecek;
- Kıpçak sahasında yazılan eserlerde geçen ek-fiili tanımlayabilecek;
- Kıpçak sahasında yazılan eserlerde geçen isim ve fiil yapım eklerini açıklayabilecek bilgi ve becerileri kazanabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- İsim Çekimi
- Ek-fiil
- Fiil Çekimi
- Birleşik zaman Çekimi
- İsim Türeten Ekler
- Fiil Türeten Ekler

İçindekiler

XIV-XV. Yüzyıllar Türk Dili → Kıpçak Türkçesi Şekil Bilgisi

- ŞEKİL BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ
- SÖZ VARLIĞI

Kıpçak Türkçesi Şekil Bilgisi

ŞEKİL BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ

Çekim Ekleri

Sözlerin anlamını etkilemeyip, onların diğer sözlerle bir şekilde ilişkisini kurup söz grubunda veya cümlede görev almasını sağlayan eklere çekim ekleri denir.

İsim Çekimi

Çokluk

Kıpçak sahası metinlerinde de isimlerin belirsiz çokluğunu yapmak için ***+lAr*** eki kullanılır: *o**ḳlarını*** alıp *barma**ḳlarıñge*** soḳıp burungı kibi atġıl (MG 107b/1); her bir işigü için *ḫalāyı**ḳlar**dan* bir bölek ṭayife ḳısmet kılınmış turur (İM 51a/8).

Ünlü ile biten zamirlere, **zamir "n"si** olmaksızın ulanabilmektedir: *bu**larġa*** birer altın bir (KK 75b/12); *bu**larnıñ*** orta yirine kirip sançışmaġıl (MG 64a/9).

Zamir "n"si: Ünlü tabanlı zamirlere çokluk veya hal ekleri; iyelik üçüncü kişi ekleri ile "-ki" aitlik eki üzerine hal ekleri ulanacağı sırada sesçil ihtiyaç olsun olmasın kullanılan ünsüz.

İyelik

İyelik ekleri, eklendikleri ismin kime/neye ait ve kimin/neyin parçası olduğunu işaret eder. Kıpçak sahası eserlerinde, teklik ve çokluk I. ve II. kişi iyelik eklerinin ünlüleri veya yardımcı ünlüleri her zaman düzlük uyumuna tabi değildir. Teklik ve çokluk III. sahıs iyelik ekleri çoğunlukla dar düz ünlülüdür. Ancak kendilerinden sonra bir hal eki geldiğinde dar yuvarlak ünlüye dönüştükleri de görülür. Kıpçak sahası eserlerinde kullanılan iyelik ekleri şu şekildedir:

İyelik Ekleri	Teklik	Çokluk
I. Kişi	+(I)m	+(I)mIz / +(U)mUz
II. Kişi	+(I)ñ	+(I)ñIz / +(U)ñUz
III. Kişi	+I /+U; +sI/+sU	+I /+U; +sI/+sU

Tablo 10.1
İyelik Ekleri

Örnekler: menim *kullar**um*** (GT 3a/1); menim *ümmet**im*** taġılġay (İM 24b/2); *ata**m** ana**m*** dünyîlik üçün ḳanımnı tökmege destur birdiler (GT 66/5); senin *āleti**ñdin*** taḳı aṭnıñ āletindin pes *atı**ñnı*** iyerletgil (MG 9a/6-7); *ḫalāş**ıñ*** izder iseñ öl (GT 30/13); *aḳçañ* bilen mi alġay sen (GT 105/5); anın *mülk**i*** (GT 10a/3); ol *ogl**ı**nı* kuçup *köz**ü**nden* öpti (GT 11b/9); melül ḳılmayısar ʿārif ir kişi *köñl**ü**n* (GT 30/10); melik dağı anın *yazuḳ**u**n* bağışladı (GT 86/2) yanıñ *ḳabza**sı*** sekiz barmaḳ bolġay (MG 100a/5); taḥammül ḳıl bizim *emśāl**imiz**ge* (GT 59/4); ṣāliḥ *söz**ümüz*** bu ikki beyt bilen ḫatm boldı (GT 318/3); *kitāb**ımız*** uzun bolup oḳıġan kişi melül bolmasun (MG 100b/3); ḳaçan *süñüñ**izni*** ölçüp uzunın kisseler … (MG

74a/1); *ʿamelleriñiz*ge uyġaylar (GT 138/1); *arañızda* ʿacem tilin bilür kişi bar mı (GT 263/8); *balas*ın beslemek ʿāḳiller *iş**i*** degül (25/11); ʿālimlerniñ *ulu**sı*** (GT 5b/8); bularnıñ *müşkil**i*** (GT 10a/2); anın ol iñildüsi iyelerinin *ölüm**i*** turur (MG 93a/3-4).

Hal

İsimlerin söz grubu veya cümlede kullanışa çıktığında, söz grubunda veya cümledeki diğer sözlerle bağlantı kurmak için bulundukları durumdur.

Yalın Hal

Söz grubunda veya cümlede özne olarak görev yapan ismin bulunduğu haldir. İsimleri bu hale sokmak için ulanan bir ek yoktur: bu sözni işitip savuḳ nefes bilen *melik* āh itip ayttı (GT 19a); *men* itekni bilge soḳmaḳnı ḳabiḥ körer men (MG 26b/5); *sen* yir oġırlamak birle meşgul bolġıl (MG 49a/7); *Teñri* muḥtāc degül mekenge (İM 57a/1); *biy* keldi (KK 34a/1).

İlgi Hali

İsim tamlamasında tamlayanın bulunduğu haldir. Diğer hallerden esasta ismi isme bağlaması bakımından ayrılır. Bu hal için Kıpçak metinlerinde ünsüzle sonlanan zamirlere ***+Iñ*** eki, ünlüyle sonlanan zamirlere veya isimlere ***+nIñ / + nUñ*** eki ulanır: bir fakir kilip *bular**nıñ*** müşkilin hall itip ayttı (GT 10a/2); *yigit**niñ*** ilin ayaḳın öpüp kime-ge kitip kittiler (GT 100b); işitkenler bu *söz**nüñ*** luṭfına degül öz sîreti (GT 240/13); bu *iş**niñ*** āfeti ol turur (MG 99a/5); cemeʿetni saḳlamaḳ *sünnetler**niñ*** efzalından turur (İM 27b/6)

Kullanılan ekler, bazen yuvarlaklık uyumunu bozar: *lūṭ**nıñ*** ivdeşi yavuzlarġa uyġan üçün cehenneme kitti (27/1); *süñü**niñ*** tüpinde tutġıl (MG 19b/4).

İlgi halinin eki, *men* ve *biz* kişi zamirlerine eklendiğinde ***+im*** şeklini almaktadır: *menim* ḳatımda pes kim ḫaber birdi (GT 28/6); *menim* kibi ḳarı bilen (GT 275/3); *bizim* ʿimlimizni ögrenmeklikke başladı (MG 17b/7).

Türkçenin her dönem ve sahasında olduğu gibi Kıpçak sahasında da isimler, eksiz olarak ilgi halini ifade edebilmektedir: ol saʿat içinde *düşmen* çerisin sındurdılar (GT 11b/7); bu sözni *köñül* iyelerinden bir kim-irse işitip ayttı (GT 37a); balasın beslemek *ʿāḳiller* işi degül (GT 25/11); *melikler* ileyinde oynamaġay sen (MG 37a/2); ḥiseb birmekni *ḳıyāmet* küninde ḥaḳ körgey (İM 41a/4).

Yükleme Hali

Cümlede, geçişli fiil olan yüklemden etkilenen ismin bulunduğu haldir. Kıpçak sahası metinlerinde genel yükleme hali eki ***+nI***'dir: *Özüm**ni*** fillerge urġay men (GT 99b/2); bu *nükte**ni*** okudı (GT 128/13); ol *aġaç**nı*** çapġıl, kesgil (MG 96b/7); *tizleri**ni*** çaptılar (MG 96a/4); *tanuḳ**nı*** iki kişi iḳtār ḳıldı (İM 462b/7); *bitig**ni*** yazdum (KK 40a/8).

İyelik üçüncü kişi ekini almış isimlerin yükleme haline sokulmasında genellikle ***+n*** eki kullanılır: bir *oġlı**n*** bir melik mektebge birdi (GT 142a/2); benefşe *boynı**n*** igdi (GT 3b/5); anda hem cennet *temāşāsı**n*** tiler (GT 5a/5); ḳılıçnıñ ḳınında *aḳġanı**n*** iʿtikād ḳılġay sen (MG 94b/4); saġ koluñ birle iyerniñ *ḳaşı**n*** tutup (MG 70a/1; tilsiz kişi *tili**n*** tepretkey (İM 304b/5).

Yaygın olmasa da, Oğuz Türkçesinin genel yükleme hali eki olan ***+I***'ya da metinlerde rastlanmaktadır: bu *iş**i*** üküş minmek birle sābit ḳılġıl (MG 7b/5); bilgil kim bu *naḳlı* taḳı bu *teşdid**i*** (MG 25a/2).

İsimlerin eksiz olarak yükleme haline sokulması, Kıpçak sahası eserlerinde de görülen bir durumdur: yimşi köp aġaçḳa *taş* atarlar (GT 59/5); süñek yip *cānver* incitmişi yoḳ (GT 46/10); yemende *üküş ḳılıçlar* işlerler (MG 89a/3).

Yönelme Hali

Öncelikli olarak ismin bağlı bulunduğu yüklemin yönünü gösteren haldir. Kıpçak sahası metinlerinde genel yönelme hali eki ***+GA***'dir. Ek her zaman ünsüz uyumuna uymaz: *yavuzġ**a*** eygülükni ḳılmaḳlıḳ eyledür (GT 29/8): ol melîk kim dāyim *ilg**e*** ve *ulusḳ**a*** küç

ḳılur (GT 33/6); *ḥabs**ke*** bıraktın (GT 35/8); *iyer**ge*** yapuştura muḥkem tutġıl (MG 12b/6); ol heybet birle kim *ġarîmiñ**ge*** köründüñ (MG 39a/8); tevbe birle kirür *uçmaḳḳ**a*** (İM 51a/2); anlarnı *zindānḳ**a*** ḳoyġay (İM 441a/1).

İyelik eki almış isimlerin yönelme hali ***+A*** eki ile belirtilir: illerin bağlap sulṭān *ḫıdmatın**a*** kitürdiler (GT 24/10); hiç bilmen bu ot menim *ivim**e*** kandan tüşti (GT 75/8); alın ḳaşı *kögsi**ne*** urup ağrıtmasun (MG 8a/1); menden selām birgil *ümmetiñ**e*** (İM 39a/6).

+A ekinin iyelik eki almamış bazı sözleri yönelme haline sokmak için kullanıldığı da görülmektedir: lūṭnıñ ivdeşi yavuzlarġa uyġan üçün *cehenneme* kitti (GT 27/1); ḳattı ün bilen yıġlap *titremeg**e*** başladı (GT 33/13); oğlan isrük fil kibi meydan**a** kirip taşavvur itti (GT 77/7); niçe ʿ*āḳillar**a*** tigdi ziyānı (GT 103/11); bu bāb *ġarîm**e*** ḳarşu turup sançışmaḳlıḳnı beyān ider (MG 41b/9); küneş *uyaġmaġ**a*** yaḳın bolsaʿarefe küni ayıtġay (İM 322b/8); *urmaġ**a*** başladı (KK 39b/1).

Bulunma Hali

Yüklemin ifade ettiği hareketin mekanını gösteren haldir. Bu halin eki ***+dA***'dır: ʿavrat ḳumāşın kiyip *iv**de*** oturuñ (GT 11b/5); *savuḳ**da*** yatur idi (GT 40/12); ol *meclis**de*** bir cāhil big naṣiḥat başladı (GT 59/13); *iliñ**de*** cemʿ ḳılġıl (MG 73a/8); menim *ḳatım**da*** yaḫşıraḳ turur (MG 11a/4); ol ḳılıç kim yalañ *kişi**de*** ve *ton**da*** ve *it**de*** kesegen bolġay (MG 92a/3-4); ol ʿ*amal**da*** kirgey otġa (İM 28a/5).

Ötümsüz ünsüzle başlayan ***+tA*** şeklinin kullanışı yaygın değildir: anı *uruş**ta*** saḳınma (GT 298/6); tanaʿʿum birle *rāhet**te*** tirilgen ni bilsün aç ve müflis ḥālini (GT 344/3).

Ayrılma Hali

Bağlı bulunduğu yüklemi mekan veya zarf olarak tamamlayan ismin bulunduğu haldir. Bu halin yaygın olarak kullanılan eki ***+dAn***'dır. Ek genellikle ötümsüzlük uyumuna uymaz: bu sözni *vezir**den*** sulṭān nedîmleri işitip (GT 27/3); nāgeh *işik**den*** bir kimerse kirip beşāret ketürdi (GT 36/10); yumşaḳ *töşegi**den*** issi kül üstünde kaldı (GT 75/6); bir faḳîhniñ *yaḳasın**dan*** tutup ḥurmetsizlik ḳılur (GT 108a/5); *artın**dan*** tutġıl (MG 32a/5); ol *söz**den*** ḳayıtmasa kāfirlik andan kötrülmes (İM 17a/4); *aş**tan*** yidüm (KK 50a/13.

Ayrılma hali ekinin ***+dIn*** şekli de Kıpçak sahası metinlerinde görülür: *ḳul**dın*** ni ḫata kördi (GT 58/5), senin *āletiñ**din*** taḳı aṭnıñ *āletin**din*** pes *atıñı* iyerletgil (MG 9a/6-7); bir yahşı *aġaç**dın*** süñü yaraşturġay sen (MG 74b/6); *selām**dın*** sonra bolsa ḳayıtmaġay (İM 169b/3).

Eşitlik Hali

Yüklemin ifade ettiği hareketin neye veya kime eşit olduğunu gösteren haldir. Bu halin eki ***+çA***'dır. Sürekli ötümsüz ünsüzlü şekil kullanıldığı için ötümlülük uyumuna uymaz: bu yanı kilmege köñlündeki *murādın**ça*** ʿizzet tapḳay (GT 70/11); *Süleyman**ça*** iliñde bolsa ḳuvvet (GT 80/12); niçün *mun**ça*** köp yalġan sözler sözlegey (GT 84/11); sen bularnı cehd itip *tiz**çe*** kiçe körgil (MG 60b/9); ʿ*ade**çe*** yürüyü bilmese anın birle mesḥ bozulur (İM 128a/6).

Kıpçak sahası metinlerinde yükleme hali hangi eklerle gösterilmektedir?

SIRA SİZDE 1

Vasıta Hali

Genellikle ismlerin yüklemlere zarf olarak bağlandığı haldir. Bu halin ifadesi, Kıpçak sahası metinlerinde daha çok *bile, bilen* ve *birle* **yardımcı biçim birim**leriyle sağlanmaktadır: sen seni *küç **bile*** otḳa yaḳar sen (GT 38a/1); ḳattı *ün **bilen*** yıġlap titremege başladı (GT 33/13); *munuñ **bilen*** urduñ (GT 64/2); biri iki il yumaḳ turur *iki tirsekler **birle*** (İM 87b/1); *menüm **bile*** yürüdi (KK 43b/3).

Yardımcı biçimbirim: Ses yapısı bağımsız olmakla birlikte çekim ekleri gibi kullanılan dil birimleri.

Göktürk ve Uygur dönemi metinlerinde yaygın olarak vasıta hali için kullanılan ***+n*** eki, belirli bazı sözlerde bu hali ifade etmeye devam etmektedir: ol biligsiz *kündüz**ün*** kim

şemʿ-i kātūri yakar (GT 42/11); bir faḳîr münācāt ḳılur *vaḳtın* (GT 353/4); aġaç yirge töker *yazın* yimişin (GT 286/8); fātihe oḳıġay *yanlışın* (İM 217b/8).

Tarihi Uygur sahası metinlerinde vasıta hali için kullanılan ***+lA*** ekine az da olsa bu sahada rastlamak mümkündür: bir kişi yalġan *sözle* ayıtsa (İM 20a/2).

Yön Hali

Yüklemin sonlanmamış yönünü zarf olarak gösteren haldir. ***+GArI*** eki ile bu hal ifade edilmektedir: çevġannı *artḳarı* sala birmeklik turur (MG 110b/1); ayaḳlarıñnı üzeñgüde *uçḳaru* basḳay sen (MG 11b/9); andın soñra üzeñüni *ilgerü* bir ḳatla burġıl (MG 9b/9); ol at *artḳaru* ḳalır (İM 449a/1).

Aitlik

Aitlik, diğer tarihi devir ve sahalarda olduğu gibi Kıpçak sahası metinlerinde de ***+KI*** eki ile ifade edilir. Aitlik eki bu saha da ünsüz uyumuna uyar. Bu ek, ulandıkları sözleri aitlik ifade eden zamir veya sıfat olarak kullanılabilecek duruma sokarlar: *yıraḳdaġılar* böyle ḥuzūrda dağı *yaḳındaġılar* başîretsiz yıraḳda (GT 110/5); öziñni aña *burunġı* kibi naḳl ḳılur (MG 41a/7); *soñraḳılar* añdı (İM 162b/7); *ḳatındaġıdur* (KK 58b/10); bu *üstimdegi* ḫırḳamdan özge (GT 145b/2); az cevr körüp köp *yılġı* niʿmet ḥaḳḳın unutup (GT 71/13).

SIRA SİZDE 2

"ʿālîmlerni siver men." "siziñ arañızda", "anıñ düşmenin öltürür.", "ḥālimniñ ḥāḳîḳatı", "işleriñden" ve "yaḳındaġılarġa" örneklerinde altı çizili sözler sırasıyla hangi isim çekim eklerini almıştır?

Fiil Çekimi

Fiil çekimi için kullanılan ekler veya ses bağımsızlığı bulunan yardımcı biçim birimler, ulandıkları fiillerin anlamlarını etkilemeden, onların söz gruplarında veya cümlelerde görev almalarını sağlayan eklerdir.

Fiil Çekiminde Kullanılan Kişi Ekleri

Fiil çekiminde kullanılan kişi ekleri, cümlede yüklemin ifade ettiği hareketin hangi özne tarafından ortaya çıkarıldığını işaret eden eklerdir. Köken olarak kişi ekleri ikiye ayrılmaktadır.

I. Tipteki Kişi Ekleri

Kişi zamiri kaynaklı olduğu düşünülen bu kişi ekleri ise geniş zaman, öğrenilen geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zamanın çekimlenmesinde kullanılır. Kıpçak sahası metinlerinden anlaşıldığı kadarıyla, ses yapılarının bağımsızlığını korumasından dolayı, bu biçim birimlerde henüz tam ekleşme gerçekleşmemiştir. I. tipteki kişi ekleri şöyledir:

Tablo 10.2
I. Tip Kişi Ekleri

I. Tip	Teklik	Çokluk
I. Kişi	men; -n	biz
II. Kişi	sen; sın/sin	siz
III. Kişi	Ø	Ø; -lAr

Örnekler: şaʿb düşmen endişesine *tüşüp turur* ***men*** (GT 38/7); *kilgey* **men** Başraġa (İM 386a/6); men bu sözge *ınanman* (GT 258/11); ḳayġusun *yigey* ***sen*** (GT 125/8); fulan ʿābîd haḳḳına ni *aytur* ***sen*** (GT 97/8); süñüsin ilindin *alur-**sın*** (MG 60a/1); yoḳarudın aşaġa *atar-**sın*** (MG 01a/5); menim ümmetim *taġılġay* Ø (İM 24b/2); bolup cemāliñe ʿāşıḳ küneş *kilür* Ø her kün (GT 229/11); munı uyur koyup *kitkey* ***biz*** (GT 205/1); *işitkey* ***siz*** (GT 217/11); siz ḳayda *keter* ***siz*** (DM 22b/4); itlerini şişip taşlarnı bağlap *oturur**lar*** (GT 219/9); taḳı *ayıtmış**lar*** kim fāris muḥtāc bolur (MG 37b/8).

Şu örnek cümlelerde II. tipteki kişi ekleriyle çekimlenen görülen geçmiş zamanın II. tipteki kişi eklerini aldığı tespit edilmiştir: sen *ketmedi* ***sen*** (DM 23a/16); ḳaysı şārdan *keldi* ***sen*** (DM 24a/6); bir ḳaydasa *ketmedi* ***biz*** (DM 23a/17).

II. Tipteki Kişi Ekleri

İyelik eki kaynaklı olduğu düşünülen bu kişi ekleri görülen geçmiş zaman, şart ve kısmen istek kipinin çekimlenmesinde görev alırlar. II. tipteki kişi ekleri şöyledir:

II. Tip	Teklik	Çokluk
I. Kişi	-m	-K
II. Kişi	-ñ	-ñIz / -ñUz
III. Kişi	Ø	Ø; -lAr

Tablo 10.3
II. Tip Kişi Ekleri

Örnekler: zāhidni *kördü**m*** (GT 225/9); kiçilikni *unuttu**ñ*** (GT 273/6); ḳaçan meydānda fārisniñ alnına *tüşse**ñ*** devrni ḳoygıl (MG 55a/2); muʿallim bu oġlannı *kördi* Ø (GT 229/2); kim size *irdi* Ø (MG 4a/5); *kitti**k*** (GT 298/9); *yazduḳ* (KK 13b/1); ni bilen *yitti**ñiz*** (GT 350/10); selāmet haberin sulṭanġa *kitürdi**ler*** (GT 55/3).

Zamanlar

Görülen Geçmiş Zaman

-DI

II. tipteki kişi ekleriyle çekime giren görünen geçmiş zamanın bu türü genel olarak ünlü ve ünsüz uyumlarına uyar: bir vezîrniñ oġlını *kör**düm*** (GT 29/11); iḥrām *key**dim*** (İM 304a/2); munuñ bilen *ur**duñ*** (GT 64/2); ol heybet birle kim ġarîmiñge *körün**düñ*** (MG 39a/8); ḥatimniñ ḥaḳiḳatin bilmeyin meni zindānġa *buyur**dı*** (GT 54/10); avuçı tar miskinlerge altun akça *üleştür**di*** (GT 174/3); selāmet yolın *kit**tik*** (GT 298/9); ḳılıç birle *al**duk*** (MG 82b/9); biz anlarġa rızḳ *bir**dük*** (İM 25a/5); *buyur**duñuz*** (GT 71/10); ni bilen *yit**tiniz*** (GT 350/10); niçün munça künden iri *aytma**dıñız*** (GT 246/1); ayaḳlarını *çap**tılar*** taḳı *kis**tiler*** (MG 96a/5); avda kiyik *şişle**diler*** (GT 60/13).

Öğrenilen Geçmiş Zaman

-p turur / -ptur / -p

-p zarf fiil ekinin *tur-* yardımcı fiilinin geniş zaman eki almış *turur* biçimiyle oluşturduğu "-p turur" kalıbı ve bu kalıbın ses olayları sonucunda almış olduğu *-p tur* ve *-p* bakiyeleri Kıpçak sahası metinlerinde öğrenilen geçmiş zamanı ifade etmek için kullanılmıştır. Birinci tipteki kişi ekleriyle çekimlenir: melik üçün bir ḳaṣîde *medḥ ḳılı**p turur men*** (GT 84/2); *keli**ptir men*** (KK 13b/5); bir tüş *kör**üp men*** (GT 221/6); ni sebebden *alı**p sen*** böyle gül yanında mesken (GT 160/11); *mübtelā bol**up turur*** (İM 132a/5); *kili**p tür*** ḫoş aña cevr itmek ilge (GT 62/4); *mürid bol**up turur biz*** (GT 228/10); ġaflet uyḳusında eyle *ḳalı**p tururlar*** (GT 105/12); il aġzın it tişin bağlap ṣavāmiʿge *tol**up turlar*** (GT 46/1).

-mIş

Kıpçak sahası metinlerinde öğrenilen geçmiş zamanı ifade etmek için kullanılan diğer bir ek de *-mIş*'dir. Birinci tipteki kişi ekleriyle çekimlenir: *ket**miş men*** (KK 13b/5); azād *ḳılın**mış sen*** taḳı seni azād ḳıldım, yā azād bolġan sen, yā azād *bol**mış sen*** (İM 396a/5); altun ṭırāzlı ḥarîr ḳumaş *kiy**miş*** (GT 190/13); bir daḳîḳanı *kizle**miş*** (GT 78/6); naṣîḥat *yaz**mış*** altun irle naḳḳāş (GT 353/10); *bük**miş*** (KK12b/4); muntig *ayt**mışlar*** (MG 92b/2).

Kıpçak sahası metinlerinde kullanılan kişi ekleri hakkında bilgi veriniz?

SIRA SİZDE 3

Şimdiki Zaman

-A/-y turur ; -A/-y dIr

-A/-y zarf fiil ekinin *tur-* yardımcı fiilinin geniş zaman eki almış *turur* biçimiyle oluşturduğu *-A turur* kalıbı ve bu kalıbın ses olayları sonucunda almış olduğu *-A dIr* bakiyesi Kıpçak sahası metinlerinde şimdiki zamanı ifade etmek için kullanılmıştır. Birinci tipteki kişi ekleriyle çekimlenir: *al**adır men*** (KTG 128); *söyle**y dir sen*** (KTG 128); cehennem otına özin *yak**a dur*** (GT 38/13); ivde yaḫni *bişe **durur*** (GT 147/9); dāyim suvı taşıp *kil**e turur*** (GT 278/9); kilip *kit**e dür*** köñlüñ (GT 144/9); bovuzla**y dır biz** (KTG 128); *al**a dır siz*** (KTG 128); *kel**e dirler*** (KTG 128).

–AyUr; -IyUr; -yUr; -Ayor;-Ayorur

Metinlerde seyrek görülen ve Batı Türkçesinin şimdiki zaman ekiyle ilgili olan bir biçim birimdir: mecrūḥ kitip ʿaḳlı *bür**iyür*** (MG 4a/4); biri birine *oḫşa**yur*** (MG 74a/8); biyler *kel**eyurlar*** (KK 34a/3); keteyor, *yat**ayor***, *kel**eyorur*** (KTG 130).

SIRA SİZDE 4

Kıpçak sahası metinlerinde öğrenilen geçmiş zamanı ifade etmek için kullanılan ekler hakkında bilgi veriniz?

Gelecek Zaman

-GAy; -GA

Yaygın kullanılan gelecek zaman ekidir. Birinci tipteki öznelik ekleriyle çekimlenir. Genel itibarıyla ses uyumlarına uyar: men *müʿmin bolġ**ay men*** (İM 26b/2); kim sövlese anıñ bile *ṭalaşḳ**ay men*** (KK 34b/8); *kör**ge men*** fülān kişini edgülük birle (İM 10a/7); ḳavî düşmenden zaḥmet *körme**gey sen*** (GT 38/9); iki ayaġıña *key**gey sen;*** (MG 68a/5); *açġ**ay sen*** *saḳlanġ**ay sen*** (MG 77a/6); ni ḳadar *ḳılġ**a sen*** (GT 39/10); munı uyur koyup *kit**key biz*** (GT 205/11); *işit**key siz*** (GT 217/11); imdi *kör**gey siz*** Teñriñizni neteg (İM 45a/6); germ birle *vaṣf ḳılġ**aylar*** (MG 82b/4); alarnı tutup *ketür**geyler*** (GT 24/4); *alġ**aylar*** (KK 65a/10).

-IsAr

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde gelecek zaman ifade etmek için kullanılan *-IsAr* eki, Kıpçak sahası metinlerinden Gülistan Tercümesi'nde de aynı işlevle görülür: *melūl ḳılmay**ısar*** ʿārif ir kişi köñlün (GT 30/10); *kel**iser*** çün bize ol devr ayaḳı (GT); bu cevr ü cefā niçe *bol**usar*** / senden ḥaḳ anın öcün *al**usar*** (GT 295/8)

-AsI

Sadece Tuhfetü'z-Zekiyye'de örnekleri bulunan (Karamanlıoğlu 1994: 132) bu ek, birinci tipteki kişi ekleriyle çekimlenmektedir: *al**ası men**, al**ası sen**, al**ası**, al**ası biz**, al**ası siz**, al**asılar*** (KTG 132).

Geniş Zaman

Kıpçak sahası metinlerinde geniş zamanı ifade etmek için ünsüzle sonlanan fiillere *-Ur* ve *-Ar*; ünlü ile sonlanan fiillere *-r* eki ulanır. Çekimlenme birinci tipteki kişi ekleriyle yapılır: *yi**r men*** *iç**er men*** *baġışla**r men*** (GT 60/7); aṭ üstinde iyerdin *ḳap**ar sen*** (MG 39a/2); yā *sanç**ar sen*** yā minmekdin menʿ *ḳılu**rsın*** (MG 53b/7); sinüñ üzre ẓafer bulmaḳın *izde**r*** (MG 36a/6); özini cümleden ʿāciz *kö**rer*** (GT 106/6); körklü ʿibāret bilen andan *işit**ür biz*** (GT 227/11); biz *oḳı**r biz*** (İM 52a/1); *bük**er siz*** (KK 15b/6); bahāsın *izde**rler*** (GT 98/11).

Gelenekleşmiş adlandırmayla geniş zamanın olumsuzu için *-mAs* eki kullanılır. -mAs ekinin ses olayları neticesinde *-mA* şeklini almış biçiminin de ayı görev iin kullanıldığı metinlerde görülür: ni üçün *ḫıdmat ḳıl**mas sen*** (GT 89/13); hiç *bil**men*** bu ot menim ivime kandan tüşti (GT 75/8); men bu sözge *ınan**man*** (GT 258/11).

Kipler

Emir Kipi

Hareketin emir biçiminde tasarlandığını göstermek için kullanılan kiptir. Kıpçak sahası metinlerinde de, üçüncü kişiler için kısmen olmak kaydıyla her kişi için ayrı ek bulunur. Emir kipi için kullanılan ekler şunlardır:

Emir Kipi	Tekli k	Çokluk
I. Kişi	-AyIm / -GAyIm; -GAyIn	-AlIm/ -GAlIm; -lIm; -AlIK / -AlI
II. Kişi	Ø; -GIl/-Kıl/-GUl	-(I)ñ/-(U)ñ; -(I)ñIz /-(U)ñUz
III. Kişi	-sIn / -sUn	-sIn / -sUn;-sInlAr / -sUnlAr

Tablo 10.4
Emir Kipi

Örnekler: etek ḳaydan *ketür**eyim*** (GT 41/5); men *oḳıġ**ayım*** (GT 274/4); tañ bilen men dagı barıp olaġaçḳa ḥācet *tile**geyim*** (GT 269/10); açı sözin *işitme**geyin*** tir iseñ (GT 70/4;); kilip *tile* tilekiñ ḥaḳ işikine (GT 74/1); *saḳla* tiliñni anlardan (İM 44a/7); tos toġru *yürü**gül*** (MG 60b/5); *ünde**gil*** ḫalāyıḳlarnı îmānġa (İM 60b/8); anın anasına *sök**kül*** (GT 87/8); ögüñde *tutġ**ıl***, *unutmaġ**ıl*** (MG 20b/9); ḥasūd irge belā *kil**sün*** dime (GT 345/9); iliñ *ögren**sün*** (MG 97a/1); ikimiz bir yarudın *kir**elim*** (MG 60b/7); ṭabib *izde**lim*** (GT265/3); *yat**alık***, *kel**elik*** (KK 8a/8); yat çerige ot *ur**uñ*** (GT 11b/4); ṣalavat *bir**üñ*** (İM 231a/6); memleketni aña *teslim ḳılı**ñız*** (GT 129/10); Teñriniñ rızasını *izle**ñiz*** (İM 39a/7); fulān ḳulnıñ mersūmın yaḫşı iḥtiyāt bilen *yaz**sunlar*** (GT 37a); *küreş**sünler*** (GT 77/5); *alṣ**ınlar*** (KK 65a/13)

Şart Kipi

-sA eki ile çekimlenen fiil, hareketin şart biçiminde tasarlandığını ifade eder. Kişi eklerinden ikinci tipte olanlar kullanılır: eger *tile**sem*** ḥurūfların uzatur men (İM 53b/8); uluġluḳ *tile**señ*** sahî bol sahî (GT 59/11); ḳaçan *ḳayıt**sañ*** yüzüñni anın sarı ḳılġıl (MG 39a/4); biz ẓafer *tap**saḳ*** bir il öze anın baġ bustanları ġanîmet turur (İM 428a/3); ; biz anlarnı *kör**sek*** ḳādir bolmas biz (İM 491a/8); alarnıñ ḳaysına *uy**sañız*** könderür sizni köni yolḳa (İM 44a/6); Türkler andın intifāʿ *al**salar*** saña taḳı sevāb bolsa tidi (MG 5a/1).

Gereklilik Kipi

Gereklilik ifadesi için Kıpçak sahası metinlerinde ya "*fiil+şart eki+kişi eki kerek*" veya "*fiil+mAK + kerek+kişi eki*" kalıplarından yararlanılır: bu fesād ehliniñ nesli münḳaṭiʿ *bol**sa kirek*** (GT 25/9); bu niʿmet şükrini *ḳıl**sam kirek*** çoḳ (GT 163/11); aş bışġanda *ḳoṭar**mek kerek sen*** (DM 22b/1); anı *öltür**mek kerek*** (GT 87/2).

İstek Kipi

Hareketin istek biçiminde tasarlandığı *-A* eki aracılığıyla ifade edilir. Bu ekin yaygın kullanışı yoktur: Oruç *tut**am*** ol kün (İM 283a/5); özüm bu ġayret otına tiledi kim *yan**a*** (GT 231/11); *işitmey**e*** oş bu tanuḳluḳnı (İM 321b/6).

Zamanların Birleşik Çekimi

Hikaye

Görülen Geçmiş Zamanın Hikayesi: -DI irdi: niçük kim burun *tut**tuñ irdi*** (MG 32a/9).

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikayesi

-mIş idi ; -mış irdi: kördüm *yazıl**mış irdi*** uçmaḳ işiginde (İM 84b/8); yaratılmış irdiler bes andan sonra (İM 74b/2); ölgeninden yüz yıl sonra barça süñükleri *tökül**miş idi*** (GT 9b/12); *tökül**miş idi*** illā közleri oynar (GT 18/13).

-p idi ; -p turur idi ; -p turur irdi: ol ḳavm kim andan ẓulm *kö**rüp idiler*** (GT 33/3); ol daḳîḳanı bu kün üçün *kizle**p idim*** (GT 78/7); eyyāmında kiçeler uyumayın zühd ü taḳvāġa köñül *baġla**p turur idim*** (GT 105/7); ol yigit maḥabbet teñizine eyle mustaġraḳ *bol**up turur idi*** (GT 228/4); anıñ atı *yazılıp turur irdi* levḥ-i maḥfuẓda (İM 70b/2); anıñ ḫatunı ḥecge *barıp turur irdi* (İM 486b/7).

-GAn idi: kime zaḥmetin *çekme**gen idi*** (GT 33/12).

Geniş Zamanın Hikayesi: -Urdı ; -Ar/-Ur/-r idi ; -Ar/-Ur/-r irdi: yüzin körse *bol**urdı*** mübtelā (GT 30/1); sulṭān ḫazînesin ʿimāret *ḳıl**ur irdi*** (GT 61/12); ol pehlevān yigit bilen oynay küle *kil**ür idük*** (GT 297/2); ʿamel *ḳıl**urlar irdiler*** (MG 57b/1); anıñ öze ot *yandu**rurlar irdi*** (İM 324a/1).

Gelecek Zamanın Hikayesi: -GAy idi ; -GAy irdi: öz kereminden yazukın baġışlap āzād ḳılsa ni *bol**gay idi*** (GT 25/4); ṣıddiḳlar cümlesinden *bolġ**ay idim*** (GT 81/6); *sewme**gey irdi*** (İM 24a/5); biz reḥet *tapġ**ay irdük*** (İM 80a/7).

Şart Kipinin Hikayesi: -sAydI ; -sA idi ; -sA irdi: keşke *bil**se irdim*** ḳabūl ḳılġay mu meni (İM 81b/7) eger *uyu**sa irdi*** İblîs biz reḥet *tapġay irdük* (İM 80a/6); îmān *keltür**seydi*** sewmegey irdi añar sögmekni (İM 24a/6).

Rivayet

Geniş Zamanın Rivayeti

*-Ar/Ur/-r imiş; -Ar/Ur/-r irmiş: yi**r imiş*** ġam (GT 247/2); yügenni niçük *tut**ar irmiş*** (MG 39b/3-4); rāstı îmān artar taḳı *iksil**ür irmiş*** (İM 67a/1).

Şart

Görülen Geçmiş Zamanın Şartı: -DI/-DU ise ; -DI/-DU irse: ḳayda *ḳoy**duñ ise*** kemāhuve anda ḳoyġıl (MG 95a/5); ḳayıtmaḳ *tile**dim irse*** ayıttı maña (İM 39a/5).

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Şartı: -mış-mışsa: Sançar *urmış-**mışsa*** Sonḳur urmışdı (KTS 136).

Geniş Zamanın Şartı: -Ar/-Ur/-r ise; -UrsA/-rsA : *al**ursam*** (KK 26a4/); bu ṭarīḳa *okur **iseñ*** ḳurʿān (GT 224/1); *körgüz**ürse*** saġ yanı (GT 327/7); ḳaçan *til**erseñ*** kim aṭġa mingey sen (MG 9b/1) ḫalāṣıñ *izde**r iseñ*** öl (GT 30/13).

Ek-Fiilin Çekimi

Türkçenin ilk tespit edilen yazılı metinlerinden beri, öncelikli görevi isimlerin yüklem olmasını sağlamak olan ek-fiil, Orhun harfli metinlerde *er-* olarak belirlenmiştir. Ek-fiil, Kıpçak sahası metinlerinde *ir-, i-* veya Ø olarak görülmektedir. Bu sahada, aynı görevde *tur-* fiili de, özellikle geniş zaman bildirimlerinde ek-fiil olarak işlev görmüştür.

Ek-Fiilin Geniş Zaman Çekimi: Yüklem olacak isme bağlı olan *ir-* ek-fiilinin geniş zamanda şekimlenmiş biçimi kişi eklerini alır. Böylece isimler ek-fiil aracılığıyla geniş zaman ifade ederek yüklem olur: ***irür men*** ʿaybıma ḳāyil (GT 88/3); ***irür men*** meskenet mülkinde *meẕkūr* (GT 163/10); bu *muḥal **irür*** (GT 23/4);

ir- ek-fiil ve geniş zaman eklerinin görevi isme bağlı olan kişi eklerine yüklenir. Ek-fiilin ve geniş zaman ekinin görevini üzerine alan kişi eklerine bildirme ekleri de denir. İşte bu bildirme ekleri bağlı olduğu ismi geniş zamanda yüklem yapar: men *müʿmin **men*** (İM 23b/6); sen *kim **sen*** (GT 64/1); biz *dervişler **biz*** (İM 197b/7); sizler yaḫşıraḳ *ümmet **siz*** (İM 46b/3); atañ türbesine bir kiliben oḳımışıñ *yoḳ* tekbîr (GT 270/1).

tur- yardımcı fiili de, ir- fiiliyle eş görevli kullanılmıştır: sen niçe kim *yıraḳ **turur sen*** (MG 53b/8);; yimiş yimişi *yok **turur*** (GT 25/3); ḫalḳnıñ kilmegi *salṭanat körki **durur*** (GT 32/2); birisi ṭopnı ḳaytara *urmaḳ **turur*** (MG 109b/3); *ol işikniñ kulı **dur*** bay ve yoḳsul (GT 38/3); *iyeleri **dururular*** (GT 310/8); üküş atlar *bar **turur*** (MG 36b/6); Teñri yolında anlar ḥaḳ *müʿminler **turur*** (İM 25a/6).

Ek-Fiilin Öğrenilen Geçmiş Zaman Çekimi: Ek-fiil, öğrenilen geçmiş zaman çekimlenmesinde *ir-* veya *i-* biçimleri belirlenmiştir: böriniñ ṣaʿb-reki *sen* ***imiş sen*** (GT 137/5); uzını ḳısḳadın *yaḫşı* ***irmiş*** (MG 8b/8-9); ol *nusret birle* ***irmiş*** (İM 265a/1); ḫalḳ nefesimden *zaḥmetde* ***imişler*** (GT 11a/11).

Ek-Fiilin Görülen Geçmiş Zaman Çekimi: Ek-fiil, görülen geçmiş zaman çekimlenmesinde *ir-* veya *i-* biçimleri belirlenmiştir: türbesinde *muʿtekif* ***idim*** (GT 37/12); men *müʿmin* ***idim*** (İM 26a/7); munça zamānda *kanda* ***idiñ*** (GT 64/4); biri ḳısḳa *boylı* ***idi*** (GT 10a/11); ; bizler *safar içinde* ***irdük*** (İM 157b/8); menim ḳavm u ḳabîlemniñ ḳamusı *ʿālim* ***irdiler*** (GT 244/9); anıñ meclisine *mülāzim* ***idiler*** (GT 254/9).

Ek-Fiilin Şart Çekimi: Ek-fiil, şart çekimlenmesinde de *ir-* veya *i-* biçimlerinde belirlenmiştir: eger ʿuḳūbatḳa *lāyıḳ* ***isem*** ḳıyāmat küni meni közsüz ḳopargıl (GT 99/8); *ir* ***iseñ*** ḳoy ağızga bal u ḳaymaḳ (GT 155/2); özi *bahādur* ***irse*** anın ḳatında bolsun (MG 62b/6).

Ek-Fiilin Sıfat Fiil Eki Alması: Ek-fiil, Kıpçak sahası metinlerinde sadece *-dük* sıfat fiil ekini almaktadır: eger bilse ol derviş, ol ḥarām ***idüg****in* andan sonra duʿa ḳılsa (İM 19b/7).

Ek-Fiilin Zarf Fiil Eki Alması: Kıpçak sahası metinlerinde ek-fiilin *-ken* zarf fiil ekinin yanında *-geç* zarf fiil ekini de aldığı görülmektedir: ol meni kiçer ***iken*** körüp tanıdı (GT 135/2); bular munça silāḥları *bar* ***irken*** ḳılıçdın müstaġni bolur (MG 83b/5); ḫôcalar bilen kemide oturup *kiter* ***igeç*** (GT 88/5); ol *oġlan* ***igeç*** yağrınıma ağır ḳamçılar indürdi (GT 89/3).

Ek-Fiilin Olumsuz Çekimi: Ek-fiilin ile yüklemleştirilen isimlerin olumsuz biçimi daha çok *degül / dögül* yardımcı sözüyle yapılmaktadır: şerrinden *iymen* ***dögül men*** (GT 47/5); ***degül men*** zaḫm uruçı ilge *zenbur* (GT 163/9); sen *müsülmān* ***degül mü sen*** (İM 23b/4); balasın beslemek *ʿāḳiller işi* ***degül*** (GT 25/11); ferîdünnıñ mālı ve leşkeri ol kadar *köp* ***degül idi*** (GT 31/11); ḳavllerine *muvāfıḳ* ***degül turur*** (GT 149/2); şerḥ ḳılmaḳlıḳḳa *muḥtāc* ***dögül*** (MG 20b/8); anlar *yarıḳ* ***dögül turur*** (MG 81a/2)

irmes yardımcı sözünün de bu görevle kullanıldığı cümleler vardır: bu levnli süñüde iḫtiyāṭ ḳılmaḳ *ḥācet* ***irmes*** (MG 80a/5); levn ʿaybı ḳatıġ ziyānlıġ *ʿayb* ***irmes*** (MG 80b/8).

Fiilimsiler

İsim Fiil Ekleri

Hareket ismi yapmak için Kıpçak sahası metinlerinde *-Iş*'e göre *-mAK* eki daha yaygın kullanılır.

-mAK: terbiyet ġayr ehline *ḳıl****maḳ*** künbed üstüne ḳoz ḳo***ymaḳ*** tur (GT 25/7); iḫtiyār *kör****meg***imniñ sebebi ol turur (GT 83/3); bu işi üküş *min****mek*** birle sābit ḳılġıl (MG 7b/5); biri yüz *yu****maḳ*** turur (İM 87a/8)

-Iş: öfke bile ol ḳıya *yaḳ****ışın*** körünüz / bu şîve bilen köñül *yaḳ****ışın*** körüñüz (GT 253/11-12).

Sıfat Fiil Ekleri

Sıfat fiil ekleri, fiillere eklenerek varlıkları hareketlerine göre geçici olarak adlandıran veya betimleyen sözler oluşturma görevine sahiptir. Kıpçak sahasında belirlenen sıfat fiil ekleri şunlardır:

-AcAk: bu olturacaḳ yirdür (KK 33b/5) ; kelecek yirdür (KK 33b/6).

-An: revā bolur boġuzlamaḳ kirü *kal****an*** ḳurbanlıḳlarnı (İM 367b/4); mükāteb hālinde *toġ****an*** oġlan saʿy ḳılġay (İM 402a/8).

–Ar / -Ur / -r: *kit****er*** vaḳtın ayttım (GT 59/1); ol ir naḳdin ili birlen *yan****ar*** otka bilip attı (GT 321/5); dārūdın kim *işlen****ür*** vaḳtda timiri üzere salırlar (MG 88a/8).

-AsI: ni yatur sen *yat****ası*** yir degül (GT 272/11); *kil****esi*** ḥāl üçün ol kişi ayıtsa (İM 26b/1).

-çı: esrük ol turur kim *bolma****çı*** sözler sözler (İM 411b/2).

-GAn: *aşıḳḳ**an*** ir bilen yoldaş bolma (GT 155/9); *yamanlıḳ ḳılġ**an*** irge iygülük ḳıl (GT 86/8); *izde**gen*** tapar (MG 110a/5).

-GIçI: fāyide ḳılmas aña edeb *ḳılġ**ıçı**nıñ* edebi (GT 28/8); degül men zaḫm *ur**uçı*** ilge *zenbur* (GT 163/9).

-GlI: ḳaçan senden *bil**igli*** ir açıp ağzın söze kilse (GT 334/2); *az**ıġlı*** kedik öltürse yiyilmes (İM 355a/8); tañ atsa *sew**üglü*** turur (İM 325a/3)

-GU: küçi *yit**kü*** kadarınca (İM 377a/2); eger iw bolsa anıñ içinde *olturġ**u*** yirler bolsa (İM 418b/8)

-mAs: oḳ atmaḳlıḳdın ḳorḳmas boldıñ (MG 107a/1); biri *körün**mes*** necîs turur (İM 135a/8)

-mIş: ileyinde *asıl**mış*** muṣḥaf bolsa (İM 187a/2); arḳusına *yazıl**mış*** bolġay (MG 87b/7); *şişle**miş*** ḳaz iti igin ḫoş yir (GT 180/9).

Zarf Fiil Ekleri

Zarf fiil ekleri, fiillere ulanıp onları zarf olarak kullanılabilecek şekle sokarlar. Kıpçak sahası metinlerinde geçen zarf fiil ekleri şunlardır:

-A: oğlan defʿ *it**e*** bilmedi (GT 77/12); *yıḳıl**a** tur**a*** kiter (GT 51/5); çevġannı artḳarı *sal**a*** birmeklik turur (MG 110b/1); *salın**a** salın**a*** yürise yoluḳġay (İM 85b/5); biy *kül**e*** keldi (KK 46a/11)

-ArAk/ -UrAk: berāber *kötür**ürek*** tutġıl (MG 28a/5); sen atıñnı *tart**araḳ*** yürürsin (MG 64a/5).

-ArdA: *öp**erde*** nāgeh oynap tiş batırdı (GT 156/12); bu mektūbnı *oḳ**urda*** añlayu kiçse (MG 4a/9); ol künniñ ikindi namāzın ḳılmaḳ küneş *bat**arda*** revā bolur (İM 149a/4)

-ArgA: buyursa biş yumurtḳanı *al**urġa*** küç bile sulṭān (GT 61/9); ḳurı itmek aşap ḫırḳa *kiy**erge*** çün ḳanaʿat men (GT 164/)

-bAn/ –UbAn: ġāfil *yürü**ben*** usal bolma (GT 27/8); kerem bilen *açı**ban*** küç bilen anı yapma (GT 43/8);

-dükçe: ili *tig**dükçe*** ol kitābge meşgul boldı (MG 5a/a)

-GAç: kemide oturup kiter *i**geç*** kime sonunda bir zevrāḳ ġarḳ boldı (GT 88/5); ḳılıç işlenip *tüken**geç*** anın rāyiḥaları bar turur (MG 92b/2); biy *turġ**aç*** men kaçtum (KK 28a/11)

-GAlI: *ket**keli*** beri körmedim (KK 50b/9); yolunda baş oynap cān terkin / urup men *kör**geli*** dildār körkin (GT 225/13).

-GAnçA: küçi *yit**gençe*** körklü tertîb birip altı fen üzere taḥrîr ḳıldı (MG 5a/8)

-GAndA: ḳılıç *çapġ**anda*** bilegiñni tışḳaruraḳ bura çapġıl (MG 98a/5); ḫuṭbe *oḳıġ**anda*** taḳı anıñ tig ḳılġay (İM 184a/2).

-GAydA: anın üzere *baġlanġ**ayda*** biri birine kerek (MG 94a/9).

-GInçA / -GUnçA: aşı *biş**kinçe*** iygü ādemîniñ ivüñ ratın tirip otḳa yaka dur (GT 86/6); minip atḳa iyerde müstaḳirr *bolġ**ınça*** (MG 10b/4); anı zindānġa salġay tanuḳlar *sorġ**unça*** (İM 416a/5).

-I/ -U: maʿnisin *añlay**ı*** bilmedi (MG 17b/8); *yarlıḳay**u*** tiler miz senden (İM 197b/2); anıñ öze borç bolsa anı *öte**yü*** bilmese (İM 338a/5); *döndür**ü*** ḳoyġıl (KM 45a/13).

-IçAK/-UçAK: sen *öl**üçek*** ol miñ altunga tiger (GT 110a/2); içine *tüş**içek*** küyer (GT 47/8); ir ḳahrı *kil**içek*** sözlemes (GT 87/12)

-ken: ḳılınçnı *çapar**ken*** ḳınına soḳmaḳnı ögrengey sen (MG 94b/5); *maṭlūb **iken*** ṭālib bolur sen çāresiz ḳaçan ġarimniñ …(MG 55b/1)

-mAdIn: ḥāzıḳ ve ḫafîf kirek kim *tuy**madın** tuydur**madın*** ḳılabilgey (MG 74b/4)

-mAyIn: eyyāmında kiçeler *uyu**mayın*** zühd ü taḳvāġa köñül baġlap turur idim (GT 105/7); munı arısız kişi *arın**mayın*** tutmaġay (MG 84a/5); yoḳ turur ḥāzır kişige ḳışāş ḳılmaḳ ġāyıb kişisi *kil**meyin*** (İM 459a/5)

-mAyInçA: ol andan kitmeyiser *öl**meyince*** (GT 157/8); men bu sözge ınanman ḥattā maʿāyine *kör**meyinçe*** (GT 258/12);

-p: illerin *baġla**p*** sulṭān ḫıdmatına kitürdiler (GT 24/10); azgına *büz**üp*** soḳġıl (MG 95a/6); bular taḳı atların ḳ*amçıla**p*** sürerler (MG 62b/1).

-y: ol pehlevān yigit bilen *oyna**y*** küle kilür idük (GT 297/2); tilin uzatıp mühmel *söz-le**y*** başladı (GT 313/12).

"körgeniñden", "ölgey men", "tüşiçek", "yararda" "yir idim", "alıban", "körüp men" ve "aytḳanlarımnı" örneklerinde tırnak içindeki sözler sırasıyla hangi çekim eklerini almıştır?

SIRA SİZDE 5

Yapım Ekleri

Bilgileri adlandırmak amacıyla söz türetmek için var olan sözlere ulanan biçim birimler yapım ekleri olarak adlandırılır. Kıpçak sahası metinlerinde kullanılan yapım ekleri şunlardır:

İsimden İsim Yapan Ekler

+aç. yalañ+aç;

+An. oġul+an, ir+en;

+AġU, +Av /+Ov, +AvU. birev, üçöv, bişevü, toḳsavu, yidegü;

+Ar / şAr. üç+er, dört+er, yedi+şer;

+ey. il+ey;

+çA. Arap+ça, bar+ça;

+çAK. oyun+cak, kök+çek, il+çek;.

+çI. yay+çı, kömür+çi, tegirmen+çi, boyaġ+ç;

+çUK. it+çük, ḳısḳa+çuḳ, ḳap+çuḳ, köl+çük;

+CUKAz. it+çükez, ḳul+çuḳaz, at+çuḳas, yüz+cügez;

+DAş. kökür+deş, boy+daş , yol+daş;

+dUrUK. boyun+duruk, kömül+dürük, burun+duruk;

+GA. baş+ḳa, öz+ge;

+gü. köz+gü;

+GInA. ulu+ġına, at+ġına, bey+gine, bular+ġına;

+lI / +lU; -lIg/-lUg. körk+lü, bilig+li, yay+lu, küç+lü, at+lı, at+lıġ, saġ+lıġ, at+lıġ, il+lig, korku+lug;

+lIK/+lUK. arıḳ+lıḳ, bol+luḳ, esen+lik, edgü+lük;

+maç. til+maç;

+nçI. ikki+nçi, üç+ünçi, on+ınçı, yüz+inçi;

+rAK. artuḳ+raḳ, bilge+rek;

+sIz/+sUz. azuḳ+sız, til+siz, idman+suz;

+sul. yoḳ+sul;

+şın. sarı+şın;

+z. iki+z.

Fiilden İsim Yapan Ekler

-A. çevr-e, ölç-e, yaḳ-a;

-Aç. kül-eç;

-AçAK. iç-ecek, yat-açaḳ, kel-eçek, yaz-açaḳ;

-AġAn. iç-egen, kül-egen, aç-aġan, bar-aġan;

-AK. ḳon-aḳ, ḳuç-aḳ, öl-çek, otur-aḳ;

-am. tut-am;

-an. uç-an;

-çAK. em-çek, ḳabar-çaḳ;

-ıçı, -çi. oḳı-çı, tilen-çi;
-çuḳ. kabar-çuk;
-dI/-dU. karal-dı, öv-dü, yuyun-du;
-G. bil-i-g, aġrı-ġ;
-GA. ḳısḳa, kavurga, süpürge;
-GAç. oltur-ġaç, tart-ġaç, tep-keç;
-GAK. bat-ḳaḳ, il-gek, ḳaç-ḳak;
-GAn. ḳudur-ġan, süpür-gen, unut-ḳan;
-GI/-GU. bur-gı, bıç-ḳı, dir-gi, sev-gü, kes-ki;
-GIç/-GUç. aç-ḳıç, aġın-ġuç, süz-güç;
-GIçI/-GUçI. al-ġuçı, tut-ġuçı, yon-ġuçı;
-I/-U. ḳorḳ-u, ölç-i, öl-i (GT 189/10), sat-ı, yaz-ı;
-IçI /-UçI. Al-ıçı, bil-içi, iç-üçi, küt-üçi;
-K. aç-u-ḳ, bit-i-k, böl-ü-k, tamız-ı-ḳ;
-KIn /-KUn. sep-kün, taş-ḳın, uç-ḳun, yar-ḳın;
-m. bog-u-m, öl-ü-m, yar-ı-m;
-mA. süz-me, ḳaz-ma;
-mAK. oy-maḳ, iç-mek, ye-mek;
-mAKlIK. bit-meklik, ḳopar-maḳlıḳ;
mAn. talaş-man, tegir-men;
-mİş. yi-miş;
-muḳ. ḳus-muḳ;
-n. aḳ-ı-n, kel-i-n, tüt-ü-n, yıġ-ı-n;
-nç. ınan-ç, umun-ç, sağın-ç;
-ş. biliş, sanç-ı-ş, olṭur-u-ş, öp-ü-ş, çap-ı-ş;
-t. ög-ü-t, sarḳ-ı-t, yan-u-t;
-vUç. çimdi-vüç, yülü-vüç;
-z. kö-z, sö-z.

İsimden Fiil Yapan Ekler
+A-. ad+a-, aş+a-, küç+e-, til+e-;
+Ar-. aḳ+ar-, kök+er-, yaş+ar-;
+dA-. al+da-, at+ta-;
+ġa-. yır+ġa-;
+I-, +U-. aġr+ı-, bay+ı-, taş+ı-;
+K-. yol(u)+ḳ-, çın(ı)+ḳ-, kéç(i)+k-;
+KIr- / +KUr-. ḳıç+ḳur-, süm+kür-;
+lA-. söz+le-, yazuḳ+la-; sayrı+la-n-, baz+la-ş-, ḳız+la-t-;
+r-. eski+r-, kara+r-;
+rgA-. açı+rġa-;
+sA-. su+sa-, ḳutḳaruv+sa-;
+sIn-. bey+sin-, erk+sin-;
+sIrA. uyuḳ+sıra-.

Fiilden Fiil Yapan Ekler
-ala-. kov-ala-;
-Ar-. çık-ar-, ḳayt-ar-, ḳop-ar-;
-der-. kön-der-;
-DIr- / -DUr-. aç-tur-, bil-dir-, birik-dür-, iç-dir-, ḳızdır-, sındur-, sat-tır-, üleş-tür-;

-GIr- / -GUr- / -KIr-. bat-ḳır-, bil-gir-, tir-gir-, tur-ġur-, yat-ḳır-;
-GIz- / -GUz-. kir-giz-, kör-güz-, tir-giz-, tur-guz-, oltur-ġuz-;
-I-. ḳaz-ı-;
-k-. kir-i-k-, tur-u-ḳ-, yul-ḳ-;
-GAr-. öt-ker-, az-ġar-;
-l-. aç-ı-l-, arı-l-, bil-i-l-, ḳoş-ı-l-, ur-u-l-;
-mA-. sözle-me-, tap-ma-;
-n-. arı-n-, bil-i-n-, kör-ü-n-, kizle-n-, yap-ı-n-;
-p-. ḳır-p-, ser-p-;
-r-; -Ir-;-Ur-. art-ur-, biş-ür-, aş-ur-, tüş-ür-;
-ş-. bir-i-ş-, okşa-ş-, sancı-ş-, tap-ı-ş-;
-t-. aġar-t-, boşa-t-, ohşa-t-, uya-t-, oḳu-t-;
-ü-. sür-ü-;
-y-. ḳo-y-, to-y-;
-z-. em-i-z-, tam-ı-z-, aġ-ı-z-.

"ileyimde", "inçitmekiñ", "ḳorḳmayıñız", "sındırıp", "sözlemediñ", "toġurmaġunça", sözlerindeki yapım ve çekim eklerini sırasıyla yazınız.

SIRA SİZDE 6

SÖZ VARLIĞI

Deşt-i Kıpçak bölgesinde yaşayan Kıpçakların konuşma dilinden derlemeler yapılarak oluşturulan Kodeks Kumanikus'un söz varlığı, esasta Türkçe sözlerden oluşur. *Can, haziz, miskin, hergiz, murad, şükür* gibi İslam dininin kabulünden sonra Türkçeye girmiş olan Arapça veya Farsça alıntı sözlerin yanı sıra Hristiyanlıkla ilgili bazı dini terimler ve özel adlar da defterlerde yer almaktadır.

Memluk Kıpçaklarının yaşadığı sahada yazılan eserlerin söz varlığı da esasta Türkçedir. Bunun yanı sıra Arapça ve Farsça sözler de özellikle dini varlık ve kavramların adlandırılmalarında kullanılmıştır.

Özet

AMAÇ 1 *Kıpçak sahasında yazılan eserlerde geçen isim çekim eklerini açıklayabilmek.*

Kıpçak sahası metinlerinde belirsiz çokluk için *+lAr* eki kullanılmaktadır. Yalın hal için bir ekin olmaması; ismin ünlüyle veya ünsüzle bitmesine bakılmaksızın ilgi hali için +nIñ ekinin kullanılması; yükleme hali için *+nI* ekinin genelleşmesi, iyelik üçüncü kişi eki almış sözlerde *+n* ekinin kullanılması, az da olsa Oğuz Türkçesinin yükleme hali eki *+I*'nın kullanılması; yönelme hali ekinin iyelik eksiz isimlere *+GA* veya iyelik ekli isimlere *+A* olarak ulanması, bulunma hali ekinin eklendiği sözün tabanı ister ötümlü ister ötümsüz olsun genellikle *+dA* olması, ayrılma hali için genellikle ötümlü ünsüzle başlayan *+dAn* daha seyrek +dIn olarak görülmesi; eşitlik hali için *+çA* ekinin kullanılması; vasıta hali için *+n* ve *+lA* eklerinin yanında daha yaygın olarak *birle, bile, bilen* çekim edatlarının kullanılması; yön hali için kullanılan eklerin belirli sözlerde görülmesi Kıpçak sahası metinlerinden isim hallerinin genel görünüşüdür. İyelik eklerinin ünlüleri genellikle uyuma tabi iken özellikle üçüncü kişilerde uyumun dışına çıkıldığı belirlenmiştir. Aitlik eki *+ki*'nin ünlüsü yuvarlaklık uyumuna girmese de, ünsüzü ötümlüleşebilmektedir.

AMAÇ 2 *Kıpçak sahasında yazılan eserlerde geçen fiil çekim eklerini açıklayabilmek.*

Fiil çekim eklerinden I. tipteki kişi ekleri ünsüz uyumuna tabi değilken II. tipteki kişi ekleri genellikle uyuma uyar. Görülen geçmiş zaman için kullanılan *-dI* eki birinci ve ikinci kişilerde ünlü uyumlarına bağlıyken üçüncü kişilerde yuvarlaklık uyumuna genellikle uymaz. Öğrenilen geçmiş zaman için -sürekli dar düz ünlülü *-mIş* ekinin yanında *-p turur/ -p tur/-p* biçim birimlerinden de yararlanılır. Şimdiki zamanı ifade etmek için *-A/-y turur ; -A/-y dIr; –AyUr; -IyUr; -yUr; -Ayor;-Ayorur* eklerinden yararlanılır. Eski Türkçe döneminden beri gelecek zaman için kullanılan -GAy eki Kıpçak sahasında da aynı işlevle görülürken -IsAr ve -AsI ekleri de gelecek zaman için kullanılır. Her kişi için ayrı eklere sahip emir kipinde üçüncü kişi ekleri genellikle düzlük uyumuna uymaz. Fiillerin şart kipinde çekimlenmesinde genel Türkçeden bir farklılık yoktur. İstek ve gereklilik için yaygın olarak kullanılan bir ek yoktur. Sıfat fiil ve zarf ekleri bakımından çeşitllik fazladır. Bu zarf fiil ve sıfat fiil eklerinden bazıları günümüzde sadece Oğuz Türkçesi esaslı yazı dillerinde görülür.

AMAÇ 3 *Kıpçak sahasında yazılan eserlerde geçen ek-fiili tanımlayabilmek.*

Ek-fiilin Kıpçak sahası metinlerindeki durumu hakkında bilgi veriniz. Göktürk ve Uygur metinlerinde *er-* olarak görülen ek-fiil, Kıpçak sahası metinlerinde *ir-, i-* veya *Ø* biçimindedir. Ek-fiilin bu şekli yanında *tur-* fiilinin de ek-fiil olarak görev yaptığı belirlenmiştir. tur- fiili ek-fiil işleviyle kulanıldığında daha çok geniş zaman kipinde çekimlenmektedir. Ek-fiilin *ir-, i-* veya *Ø* şekilleri ise geniş zaman, görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman ve şart kipiyle çekimlenir. Zarf fiil eklerinden *-ken* ve *-geç*, sıfat fiil eklerinden *-dük*'ü almaktadır. Ek-fiilin olumsuz çekimlenmesi için *irmes*'den çok *degül* yardımcı sözünden yararlanılır.

AMAÇ 4 *Kıpçak sahasında yazılan eserlerde geçen isim ve fiil yapım eklerini açıklayabilmek.*

Yeni edinilen bilgiyi adlandırmak için, Türkçede, var olan söz kök veya gövdelerine yapım eki ulanmak üzere söz türetme yoluna başvurulur. Kıpçak sahası metinlerinde kullanılan yapım ekleri de isimden isim, fiilden isim, fiilden fiil ve isimden fiil yapım ekleri olmak üzere dört gruba ayrılır. Bu yapım eklerinden bazıları ses yapısı bakımından çeşitlilik arz ederken, bazıları tek şekillidir.

ÖRNEK DİL İNCELEMELERİ

Gülistan Tercümesi

[148/74b](1) bu ḫalḳ ilinden ḫalāṣ ṭapḳay men. ol sebeb (2) den kim köp kilürler meni ziyāret ḳılmaġa daġı (3) alarnıñ kilmegi evḳatımnıñ ṣafāsın kiterür. (4) ayttı tileseñ kim daġı kilmegeyler. ol (5) faḳîr durur aña aḳça borç birgil. ol kim (6) ġanî durur andan akça tilegil daġı hîç kim (7) irse ḳatıña kilmes. ṣʿir (8) müsülmān leşkeri alnında derviş (9) yüriben vaḳt kim deryuze itkey (10) tevaḳḳuʿ ḳorḳusından cümle kāfir (11) ḳaçıp çîn ü ḫaṭāġa tigrü kitkey (12) *ḥikāyet* bir faḳîh oġlı atasına ayttı. iy ata (13) bu mütekellim vāʿiẓlerniñ körkli ʿibāretiniñ eṣeri.

ḫalḳ ḫalḳ: isim Ø: ilgi hali	**ilinden** il: isim +i: iyelik 3.t.k.e. n: zamir "n"si +den: ayrılma h.e.	**ḫalāṣ** ḫalāṣ: isim Ø: yükleme h.e.
ṭapḳay men ṭap-: fiil -ḳay: gelecek z.e. men: 2 .t.k.e.	**kilürler** kil-: fiil -ür: geniş z.e. -ler: 3.ç.k.e.	**meni** meni:1.teklik kişi zamirinin yükleme hali
ziyāret ḳılmaġa ziyāret ḳıl-: bir. fiil -maḳ: ife +a: yönelme h.e.	**alarnıñ** alar: kişi. zamiri +nıñ: ilgi h.e.	**evḳatımnıñ** evḳat: isim ı: ys +m: iyelik 1.t.k.e. +nıñ: ilgi h.e.
ṣafāsın ṣafā: isim +sı: iyelik 3.t.k.e. -n: yükleme h.e.	**kilmegeyler** kil-: fiil -me-: ffye -gey: gelecek z.e. -ler: 3.ç.k.e.	**faḳîr durur** faḳîr: isim durur: bildirme 3.t.k.e.
aña aña: 3. teklik kişi zamirinin yönelme hali	**tilegil** ti-: fiil -l: fiye +e-: ifye -gil: emir 2.t.k.e.	**ḳatıña** ḳat: isim ı: ys +ñ: iyelik 2.t.k.e. +a: yönelme h.e.
kilmes kil-: fiil -mes: olumsuz geniş z.e. Ø: 3.t.k.	**alnında** alın: isim +ı: iyelik 3.t.k.e. n: zamir "n"si +da: bulunma h.e.	**yüriben** yüri-: fiil -ben: zfe
deryuze itkey deryuze it-: bir. fiil -key: gelecek z.e. Ø: 3.t.k.	**ḳorḳusından** ḳorḳ-: fiil -u: fiye +sı: iyelik 3.t.k.e. n: zamir "n"si +dan: ayrılma h.e.	**ḫaṭāġa** ḫaṭā: isim +ġa: yönelme h.e.
vāʿiẓlerniñ vāʿiẓ: isim +ler: çokluk e. +niñ: ilgi h.e.	**körkli** körk: isim +li: iiye	**ʿibāretiniñ** ʿibāret: isim +i: iyelik 3.ç.k.e. +niñ: ilgi h.e.

Münyetü'l- Ġuzāt

[64a](1) sançışmayın süñüñni imtināʿḳa salıp anıñ sa (2) ru kiri ol yirge ḳayıtġıl. aṭıñnı ḳatıġ sürüp (3) taḳı iyeriñde anıñ saru ḳıyışaraḳ olturġıl (4) taḳı andan iḫtirāz ḳılġıl. aña alay körgüzgil (5) kim sen aṭıñnı tartaraḳ yürürsin tip saġınsun. (6) ḳaçan ol tar yirdin çıḳsañ anıñ birle anda sançış (7) ġıl. bu menim ḳatımda ol tar yirde toḳuşmaḳdın yaḫşı (8) raḳ turur. eger ʿaskerde üküş atlıġlarġa (9) ḳarşu yoluḳsañ bularnıñ orta yirine kirip

sançışmayın sanç-: fiil ı: ys -ş-: ffye -mayın: zfe	**süñüñni** süñü: isim +ñ: iyelik 2.t.k.e. +ni: yükleme h.e.	**ḳıyışaraḳ** ḳıyış-: fiil -araḳ: zfe
körgüzgil kör-: fiil -güz-: ffye -gil: emir 2.t.k.e.	**yürürsin** yürü-: fiil -r: geniş z.e. -sin: 2.t.k.e.	**saġınsun** sağın-: fiil -sun: emir 3.t.k.e.
yirdin yir: isim +din: ayrılma h.e.	**çıḳsañ** çıḳ-: fiil -sa: şart eki -ñ: 2.t.k.e.	**toḳuşmaḳdın** toḳ-: fiil u: ys -ş-: ffye -maḳ: ife +dın: ayrılma h.e.
yaḫşıraḳ turur yaḫşı: isim +raḳ: iiye turur: bildirme 3.t.k.e.	**atlıġlarġa** at: ad, isim +lıġ: iiye +lar: çokluk eki +ġa: yönelme h.e.	**yoluḳsañ** yol: isim u: ys +ḳ-: ifye -sa: şart eki -ñ: 2.t.k.e.
bularnıñ bu: işaret zamiri +lar: çokluk eki +nıñ: ilgi h.e.	**yirine** yir: isim +i: iyelik 3.ç.k.e. n: zamir "n"si +e: yönelme h.e.	**iyeriñde** iyer: isim i: ys +ñ: iyelik 2.t.k.e. +de: bulunma h.e.

İrşādü'l Mülūk ve's Selātîn

[81a] (1) iy Teñri Rasūlı ḥikāyet ḳılġıl anlarnı bizge. ayıttı Nebî ʿaleyhi's-selām: anlar (2) Teñri üçün dōst tutuşġanlar turur taḳı ziyāret ḳılışġanlar turur Teñri üçün taḳı olturuşġanlar turur Teñri üçün. on sekizinçi farż : ataġa eḏgülük ḳılmaḳ turur. Teñri teʿālā sözi: (3) ayıtmaġıl ata taḳı anaga üf tip. Takı Nebî ayıttı: kim kim öpse anasının başını ululap ol anasını taḳı çökse (4) anası ileyinde ḫvār ḳılıp kendüsini taḳı anasınıñ ḥaḳḳını ululap kiçgey ṣırāṭdan yıldırım kibi. on toḳuzunçı (5) farż : emānetlerni ötemek turur. Teñri teʿālā sözi: rāstı Teñri teʿālā buyurur sizge kim öteñiz emānetlerni (6) iyesine. Taḳı ayttı Rāsul : îmānı yoḳ ol kişiniñ kim anıñ emāneti yoḳ taḳı dîni yoḳ ol kişiniñ (7) anıñ ʿahdi yoḳ. yigirminçi farż : sewünmekni terk itmek turur. Teñri teʿālā sözi: ḳayġurmañız ol nerse öze kim kiçti sizden (8) taḳı sewünmeñiz ol nersege kim kildi sizge.

anlar anlar: 3.t. kişi zamiri Ø: yalın h.	**tutuşġanlar turur** tut-: fiil u: ys -ş-:ffye -ġan: sfe +lar: çokluk eki turur: bildirme 3.ç.k.ş.e.	**sekizinçi** sekiz: isim -i: ys +nçi: iiye
ataġa ata: isim +ġa: yön.h.	**eḏgülük ḳılmaḳ turur** eḏgü: isim +lük: iiye ḳıl-: yardımcı.fiil -maḳ: ife turur: bildirme 3.t.k.e.	**ayıtmaġıl** ay-: fiil ı: ys -t-: ffye -ma-: ffye -ġıl: emir 2.t.k.e.
tip ti-: fiil -p: zfe	**ululap** ulu: isim +la-: ifye -p: zfe	**anası** ana: isim +sı: iyelik 3.t.k.e. Ø: ilgi h.
ileyinde iley: isim +i: iyelik 3.t.k.e. n: zamir “n”si +de: bulunma h.e.	**kiçgey** kiç-: fiil -gey: gelecek z.e. Ø: 3.t.k.	**öteñiz** öte-: fiil -ñiz: emir 2.ç.k.e.
iyesine iye: isim +si: iyelik 3.ç.k.e. n: zamir “n”si +e: yönelme h.e.	**sewünmekni** sew-: fiil ü: ys -n-: ffye -mek: ife +ni: yükleme h.e.	**ḳayġurmañız** ḳayġur-: fiil -ma-: ffye -ñız: emir 2.ç.k.e.

Kodeks Kumanikus

«Eger biz aytsaḳ: «Yazuḳsuz biz», – kensimizni aldar biz, daġı kertilik bizde yoḳ-tur. Eger biz yazuḳımızını kerti köñül bile aytsaḳ, kim Teñri önünde öltürür, Teñri küçlü-dür daġı yarlıġançlu-dur bizim yazuḳumuz boşatma daġı barça yamandan arıtma».

«Neçik yara yaḫşı bolmas içinden temeri çıḳmayınça, alay yazuḳlı can sav bolmas, arınmas, yazuḳı çıḳmayınça. Vay sen, yazuḳlı kişi, kim sen yazuḳuŋnı bu dünyada bir kişiden yaşırır sen! Yaḳşı bilir sen, kim ol cehanda yaşınmas sen. Uyalır sen bir kişige kensi yazuḳın aytmaġa. Anda ne uyat bolġay saña ol köni yarıçı alında, ḳayda yazuḫıñ eşitkeyler köktegiler, tamuḫdaġılar! Anda bolġay saña ulu uyat, daġı kerti uyat, daġı ölüm uyat. Ol uyat neme de boluşmaġay saña: erkli-erksiz tamuḳḳa barġaysiz». (s.124)

yazuḳsuz biz yazuḳ: isim +suz: iiye biz: bildirme 1.ç.k.e.	**kensimizni** kensi: isim +miz: iyelik 1.ç.k.e. +ni: yükleme h.e.	**aldar biz** **al: isim** +da-: ifye -r: geniş z.e. biz: 1.ç.k.e.
aytsaḳ ay-: fiil -t-: ffye -sa: şart e. -ḳ: 1.ç.k.e.	**öltürür** öl-: fiil -tür-: ffye -ür: geniş z.e. Ø: 3.t.k.e.	**yarlıġançlu-dur** yarlıġa-: fiil -n-: ffye -ç: fiye +lu: iiye +dur: bildirme 3.t.k.e.
bizim biz: kişi zamiri +im: ilgi h.e.	**boşatma** boş: isim +a-: ifye -t-: ffye -ma-: ffye Ø: emir 2.t.k.	**çıḳmayınça** çıḳ-: fiil -ma-: ffye y: ys -ınça: zfe
sav bolmas sav bol-: birleşik fiil -mas: olumsuz geniş z.e. Ø: 3.t.k.	**yazuḳuñnı** yazuḳ: isim u: ys +ñ: iyelik 2.t.k.e. +nı: yükleme h.e.	**yaşırır sen** yaş-: fiil ı: ys -r-: ffye -ır: geniş z.e. sen: 2.t.k.e.
yaşınmas sen yaş-: fiil ı: ys -n-: ffye -mas: olumsuz geniş z.e sen: 2.t.k.e.	**yazuḫıñ** yazuḫ: isim ı: ys +ñ: iyelik 2.t.k.e. Ø: yükleme h.	**köktegiler** kök: isim +te: iiye +gi: aitlik eki +ler: çokluk eki Ø: yalın h.
ölüm öl-: fiil ü: ys -m: fiye Ø: yalın h.	**tamuḳḳa** tamuḳ: isim +ḳa: yönelme h.e.	**barġaysiz** bar-: fiil -ġay: gelecek z.e. siz: 2.ç.k.e.

Kendimizi Sınayalım

1. Aşağıdakilerin hangisinde yükleme halinde bir söz **yoktur?**
a. Tuznı ḳıymet bilen alġıl.
b. Bir tācir oġlın ayturlar.
c. Ol oġlanġa aş içinde aġu birdiler.
d. Aña ḫalḳ ol cihetden köp kiterler.
e. Miñ mihr cān bilen mührini kitürdi.

2. Aşağıdakilerin hangisinde bir söz, sırasıyla iyelik ve yönelme hali eklerini almıştır?
a. Bu ḫayr ḫaberi maña degül menim düşmenlerime durur.
b. Kimeçige men ayttım.
c. Ḫıdmat ḫorlıḳından ḳutılġay sen.
d. Sulṭān vezîrlerge sordı.
e. Avuçı tar miskinlerge altun akça üleştürdi.

3. Aşağıdakilerin hangisinde iyelik eki almış söz **bulunmaz?**
a. Taḳı ökçesin kötürürek tutmaḳdın ʿaybrek yoḳ turur.
b. Tañ atḳınça közümni yummayıp men.
c. Süñüni ġarîmiñ tutġaç salġıl.
d. Kiyik bigin yügürgünçe anası toḳuz ay on kün köterdi.
e. İyerge yapuştura muḥkem tutġıl.

4. Aşağıdakilerin hangisinde sıfat fiil eki almış söz vardır?
a. Tutmaḳlıḳ birle süñüsin ilindin alur sın.
b. Ḳılıçnıñ çapar yiri tutḳasındın bir ḳarış yir aşaġa turur.
c. Men bu ṭarîḳanı maṭlūbāt bābında kerîh körer men.
d. Ḥaḳ sözni sözlemekden sükūt ittiler.
e. Ḳılıç işlenip tükengeç anın rāyiḥaları bar turur.

5. Ek-fiil aşağıdaki eklerden hangisini alır?
a. Emir
b. Gelecek zaman
c. Zarf fiil
d. Çokluk
e. İyelik

6. Aşağıdakilerin hangisinde ek-fiille çekimlenmiş bir söz bulunmaktadır?
a. barmaḳlarıña atar vaḳtda sıġġay.
b. Men fulān kişi men.
c. bir niçe ḥarāmîler tag başında yir itip oturur irdiler.
d. Halāş ḳılsam turup ol bigniñ ḫıdmatına.
e. Ol Teñri kim sorulur siz anın birle.

7. Aşağıdakilerin hangisinde emir kipinde çekimlenmiş bir fiil **yoktur?**
a. Yirden bir kesek taş kötürgey.
b. Açı sözin işitmegeyin dir.
c. Kün aşa kilgil kim maḥabbet ziyādet bolġay.
d. Ayttı bu ḥareḳetimniñ revnaḳı bāḳi ḳalsun dip.
e. Çerāġnı menim yolumda tutuñuz.

8. "sevüngenimden" sözünün şekil bilgisi çözümlemesi hangi seçenekte doğru olarak verilmiştir?
a. fiil-fiye-zfe+iyelik 1.t.k.e.+yönelme h.e.
b. fiil-ffye-sfe+iyelik 1.t.k.e.+yönelme h.e.
c. fiil-fiye-zfe+iyelik 1.t.k.e.+ayrılma h.e.
d. fiil-ffye-sfe+iyelik 1.t.k.e.+ayrılma h.e.
e. fiil-ffye-zfe+iyelik 1.t.k.e.+bulunma h.e.

9. Aşağıdakilerin hangisinde zarf fiil eki almış söz **yoktur?**
a. Körüçek şādmān bolur köñül.
b. Kildi kitiben yana meni öltürgen.
c. Men meni yaḫşıraḳ bilür men özgelerden.
d. Birin ḫalāş itkince biri öldi.
e. Ḥatimniñ ḥaḳiḳatin bilmeyin meni zindānġa buyurdı.

10. Altı çizili sözlerin hangisinde "-r" eki farklı görevde kullanılmıştır?
a. Ecel **baġlar** yügürgenniñ ayağın.
b. Teve arḳun **yürür** āsān tün ü kün.
c. Dost seni sevüp hemîşe **sözler**.
d. Bu cemāʿat tutmaḳ **izder** ḳanda kim bir ġarḳa bar.
e. Eyā muṭrib bu meclisde ünün **tınlar** kişi yoktur.

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. c	Yanıtınız yanlış ise "Yükleme Hali" konusunu yeniden okuyunuz.
2. a	Yanıtınız yanlış ise "İyelik Ekleri ve Hal Ekleri" konularını yeniden okuyunuz.
3. e	Yanıtınız yanlış ise "İyelik Ekleri" konusunu yeniden okuyunuz.
4. b	Yanıtınız yanlış ise "Sıfat Fiil Ekleri" konusunu yeniden okuyunuz.
5. d	Yanıtınız yanlış ise "Ek-fiil" konusunu yeniden okuyunuz.
6. e	Yanıtınız yanlış ise "Ek-fiil" konusunu yeniden okuyunuz.
7. c	Yanıtınız yanlış ise "Emir Kipi" konusunu yeniden okuyunuz.
8. b	Yanıtınız yanlış ise "Çekim Ekleri ve Yapım Ekleri" konusunu yeniden okuyunuz.
9. d	Yanıtınız yanlış ise "Zarf Fiil Ekleri" konusunu yeniden okuyunuz.
10. a	Yanıtınız yanlış ise "Fiil Çekim Ekleri" konusunu yeniden okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Cümlede, geçişli fiilden oluşan yüklemin etkilediği ismin bulunduğu yükleme hali Kıpçak sahası metinlerinde *+nI, +n, +I* veya *Ø* ekleriyle belirtilir. *+nI* eki bu halin genel ekidir. Oğuz sahasında görülen *+I* ekinin yaygınlığı fazla değildir. *+n* eki sadece iyelik üçüncü kişi eklerini almış isimleri yükleme haline sokabilmektedir. Genel anlam ifade eden bir ismin yükleme halinde olduğunu ifade etmek için ise *Ø*'den yararlanılır.

Sıra Sizde 2

ʿālîm-ler-ni "isim+çokluk e.+yükleme h.e."; ara+ñız+da "isim + iyelik 2.ç.k.e + bulunma h.e."; düşmen + i + n "isim+iyelik 3.t.k.e."; ḫāl-i + m + niñ "isim-ys + iyelik 1.t.k.e."; iş + ler + iñiz + den "isim + çokluk e. + iyelik 2.ç.k.e." ve yaḳın + da + ġı +l ar + ġa "isim + bulunma h.e. + aitlik eki + çokluk eki + yönelme h.e."

Sıra Sizde 3

Cümlede yüklemin ifade ettiği hareketin hangi özne tarafından gerçekleştirildiğini belirtmek için kullanılan kişi ekleri ikiye ayrılır. Birinci gruba giren *men, sen / sın, Ø, biz, siz, Ø; -lAr* yadımcı biçim birimleri, metinden anlaşıldığı kadarıyla ses yapısı bakımından bağımsızlığını korumaktadır. Bu ekler, esasta, geniş zaman, öğrenilen geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zamanın çekimlenmesinde kullanılır. İkinci gruba giren *-m, -ñ, Ø, -k / -ḳ, -ñIz /-ñUz, Ø; -lAr* ekleri görülen geçmiş zaman, şart ve kısmen istek kipinin çekimlenmesinde görev alırlar.

Sıra Sizde 4

Kıpçak sahası metinlerinde öğrenilen geçmiş zamanı ifade etmek için *-p turur / -ptur / -p ve –mIş* eklerinden yararlanılır. *-p turur / -ptur / -p* biçim birimleri *-p* zarf fiil eki *tur-* yardımcı fiilin *-ur* geniş zaman eki almış şeklinin birleşmesiyle oluşmuştur. t*ur-* yardımcı fiilinin geniş zaman eki almış biçiminin düşmesiyle sadece *-p* eki öğrenilen geçmiş zamanı ifade etmeye başlamıştır. *-mIş* eki Eski Türkçe Döneminden beri öğrenile geçmiş zamanı ifade etmek için kullanılmıştır. Öğrenilen geçmiş zamanı ifade etmek için kullanılan her iki biçim birim de birinci tipteki kişi ekleriyle çekimlenir.

Sıra Sizde 5

kör-gen-i+ñ+den "fiil-sfe-ys+iyelik 2.t.k.e.+ayrılma h.e."; öl-gey-men "fiil-gelecek z.e.-1.t.k.e."; tüş-içek "fiil-zfe"; yi-r i-di-m "fiil-geniş z.e ek-fiil-görülen g.z.e.- 1.t.k.e."; al-ıban "fiil-zfe"; kör-ü-p siz "fiil-öğrenilen g.z.e.-2.ç.k.e.";ayt-ḳan+lar-ı+m-+nı "fiil-sfe+çokluk e."-ys+ iyelik 1.t.k.e.+yükleme h.e."

Sıra Sizde 6

il+ey-i+m+de "isim+iiye-ys+iyelik 1.t.k.e.+bulunma h.e."; inçi-t-mek-i+ñ "fiil-ffye-ife-ys+iyelik 2.t.k.e.";, ḳorḳ-ma-y-ıñız "fiil-ffye-ys-emir 2.çke"; sın-dır-ı-p "fiil-ffye-ys-zfe";, söz-le-me-di-ñ "isim+ifye-ffye-görülen g.z.e.-2.t.k.e"; toġur-ma-ġunça "fiil-ffye-ffye-zfe".

Örneklerin Alındığı Metinler

DM: Ed-Durretü'l-Mudiyye fi'l-Luġati't-Türkiyye
GT: Gülistan Tercümesi
İM: İrşādü'l-Mülūk ve's-Selātîn
KTS: Kıpçak Türkçesi Sözlüğü
KTG: Kıpçak Türkçesi Grameri
KK: El-Kavānînü'l-Külliyye li-Zabti'l-Luġati't-Türkiyye
KM: Kitāb-ı Mecmū-ı Tercümān-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî
MG: Münyetül Ġuzat

Yararlanılan Kaynaklar

Uğurlu, M. (1987). *Münyetü'l-Guzāt* (1. Baskı). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.

Akar, A. (2005). *Türk Dili Tarihi* (1. Baskı). İstanbu: Ötüken.

Argunşah M., Sağol Yüksekkaya G., Tabaklar Ö. (2010). *Tarihi Türk Lehçeleri* (1. Baskı). İstanbul: Kesit.

Ercilasun, A.B. (2004). *Türk Dili Tarihi* (1. Baskı). Ankara: Akçağ.

Safran, . (1993). *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lūgātlara Göre Kuman/Kıpçak'larda Siyasî, İktisadî, Sosyal ve Kültürel Yaşayış* (1. Baskı). Ankara, TKAE.

Toparlı, R. (1992). *İrşādü'l-Mülūk ve's-Selātin* (1. Baskı). Ankara: TDK.

Toparlı, R., Çögenli M.S., Yanık N.H. (1999). *El-Kavānînü'l-Külliyye li-Zabti'l-Luġati't-Türkiyye* (1. Baskı). Ankara: TDK.

Toparlı, R., Çögenli M.S., Yanık N.H. (2000). *Kitāb-ı Mecmū-ı Tercümān-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî* (1. Baskı). Ankara: TDK.

Toparlı, R. (2003). *Ed-Durretü'l-Mudiyye fi'l-Luġati't-Türkiyye* (1. Baskı). Ankara: TDK.

Toparlı, R., Vural H., Karaatlı R. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü* (1. Baskı). Ankara: TDK.

Karamanlıoğlu, A.F. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri* (1. Baskı). Ankara: TDK.

Caferoğlu, A. (1984). *Türk Dili Tarihi* (3. Baskı). İstanbul: Enderun.

Karamanlıoğlu, A.F. (1989). *Gülistan Tercümesi* (1. Baskı). Ankara: TDK.

Karamanlıoğlu, A.F. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri* (1. Baskı). Ankara: TDK.

Hacıeminoğlu, N. (1997). *Harezm Türkçesi ve Grameri* (1. Baskı). Ankara: İÜ Edebiyat Fak.Yay.

Karaağaç, G. (2010). *Türkçenin Ses Bilgisi* (1. Baskı). İstanbul: Kesit

Ergin, M. (1982). *Türk Dil Bilgisi* (7.Baskı). İstanbul: Boğaziçi

Grönbech, K. (1992). *Kuman Lehçesi Sözlüğü* (1. Baskı). Ankara: Kül.Bak.Yay.

Akalın, M. (1998). *Tarihi Türk Lehçeleri* (1. Baskı). Ankara: TKAE.

Öner, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi* (1. Baskı). Ankara: TDK.

Eski Anadolu Türkçesi Örneklerinin Alındığı Metinler

(Aş.Paş.Grb.) Aşık Paşa, Garib-name

S. Çağatay, Türk Lehçeleri Örnekleri I, DTCF.Yay.9, Ankara 1977 (3.basım) s.259-273.

(Aş.Paş.Fkr.) Aşık Paşa, Fakir-name

A.S.Levend, ''Aşık Paşa'nın Bilinmeyen İki Mesnevisi Fakir-name ve Vasf-hal" TDAY 1953, s.205-255.

(Aş.Paş.Hik.) Aşık Paşa Hikaye

A.S.Levend, ''Aşık Paşa'nın İki Mesnevisi Daha, Hikâye ve Kimya Risâlesi", TDAY 1954, s.265-276.

(Aş.Paş.Şiir) Aşık Paşa, Şiirleri

A.Gölpınarlı, "Aşık Paşa'nın Şiirleri", TM. V, 1936, s.87-100

(Aş.Paş.Vsf.) Aşık Paşa , Vasf-hal

A.S.Levend, ''Aşık Paşa'nın Bilinmeyen İki Mesnevisi, Fakir-name ve Vasf-hal", TDAY 1953, s.205-255.

(Behc.1): Behcetü'l-hada'ik fi Mev'izetü'l-hala'ik, 1

S.Buluç, ''Behcetü'l-hada'ik fi Mev'izetü'l-hala'ik'ten Örnekler", TDED VII/1-2, 1956, s.17-74

(Behc.2.): Behcetü'l-hada'ik fi Mev'izetü'l-hala'ik, 2

L. Subaşı, *Behcetü'l-hada'ik'in İstanbul Nüshası Üzerine Bir Çevriyazı Çalışması*, DTCF.Türk Dili Bölümü Bitirme tezi, Ankara 1985.

(BH) Bahru'l-Hakâyık

V. Türk, *Hatiboğlu: Bahru'l-Hakāyık*, TDK 2009

(Çrh.) Ahmet Fakih, Çarhname

M. Mansuroğlu, *Ahmet Fakih*, *Çarhname*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1956

(DKor.D.) Dede Korkut Hikâyeleri, Dresten nüshası

M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı, (Metin-Sözlük),* İstanbul 1986, Ebru Yayınları (3.basım)

(Edv.Müf.) Edviye-i Müfrede

Yazma: Malatya İl Halk Kütüphanesi, Demirbaş no:256 (1196-1).

(EMŞer.) Ahmet Fakih, Evsafı Mesacidi'ş-Şerife

H. Mazıoğlu, *Ahmet Fakih, Kitabu Evsafı Mesacidi'ş-Şerife*,TDK. Ankara 1974

(Feraiz) Feraiz Kitabı

Ş. Tekin, ''1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi ve Türk Dili Tarihinde 'olga-bolga' Sorunu", TDAY 1973-1974, s.59-157.

(Ferheng) Hoca Mesud, Ferheng-name

S. Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri I*, DTCF.Yay. Ankara 1977 (3. basım) s.299-3-4.

(Gunya) Kitab-ı Gunya

Muzaffer Akkuş, *Kitab-ı Gunya*, TDK Ankara 1995

(Gzvt.) Gazavat-name

S. Buluç, ''Dursun Fakih'in Gazavat-namesi" Bilimsel Bildiriler 1963, s.11-21.

(Hak.Div.) Yusuf Hakiki, Hakiki Divanı

E. Boz, *Yusuf Hakiki, Hakiki Divanı,(Kısmi Çeviriyazılı Metin, Dil incelemesi, Dizin)*İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Eğitimi Bilim Dalı Doktora Tezi, Malatya, 1996,

(Harname) Harnâme

F.K. Timurtaş, *Şeyhi'nin Harname'si*, İstanbul Üniversitesi Yayınları İstanbul 1971.

(HD.) Hoca Dehhanî

M. Mansuroğlu, *Anadolu Türkçesi (XIII.asır) Hoca Dehhanî ve Manzumeleri*, İstanbul 1947.

(HD.Şiir.) Hoca Dehhanî'nin Şiirleri

H. İlaydın, "Hoca Dehhanî'nin Şiirleri", Ömer Asım Aksoy Armağanı, TDK., Ankara 1978, s.137-176ç

(Hur.) Şeyhoğlu Mustafa, Hurşîd-nâme

H.Ayan, *Şeyhoğlu Mustafa, Hurşîd-nâme (İnceleme-Metin--Sözlük-KonuDizini),* Atatürk Üniversitesi Yayınları,Erzurum 1979, IV+533s.

(Hus.Şir.) Husrev ü Şirin

F.K. Timurtaş, *Şeyhi ve Husrev ü Şirin'i (İnceleme-Metin),* İstanbul Üniversitesi Yayınları İstanbul 1980.

(Işk.) Işk-nâme

S. Yüksel, *Mehmed, Işk-nâme*, DTCF.Yayınları Ankara 1965

(Kelile) Kelile ve dimne

S. Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri I*, DTCF.Yay. Ankara 1977 (3. basım) s.274-291.

(Kıs.Enb.) Kısasu'l-Enbiya

N.Hacıeminoğlu, ''Sa'lebi'nin Kısasu'l-Enbiyasının Tercümesi Üzerinde Bir Gramer Denemesi", TDED, XI, 1961, s.47-66.

(KŞ.) Yazıcı Sâlih (Selahaddin), Kitâbu'ş-Şemsiyye

M. Terzi.,, *Yazıcı Sâlih (Selahaddin), Kitâbu'ş-Şemsiyye (Dil Özellikleri-Dizin)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Eğitimi Bilim Dalı Doktora Tezi, Malatya 1994, 710 s.

(KVz.) Kırk Vezir Hikâyeleri

G. Gülsevin, *Kırk Vezir Hikâyeleri*, DTCF. Türk Dili Bölümü Bitirme Tezi, Ankara 1983.

(Man.Tayr.) Mantıku't-Tayr

TDK. (A.S.Levend), *Gülşehri, Mantıku't-Tayr Tıpkıbasım*, TDK. Ankara 1957

(MC) Ahmed-i Dâ'î, Miftâhu'l-Cenne

G. Gülsevin, *Ahmed-i Dâ'î, Miftâhu'l-Cenne (Metin-Dil Özellikleri-Dizin)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Eğitimi Bilim Dalı Doktora Tezi, Malatya 1989, C.I-II, VIII+929 s.

(Mec.Nez.) Mecmu'atü'n-Nezâir

M. Canpolat, *Mecmu'atü'n-Nezâir*, TDK.Yay. Ankara 1982

(Mev.1) Mevlana Celaleddin Rumî, 1.

M. Şerafeddin, ''Mevlana'da Türkçe Kelime ve Türkçe Şiirler'', TM.IV, İstanbul 1934, s.161-168.

(Mev.2) Mevlana Celaleddin Rumî, 2

M. Mansuroğlu, ''Mevlana Celaleddin Rumî'de Türkçe Beyit ve İbâreler'', TDAY 1954, s.207-220.

(MF.) Cemâlî-i Karamanî, Miftâhu'l-Ferec

O. Yıldız, *Cemâlî-i Karamanî, Miftâhu'l-Ferec (Metin-Dil Özellikleri-Dizin)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Eğitimi Bilim Dalı Doktora Tezi, Malatya 1993, C.I-IV, VIII+929 s.

(Mif.Nur.) Mu'min bin Mukbil, Miftâhu'n-Nûr ve Hazâ'inüs-Sürûr

M.Ü. Şahin. *Mu'min bin Mukbil, Miftâhu'n-Nûr ve Hazâ'inüs-Sürûr (Metin-Dil Özellikleri-Dizin)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Eğitimi Bilim Dalı Doktora Tezi, Malatya 1994, C.I-II, 1473s.

(Mrzb.) Marzuban-name Tercümesi

Z. Korkmaz, *Sadruddin Şeyhoğlu, Marzuban-name (İnceleme - Metin - Sözlük - Tıpkıbasım)* DTCF. Yay. Ankara 1973.

(SNev.) Süheyl ü Nevbahar

S. Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri I*, DTCF.Yay. Ankara 1977 (3.basım) s.294-299.

(SV.İbt.) Sultan Veled, İbtida-name

M. Mansuroğlu, *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri,* İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1958, s.10-17

(SV.Reb.) Sultan Veled, Rebab-name

M.Mansuroğlu, *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1958, s.17-29ç

(SV.I,II,...XXVIII.)*:* Sultan Veled, Manzumeler

M.Mansuroğlu, *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri,* İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1958, s.30-42.

(ŞH.1) Şeyyad Hamza, Manzumeler

S. Buluç, ''Şeyyad Hamza'nın Beş Manzumesi'', TDED VII/1-2, İstanbul 1956, s.1-16.

(ŞH.Yus.) Şeyyad Hamza, Yusuf u Zeliha

D.Dilçin, *Şeyyad Hamza, Yusuf u Zeliha*, İstanbul 1946.

(Tıb.Neb.) Ahmed-i Dâ'î, Tıbb-ı Nebevî

Ö. Çağıran, *Ahmed-i Dâ'î, Tıbb-ı Nebevîi (Metin-Dil Özellikleri-Dizin)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Eğitimi Bilim Dalı Doktora Tezi, Malatya 1992, C.I-II, VIII+929 s.

(Vrk.Glş.) Dâstân-ı Varka ve Gülşâh

H. Dolu, 'Dâstân-ı Varka ve Gülşâh'ın Fiil Çekimi', TDAY 1954 (2. baskı), Ankara 1988, s.221-231

(Yun.Em.) Yunus Emre Divanı

F.K.Timurtaş, *Yunus Emre Divanı*, Tercüman 1001 Temel Eser, S.1 İstanbul 1972.

Çağatay Türkçesi Sözlüğü

A

Ala luġa: Bir tür ördek
Ala pöke: Bir tür cinsi
Alay: Öyle
All: Ön, önde
Alma baş: Bir tür ördek
Andağ: Öyle
Aṣḥāb-ı kehf: Mağara dostları
Āsīb: Bela, afet
Aylan-: Dönmek
Azak: Ayak

B

Bağçal: Bir ördek türü
Barça: Bütün, hepsi
Barı: Hepsi, bütün
Baṣīr: Görüp, anlayan
Başḳar-: Yol göstermek
Belī: Evet
Beyābān: Çöl
Bī-dād: Zulüm, işkence, zalim
Biti-: Yazmak
Borçın: Dişi ördek
Bögrek: Böbrek
Burun: Önce, önceki, ilk
Bütev: Bütün, hepsi

C-Ç

Cebbār: Zalim, zorba
Çapavul: Çapul, yağma
Çörke: Bir ördek türü

D

Deryuze: Dilenme

E

Edgülük: İyilik
Endāze: Ölçek, tahmin, derece
Esrük: Sarhoş
Evḳat: Vakitler

G-Ğ

Ġanî: Zengin
Ġār: Mağara
Gedā: Dilenci, yoksul

H

Ḫalāṣ: Kurtuluş
Ḥāliyā: Şimdi
Ḫārā-Ken: Taş kazıcı
Ḫvār: Hor, aşağı
Hergiz: Asla
Ḫırāṣ: Tırmalayan
Ḫil'At: Elbise
Ḫod: Kendi

I-İ

Irga-: Sallamak, kımıldatmak
ʿibāret: Söyleyiş
İḥtirāz: Korkma, sakınma
İkkele: Her ikisi
İlbesün: Bir ördek türü
İley: Ön, ön taraf
İmtināʾ: Atı geriye döndürme
İrke: Bir ördek türü
İtelgü: Çakır doğan

K

Ḳadd: Boy
Ḳaçan: Her ne zaman
Ḳaravul: Karakol; bekçi
Ḳaṣ: Ön, huzurt-
Ḳaṭre: Damla
Ḳayġur-: Üzül-, endişelen-
Kenīzek: Küçük cariye; köleniz
Keyin: Arka, sonra
Ḳıyış-: Meylet-
Ḳoşa: Çift
Ḳoşul-: Katılmak, ilişmek
Ḳoyçı: Çoban
Kökeldeş: Süt kardeş
Köp: Çok
Körkey-: Güzelleşmek
Körkli: Güzel
Közgü: Ayna
Ḳuç-: Kucaklamak
Kurla: Defa, kere
Ḳuyaş: Güneş

L

La'l: Kırmızı ve değerli bir taşı; dudak
Lūbyā: Fasulye

M

Māde: Dişi
Mev'iẓe-āmiz: Öğüt içeren
Miñizlig: Gibi, benzer
Muḳarrer: Sağlam, şüphesiz.
Muñ: Sıkıntı
Muñay-: Bunalmak, sıkılmak
Mundaḳ: Böyle
Murġābī: Su kuşu; ördek, kaz
Mütekellim: Söyleyen

N

Ner: Erkek
Nevbet: Sıra, nöbet
Nevvāb: Vekil, yardımcı
Nime: Şey, nesne

O-Ö

Oḫşa-: Benzemek
Ok: Tam, kesin, kesin olarak
Ot: Ateş
Ösrü-: Sarhoş olmak
Öt-: Geçmek
Öy: Ev

R

Raḳam-zed: Yazılmış, söylenen

S

Saġın-: Düşün-
Sanç-: Batır-
Sarı: Taraf, yön, cihet
Sart: Fars, iranlı
Saru: Yön, taraf
Ser-gerdān: Şaşkın, sersem, perişan
Soksur: Bir ördek türü
Sona: Erkek ördek
Soyurġal: Hediye
Şāpūr: Bir sasani hükümdarı
Süñü: Süngü

T

Taġı: Dahi, dahası, ve
Tañ: Sabah vakti
Tañ: Tuhaf, acayip
Tap-: Bulmak
Ṭap-: Bul-
Tart-Çekmek
Tevaḳḳu': Umma, isteme
Tiġ: Kılıç
Tigrü: Kadar
Tilbe: Deli
Tīşe: Balta, nacak, keser
Toḳ-: Çarp-, vur-
Ṭurfe: Tuhaf, acayip
Tümen: On bin
Tün: Gece

U-Ü

Uçra-: Karşılaşmak, rastlamak
Ulūhiyyet: İlahlık, tanrılık
Üküş: Çok

Y

Yaġı: Düşman
Yalañaç: Yalın, çıplak
Yapuḳ: Kapalı, örtülü
Yaruḳ: Aydınlık, ışık
Yasa-: Yapmak, düzenlemek; süslemek
Yaşur-: Gizlemek
Yaşurun: Gizlice
Yıġaç: ağaç; Bir uzunluk ölçüsü
Yıġıl-: Toplanmak
Yoluḳ-: Karşılaş-
Yoluḳ-: Karşılaşmak, buluşmak
Yortavul: Akıncı
Yosunluḳ: Gibi